

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSİM YAPIMI

Fatma GÜNGÖR

2502130376

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İSTANBUL - 2024

ÖZ

ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSİM YAPIMI

FATMA GÜNGÖR

Çalışmanın özü, genel anlamda Oğuz lehçesinin 13-16. yüzyıllar arasında edebî yazı dili olan Eski Türkiye Türkçesindeki isim yapma yollarını incelemektir.

10. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan batıya göç eden Oğuzlar 12. yüzyılın sonlarında kendi edebî yazı dillerini oluşturmaya başlamışlardır. Tarihî gelişim sürecinde tüm gelişmiş dillerde olduğu gibi Türkçe de kendi dil yapısı içerisinde kelimeler türeterek ya da başka dillerden de kelimeler alarak söz varlığını zenginleştirmiştir. Oğuzlar da söz konusu dönemde İslam medeniyetinin bilimsel ve kültürel özelliklerinin aktarımında ilim dili olmasından Arapçanın, köklü bir geleneğe sahip olmasından dolayı da Farsçanın ve de karşılaştıkları diğer medeniyetlerin dillerinin tesiri altında kalmış; bugünkü bilgilerimize göre Türkçe yazılı eserler vermeye 13. yüzyılın son çeyreğinde başlamışlardır. Oğuzca ilk defa yazı dili seviyesine yükselirken Arapça ve Farsçada oluşan bilim ve edebiyat birikimini Türkçeleştirmenin yanı sıra Anadolu coğrafyasında karşılaşılan yeni nesne ve kavramlara isim vermek gerekmiş, yeni söz varlığı ihtiyacını ödünçleme ve anlam aktarımı gibi diğer yolların yanında dilin kendi imkanlarını kullanarak da karşılamıştır.

Dillerde özellikle nesne ve kavramları tanımlayabilmek için isim yapma yollarına başvurulur. Kimi zaman bir dilden ödünçleme yapılarak isimler dile kazandırılırken; kimi zaman da morfolojik bir yol olan türetme ile sentaktik bir yol olan birleştirme, kimi zamanda semantik bir yol olan anlam aktarımına başvurulur. Oğuzca bu yeni dönemde ve coğrafyada yeni söz varlığı ihtiyacını karşılarlarken bu yolların hepsinden yararlanmıştır.

Bu çalışmada, Eski Türkiye Türkçesine ait söz varlığının gerek yapı gerekse işleyişinin eksiksiz olarak ortaya konulabilmesi için ilgili döneme ait eserlerden seçilerek oluşturulmuş bir derleme dayanılarak morfolojik ve sentaktik isim yapma yolları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkiye Türkçesi, tarihsel dilbilimi, söz yapımı, türetme, birleştirme, isim yapımı

ABSTRACT

NAME FORMATION IN OLD ANATOLIAN TURKISH

FATMA GÜNGÖR

The essence of the study is to examine the ways of noun formation in Old Anatolian Turkish, the literary written language of the Oghuz dialect between the 13th and 16th centuries.

Starting from the 10th century, Oghuzes migrated from Central Asia to the West and began to form their own literary written language at the end of the 12th century. In the historical development process, as in all developed languages, Turkish has enriched its vocabulary by deriving words within its language structure or by taking words from other languages. In this period, Oghuzes was under the influence of Arabic because it was the language of science in the transmission of the scientific and cultural characteristics of Islamic civilization, Persian because it had a deep-rooted tradition and the languages of other cultures they encountered; according to our present knowledge, they started to produce written works in Turkish in the last quarter of the 13th century. While the Oghuz language rose to the level of written language for the first time, it was necessary to give names to new objects and concepts encountered in Anatolian geography in addition to Turkifying the accumulation of science and literature in Arabic and Persian. It met the need for new vocabulary by using the language's possibilities as well as other ways such as borrowing and meaning transfer.

In languages, especially to define objects and concepts, name-making methods are used. Sometimes names are brought into the language by borrowing from another language; sometimes derivation, which is a morphological way, and compounding, which is a syntactic way, and sometimes semantic way, which is a semantic way, are used. While meeting the need for new vocabulary in this new period and geography, Oghuz Turkish has benefited from all of these ways.

In this study, morphological and syntactic ways of making nouns have been tried to be revealed based on a compilation selected from the works belonging to the relevant period to reveal both the structure and functioning of the vocabulary of Old Anatolian Turkish.

Keywords: Old Anatolian Turkish, historical linguistics, noun formation, noun derivation, compounding

ÖN SÖZ

Bir nesneyi, bir varlığı karşılamak; bir kavramı tanımlamak veya anlamlandırıp doğru şekilde ifade edebilmek için kelime veya kelime dizilerine ihtiyacımız vardır. Toplumsal hayattaki ve kültürdeki değişme ve gelişmelere denk olarak yeni nesne ve kavramları anlamlandırmak için her dilde farklı tipolojik imkanlar vardır. Türkçenin bu imkanları bellidir.

13. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dönemin siyasi ve kültürel şartları içerisinde yazı dili seviyesine yükselen Oğuzca¹, Anadolu'da gelişen bilim ve kültür birikimini taşıyabilmek için kendi tipolojik imkanlarını kullanarak söz varlığını zenginleştirmiştir. Bu doğal süreç içerisinde kimi zaman farklı kültürlerin dillerinden ödünçleme yaparak, kimi zaman türetme ve birleştirme yollarıyla yeni isimler türetilerek Türkçenin söz dağarcığı zenginleşmiştir. Dönem Türkçesinin yeni söz türetmedeki kendi tipolojik imkanlarının tespiti ve tahlili dil tarihini ortaya koyabilmek için gerekli bir çalışmadır. Bu tezin amacı söz konusu tipolojik yapıyı genel bir değerlendirmeyele tespit ve tahlildir.

Çalışma, amaç ve yönteminin yer aldığı Giriş bölümü haricinde üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Eski Türkiye Türkçesi ve isim yapım yolları açıklanmaya çalışılmış; çalışmada faydalanan eserler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde türetme yoluyla isim yapımı, isimden isim yapan ekler ve fiilden isim yapan ekler olarak değerlendirilmiş; üçüncü bölümde ise birleştirme yoluyla isim yapımı ele alınmıştır. Sonuç bölümünde çalışmada elde edilen verilerin genel bir değerlendirilmesi yer almaktadır.

Tezin hazırlanması sürecinde fikir ve önerileriyle yol gösterip desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hayati DEVELİ'ye teşekkür ederim.

Hayatımın her anında, her konuda bana yardımcı olan ve bana güvenen, desteklerini her zaman yanımda hissettiğim anne ve babama gönülden şükranlarımı sunarım.

Fatma GÜNGÖR

İstanbul, 2024

¹ Oğuzca'nın ilk yazılı eserlerinin verilmesinden yaklaşık olarak 16. yüzyılın başlarına kadar olan dönemi için literatürde Eski Anadolu Türkçesi (Ergin, Korkmaz), Eski Türkiye Türkçesi (Timurtaş) terimleri kullanılmış, Ercilasun ise Eski Oğuzca terimini önermiştir. Bu çalışmada söz konusu dönem için Eski Türkiye Türkçesi terimi tercih edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖN SÖZ	v
İŞARETLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSİM YAPIMI

1.1. Eski Türkiye Türkçesi	8
1.1.1. Eski Türkiye Türkçesinin Dönemleri	13
1.1.1.1. Selçuklu Dönemi Türkçesi (11-13.yy)	14
1.1.1.2. Beylikler Dönemi Türkçesi (13.-15.yy)	17
1.1.1.3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi (15.-16.yy).....	19
1.2. İsim Yapımı	20
1.2.1. İsim Yapım Yolları	20
1.2.2. Eski Türkiye Türkçesinde İsim Yapımı	24
1.3. İncelenen Eski Türkiye Türkçesi Eserleri	27

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRETME YOLUYLA YAPILAN İSİMLER

2.1. İsimden İsim Yapan Ekler	45
2.1.1. {+acXK} (+acık, +acuh, +acuk)	45
2.1.2. [+aç]	46
2.1.3. {+AgU} (+agu, +egü)	48
2.1.4. {+AK} (+ak, +ek)	49
2.1.5. {+An} (+an, +en)	51
2.1.6. {+ArU} (+aru, +erü)	53
2.1.7. {+Az} (+az, +ez)	54

2.1.8. {+CA} (+ca, +ce, +ça, +çe)	55
2.1.9. {+CAK} (+cak, +cek, +çak, +çek)	62
2.1.10. {+CX} (+c1, +ci, +cu, +ç1, +çi)	67
2.1.11. {+CII} (+cıl, +çıl) ~ [+cır]	88
2.1.12. {+CUGAZ} (+cugaz, +cügez, +çügez)	89
2.1.13. {+CUK} (+cuk, +cük, +çuk)	91
2.1.14. {+DAŞ}	97
2.1.15. {+dX} (+d1, +di, +du, +dü)	103
2.1.16. [+duruk]	104
2.1.17. [+ey]	104
2.1.18. {+gX} (+gi, +gu, +gü)	106
2.1.19. {+(I)I} (+11, +il)	107
2.1.20. {+1A} (+1a, +1e)	109
2.1.21. [+lağ1]	111
2.1.22. [+1ak]	112
2.1.23. {+IX} (+11, +1i, +1u, +1ü)	113
2.1.24. {+IXK} (+1ık, +1ik, +1uk, +1ük)	137
2.1.25. [+men]	188
2.1.26. [+ndü]	189
2.1.27. {+rA} (+ra, +re)	190
2.1.28. {+rAk} (+rak, +rek)	190
2.1.29. [+s1]	191
2.1.30. [+sul]	192
2.1.31. {+sXz} (+s1z, +s1z, +suz, +süz)	194
2.1.32. [+şın]	203
2.1.33. [+z]	204
2.2. Fiilden İsim Yapan Ekler	205
2.2.1. {-Aç} (-aç, -eç)	205
2.2.2. {-AgAn} (-ağ1n, -egen)	206

2.2.3. {-(A)K} (-k, -k, -ak, -ek)	207
2.2.4. [-am]	213
2.2.5. {-AnAK} (-anak, -enek)	214
2.2.6. {-CAK} (-cak, -cek, -çek)	215
2.2.7. {-dX} (-dı, -di, -du, -dü)	216
2.2.8. {-GA} (-ga, -ge)	221
2.2.9. [-geç]	222
2.2.10. {-GAn} (-gan, -gen)	222
2.2.11. {-GX} (-gı, -gu, -gü, -ku)	225
2.2.12. [-guç]	230
2.2.13. {-GXn} (-gun, -gün)	231
2.2.14. {-X} (-ı, -i, -u, -ü)	234
2.2.15. {-XcX} (-ıcı, -ici, -ucı, -üci, -ücü).....	243
2.2.16. {-(X)K} (-(u)ğ, -(ı)k, -(i)k -(u)k, -(ü)k)	256
2.2.17. {-(X)m} (-ım, -im, -um, -üm)	272
2.2.18. [-ınca]	277
2.2.19. {+maC} (+mac, +maç)	278
2.2.20. [+mal]	280
2.2.21. [-men]	280
2.2.22. {-mXK} (-mık, -mük)	281
2.2.23. [-mur]	282
2.2.24. {-(X)n} (-ın, -in, -un, -ün)	283
2.2.25. {-(Xn)ç}	287
2.2.26. [+sak]	291
2.2.27. {-sX} (-sı, -si, -sü)	292
2.2.28. {-(X)t}	294
2.3. Kalıplaşmış Fiilimsi Ekleri	297
2.3.1. Kalıplaşmış İsim Fiil Ekleri	297
2.3.2. Kalıplaşmış Sıfat Fiil Ekleri	307

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRLEŞTİRME YOLUYLA YAPILAN İSİMLER 320

3.1. İsim Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler	321
3.1.1. Belirtisiz İsim Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler	323
3.1.1.1. Türkçe + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	325
3.1.1.2. Türkçe + Arapça Kelimelerden Yapılanlar	371
3.1.1.3. Türkçe + Farsça Kelimelerden Yapılanlar	373
3.1.1.4. Arapça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	376
3.1.1.5. Arapça + Farsça Kelimelerden Yapılanlar	390
3.1.1.6. Arapça + Arapça Kelimelerden Yapılanlar	392
3.1.1.7. Farsça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	396
3.1.1.8. Farsça + Arapça Kelimelerden Yapılanlar	402
3.1.1.9. Farsça + Farsça Kelimelerden Yapılanlar	403
3.1.1.10. Arapça Nispet Eki -î ile Yapılan Kelimeler	404
3.1.2. Takısız İsim Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler	405
3.1.2.1. Türkçe + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	405
3.1.2.2. Türkçe + Arapça Kelimelerden Yapılanlar	407
3.1.2.3. Türkçe + Farsça Kelimelerden Yapılanlar	407
3.1.2.4. Arapça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	408
3.1.2.5. Arapça + Farsça Kelimelerden Yapılanlar	409
3.1.1.6. Arapça + Arapça Kelimelerden Yapılanlar	409

3.1.2.7. Farsça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	410
3.2. Sıfat Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler	411
3.2.1. Türkçe + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	413
3.2.2. Türkçe + Arapça Kelimelerden Yapılanlar	427
3.2.3. Türkçe + Farsça Kelimelerden Yapılanlar	428
3.2.4. Arapça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	429
3.2.5. Farsça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar	430
3.2.6. Türkçe + Yunanca Kelimelerden Yapılanlar	431
3.2.7. Sıfat-Fiil Ekleriyle Yapılan Sıfat Tamlaması Şeklindeki İsimler	431
3.3. Sıfat-Fiil Kalıbındaki Birleşik İsimler	432
3.4. İsnat Grubu Kalıbındaki Birleşik İsimler	433
3.5. İkileme Kalıbındaki Birleşik İsimler	434
SONUÇ	435
KAYNAKÇA	436
ÖZ GEÇMİŞ	452

İŞARETLER LİSTESİ

X	: eklerdeki /ı, i, u, ü/ dar ünlü sesbirimleri
A	: eklerdeki a/e ünlülerini gösterir
I	: eklerdeki ı/i ünlülerini gösterir
U	: eklerdeki u/ü ünlülerini gösterir
...	: alınan metinde atlanan yerleri gösterir
<	: Daha eski bir şekilden gelir
>	: Daha eski bir şekle gider
-	: Fiil kökü/tabanı, fiil köküne gelen ek
+	: İsim kökü/tabanı, isim köküne gelen ek
~	: Değişken biçim
//	: Sesbirimi
[]	: Alt biçimbirim
{ }	: Biçimbirim

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
Ar.	: Arapça
AT:	: Âşıkpaşazâde Tervârih-i Âl-i Osman
BHK	: Bahrü'l-Hakâyık
bkz .	: Bakınız
bs.	: Basım
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
BH	: Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik
BN	: Baytar-Name
CN	: Cerrâh-nâme
ÇH	: Çarhnâme
DLT	: Dîvânu Lugâtîl-Türk
DK	: Dede Korkut
DS	: Derleme Sözlüğü
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
EM	: Edviye-i Müfrede
ETT	: Eski Türkiye Türkçesi
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça

FBŞ	: Ferecû Ba‘de’ş-Şidde
GN	: Garib-nâme
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
HN:	: Harnâme
HŞ	: Şeyh’i’nin Husrev ü Şirin’i
IŞK	: Işk-nâme
KBD	: Kadı Burhaneddin Divânı
KE	: Kısas-ı Enbiya
KM	: Kemâliyye
KBN	: Kâbus-nâme Tercümesi
KG	: Kitab-ı Gunya
KGZ	: Kıtâb-ı Güzide (Akâidü’l-İslâm)
KY	: Kıssa-i Yûsuf (Yusûf u Züleyhâ)
M.	: Miladî
MC	: Miracnâme
MN	: Marzubân-nâme Tercümesi
MŞ	: Müntahab-ı Şifâ
NH	: Nazmü’l-Hilâfiyyat Tercümesi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SK	: Sirâcû’l-Kulûb

SKT	: Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi
SNB	: Süheyl ü Nevbahar (Kenzü'l-Bedâyi')
SVM	: Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri
ŞTM	: Tuhfe-i Murâdî
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİKT	: Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi
TM	: Tuhfe-i Mübârizî
TS	: Tarama Sözlüğü
TT	: Tabiatnâme
VN	: Vesiletü'n-Necat
Yun.	: Yunanca
YD	: Yûnus Emre Divânı
Yay.	: Yayını, yayınları
YZ	: Şeyyâd Hamza-Yûsuf u Zelîhâ

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Selçuklu dönemi, Beylikler dönemi ve Osmanlıcaya geçiş dönemi olarak üzere üçe ayrılan Eski Türkiye Türkçesi; Oğuz lehçesinin yazı dili olarak 12. yüzyılın sonlarından 16. yüzyıla kadarki zaman dilimini kapsayan tarihî döneme denilmektedir.

Çalışmamızda Eski Türkiye Türkçesine ait eserlerden elde edilen malzeme doğrultusunda morfolojik bir yol olan türetme ve sentaktik bir yol olan birleştirme üzerinden dönemin isim yapma yolları açıklanmaktadır. Kısacası çalışmamızın esasî döneme ait farklı konulardaki eserler üzerinden incelemeler yaparak dönemin isim yapma yollarını tespit edebilmektir.

Çalışmanın Amacı

Bir nesneyi, bir varlığı karşılamak ve tanımlayabilmek için kelime veya kelime dizilerine ihtiyaç duyarız. Çalışmamızın başlığında yer alan isim yapımıyla da söz konusu dönemde kendi dil yapıları içerisinde yer alan isim yapma yollarıyla karşılaşılan yeni dil ve medeniyetlerin etkisiyle kazanılan yeni kavramları karşılayabilmek için yeni isimlerin yapılmasına duyulan ihtiyacın ne tür isim yapma yollarıyla sağlandığını ortaya koymaktır.

Döneme dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar büyük çoğunlukla morfolojik yolla türetim eklerini tespit edip dönemin şekil bilgisini açıklama ekseninde ortaya koyulmuştur. Bazı çalışmalar dönemin şekil bilgisini açıklarken, bazı çalışmalar döneme ait bir eserin dil özelliklerini incelemek üzerine olmuştur. Söz yapımı olarak belirtilen çalışmalar ise umumiyetle türetim eklerinden oluşmaktadır.

Biz çalışmamızda döneme ait çeşitli konulardaki eserlerden yola çıkarak isim yapma yollarını tespit etmeye çalıştık. Çalışmanın başlığında isim yapımı diye kastettiğimiz sadece morfolojik yolla türetim ekleriyle yapılan isimleri tespit etmek değil; bir kavramı ifade ederken kelime birleştirme yolunun da en az türetim kadar üretken olduğu düşüncesiyle birleştirme yoluyla yapılan isimleri de tespit etmek olmuştur.

Bu tez çalışmasında, Eski Türkiye Türkçesinin temel ve farklı konulardaki eserleri taranarak bu metinlerde kullanılan Türkçe veya Türkçeleşmiş isimlerin ne şekilde yapıldığı tespit edebilmek amaçlanmıştır. Bu eserler seçilirken dönemin isim yapımını doğru bir şekilde yansıtabilmek amacıyla edebiyat, tarih, din, ahlak, tıp, botanik, anatomi gibi çeşitli alanlardan manzum ve mensur eserlerin seçilmesine dikkat edilmiştir.

Çalışmanın Yöntemi ve Evreni

Eski Türkiye Türkçesinde türetme ve birleştirme yoluyla yapılan isimleri ve bu isimlerin bağlamsal olarak anlamlarını tespit etmeyi hedeflediğimiz bu çalışmada esas olarak eş zamanlı yöntem tercih edilmiş; gerek duyulan noktalarda art zamanlı yöntemden de faydalanılmıştır.

Çalışmaya üç döneme ayrılan Eski Türkiye Türkçesinin bütün dönemlerinden farklı konularda eserlerin seçilmesiyle başlanmıştır. Tarama esnasında faydalanılacak bu eserlerin seçiminde dikkat edilen nokta değişik konulardan bahseden eserlerin olmasıdır. Hem döneme ait başucu sayılan eserler hem de döneme dair yapılan çalışmalarda sık kullanılan eserlerden farklı olarak en son yapılan çalışmalar arasından eserlerin seçimine dikkat edilmeye çalışılmıştır.

Seçilen bu eserlerden sonra dönemin kelime kadrosunu ortaya koyabilmek için tarama çalışmaları yapıldı. Belirlenen eserler taranarak kelimeler tespit edildi ve File Maker adlı programa fişlendi. Fişleme, adı geçen programa kelime, kelimenin türü, türemiş kelime ise aldığı ekler, birleşik yapıda ise ne şekilde oluştuğu, eserden alınan örnek cümle, kaynak, anlam, görüş ve notların yer aldığı hücrelere bilgilerin yazılmasıyla sürdürüldü. Taramada ilk olarak her on sayfada bir yer alan bölümdeki kelimeler tespit edilerek fişlendi, kelimelerin yer aldığı örnek cümlelere de eklendi. Böylece tez yazımı esnasında açıklamalar, kaynak eserlerden sadece kelime bazında değil cümlelerle birlikte anlam çeşitlilikleri de dikkate alınarak yapılabilirdi. Ayrıca eserlerin sözlük/dizin kısımları da tarandı. Bunlara ek olarak en son tüm metinler tekrar gözden geçirilerek fişleme tamamlanmıştır. Eserlerden örnek alınan cümleler yazılırken eserdeki transkripsiyon şekline sadık kalınarak örnek cümleler yazıldı.

Çalışmada öncelikle yapım ve çekim ekleri arasındaki farklılıklar ortaya konulmuş, konuya dair çalışmalar incelenmiş, hangi eklerin yapım eki olarak

değerlendirilmesi gerektiği belirlenmiştir. Ekleri seçerken esas dayanak noktası ekin eklendiği tabanın anlamını değiştirerek yeni kavram yapıp yapmadığı olmuştur. Bu yeni kavram, sözlüksel bir değer taşıyabildiği gibi anlık bir kullanım sonucu geçici bir değer de taşıyabilir. Ancak her iki durumda da göz önünde bulundurulacak ölçüt, tabanın anlamının değişerek yeni bir kavramın oluşup oluşmamasıdır.

Birleşik yapıların eserlerden seçimi sırasında dikkat edilen en önemli şey, bir sözlükte madde başı veya alt madde olabilecek birleşik yapıları seçmektir. Şekil bilgisi doğrultusunda hareket ederek hem geçici hem kalıcı yapılar değil, sadece kalıcı birleşik ifadeler seçilerek ilerlemeye çalışıldı. Tarama esnasında isim tamlaması şeklinde yapılar çokça tespit edilse de çalışmada önemli olan bir nesneye isim olmuş kelimelere yer vermektir. Tamlamaların söz dizimsel, birleşik sözcüklerin ise sözlüksel bir birim olduğu düşüncesiyle hareket edildi.

Kelimenin etimolojisi, anlamı, işlevleri hakkında çeşitli etimoloji kaynaklarından, sözcük yapımı üzerine yapılan çalışmalardan ve Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü, Derleme Sözlüğü, Ötüken Sözlük ve Kubbealtı Lügatinden faydalanılmıştır. Kelimenin anlamının belirttiğimiz kaynaklarda olmaması durumunda kelime için yer aldığı metnin sözlük/dizin bölümünde verilen anlamına atıf yapılmış; özellikle tıp ve botanikle ilgili kelimelerin açıklamalarında Eczacılık ve Tıp Terimleri Sözlüğü² ile Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü³’den faydalanılmıştır. Öte yandan yapısı çözümlenmemiş/çözümlenemeyen ve tabanı konusunda emin olunamayan kelimeler inceleme kapsamı dışında tutulmuştur.

Çalışmanın Kapsam ve Sınırlılığı

Çalışmanın ana malzemesini Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait ahlak, din, tarih, edebiyat, tıp gibi farklı konulardaki manzum ve mensur eserlerin seçilip incelenmesiyle oluşturulan kelime derlemi oluşturmaktadır. Derlemde seçilen kelimeler metinden alınan örnek cümlelerle yer almaktadır. Tez bu dönemden seçilen eserlerden hareketle türetme ve birleştirme yoluyla yapılan isimleri kapsamaktadır. Bu anlamda söz konusu döneme ait taranan eserler yüzyıllara göre şu şekildedir:

²Hasan Ali Çetin, **Eski Anadolu Türkçesi Eczacılık ve Tıp Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yay., 2020.

³ Zafer Önler, **Tarihsel Tıp Metinleri**, Ankara, TDK Yay., 2019.

13. yüzyıl:

- *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik*

Canpolat, Mustafa, **Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik**, TDK Yay., Ankara 2018.

- *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*

Mansuroğlu, Mecdut, **Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri**, İstanbul, Pulhan Matbaası, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., 1958.

- *Yunus Emre, Divânı ve Risâletü'n-nushiye*

Tatcı, Mustafa, **Yûnus Emre Divân ve Risâletü'n-Nushiyye**, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul, 2005.

14. yüzyıl:

- *Âşık Paşa, Garib-nâme*

Yavuz, Kemal, **Âşık Paşa, Garib-nâme**, Ankara, c. 1-2, TDK Yay., 2000.

- *Erzurumlu Darîr, Kısâ-i Yûsuf (Yusûf u Züleyhâ)*

Karahan, Leylâ, **Kısâ-i Yûsuf (Yusûf u Züleyhâ)**, TDK Yay., 1.bs., Ankara 1994.

- *Şeyyâd Hamza, Yûsuf u Zelîhâ*

Demirci, Ümit Özgür; Kormaz, Şenol, **Şeyyâd Hamza -Yûsuf u Zelîhâ**, Kaknüs Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2008.

Taş, İbrahim, **Şeyyâd Hamza - Yusûf ve Zelîhâ**, TDK Yay., Ankara, 2009.

- *Hacı Paşa (Celâlüddin Hızır), Müntahab-ı Şifâ*

Önler, Zafer, **Müntahab-ı Şifâ**, TDK Yayınları, Ankara 2019.

- *Hekim Bereket, Tuhfe-i Mübârizî*

Doğruer, Binnur Erdağı, **Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)**, TDK Yay., Ankara 2013.

- *Hoca Mesûd, Süheyl ü Nevbahâr*

Cin, Ali, **Hoca Mesûd -Süheyl ü Nevbahar (Kenzü'l-Bedâyi')**, Eğitim Yayınevi, İstanbul 2012.

- *İshak bin Murad, Edviye-i Müfrede*

Canpolat, Mustafa; Önler, Zafer, **İshak Bin Murâd Edviye-İ Müfrede**, TDK Yayınları, Ankara 2007.

- **Kadı Burhaneddin Divânı**

Muharrem Ergin, **Kadı Burhaneddin Divânı**, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., 1980.

- **Kıyas-ı Enbiya**

Yılmaz, Emine; Demir, Nurettin; Küçük, Murat, **Kıyas-ı Enbiya**, TDK Yay., 2013.

- **Kitab-ı Gunya**

Akkuş, Muzaffer, **Kitab-ı Gunya**, TDK Yayınları, Ankara 1995.

- **Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi**

Bilgin, Azmi, **Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi**, TDK Yay., Ankara 1996.

- *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu, Marzuban-nâme*

Korkmaz, Zeynep, **Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)**, TDK Yay., Ankara, 2017.

- *Şeyhoğlu Sadrüddin, Kabus-nâme Tercümesi*

Doğan, Enfel, **Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi** (Metin-Sözlük-Dizin-Tıpkıbasım), Mavi Yayınları, İstanbul, 2011.

- *Şirvanlı Mahmud, Kemâliyye*

Yelten, Muhammet, Şirvanlı Mahmud **Kemâliyye** (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993.

- *Şirvanlı Mahmud, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*

Yelten, Muhammet, Şirvanlı Mahmud **Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi**, TDK Yayınları, Ankara 1998.

- **Kitâb-ı Güzide** (Akâidül-İslâm)

Küçük, Serhat, **Kitâb-ı Güzide** (Akâidül-İslâm), Kesit Yay., 1.bs. İstanbul, 2014.

- **Sirâcü'l-Kulûb**

Karasoy, Yakup, **Sirâcü'l-Kulûb -Gönüllerin Işığı-**, TDK Yay., Ankara 1999.

- **Tutmacı, Tabiatnâme**

Karasoy, Yakup **Tutmacı Tabiatnâme**, TDK Yay., Ankara, Ağustos 2018.

- **Mehmed, Işk-nâme**

Yüksel, Sedit, **Mehmed Işk-nâme**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965.

15. yüzyıl:

- **Cerrâh-nâme**

Yavuz, Serdar, **Cerrâh-nâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, Kesit Yayınları, Ekim 2013.

- **Âşık Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osman**

Yavuz, Kemal; Saraç, M.A. Yekta, **Âşık Paşazade, Osmanoğulları'nın Tarihi**, İstanbul, K Kitaplığı, 2003.

- **Dede Korkut**

Ergin, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I-II**, Ankara, TDK Yay., 2016.

- **Ferecû Ba'de's-Şidde**

Koç, Mustafa, **Ferecû Ba'de's-Şidde**, İstanbul Üniversitesi SBE, doktora tezi, 1998.

- **Hatipoğlu, Bahrü'l-Hakâyık**

Türk, Vahit, **Hatipoğlu Bahrü'l-Hakâyık**, TDK Yay., Ankara 2009.

- **Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, Tuhfe-i Murâdî**

Argunşah, Mustafa, **Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî**, Ankara, TDK Yayınları, 1999.

- **Süleyman Çelebi, Vesîletü'n-Necât**

Ateş, Ahmed, Süleyman Çelebi: **Vesîletü'n-Necât Mevlid**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

- *Şeyhî, Harnâme*

Timurta, Faruk Kadri, **Şeyhî'nin Harnâmesi**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1971.

- *Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*

Küçük, Murat, **Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi**, TDK Yay., Ankara 2014.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSİM YAPIMI

1.1.Eski Türkiye Türkçesi

Eski Türkiye Türkçesi, Oğuz lehçesinin göçler sonrası yayılımı ve diğer medeniyetlerin dil ve kültürleriyle karşılaşmalarının da etkisiyle kendi lehçelerine dayalı olarak geliştirdikleri edebî yazı dilinin ismidir.

10. yüzyılın başlarında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sir (Seyhun, İnci) Nehri'nin orta yatağındaki Fârâb (11. yüzyıldaki Türkçe adı ile Karaçuk) ve Isfıcab yörelerine kadar olan yer ile bu nehrin kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı.⁴10. yüzyıl ve sonrası Orta Asya Türkleri için göç devri başlamıştır. Batıya yapılan bu Türk göçleri, 11. ve 12. yüzyıllarda en yoğun dönemini yaşamıştır. Türklerin bir bölümü varlıklarını Orta Asya'da sürdürürken bazı Türk boyları da batıya doğru göç etmeye başlamışlardır. Batıya göç edenler de farklı yönlerle doğru yol alırlar. Bazıları kuzeye yol alıp Karadeniz'in kuzeyine doğru Kafkaslara yerleşirken, diğer bir kol güneye, başka bir kol da Anadolu'ya girmiştir. Hazar Denizi'nin kuzeyinden giden kol Kıpçak bozkırlarına yerleşerek Kıpçak lehçesini güneyinden giden ikinci kol ise İran, Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve zamanla Balkanlar'a da yerleşip Oğuz Türkçesini oluşturmuştur. Bu şekilde büyük kitleler şeklinde göç eden Türk boyları Azerbaycan, Kafkasya, Suriye, Irak, İran, Mısır, Anadolu ve Rumeli'ye yayılıp yerleşmişlerdir.

Geniş bir coğrafya üzerinde hâkim olan bu yayılım o vakte kadar Orta Asya'da tek bir yazı dili olarak devam eden Türk dilinde değişikliklere neden olarak Türkçenin birtakım guruplara ayrılıp yazı dilinin de çeşitlenmesini sağlamıştır. Ancak her Türk kolu yazı dili kurma imkânı bulamamış, bazıları sadece konuşma dili olarak kalmıştır. Bu kadar geniş yayılım gösteren dil, yazı dili hâline geldiği bazı sahalarda gelişme imkânı bulup günümüze kadar gelebilmişken, bazı sahalarda gelişimini yitirmiştir. Çünkü sözlü bir dilin yazılı bir dil hâline gelmesinde coğrafya değişimi, sosyal ve kültürel değişim, konuşulan dilin canlı, siyasi kudret olarak da etkin olması; yazı

⁴ Faruk Sümer, **Oğuzlar** (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, 2.baskı, s.33.

sistemi oluşturabilmesi ve devamlılığı için önemli unsurlardır. Ancak gelişme gösteren Türk dili kolları da kendi içerisinde özelliklerine göre birbirinden ayrılmıştır.

Anadolu ve Rumeli'ye yayılan Türklerin oldukça büyük kısmını Oğuz boyları oluşturmaktaydı. Oğuzlar, yerleştikleri bu sahaya dillerini ve edebî geleneklerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Bu etkiyle Anadolu ve Rumeli'de Oğuz lehçesine dayalı bir Türk yazı dili gelişme göstermeye başlamıştır.

Ali Akar, yazı dili olma şartlarını ilk defa Anadolu'da sağlayan Oğuz lehçesinin oluşmasında beş önemli özelliğin belirleyici olduğunu ileri sürer ve şu şekilde sıralar:

- Anadolu'daki Oğuz beylerinin Türkçeyi siyasi açıdan desteklemeleri
- Türkçe olarak eserlerini meydana getiren yazar ve şairlerin beyler tarafından desteklenip himaye altına alınması
- Özellikle 13. yüzyılda artan tasavvuf hareketlerinin halk dilini güçlendirmesi
- Osmanlı devleti tarafından Türkçenin resmî dili olarak kabul edilmesi
- Osmanlı devletinin resmi ve bürokrasi dilinin Türkçe olması⁵

Görüldüğü gibi bir dilin, yazı dili hâline gelebilmesi belli başlı unsurları ve gelişme gösteren bir süreci içerisinde barındırmaktadır. 6 -13. yüzyıllar arasında Orta Asya'da kurulmuş bütün Türk devletleri arasında etnik varlığını ve ehemmiyetini en iyi duyurmuş olan Türk kavmi Oğuzlardır. Ancak bağımsız bir devlet olmadığı için kendine ait bir yazı dili olmadan varlığını sürdürürken yukarıda bahsettiğimiz özellikleri ve göçler sayesinde 13-15. yüzyıllar arasında Eski Türkiye Türkçesinin oluşmasıyla Türk dili tarihinde önemli bir yere ulaşabilmiştir.⁶

11. yüzyıl itibariyle kitleler şeklinde batıya göç eden Oğuz Türklerinin Anadolu ve zamanla Rumeli'de meydana getirdiği Türkçe, 'Eski Türkiye Türkçesi', 'Eski Anadolu Türkçesi', 'Eski Osmanlıca' ve 'Eski Oğuz Türkçesi' isimleriyle karşılanmaktadır. Bu yazı dilinin farklı isimlerle ifade edilmesinde coğrafya, dil özellikleri ve kavme ait unsurlar etkili olmuştur. Uzmanlar tarafından en çok kullanılan ve yaygın olarak kabul gören isimlendirme 'Eski Anadolu Türkçesi'dir.⁷ Diğer

⁵ Ali Akar, **Oğuzların Dili** (Eski Anadolu Türkçesine Giriş), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s. 47.

⁶ Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinin Tür Dili Tarihindeki Yeri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten**, 52(2004/2), s. 99-105.

⁷ Bkz. Bu isimlendirmeyi yapan uzmanlar: Muharrem Ergin; Zeynep Korkmaz; Gürer Gülsevin- Erdoğan Boz; Mustafa Özkan; Hatice Şahin; Kazım Köktekin; Ali Akar; Vahit Türk.

isimlerden kısaca bahsetmek gerekirse ‘Eski Osmanlıca’ ifadesi Saadet Çağatay⁸ ve Mecdut Mansuroğlu⁹ tarafından kullanılmış ve bu ifade Balkanlar sahasını içine dahil etmediği için eleştirilmiştir. Faruk Kadri Timurtaş tarafından ‘Eski Türkiye Türkçesi’ ifadesi önerilmiş fakat Ahmet Bican Ercilasun tarafından Azerbaycan sahasını dahil etmediği gerekçesiyle kabul görmemiştir. Bunun üzerine Ercilasun, bu dönem için ‘Eski Oğuz Türkçesi’ ifadesinin kullanımının daha yerinde olduğunu ileri sürmüştür. Gerard Doerfer de Ercilasun gibi Türk dillerini sınıflandırdığı makalesinde Oğuzca ifadesini kullanmıştır. Ömer Demircan, bu ifadenin günümüzde yaygınlaşmamış olmasını Oğuzca diye üst bir lehçe olmamasına dayandırmaktadır. Gülsevin ve Boz çalışmalarında coğrafi durumundan kaynaklı olarak Eski Anadolu Türkçesi, tarihî şeklini ifade ettiğinden dolayı da Eski Türkiye Türkçesi ifadelerinin yaygınlaştığını ama edebî bir yazı dili için en bilimsel ismin ‘Eski Anadolu Oğuzcası ya da ‘Eski Oğuzca’ olmasının yerinde olacağını ileri sürmüşlerdir.¹⁰

İsimlendirme meselesini Gürer Gülsevin eserinin girişinde şu şekilde özetler: Anadolu’nun Türkleşmesiyle beraber 13-15. yüzyıllar arasında bu bölgelerde Oğuzca temeline dayanarak kurulup gelişen yazı dilini en çok Eski Anadolu Türkçesi olarak isimlendirilirken Altosmanische teriminin çevirisi olan Eski Osmanlıca terimi Osmanlılardan önceki dönemleri de içine aldığı için genel bir kabul görmemiştir. Batı Oğuzcasının Anadolu sahasının dışındaki bölgelerde kaleme alınan eserleri de kapsadığını dikkate alanlar en yaygın isimlendirme olan Eski Anadolu Türkçesi terimi yerine Eski Türkiye Türkçesi terimini kullanmayı tercih ederler diye belirtir.¹¹

Anadolu Selçuklu Devleti’nin son dönemlerini, Beylikler dönemini ve imparatorluk olmadan önceki Osmanlı dönemini içine alan Eski Türkiye Türkçesi döneminde dile yabancı unsurların fazla dahil olmadığı görülmektedir. Kültürel ve coğrafi etkileşimlerin tesiriyle meydana getirilen eserlerde Arapça ve Farsça unsurlar yer almaktadır. Ancak dildeki yabancı kelimelerin etkisi 13. yüzyıldan 15. yüzyıla

⁸ Saadet Çağatay, “Eski Osmanlıca Üzerine Bazı Notlar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c.2, S.2., s.297-312.

⁹ “Eski Osmanlıca” Tarihi Türk Şiveleri (çev. Mehmet Akalın), **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.**:73, Seri: IV, S. A.21, Ankara, 1988, s.247-276.

¹⁰ Gürer Gülsevin; Erdoğan Boz, **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2010.

¹¹ Gürer Gülsevin, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara, TDK Yayınları, 2007, s.1.

doğru artış göstermiş ve 15. yüzyıl sonralarına doğru dildeki sadelik azalarak yazı dili ve konuşma dili birbirinden uzaklaşma eğilimi göstermeye başlamıştır.¹²

Eski Türkiye Türkçesinin ses ve şekil özelliklerinden de kısaca bahsedebiliriz. Hayati Develi, 13-15. yüzyıllar arası Anadolu Türkçesi ile ilgili yıllardır süregelen çalışmaların olduğunu ve ortak noktada buluştukları bilgiler doğrultusunda ‘standart’ bir Eski Türkiye Türkçesinden söz edilebileceğini ileri sürer. Standart Eski Türkiye Türkçesi özelliklerini belirlerken Türkoloji literatüründe ‘karışık dilli’ olarak isimlendirilen eserlerin dilinin spekülatif bir konu olduğunu belirterek bu tanımın dışında bırakır.

Yapılan bu çalışmalardan ulaşılan verilerin ortaya koyduğu ortak özellikleri maddeler hâlinde şu şekilde sıralar¹³:

- “1. i/e : Kelime başında elif + ye, kelime içinde ye harfiyle yazılan bir /è/ (ya da /i/) sesinin yaygın olması: bis, di-, gice, il, irte, it-, vir-, yil, yit- gibi.
2. /t/ > /d/ değişimi : Ön ünlüler yanında kelime başında /d/ standart olmasına rağmen art ünlüler yanında kelime başında iki şekilde de kullanımının görülmesi: tas ~ das, toprak ~ doprak, tamu ~ damu gibi.
3. /k/ > /h/ değişimi: Kelime başındaki /k/ sesinin standartlığı: kanı, kanķı, kanda gibi. dahı kelimesi hariç azı dilinde kelime içinde ve sonunda da /k/’lar standart şekildedir.
4. /b/ > /m/ değişimi: Kişi ve işaret zamirlerindeki bu değişimde, baştaki /b/ ‘nin korunması: ben, baņa, biz gibi.
5. /b/ > /v/ : Kelime başındaki sızcılaşmanın ETT’de standart olması. Bu değişim *var*, *var-*, *viribi-* kelimelerinde görülür.
6. Dil uyumu: Kelime tabanına ek getirilirken uyuma dikkat edilirken zarf-fiil ekleri bu uyumda istisnadır. Türkçe kelimelerde bu uyum hakimken Arapça ve Farsça kelime

¹² Mustafa Özkan, **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul, Filiz Yayınları, 3 bs., 2009, s.40.

¹³ Hayati Develi, “Eski Türkiye Türkçesi Ağzılarının Sınıflandırılması”, **Turkish Studies**, 3/3, 2008, s. 214-216.

tabanlarına gelen eklerin de uyuma girdiği alıntı kelime tabanlarında da dil uyumunun olduğunun görülmesi: dânismand+lık, comard+lık, fağır+lık gibi.

7. Dudak uyumu: Kelime tabanlarında ve eklemede dudak uyumları bakımından bir ‘yuvarlaklaşma’ eğilimi görülür. Kelime sonundaki /g/, /ā/ seslerinin düşmesi ya da ünlünün etrafındaki dudak ünsüzleri bu yuvarlaklaşmaya sebebiyet verir. Bazı kelimeler: bilü, kapu, saçü, saru, sevü, yapu gibi.

Ekler ses bilimi bakımından üç alt grup şeklinde incelenebilir:

- a) {I} gurubu eklerin ünlüleri her zaman düz/dardır: +(s)I, +(y)I, +IIK, +(I)ncI gibi.
- b) {U} gurubu eklerin ünlüleri her zaman yuvarlak/dardır: +(n)Uη, +(U)m gibi.
- c) {A} gurubu ekler dudak uyumunun dışındadır: +(y)A, +dAn, +lAr gibi.

8. İyelik ekleri: +(U)m, +(U)mUz, +(U)η, +(U)ηUz, +(s)I, +lArI.

9. Durum ekleri: +(n)Uη (ilgi), +(y)A (yönelme), +(y)I, +(n)I,+n (belirtme), +dA (bulunma), +dAn (uzaklaşma).

10. Kişi zamirleri daima aynı şekilde yer alır.

10. Kişi eklerinde; iyelik menşeli olanlarda görülen geçmiş zaman, şart (tekil 1.ve 2.kişiler, çoğul 2.kişi) ve istek (1.tekil kişi) çekimlerinde +m, +η, +K, +ηUz şeklinde kullanılır.

Kişi zamiri menşeli olanlar: +vAn, +Am, +In; +vUz, +UZ, +sIn, +sIz.

12. Şimdiki zaman daha çok –A, -(U)r gibi eklerle oluşur. Sözdizimsel şekiller -A yorı, -A tur- gibi standart hâle gelmiştir.

13. Gelecek zaman eki –IsAr'dır.

14. Emir: -AyIn ~ -AyIm ~ -AyUm, -Ø ~ -GI, -sUn, -AlUm, -(U)η, -(U)ηUz şekilleriyle oluşmaktadır.”¹⁴

¹⁴ A.e., 2008, s. 214-216.

Gelişim süreci, özellikleri ve günümüzdeki etkisiyle Eski Türkiye Türkçesi için Batı Türkçesinin oluş ve kuruluş devri denilebilir.

1.1.1. Eski Türkiye Türkçesinin Dönemleri

Eski Türkiye Türkçesinin oluşumu ve gelişimine dayanarak uzmanlar tarafından çeşitli tasnifler yapılmıştır. Anadolu bölgesinde meydana gelen sosyal, siyasî ve kültürel gelişmeler dikkate alınarak Eski Türkiye Türkçesi büyük çoğunluk Selçuklular dönemi, Beylikler dönemi ve Osmanlılar dönemi olmak üzere üç alt döneme ayrılmıştır.

Timurtaş, 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan dönemi ‘Tarihi Türkiye Türkçesi’ olarak isimlendirmiş; 13 -15. yüzyıllar arasını ‘Eski Türkiye Türkçesi’ olarak sınıflandırırken, Eski Anadolu Türkçesini 13. yüzyıl ve 14 -15. yüzyıllar arasını ‘Eski Osmanlı Türkçesi’ olarak belirtmiştir.¹⁵ Diğer yandan Korkmaz, Anadolu’daki yazı dilini genel olarak ‘Eski Anadolu Türkçesi’, ‘Klasik Osmanlı Türkçesi’ ve Türkiye Türkçesi’ olarak üç ana başlığa ayırmış ve konumuz olan dönemi Eski Anadolu Türkçesi başlığı altında ‘Selçuklu Devri Türkçesi’, ‘Beylikler Devri Türkçesi’ ve ‘Klasik Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi Türkçesi’ şeklinde sınıflandırmış; Vahit Türk de çalışmasında aynı sınıflandırmaya yer vermiştir.¹⁶ Şahin¹⁷ de Korkmaz ile benzer şekilde ‘Selçuklu Dönemi Türkçesi’, ‘Beylikler Dönemi Türkçesi’ ve ‘Osmanlıya Geçiş Dönemi Türkçesi’ olarak tasnif etmiştir.

Uzmanlar arasında üç alt bölüm şeklinde olan bu sınıflandırma Timurtaş hariç neredeyse aynıdır. Ortak paydada buluşan uzmanlar arasında üçüncü yani son dönem için farklı ama aynı mahiyette olan isimlendirmeler yapıldığı görülür. Köktekin, ‘Osmanlılar Dönemi’ derken, Gülsevin ve Boz¹⁸ ortak çalışmalarında ‘Osmanlıcaya Geçiş Dönemi’ demiş. Özkan¹⁹ ve Köktekin²⁰ de Şahin gibi ‘Osmanlılar Dönemi’ olarak belirtmiştir.

¹⁵Faruk Kadri Timurtaş, **Eski Türkiye Türkçesi**, Kapı Yayınları, 2012, s.10.

¹⁶ Zeynep Korkmaz, “Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, TDK Yay., 1995, s.419-423.

¹⁷ Hatice Şahin, **Eski Anadolu Türkçesi**, Akçağ Yayınları, 2011, s.14.

¹⁸ Gürer Gülsevin; Erdoğan Boz, **Eski Anadolu Türkçesi**, 2010.

¹⁹ Mustafa Özkan, **a.g.e.**, 2009, s.59.

²⁰ Kazım Köktekin, **Eski Anadolu Türkçesi**, Fenomen Yayınları, 2011.

Belirtmiş olduğumuz tasnifler birbirlerinden çok farklı olmayıp çoğunlukla bu dönemde oluşturulan eserlerin dil özellikleriyle ilgili olarak gruplandırılmıştır. Kendi içerisinde kademeli olarak gelişim ve değişim gösteren Eski Türkiye Türkçesi döneminde birçok sanatçı yetişmiş; dönemin dili bu sanatçıların kaleme aldıkları eserler ve yaptıkları tercümeler sayesinde gelişim göstermiştir.

1.1.1.1. Selçuklu Dönemi Türkçesi (11-13. yy)

Oğuzlar, tarihî kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında, 10. yüzyılda Sirderya ve Aral gölü kıyılarında Yenikent merkezli bir yabgu devleti kurmuşlardır. 11-13. yüzyıllar arasında Hârizm'in Türkleşmesinde rol oynayan Oğuzlar, 1040 yılında Gaznelileri yenerek Horasan'da Büyük Selçuklu Devletini, bir süre sonra da kitleler hâlinde Irak ve Anadolu'ya gelerek Anadolu Selçuklu Devletini kurmuşlardır. Bu iki devletin etnik yapısı Oğuz boylarından oluşmasına rağmen devletin ilmî ve şer'î işlerinde Arapça, edebî ve resmî işlerinde Farsça kullandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.²¹

Oğuzların 12. yüzyılda kendilerine has bir yazı diline sahip olup olmadıklarına dair elimize net bilgiler ulaşmamış olsa bile sözlü edebiyatta ileri bir seviyede oldukları bilinmektedir. 13. yüzyıla ait olduğu bilinmekle birlikte günümüze ulaşmayan Şeyyad İsa'nın Salsalnâme'si, Dânişmendnâme ve Battalnâme Şeyh San'an Hikâyesi gibi eserlerin varlığı kaynaklardan öğrenilmektedir.²² 11-13. yüzyıllar arasında Oğuz Türkçesinin kendine has bir yazı dili olamadığı için Karahanlı Türkçesi geleneğinden tamamen ayrılamamış olduğu görülür. Kendine has eserlerin 13. yüzyıl ile birlikte vücut bulduğu genel kabul görmüş bir tespittir.

Selçuklular döneminde yazılmış bazı Türkçe eserler günümüze kadar ulaşmış ve bunların arasında en önemlisi *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik* isimli vaaz kitabı gösterilmektedir. 12. yüzyılın sonunda Anadolu'da yazılmış olduğu görüşünde birleşilen bu eser dışında Ali'nin *Kıssa-i Yusûf'u*, *Kudûrî Tercümesi*, 1343 tarihli *Feraiz Kitabı* bu dönemin önemli eserleri arasındadır. Ancak bu eserler Oğuz

²¹ Mustafa Özkan, a.g.e., 2009, s.59-61.

Zeynep Korkmaz, (Türkiye Türkçesinin Temeli) Oğuz Türkçesinin Gelişimi, TDK Yay., 2013, s.81.

²² Mustafa Özkan, a.g.e., 2009, s.62-63.

lehçesiyle birlikte farklı lehçe özelliklerini de barındırdıklarından dolayı Türk dili tarihinde ‘karışık dili eserler’ olarak isimlendirilmişlerdir.²³ Kimi araştırmacılar bu durumu ‘karışık dilli eserler’ olarak nitelerken, kimileri de bu çeşitlilik için ‘olga-bolga’ sorunu demeyi tercih etmiş; öte yandan bazı araştırmacılar tarafından böyle bir ayrıma gidilmemiştir.

Bahsedilen eserlerin dili, Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğinde olup Anadolu’da Oğuz lehçesine dayalı oluşan Eski Türkiye Türkçesine geçiş döneminin dil özelliklerini gösteren bu eserlerin dili ile Karahanlı Türkçesi arasında doğal bir ilişki olduğunu belirten görüşlerin çoğunlukta olmasıyla birlikte diğer taraftan Şinasi Tekin, aynı dönemde yaşamış olan Âşık Paşa, Ahmet Fakih, Yunus Emre, Sultan Veled, gibi yazarların eserlerindeki dilin neden iki çeşitlilik gösterdiğini sorarak bu eserlerde görülen lehçe farklılıklarının dönemin dil özellikleriyle ilgili olmayıp tamamen eserlerin sahibi yazarların kendileriyle ilgili olduğunu ileri sürmüştür.²⁴

Develi, ‘Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni Fatih Tefsiri’ isimli çalışmasında ‘karışık dilli eserler’ tanımlamasıyla ilgili görüşünü: “Biz eserlerin ‘karışık dilli’ olmasının tespitinde ortalama olarak standart kabul edilen Eski Türkiye Türkçesinin özellikleriyle mukayesesine değil de kendi içindeki verilerle mukayesesinin esas tutulması gerektiği kanaatinde olduğumuzu ifade etmek isteriz. Bu görüşü biraz daha açacak olursak diyebiliriz ki mesela bir eserde bulunma hâli için Eski Türkiye Türkçesindeki +A yerine +GA veya i- fiili yerine er- şekli kullanılıyorsa bu eser karışık dilli sayılmamalıdır. Eğer eserin içinde bazen +GA bazen +A, bazen erse, bazen ise kullanılıyorsa ve bu karışıklığın mahalli bir ağza standart yazı dili özelliklerinin karışması olmadığından emin isek, bu eserin karışık dil özellikleri taşıdığından söz edilebiliriz.”²⁵ şeklinde açıklar. Ayrıca her dönemde ve diyalekte bir kısım şekillerin ikilik gösterebileceğini, yazı diline ağızların da karıştığı gerçeği dikkat alınır, Türkoloji’de kullanılan bu ifadenin çok da açık olmadığını belirtir. Söz konusu tanımlamanın genellikle, Doğu Türkçesi ile Anadolu Türkçesinin veya bazen

²³ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, 2013, s.81.

Mustafa Özkan, **a.g.e.**, 2009, s.65.

²⁴ Şinasi Tekin, “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olga-Bolga’ Sorunu”, **TDAY-Belleten**, 1947, s. 59-71.

²⁵ Hayati Develi, ‘Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni Fatih Tefsiri’, **Kebikeç**, s.63-64.

de Kıpçak Türkçesi ile Anadolu Türkçesinin özelliklerinin karışık olarak bulunmasını ifade ettiği ama bu tanımlamanın bütün eserler için uygun olmadığını; Eski Türkiye Türkçesi için standart var sayılan şekillerden farklı olan eserlerin her zaman için Tarihi Türkiye Türkçesinin dil sınırları içinde yer alan bir diyalekte ait olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerektiğini belirtmiştir.²⁶

Eski Türkiye Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi arasında doğal bir ilişki olup olmadığı konusunda yapılan tartışmalara Doerfer açıklık getirmiştir. Uzman, yaptığı araştırmalar sonucunda Selçukluların 11. ve 13. yüzyıllarda Horasan ve Anadolu bölgelerine yayıldıklarını ve Horasan ve Anadolu Selçukluları arasında çeşitli siyasî, sosyal ve kültürel sebeplerden dolayı daha bu dönemlerde ağız farklılıklarının bulunduğunu ve Horasan'da hâkim olan Oğuz lehçesinin Doğu Türkçesi (Karahanlıca) etkisi altında kalmış olduğunu belirterek Horasan'daki Oğuz Türkçesinin, Oğuzcanın doğu lehçesini yani Doğu Selçukçasını (Oğuzca) oluşturduğunu Anadolu'da gelişen Oğuz Türkçesi ise neredeyse tamamıyla Anadolu'daki Oğuzların konuşma dilinin yazı diline dönüşmesi sonucu meydana geldiğini açıklamıştır. Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere Mevlâna gibi Horasan'dan gelen ya da bu bölgeyle temaslarda bulunan yazarların eserlerinde Doğu Türkçesi dil özelliklerinin görülmesi tamamıyla Horasan ve Anadolu arasındaki ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan Doğu Türkçesi ve Doğu Selçukçası arasında doğal bir ilişki bulunduğu; Batı Selçukçası için ise aynı şeyin söz konusu olmadığı söylenebilir. Korkmaz'ın aktarımıyla Doerfer Oğuzca'yı Selçukça ve Türkçe olarak iki ana kola ayırıp Batı Selçukçasını da Anadolu Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi; Doğu Selçukçasını da Horasan Türkçesi ve Özbek Türkçesi olarak gruplandırmıştır. Batı Selçukçasında yani Eski Türkiye Türkçesinde görülen Doğu Türkçesi dil özellikleri yukarıda belirtildiği üzere Eski Türkiye Türkçesinin henüz yazı dili olma aşamasındayken Horasan ile irtibatı olan yazarların Batı Selçukçasını etkileme çabaları olarak nitelendirilebilir.²⁷

Doerfer'in bu açıklamaları Selçuklu dönemi dil yapısı için 'karışık dilli eserler' anlayışından farklı bir değerlendirme yapılmasının gerekliliğini ortaya koymuş ve Korkmaz da Selçuklu dönemi Türkçesi eserlerinde görülen farklı dil özelliklerinin o

²⁶ Develi, **a.g.e.**, s.63-64.

²⁷ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, 2013, s.81-86. (G. Doerfer'in 1977 tarihli **Das Chorasan Türkische**, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 25 ,s.127-205 çalışmasından aktarımla)

dönem Oğuzcasındaki ağız farklılıklarından kaynaklandığını düşünerek bu tür eserlere ‘karışık dilli eserler’ yerine tarihî gelişme ve şekillenme sürecine uygun olarak ‘Selçuklu Türkçesi Ağızları’ şeklinde isimlendirilmesinin daha yerinde olacağını ifade etmiştir.²⁸

Bu dönemde kaleme alınan -özellikle 13. yüzyılda- önemli eserleri şu şekilde sıralayabiliriz: Mevlâna Celâleddin-i Rumî’nin Türkçe Beyit ve İbareleri; Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri; Dehhani ve Manzumeleri; Yunus Emre’nin Şiirleri’dir.²⁹

1.1.1.2. Beylikler Dönemi Türkçesi (13.-15. yy)

13. yüzyılda Moğol baskısı nedeniyle giderek güçsüzleşen Anadolu Selçukluları, bu yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında daha önceki süreçte Bizans sınır bölgelerine yerleştirilen uç boylarının bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle yıkılmış ve bu durumdan yararlanan Türkmen beyleri, zamanla Selçuklularla ilişkilerini keserek kendi isimlerine beylikler kurmaya başlamışlardır. İşte bağımsız kalan bu boylar tarafından kurulan bu beyliklere ‘Anadolu Beylikleri’ denilmektedir. Korkmaz, Anadolu Beylikleri arasında en güçlü olanları Karamanoğulları, Germiyanogulları, Osmanogulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları olarak sıralarken Anadolu’nun batısından doğusuna kuzeyinden güneyine yirmiden fazla beylik olduğunu belirtir.

Anadolu’nun uç bölgelerine yerleştirilen ve daha sonra beylikler hâline gelen bu boylar ve de Moğol akınları nedeniyle yaşanan yeni göçlerle birlikte Anadolu’da Türk nüfusu giderek artmış, bu durum Anadolu’nun Türkleşmesinde büyük rol oynamıştır. Bu boylar Köktürkçe, Uygurca, Karahanlıca ve Harezmce eserlerde görebileceğimiz Oğuz lehçesinin 13. yüzyıldan itibaren bir edebî yazı dili olarak varlık göstermesinde etkili olmuşlardır.

Oğuzcaya dayalı olarak temellenip gelişen yazı dilini oluşturan döneme ait eserlerde görülen en karakteristik özellik aynı metinde dahi farklı ağız özelliklerinin

²⁸ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, 2013, s.86

²⁹ Faruk Kadri Timurtaş, “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, **Türkiyat Mecmuası**, c.18, 1976, s. 331.

yer almasıdır. Örneğin aynı zaman kişi ve şahıs ekinin farklı şekilleri tespit edilmiştir: Geniş zaman birinci tekil kişi için *-(v)r men*, *(v)rvAN*, *-(V)rvANIn*, *-(V)rv Am*, *-(V)rvAm*, *-(V)rAm* farklı şekiller kullanılmıştır.³⁰ Korkmaz, Beylikler dönemi eserlerinde görülen bu çeşitliliğin nedeninin farklı Oğuz ağızlarının eserlere yansımaları olduğunu; Moğol istilasıyla birlikte sadece Oğuzların değil Kanglı, Kıpçak, Çiğil gibi boyların da gelmiş olmasıyla Oğuz boyları arasında önceden beri süregelen ağız farklılıklarının bulunması nedeniyle beylikten beyliğe, bölgeden bölgeye farklılık göstermesinin doğal olduğunu belirtir.³¹ Dolayısıyla Beylikler döneminde görülen ağız farklılıkları, Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin şekillenmesinde etken oluşturmıştır.

Millî değerlerine oldukça bağlı olan Anadolu Beylikleri, Büyük Selçuklu devleti ve Anadolu Selçuklu devletinden farklı olarak Türkçeyi ön plana çıkarmayı benimsemiştir. Bu dönemde Karamanoğlu Mehmed Bey'in '*Şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayrı dil söylemeye*', '*defterleri dañ Türkçe yazarlar*' buyruğunu vermesi Türk yazı dilinin oluşmasında büyük rol oynamıştır ve diğer beyliklerin başındaki beylerin de etkisi sayesinde halk arasında konuşulan Türkçe yani Oğuz lehçesi yazı dili olma mertebesine ulaşabilmiştir.³²

13-15. yüzyılları kapsayan Beylikler dönemi, Oğuzların siyasi otoriteyi arkalarına alarak edebiyat ve devlet dili olarak kullanılan Arapça ve Farsçaya karşı mücadele verebildikleri bir dönem olmasıyla Anadolu Selçukluları döneminde basit konulu eserlerin aksine bu dönemde ortaya çıkan eserlerde Türkçe ön plana çıkmış, millî değerlere bağlılıkla birlikte özüne dönüş başlamıştır. Türkmen beylerinin bu tavrının temelinde yatan sebep; milli değerleri ortaya çıkarma isteğiyle birlikte milliyetçilik düşüncesinden çok Arapça ve Farsça bilmeyen beylerin siyasi otoriteyi sağlama kaygısından kaynaklıdır.³³

Selçuklu döneminde verilen sınırlı sayıdaki eserlerin aksine beylikler döneminde Kur'an tercümeleri, peygamber kıssaları gibi telif ve tercüme, edebî, ilmi ve dinî pek çok eser meydana getirilmiştir. Âşık Paşa, Elvan Çelebi, Erzurumlu Dar'ir,

³⁰ Gülsevin; Boz, **a.g.e.**, 2013, s.4.

³¹ Korkmaz, **a.g.e.**, 2013, s.108.

³² Zeynep Korkmaz "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**. Ankara, TDK Yay., 2005, s.428.

³³ Türk, Vahit; Doğan; Şerifoğlu: **Eski Anadolu Türkçesi Dersleri**, Kesit Yayınları, 2011, s.11.

Gülşehri, Hoca Mesud, Kadı Burhaneddin, Kaygusuz Abdal, Şeyhoğlu, Devletoğlu Yusuf, Ahmedî, Ahmed-i Dâî gibi şahsiyetler dönemin önemli isimleri arasında yer almaktadır.

1.1.1.3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi (15.-16. yy)

Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi yaklaşık olarak 1453'ten yani 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp 16. yüzyılda Osmanlı devlet kurumlarının dili standart bir yapıya ulaşıncaya kadar sürecektir olan bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde yazı diline bir tarafta Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait ses ve yapı özellikleri devam ederken diğer taraftan eğitim ve diplomasi alanında yaygınlaşmaya başlayan standart yapılar hem yazı hem de konuşma dilini etkilemiştir. Yani, Anadolu'da Türk birliği sağlanmış ama diğer taraftan İstanbul'un fethiyle birlikte Beylikler Dönemi Türkçesi yeni bir boyuta evrilmeye başlamıştır. Osmanlı devletinin imparatorluk seviyesine ulaşmasının da etkisiyle ilim ve edebiyata verilen değer artmış, kurulan medreselerde ilim dili olarak Arapçanın, edebî dil olarak da Türkçenin yanında Farsçanın da önem kazanmasıyla Beylikler dönemindeki sade, açık, anlaşılır duru dilin yerine Arapça ve Farsça kelime, terkip ve tamlamaların bol kullanıldığı Osmanlı Türkçesi vücut bulmaya başlamıştır. Bu dönem eserlerinde Türkçe kelimelerin yanında Arapça ya da Farsça eşanlamlıları; kısa, düz cümlelerle birlikte Arapça ve Farsça tamlamalar ile daha karmaşık bir hâl almış cümle yapıları görülmektedir. Ancak dilde oluşan tüm bu gelişmelere rağmen sade ve açık bir şekilde yazılmış eserler de bulunmaktadır.³⁴

Bu dönemde manzum ve mensur pek çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Kemaloğlu İsmail, Ahmedî, Ahmedî Dâî, Hatiboğlu, Cem Sultan, Şeyhî gibi daha açık ve sade dille eser veren isimlerin yanında bu dönemde Âşıkpaşa-zâde'nin Tevârîh-i Âl-i Osmânî, Oruç Bey'in Oruç Bey Tarihi ve Neşrî'nin Cihân-nümâsı, Tursun Bey'in Târih-i Ebu'l-fethi ve Sinan Paşa'nın Tazarrunâmesi geçiş dönemini temsil eden önemli eserler olarak söylenebilir.³⁵

³⁴ Korkmaz, a.g.e., 2013; Ali Akar, 2005.

³⁵ Gülsevin; Boz, a.g.e., 2013, 68-73.
Korkmaz, a.g.e., 2011, s.110-111.

1.2. İsim Yapımı

En genel hatlarıyla bütün dünya dillerinde yeni söz yapma yolları başlıca morfolojik (türetme), sentaktik (birleştirme), semantik (mecaz) yapılarla gerçekleştirir. Her dilde bunların farklı tipolojik imkanları vardır. Bu bölümde Türkçenin tarihi ve çağdaş dönemlerine ait isim yapma yollarına ait değerlendirmeler kısaca ele alınacak, bilahare Eski Türkiye Türkçesi dönemindeki yapı üzerine durulacaktır.

1.2.1. İsim Yapım Yolları

Bir nesneyi, bir varlığı karşılamak, tanımlamak veya anlamlandırmak; bir düşünceyi, duyguyu eksiksiz olarak ifade etmek için kullanılan kelime veya kelime dizilerine söz denilmektedir. Söz yapımı ise kelime tabanlarında (kök / gövde) çeşitli yollarla yeni kelimeler yapma işi olarak isimlendirilebilir. Dünyadaki dil ve dil ailelerine göre yeni kelimeler yapma yolları farklılık gösterse de belli yöntemlerle her dilde sınırsız sayıda yeni kelimeler yapmak mümkündür.

Diller, yapı bakımından -tek heceli, eklemeli ve çekimli diller- dahil oldukları guruba göre yeni kelimeler türetirken kullandıkları yollar farklılık göstermektedir. Eklemeli bir dil olan Türkçenin isim yapımında en sık kullanılan ve işlevsel olan söz yapım yöntemi eklemedir. Kelime tabanlarına ekler getirilerek yapılan kelimeler, Türkçede dil bilgisi üzerine yapılan çalışmalarda ve dil bilgisi öğretiminde üzerinden en fazla durulan konudur. Ekleme yoluyla yeni kelimeler yapılmasında kullanılan ekler çoğu uzman tarafından yapım ekleri ya da türetim ekleri olarak adlandırılır. Bu yol sayesinde isimlere ve fiillere ekler getirilerek hem Türkçe kelimelerden yeni kelimeler oluşması hem de alıntı/ödüncleme kelimelere eklenerek kelimelerin Türkçeleştirilmesi sağlanmıştır. Böylelikle dildeki kelime hazinesi zenginleştirilmiştir.

Türkçede söz yapımında kullanılan bir diğer etkin yol birleştirmedir. Dil bilgisi çalışmalarında kelimeler, kelime türleri, kelime öbekleri dahası yazım kuralları gibi başlıklar altında bu konu anlatılmaktadır.

Geçmişten günümüze yapılan dil bilgisi çalışmalarında söz yapımı daha çok şekil bilgisi olarak ele alınmıştır. Yapım ekleri özelinde Türkçenin söz yapımı yani yeni kelime yapma yolu açıklanmıştır. Söz yapımı başlığı taşıyan tez çalışmalarının büyük çoğunluğu yapım ekleriyle kelime türetimi üzerinde yoğunlaşmıştır.

Son yıllarda yayımlanan dil bilgisi kitaplarında yapım ekinin yer aldığı kısmın dışında söz yapımı yolları olarak türetme ve birleşme yoluyla söz yapımına ek olarak *kalıplaşma, karma, kısaltma, kırpma, derleme, tarama, titremleme, yeni öge / yeni söz, uydurma, ödünçleme / alıntı, geri oluşum / geri türetme ve tür değiştirme* ele alındığı görülmektedir. Ancak bu söz yapım yollarının hepsinin birlikte yer aldığı bir çalışma bulunmamaktadır. Kimi kitaplarda ekleme ve birleşme yollarından sonra diğer birkaç söz yapım yolunu açıklanmış hatta vb. ifadesi de düşülerek derine inmeden yüzeysel olarak değinilmiştir. Söz konusu kaynaklarda terim isimlendirmesinde de bir birlik bulunmamaktadır.³⁶

Akalın, ‘Türkçede Söz Yapım Yolları ve Sözlükselleşme’ makalesinde³⁷, İsa Sarı ‘Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme’³⁸ isimli doktora tez çalışmasında, Kerime Paylan ‘Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış’³⁹ isimli yüksek lisans tez çalışmasında, Sertan Alibekiroğlu ‘Türkçede Sözcük Türetme Yolları’⁴⁰ isimli makalesinde ve Günay Karaağaç ‘Türkçenin Dil Bilgisi’ isimli çalışmasının ‘sözlük yapısı’⁴¹ başlığı altındaki bölümünde ve Süer Eker’in ‘Çağdaş Türk Dili’⁴² isimli çalışmasında ‘sözcük yapma/üretme yolları’ başlığı altında ekleme haricindeki söz yapım yollarına değindikleri kısımlarda Türkçedeki söz yapım yollarını bir bütün hâlinde tasnif etmeye çalışmışlardır. Biz de bu tasniflerde yer alan ortak görüşleri özellikle Akalın’ın tasnifini esas alarak isim yapım yollarından kısaca bahsedeceğiz.

Akalın tasnifinde⁴³ *ekleme / türetme, birleştirme, ödünçleme, yerlileştirme, kısaltma, kırpma ve karma*’yı temel/ asıl söz yapım yolları olarak nitelendirirken; *örnekleme, uydurma, yeni öge ve geri oluşum*’un farklı söz yapım yolları olmadığını,

³⁶ Şükrü Halûk Akalın, “Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme” **XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri**, c.1, 2014, s.832-833.

³⁷ Akalın, **a.g.e.**, s.832-839.

³⁸ İsa Sarı, **Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme**, Hacettepe Üni., SBE, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2015.

³⁹ Kerime Paylan, **Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış**, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Denizli, 2015.

⁴⁰ Sertan Alibekiroğlu, “Türkçede Sözcük Türetme Yolları”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.1., c.17, 2017, s.35-46.

⁴¹ Karaağaç, **Türkçenin Dil Bigisi**, Akçağ Yay., 2019, s.400-406.

⁴² Süer Eker, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, Ankara 2009, s. 402-410.

⁴³ Akalın, **a.g.e.**, s.839.

Türkçenin bilinen temel söz yapım yollarının içerisindeki kelime yapma türleri olduğunu belirtmiştir. *Derleme ve tarama*'nın ise birer söz yapım yolu olmayıp dilin hafızasındaki söz varlığından seçilen kelimeleri canlandırma yoluyla kelime yapan bir tür olduğunu dile getirir. Eker de çalışmasında derleme ve tarama için benzer şekilde yorumlarda bulunmuştur. Diğer söz yapım yolları olarak eserlerde yer alan *eksiltme, tür değiştirme, titremleme ve genelleşme* için dil bilgisi yapılarının zaman içinde yaşamış olduğu ses, yapı, tür ve anlam değişimleri sonucunda bir nedene bağlanmadan sözlükte yer alacak bağımsız bir kelime durumuna gelme yolu olduğunu ileri sürer.⁴⁴

Asıl / temel isim yapım yolları olarak değerlendirilenler yöntemler şöyledir:

a) Türetme

Türetme isim ve fiil kök ya da gövdelerine yapım ekleri getirerek ekleme suretiyle yeni kelimeler yapma işidir. Türetme morfolojik yolla yapılan bir söz yapım şeklidir. Bilindiği üzere Türkçenin yapısı gereği en sık kullanılan yoldur ve dil bilgisi kitaplarında ekler bölümünde her zaman detaylı bir şekilde işlenmektedir. Türetmede en önemli husus kelime tabanlarına getirilen eklerin Türkçenin ses, şekil ve anlam dizgelerine uyumlu olmasıdır.

b) Birleştirme

Birleştirme genel olarak aynı ya da farklı değişik kelime sınıfından iki ya da daha fazla kelimenin genellikle tamlama şeklinde bir kavramı isimlendirmek için yan yana getirilmesi işidir. Türkçenin söz varlığının gelişmesin türetmeden sonra en önemli yollardan biridir. Türkçedeki birçok terim bu yolla oluşturulmaktadır. Birleşme, sentaktik yolla yapılan bir isim yapım şeklidir.

Birleştirme türetme gibi dilin yapısıyla ilgili değildir. Pek çok dilde bu türde birleştirme yoluyla kelimeler türetilir. Kelimeleri birleştirerek yeni kelimeler yapma mevcut kelimelerin yeterli olmadığı durumlarda ihtiyacı karşılamak için tercih edilen yollardandır. Birleştirme yoluyla yapılan isimler incelendiğinde birleşimi oluşturan kelimelerin yerli olabileceği gibi yerli/ yabancı, yabancı/ yerli, yabancı/ yabancı da olduğu görülmektedir.

⁴⁴ Süer Eker, **a.g.e.**, 2009, s. 402-410.

c) Ödünçleme

Ödünçleme, bir dilin başka dillerden alınma kelimeleri kendi söz varlığına katmasıdır. Alınan bu kelimeler kimi zaman özüm senerek alındığı dilin ses ve şekil yapısına uydurulmaya çalışılırken, kimi zaman da hiçbir değişiklik yapılmadan dil hazinesine dahil edilir. Ödünçleme, isim olarak ödünç alma anlamına geldiği için bu isim yapım yoluyla ilgili dolayısıyla terim için *kopyalama*, *alıntı*, *verinti* gibi isimler de önerilmiştir. Çünkü ödünç alınan şeyin iade edilmesi gerekir ama ödünçlenen kelimeler o dilde varlığını sürdürmektedir. Ancak en sık tercih edilen terim ödünçlemedir. Türkçede türetme ve birleşmeden sonra en yaygın olan söz yapım şeklidir.

d) Kısaltma (Kırpma ~ Karma)

Sözcüklerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle meydana getirilen gerçek kısaltmalar günümüzde en yaygın olarak kullanılan kısaltma şeklidir. Günay Karaağaç çalışmasında⁴⁵ kısaltma bölümünü kısaltma söz (acronym) ve kırma söz (clipped word) olarak iki gruba ayırır. Süer Eker⁴⁶ ve Akalın kısaltma söz, kırma ve karma olarak üçe ayırır. Kısaltma söz, kurum veya kavram isimlerinin baş seslerinin veya birkaç sesinin yan yana gelmesiyle oluşur: doktor> dr., bakınız> bkz., Yüksek Öğretim Kurumu> YÖK gibi. Kırma söz ise anlamında bir değişiklik olmadan bir kelimenin belirli bir parçasının atılması yoluyla yapılır: milimetre> milim, fotoğraf> foto, telefon> tel gibi. Karma ise iki ayrı kelimenin hecelerini ya da parçalarını birleştirerek yeni kelime oluşturma yoludur: arge <araştırma + geliştirme, gerzek <geri +zekalı gibi.

e) Yerlileştirme

Ödünçleme yoluyla alınan kelimeler, halkın etkisiyle kendi öz dillerinde daha yaygın bilinen, ses ve anlam bakımından örtüşen kelimelerle birleştirilip dilin söz varlığına dahil edilir. Bu yöntem yerlileştirme denir. Geçmişten günümüze örneklerle bakacak olursak bu yolla söz varlığımıza dahil olmuş kelimeler az değildir. Çünkü dil yaşayan bir varlıktır ve dil konuşucusu halk ödünçleme yoluyla alınan kelimeleri

⁴⁵ Günay Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yay., 2013, s.534.

⁴⁶ Süer Eker, **a.g.e.**, s.407.

yakıştırma yoluyla diline dahil eder. Buna bazı uzmanlar halk yakıştırması (folk etymology) der; halk etimolojisi olarak tanımlayanlar da vardır. Bu yol her dilde örnekleri bulunan yaygın bir söz yapım yoludur. Kelimelerin aslı net olarak halk tarafından bilinmediğinden dil hafızasında ses bakımından az çok benzeri bulunan ve anlamca örtüşen kelimelerle birleştirilerek yeni kelime şekilleri ortaya çıkar. Bazı yerlileştirmeler sadece sözlü dilde yer alırken, bazıları dilde kullanılan bu yeni şekil ve anlamlarıyla genel söz varlığına katılıp Türkçe sözlüklerde yer almaktadır: gardırop> gardolap, yedd-i emin > yediemin, kameriye > kamelya, temr-i hindî > demirhindi gibi.

Türkçenin tarihi dönemlerinde bu yollardan daha çok türetme, birleştirme, ödünçleme, ad aktarımı gibi yolların kullanıldığı görülür.

Marcel Erdal, 'Old Turkic Word Formation'⁴⁷ isimli eserinde Eski Türkçede söz yapım konusunu oldukça geniş bir yelpazede incelemiştir. Çalışmasının esasını ekleme yoluyla söz yapımını oluştursa da birleştirme, örnekseme, geri oluşum ve ödünçleme ile yapılan kelimelere de değinilmiştir. Ancak eser ekleme yoluyla söz yapımıyla daha çok bilinmektedir.

Çalışmamızın başlığında yer alan isim yapımı ifadesiyle yeni kelime yapma yolları, isimler çerçevesinde tutularak fiiller dışarıda bırakılmış ve söz konusu dönemde isimlerin ne şekilde türetildiği üzerinden hareket edilmiştir. Genel çerçeve söz yapımı çerçevesini barındırsa da özelde isim yapımı üzerinde durulmuştur.

1.2.2. Eski Türkiye Türkçesinde İsim Yapımı

13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da Türkçenin hâkim bir dil haline gelmesi bu kültür havzasında gelişmiş olan bilim ve kültür birikiminin Türkçeye aktarılmasını gerekli kılmış, pek çok isim ve kavram Türkçeye aktarılmıştır. Döneme ait çalışmalar incelendiğinde söz yapımı yani isim, fiil, sıfat, edat kısacası bir nesneyi, bir varlığı karşılamak, tanımlamak veya anlamlandırmak; bir düşüncüyü, duyguyu eksiksiz olarak ifade etmek için kullanılan kelime ve kelime grupları oldukça fazladır.

⁴⁷ Marcel Erdal, **Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991

Ancak özellik söz konusu dönemde İslam medeniyeti hem dinî hem de ilmî bilgileri içerisinde barındırmaktaydı. Öğrenilen bu bilgiler dinî ve ilmî yeni kavramları karşılamayabilmek adına yeni isimlerin türetilmesini gerektirmiştir. Bunun sonucu olarak tüm dillerde olduğu gibi kavram ve nesneleri karşılayabilmek için özellikle isim yapma gerekliliği doğmuştur.

Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait çeşitli konulardaki manzum ve mensur eserlerdeki isim yapma şekilleri incelendiğinde eklemli bir dil olan Türkçenin doğal sonucu olarak en üretken isim yapma yolu olan türetme önemli rol oynamaktadır. Taranılan eserlerde de morfolojik bir yol olan türetme yolu hâkimdir ki bu, Türkçenin geçmişten günümüze en işlek yeni söz yapma yöntemidir. Diğer taraftan taradığımız eserlerde özellikle bilgi edinmek amaçlı olan tercüme eserlerde birleşik isimlere sıkça rastlanmaktadır. Sentaktik bir yol olan birleşme yoluyla isim yapımı özellikle tıp, botanik ile ilgili yeni kavram ve nesneleri karşılamada önemli bir rol oynamıştır.

Çalışmamızda Eski Türkiye Türkçesindeki isim yapım yollarını en işlek olarak karşılaştığımız türetme yoluyla / morfolojik yolla isim yapımı ve birleşme yoluyla / sentaktik yolla isim yapımı olarak ele alıp örnekler yardımıyla açıklamaya çalışacağız.

a) Türetme Yoluyla İsim Yapımı

Eklemeli ya da bitişken bir dil olan Türkçede yeni isim yapmak köklerle ekler ya da sözcükler arasındaki bağlantıyla gerçekleşmektedir. Yeni isimler yapılırken isim, fiil kök ya da gövdelerine aldıkları eklerle göre türetilir. Bu ekleme hem Türkçe olan hem de diğer dillerden alınan kelimelere sondan ekleme şeklinde gerçekleşir.

Deny'e göre öz Türkçe bir kelime yapısı kök + ek + sonuç ya da kök + bir / birden çok türetme ekleri + bir / birden çok sonuçluk ekler şeklindedir.⁴⁸ Korkmaz⁴⁹, türetmeyi isim veya fiil kök gövdelerine yapım ekleri getirilerek kökle ilgili yeni anlamlar kazanmış kelime yapma işi olarak açıklarken; Karaağaç, bir sözün kendisi temel alınarak ulaşılmış yeni bir bilgi, yeni bir anlam ilişkisiyle, başka bir söze dönüştürülmesi olarak tanımlar.⁵⁰

⁴⁸ Jean Deny, **Türk Dil Bilgisi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s.93-94.

⁴⁹ Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, 2010, s.218.

⁵⁰ Günay Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, 2013. s.808.

Kısacası kelimenin kök ya da gövdesine ekler getirilerek yeni kelimeler yapmaya ‘ekleme / türetme’ denir. Türkçede türetme yoluyla sayısız kelime dile kazandırılabilir. Eski Türkçeden beri en önemli yeni kelime yapma yolu türetmedir. Türetme yoluyla isim yapımı, çalışmanın ikinci bölümde yer almaktadır. Bu bölümde isimler iki ana başlık altında açıklamalar ve örnekler doğrultusunda incelenmiştir.

İsimden isim yapan ekler:

{+acXK}, [+aç], {+AgU}, {+AK}, {+An}, {+ArU}, {+Az}, {+CA}, {+CAK}, {+CX}
{+CII}~{+cır}, {+CUGAz}, {+CUK}, {+DAş}, [+dX], [+duruk], [+ey], {+gX}, {+(I)l}, {
+lA}, [+lağ], [+lak], {+lX}, {+lXK}, [+men], [+ndü], {+rA}, {+rAk}, [+sı], [+sul], {+sXz
}[+şın], [+z]

Fiilden isim yapan ekle:

{-Aç}, {-AgAn}, {-(A)K}, [-am], {-CAK}, {-dX}, {-GA}, {-gAn}, {-GX}, [-guç],
{-GXn}, {-X}, {-XcX}, {-(X)K}, {-(X)m}, {-(X)n-}, {-(Xn)ç}, {+mAC}, [+mal], [-
men], {-mXK}, [-mur], {-(X)n}, {-(Xn)ç}, {-t}, [+sak], {-sX}, {-(X)t}

Kalıplaşmış fiilimsi ekler: {-(X)ş}, {-mA}, {-mAk}, {-An}, {-AcAk}, {-Ar} ~ {-Xr},
{-AsI}, {-dXK}, [-maz], {-mXş}

b) Birleşme Yoluyla İsim Yapımı

Genel olarak Türkçenin her devrimde kelime birleşmeleri oldukça önemli bir yer tutar. Kelime birleşmeleri, dildeki kelime varlığını genişleten başka bir isim yapma yoludur ve çoğunlukla eklemeli dillere özgü bir özelliktir.⁵¹ Dilimizin en eski kaynaklarından bu yana türetmeden sonra en çok kelime bu yolla dilimize kazandırılmıştır.

Korkmaz, yeni bir anlam kavramını karşılamak için iki ya da daha çok kelimenin Türkçenin söz kalıplarına uyum sağlayarak belirli yollarla bir araya getirilmesiyle oluşturan söz öbeği şeklinde tanımlarken⁵²; Karaağaç, bir kavram ya da

⁵¹ Sevgi Özel, Türkiye Türkçesinde **Sözcük Türetme ve Birleştirme**, 1997, s.49-50.

⁵² Korkmaz, **a.g.e.**, 2010, s.47.

nesneyi karşılamak amacıyla, anlam değerlerini yitiren iki veya daha çok sözün birleşmesiyle oluşturulan yeni kelimeler olarak açıklar.⁵³

Birleşik isim, iki ismin iyice kaynaşarak yeni bir kavramı karşılayan tek bir isim oluşturması şeklinde tanımlanabilir. Kısacası iki isim yeni bir kavramı, yeni bir nesneyi belirtir ya da isimlendirir. Banguoğlu çalışmasında “kelimeler ilk önce kavramları daha belli duruma getirmek için yaklaşarak tamamlamalar oluştururlar. Türkçede bileşikler ‘belirtme öbeklerinin’ tek bir kelime gibi kullanılır olmasından oluşur. Tamlama ile bileşik kelime arasında kesin bir sınır çizmek kolay olmaz” der. Biz de çalışmamızda bu durumu göz önünde bulundurup tamlamaların söz dizimsel, birleşik sözcüklerin ise sözlüksel bir birim olduğu düşüncesiyle döneme ait eserlerden birleşik kelimeleri seçmeye çalıştık.

Birleşme yoluyla isim yapımı, çalışmanın üçüncü bölümünde açıklamalar ve örnekler doğrultusunda incelenmiştir.

1.3. İncelenen Eski Türkiye Türkçesi Eserleri

Çalışmamızda Eski Türkiye Türkçesinin dönemlerinden farklı konularda - ahlak, din, tarih, tıp, botanik vb.- manzum ve mensur eserler belirlenmiş ve bu eserlerdeki kelimeler çalışmamızın çerçevesi içerisinde incelenmiştir. Çalışmamızda faydalanan eserler ve eserlere ait kısa açıklamalar şu şekildedir:

Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik

Eski Türkiye Türkçesinin ilk dönemlerine ait dinî ahlaki mevzeleri barındıran didaktik bir eserdir. Eserin yazarı ve yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte dil özelliklerinden 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Canpolat, çalışmasında eserin yazıldığı bölgenin Anadolu, yazılış tarihinin 12. yüzyıl sonları veya 13. yüzyıl başı olmasının en kuvvetli ihtimal olduğunu belirtir.⁵⁴ Anadolu sahasında yazılan en eski eserlerden olduğu kabul edilen eser, Eski

⁵³ Karaağaç, a.g.e., 2013. s.207.

⁵⁴ Mustafa Canpolat, *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik*, Ankara, TDK Yayınları, 2018, 26-27.

Türkiye Türkçesi ile Doğu Türkçesi dil özelliklerini birlikte barındırdığı için bazı araştırmacılar tarafından ‘karışık dilli’ bir eser olarak nitelendirilir.

11. yüzyıl Eski Türkçesi ile 13. yüzyıl Anadolu Türkçesi arasında köprü vazifesi görmekte olan eser Eski Türkçe yazı dilinin etkisi altında gelişerek bir yazı dili hâline gelmeye başlayan Oğuzcanın ilk eserlerindendir.⁵⁵ Canpolat, eserin telif olmasının dil incelemeleri açısından, değerini arttırdığını vurgular.⁵⁶

Eser, başlıkları Arapça olan 41 bölümden meydana gelmiştir. Yazılış amacının ve öneminin açıklandığı bir giriş ile başlar ve sonra tevhit, Receb, Ramazan, Şaban ayları, bayram ve aşurenin faziletleri; Hz. İbrahim, Yakup ve Musa peygamberlerin vefatları, Hz. Yusuf’un kıssası, âyet ve hadis tefsirleri üzerine durulur.

Eserin bugüne dek tespit edilen Bursa, Ankara, Berlin ve İstanbul’da iki tane olmak üzere beş nüshası bulunmaktadır. Çalışmada Mustafa Canpolat tarafından kapsamlı olarak hazırlanan Behcetü’l-Hadâik eserinden faydalanılmıştır.

Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri (13. yy)

Eser, 13. yüzyılda Anadolu’da yaşamış olan büyük mutasavvıf şair Mevlâna Celaleddin Rumî’nin Sultân Veled ismiyle bilinen büyük oğlu Bahâeddîn Muhammed Veled’in ‘Veled’ mahlasıyla yazdığı Türkçe manzumelerden oluşmaktadır. Çalışmamızda M. Mansuroğlu’nun çalışması esas alınmıştır.⁵⁷

Yunus Emre Divânı ve Risâletü’n-Nushiye (13. yy)

Yunus Emre, 13. yüzyılda Anadolu sahasında Oğuzların konuşup yazdığı yazı dilinin en önemli temsilcisidir. Eski Türkiye Türkçesinin oluşumunda, Yunus Emre’in eserleri önemli bir rol oynamıştır.

Yunus Emre’nin Divânı ve Risâletü’n-Nushiye olmak üzere, bilinen iki eseri vardır. Risâletü’n-Nushiye 1307 yılında, mesnevî şeklinde yazılmış tasavvufî bir nasihatnâmedir. Risâle *fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün* kalıbıyla yazılmış 13 beyitlik bir mesnevî ile başlar ve sonra asıl mesnevî kısmı *mefâ’ilün mefâ’ilün fe’ülün* kalıbıyla

⁵⁵ Canpolat, a.g.e., 2018, s.27.

⁵⁶ A.e., s.9.

⁵⁷ Mecdut Mansuroğlu, **Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri**, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., 1958, s.30-42.

yazılan mensur bölüm başlar. Eser bütünüyle 600 beyitten oluşmaktadır. Yunus'un yaşadığı dönemde aruz, Türkçeye yavaş yavaş uygulanmaktadır.

Yunus'un asıl sanatını ve düşünce yapısını yansıtan eseri Divânı'dır. Bu eserinin de risâle gibi 1307 yılında yazıldığı düşünülür. Çalışmamızda faylandığımız yayım Mustafa Tatçı'nın çalışmasıdır. Bu çalışmasında Yunus Emre Divânı'nın bilinen yirmi iki yazmasını hakkında bilgi verir.⁵⁸

Garibnâme (14. yy)

13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başlarında yaşamış olan ünlü mutasavvıf yazar Âşık Paşa tarafından 1330 (H.730) yılında kaleme alınan 12.000 beyitlik bu mesnevi aruzun *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla yazılmış olup on bölümden meydana gelen manzum bir eserdir. Garib-nâme, 14. yüzyılın Anadolu'da kuruluş dönemi olan Oğuz Türkçesini dilini, kültürünü, sosyal hayatını en iyi şekilde yansıtan eserlerin başında gelmektedir. Garibnâme, halkı eğitmek amacıyla Türkçe olarak yazılan dinî, tasavvufî ve öğretici bir eserdir. Anadolu'da Türk tasavvuf edebiyatının en eski ve etki alanı çok geniş olan eserleri arasındadır. Sade ve açık bir dile sahip olmasıyla eser yüzyıllar boyunca çok geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır.⁵⁹

Eski Türkiye Türkçesinde isim yapım yollarını tespit etmeye gayret ettiğimiz çalışmamızda Yavuz'un Garibnâme'nin dört nüshasını kritik ederek ortaya çıkarmış olduğu çalışmasını esas aldık.⁶⁰

Yûsuf u Zelfhâ (14. yy)

Şeyyâd Hamza tarafından kaleme alınan eser Hz. Yusûf kıssasını anlatan mesnevidir. 1529 beyitten oluşan ve aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla yazılan eserin bilinen tek yazması Türk Dil Kurumu Kitaplığında A/301'de kayıtlı bulunan Kitâb-ı Güzîde'nin içerisinde yer almaktadır ve bu mesnevi Dehri Dilçin⁶¹ tarafından Latin harflerine çevrilerek TDK yayınları arasında yayımlanmıştır. Müstensihinin Hasanoğlu Kâsimoğlu Abdurrahman olan Zilhicce ayında hicri 952'de (Miladi Şubat

⁵⁸ Mustafa Tatçı, **Yûnus Emre Divân ve Risâletü'n-Nushiyye**, Sahhaflar Kitap Sarayı, 2005, s.56-57.

⁵⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/asik-pasa>

⁶⁰ Kemal Yavuz, **Âşık Paşa, Garib-nâme**, Ankara, c. 1-2, TDK Yay., 2000.

⁶¹ Şeyyad Hamza, **Yusuf ve Zeliha**, haz. Dehri Dilçin, İstanbul 1946.

1546) istinsah edilen bu nüshada vezin ve imlâ hatası vardır. Dilçin tarafından yayımlanan yazmadaki bu yanlışların bir kısmı nâşir tarafından düzeltilirken, okuma hatasına düşülmüştür. Daha sonraki yıllarda bu çalışma farklı araştırmacılara tarafından yeniden incelenerek yayımlanmıştır. Çalışmamızda iki tane farklı yayım incelenerek eserden kelimeler derlenmiştir.⁶²

Kitab-ı Gunya (14. yy)

Tek nüshası bulunan eser Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde 4006 numarada kayıtlı el yazması bir fıkıh kitabıdır. Eser, Muzaffer Akkuş tarafından işlenip tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmış; Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış ve her sayfada 15 satır olarak düzenlenmiştir. Akkuş, kitabın 781 hicri yılının (M. 1379/80) çeviri tarihi olduğunu düşünmektedir, ancak Semih Tezcan bu tarihin istinsah tarihi olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu eserdeki;

hak tecâlâ rahmeti gelsün arja

butu yazanı d u câyla atja beyti beytini kanıt göstererek ifade eder.⁶³

Kitabın üzerinde 'İnegöl'de tâbî Gelene Karyesi'nde Hacı Ahmed'in kerimesi Şerife'nin İshak Paşa Kütüphanesi'ne vakfıdır, 29 Eylül 1313/1898' ibaresi vardır.⁶⁴

Tezcan yaptığı araştırmalar sonucunda eserin Harezmi Türkçesinden Eski Türkiye Türkçesine aktarıldığını; Harezmi Türkçesine de Farsçadan çevrildiğini ileri sürer. Ayrıca Eski Türkiye Türkçesine çevirinin Harezmi Türkçesini iyi öğrenmiş Anadolu bir Türk tarafından yapılmasının daha kuvvetli bir ihtimal olduğunu belirtir. Çeviriyi yapan kişinin de iki dilli olarak yetişmiş ve bu iki dili birbirine karıştıran biri olduğu kanısındadır. Yani, bazı araştırmacılar tarafından karışık dilli olarak sınıflandırılrsa da eserin böyle bir özelliğe sahip olmadığını belirtir.⁶⁵

⁶² Demirci; Korkmaz, Şeyyâd Hamza-Yûsuf u Zelhâ, Kaknüs Yay., 1.bs., İstanbul, 2008.

İbrahim Taş, Şeyyâd Hamza- Yûsuf ve Zelhâ, TDK Yay., Ankara, 2009.

⁶³ Semih Tezcan, "Kitâbu'l-Gunya Harezmi Türkçesinden Anadolu Türkçesine Aktarılmış Bir İlm-i hal Kitabı", **Türk Dilleri Araştırmaları**, Cilt 5, Simurg, Ankara 1995, s. 171.

⁶⁴ Muzaffer Akkuş, **Kitab-ı Gunya**, Ankara, TDK Yayınları, 1995, s.13.

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. A.e. makale, 1995, s.171-210.

Tezcan, Akkuş'un çalışmasını birçok açıdan tenkitte bulunur. Bilgi, okuma ve dilbilgisine dair hatalı bulduğu noktalara çalışmasında ayrıntılı bir şekilde yer verir; doğrusunun ne olması gerektiğini gösterir.

Çalışmamızda Akkuş'un Kitab-ı Gunya adlı çalışmasındaki metin ve dizinden faydalansak da Tezcan'ın makalesindeki tenkitleri göz önüne alarak kelime seçiminde bulunduk.

Kadı Burhaneddin Divânı (14. yy)

Kadı Burhaneddin tarafından 14. yüzyılın ikinci yarısında Türkçe olarak yazılan eserde yazar mahlas kullanmadığı gibi klasik bir divân düzenlemesi de yapmamıştır.⁶⁶ Divân içerisinde 1500 gazel, 20 rubâî ve 119 tuyuğ barındırmaktadır. Şiirlerinin büyük bir kısmını aruz vezinleriyle tanzim eden yazar divânında Türkçe kelimeleri vezne uydurmak kaygısıyla çokça imâle ve zihaf kullanmıştır.

Develi, çalışmada bu eserin dilinin Orta Anadolu bölgesi ağız hususiyetlerini yansıttığını, zaman zaman bilhassa tuyuğlarda görülen Kıpçak hususiyetlerinin Memluk sahasıyla olan ilgisinin bir yansımasından ibaret olduğunu yazmıştır.⁶⁷

Eski Türkiye Türkçesinde isim yapım yollarını tespit etmeye gayret ettiğimiz çalışmamızda Ergin'in Kadı Burhaneddin Divânı isimli hazırlamış olduğu çalışmasını esas aldık.⁶⁸

Süheyl ü Nevbahar -Kenzü'l-Bedâyi'- (14. yy)

Hoca Mesud ile yeğeni İzzedin Ahmet tarafından H.771/M.1350 yılında Farçadan Türkçeye tercüme edilmiş olan eser 5568 beyitlik, Yemen padişahının oğlu Süheyl ve Çin Fagfuru'nun kızı Nevbahâr arasındaki aşkı anlatan ve bu konu etrafında değişik serüvenlere yer veren bir aşk hikâyesidir. Aruzun *feûlün feûlün feûl* kalıbıyla yazılmış olan eser klasik mesnevi düzenine göre kaleme alınmıştır. Eserin kime sunulduğuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır.

⁶⁶ Muharrem Ergin, **Kadı Burhaneddin Divânı**, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., 1980, s.6.

⁶⁷ Hayati Develi, "Kadı Burhaneddin'in Dili Azerbaycan Türkçesi midir?", I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildiriler, 2004, s. 133.

⁶⁸ Ergin, **a.g.e.**, 1980, s. iv.

Eski Türkiye Türkçesinde isim yapım yollarını tespit etmeye gayret ettiğimiz çalışmamızda Ali Cin tarafından hazırlanmış olan Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyi') isimli çalışmayı esas aldık.⁶⁹

Edviye-i Müfrede (14. yy)

İshak bin Murâd tarafından Türkçe olarak kaleme alınan eser, Anadolu sahasında dönemin yazı geleneğinde esere tarih düşülmezken müellifinin tarih düşmesiyle bu nitelikteki ilk kitap olma özelliğini taşımaktadır. Çoğunda yazılış tarihi H.792/M.1389-90 olarak belirtilmiştir. Altı nüshası bilinen ve genelde Müntahab-ı Şifâ adlı eserin nüshalarına eklenmiş olarak tespit edilen metnin nüshalarının hiçbirinde kitabın adı açıkça belirtilmemiş ancak “ecza maddeleri” anlamına gelen ve kitabın giriş bölümünde geçen “edviye-i müfrede” ibaresi yaygın olarak eseri isimlendirmede kullanılmıştır.⁷⁰

Eser, kendisinden önce uzun yıllar kullanılmış ünlü tıp kitaplarından bir derleme özelliği göstermektedir. Birinci bölümde; alfabetik bir düzende sıralanmış bitki isimleri ile bu bitkilerin kullanım alanları hakkında bilgiler, ikinci bölümde; tedaviye ait dört alt bölüm, üçüncü bölümde; çeşitli ilaçların terkibi, dördüncü bölümde; Arapça- Farsça- Türkçe terimler sözlüğü bulundurmaktadır.⁷¹

Kıssa-i Yûsuf ‘Yusûf u Züleyhâ’ (14. yy)

14. yüzyılın ikinci yarısında şair ve özellikle nâsir olan bilinen Erzurumlu Darîr tarafından kaleme alınan eser Türk edebiyatında çok sevilen ve bundan dolayı birçok manzum ve mensur esere konu olan Yusûf ve Züleyhâ hikayesinden bahsetmektedir. Bu hikâye İran, Arap ve Batı edebiyatında da büyük ilgi görmüştür.

Darîr’in mesnevisinin tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümünde, 311 numarada kayıtlıdır ve eserin kendisine ait olduğu ve telif tarihinin H.768 / M.1366-1367 yılında olduğu eserdeki beyitlerden tespit edilmiştir.⁷²

⁶⁹ Ali Cin, **Hoca Mesûd -Süheyl ü Nevbahar** (Kenzü'l-Bedâyi'), Eğitim Yayınevi, İstanbul 2012.

⁷⁰ Canpolat; Önler, **İshak Bin Murâd Edviye-i Müfrede**, ATDK Yay., Ankara 2007, s.11.

⁷¹ A.e.,2007, s.11-12.

⁷² Leylâ Karahan, **Kıssa-i Yûsuf (Yusûf u Züleyhâ)**, TDK Yay., 1.bs., Ankara 1994, s.23-27.

Müntahab-ı Şifâ (14. yy)

14. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Türkçe kaleme alınan tıp kitaplarında artış görülür. 14. yüzyılın ünlü hekimlerinden, Hacı Paşa ismiyle tanınan Celâlüddin Hızır tarafından Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Anadolu’da yazılmış ilk Türkçe tıp kitaplarından olması ve tıp ilmiyle ilgili önemli bilgiler içermesiyle döneme ait tıp kaynakları içerisinde oldukça kıymetli bir yere sahiptir. Eserin biri yurt dışında olmak üzere bilinen sekiz tane nüshası vardır.⁷³

Zafer Önler’in 1981 yılında Müntahab-ı Şifâ ismiyle doktora tezi olarak yaptığı çalışma daha sonra 1990 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır. Çalışmamızda kullandığımız yayım ise araştırmacının güncelleyerek sunduğu çalışmasıdır.⁷⁴ Eserde bitki isimleri, hastalık isimleri, organ isimleri, tedavi yöntemleri ve ilaçlar şeklinde sınıflandırmalar yer almaktadır. İlaç hazırlama terkipleri de kendi içerisinde alt başlıklara ayrılarak açıklanmıştır.

Tuhfe-i Mübârizî (14. yy)

Hekim Bereket’in çevirdiği bir tıp metnidir. Kaynaklarda Anadolu’da yazılmış ilk Türkçe tıp kitabı olarak kabul edilen eserin ne zaman yazıldığı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Öne sürülen görüşlerden birinde 13. yüzyılın başlarına, diğerinde ise 14. yüzyılda yazıldığı savunulsa da bu görüşler somut delillere dayandırılmamıştır. Eserde yazılış ya da istinsah tarihleri bulunmamaktadır.

Hekim Bereket, eseri ilk olarak Arapça yazmış ve Lübbü’n-Nühâb ismini vermiştir. Daha sonra Hudâvendigâr Melikü’l-ümerâ Mübârizü’-d-dîn ile tanışmış ve bu kişinin isteği üzerine kitabını önce Farsçaya ardından da Türkçeye çevirmiş ve Tuhfe-i Mübârizî ismini vererek Hudâvendigâr’a takdim etmiştir.⁷⁵

Tuhfe-i Mübârizî, dört bölümden oluşmaktadır. Her bölümde alt bölümlere ayrılmıştır. Birinci bölümde tabiat işlerine; ikinci kısımda tabiat dışındaki işlere yer

⁷³ Zafer, Önler, **Müntahab-ı Şifâ**, TDK Yayınları, Ankara 2019, s.22-24.

⁷⁴ A.e., 2019.

⁷⁵ Binnur Erdağı Doğruer, **Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)**, 2013, s.16-17

verilmiştir. Üçüncü bölümde sağlığı korumanın önemine değinilmiş, dördüncü bölümde ise tedavi yöntemlerinden bahsedilmiştir.

Eserin Konya’da ve Paris’te olmak üzere bilinen iki nüshası bulunmaktadır. Çalışmamızda Erdağı Doğruer’in 2001 yılında doktora tezi olarak hazırladığı çalışmanın 2013 yılında kitap olarak yayımladığı neşrinden faydalanılmıştır.

Kısas-ı Enbiya (14. yy)

Kısas-ı Enbiyā ya da Kıyasu’l-Enbiyā, peygamberlerin hayatları ve dinî önderlerin mücadeleleri başta olmak üzere farklı pek çok konuyu anlatan eserlerin ortak ismidir. Bu eserlerde dünyanın, insanın ve diğer canlıların yaratılışları; gök olayları, kokuların, bitkilerin, tarımın vb. ortaya çıkışları gibi dinle ilgili ve din dışı birçok konu aynı dinsel temele dayandırılarak düşle gerçeğin birlikte olduğu bir dille anlatılır.⁷⁶

Hem Arap hem de Fars edebiyatında birçok Kısas-ı Enbiyā örneği vardır. Türk edebiyatına çevrilerde en sık Arap edebiyatına ait olanlara rastlanmıştır. Çalışmamızda faydalandığımız Kısas-ı Enbiyā çalışması 14. yüzyıla ait Türk Dil Kurumu nüshasına dayanmaktadır.⁷⁷

Nazmü’l-Hilâfiyyat Tercümesi (14. yy)

14. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan eser Eski Türkiye Türkçesini en iyi yansıtan eserlerden biridir. Tek nüshası Brisith Museum Or. 6815 numarada kayıtlı olan eser Ebû Hafs Ömer bin Muhammed en-Nesefî isimli bir din bilginin 1110 yılında kaleme aldığı Arapça manzum fıkıh kitabının tercümesidir. Eser, 1332 yılında İbrâhim bin Mustafa bin Alişîr el- Melifdevî tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Arapça aslı 2666 beyit olan eserin 1202 beyitlik son kısmını Türkçeye tercüme edilmiş hâli bulunmaktadır. Çalışmamızda faydalanmış olduğumuz eser Azmi Bilgin tarafından hazırlanmıştır.⁷⁸

⁷⁶ Yılmaz; Demir; Küçük, **Kısas-ı Enbiya**, Ankara, TDK Yay., 2013, s.11-13.

⁷⁷ Yılmaz; Demir; Küçük, **Kısas-ı Enbiya**, Ankara, TDK Yay., 2013.

⁷⁸ Azmi Bilgin, **Nazmü’l-Hilâfiyyat Tercümesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Sadru'd-dîn Şeyhoğlu, Marzuban-nâme (14. yy)

14. yüzyılın ikinci yarısında Germiyan beyi Süleyman Şad'ın isteğiyle Farsçadan Türkçeye çevrilen eser Sadru'd-dîn Şeyhoğlu'nun çeviri kabiliyeti ve dile hakimiyetiyle telif tercüme bir eser olmaktan çok ileri giderek akıcı, etkili, sade diliyle Eski Türkiye Türkçesi dönemi ait önemli eserler arasında yer almıştır.

Çalışmada eserin Zeynep Korkmaz tarafından 1973⁷⁹ yılında yayımlanan ilk baskısından ve söz konusu baskının daha sonra genişletilip güncellenmiş olan 2017⁸⁰ yılında yayımlanan ikinci baskısından faydalanılmıştır.

Şeyhoğlu Sadrü'd-dîn'in çevirisini yaparak Türkçeye kazandırdığı esere verdiği isim, Destûr-ı Şâhî'dir. Korkmaz, Şeyhoğlu'nun esere bu adı vermesinin sebebinin, bu eseri hikmet ve nasihatlerle dolu ahlaki bir eser olmasının yanında şahlar için yol gösterici bir siyasetname olarak da kabul etmesi olduğunu belirtir.⁸¹

Berlin nüshası esas alınarak hazırlanan metinde, toplam 67 hikâye bulunmaktadır. 53 tanesi Berlin nüshasında bulunan bu hikâyelerin 14 tanesi Süleymaniye nüshasından tamamlanmıştır. Bu hikâyelerde, çoğunlukla hikâyelerin kahramanları olan hayvanlar üzerinden padişahlara devlet idaresi ile ilgili nasihatler verilmektedir. Ayrıca Korkmaz güncellenmiş çalışmasında fabl tarzı diyebileceğimiz türde eserler arasında Şeyhoğlu'nun Marzubân-nâme'nin en iyisi olduğunu, Kelîle ve Dimne'nin daha eski olmasına rağmen bilgelik ve yarar sağlama açısından Marzubân-nâme'nin daha iyi olduğunu ifade ederek eserin Kelîle ve Dimne'den üstün olduğunu belirtmiştir.⁸²

Şeyhoğlu Sadrüddin, Kabus-nâme Tercümesi (14. yy)

Kabus-nâme, Keykavus bin İskender'in 1082 yılında oğlu Gîlan Şah için yazdığı nasihatname-siyasetname türünde Farsça bir eserdir. Satranç oynamak, yıkanmak, avlanmak, top oynamak, at cinsleri, tıp, astroloji vb. farklı disiplinlere ait konularda bilgi veren eser kırk bölümden oluşmaktadır.

⁷⁹ Zeynep Korkmaz, **Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi** İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Ankara Üniversitesi DTCF yay. No: 219, Ankara 1973.

⁸⁰ Zeynep Korkmaz, **Marzubân-nâme tercümesi (Destûr-ı şâhî)**, tdk yayınları, ankara, 2017.

⁸¹ A.e.,2017, s.53.

⁸² A.e., 2017, s.41.

Fars edebiyatında önemli bir yere sahip olan kabusnâme, Eski Türkiye Türkçesi döneminde farklı mütercimler tarafından altı kez Türkçeye çevrilmiştir. Söz konusu dönemin önemli şahsiyetlerinden Şeyhoğlu Sadrüddin'in çevirisi de bu eserin ilk ve önemli çevirilerinden biridir. Çalışmada Enfel Doğan tarafından hazırlanmış olan Şehoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi'nden faydalanıldı.⁸³

Şirvanlı Mahmud, Kemâliyye (14. yy)

Kemâliyye, Sultan II. Murad döneminde yaşamış olan Şirvanlı Mahmud tarafından kaleme alınan çeşitli hastalıklara iyi gelen ilaçların yapımı ve kullanılması anlatan tıbbi içerikli bir eserdir. Bursa'da türbedar olan Şeyh Kemâleddin hazretleri ile yapılan görüşmeler sonucunda yazılmıştır. Şeyh'in geçirdiği hastalıklara devrin tabiplerinden Şirvalı Mahmud bazı ilaçlar yazar ve bu ilaçların yapılışının, faydalı bilgilerin unutulmaması için kaydedilmesini ister ve böylelikle tutulan bu notlar sayesinde eser vücut bulur.

Konusu tıp olan eser bir giriş ve on bir baptan oluşmaktadır. Yazar giriş bölümünde eserin ismini, yazılış sebebini açıklar.

Çalışmamızda Muhammet Yelten'in hazırladığı eserden faydalandık. Yazar bu çalışmasında söz konusu eserin üç nüshasını bağlı kalarak metnini oluşturmuştur. Satır ve varak numaraları için Süleymaniye Kütüphanesi, Lale bölümündeki 1646 numarada kayıtlı olan nüshanın dışında aynı kütüphanede yer alan Vehbî Efendi ve Şehid Ali Paşa bölümlerindeki nüshalardan da faydalanmıştır.⁸⁴

Şirvanlı Mahmud, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (14. yy)

Sultan II. Murat'ın emriyle Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Mütercim, tercüme etmesinin sebebinden Dibâce-i Kitab bölümünde bahsetmiştir. Açık ve sade bir dille kaleme alınan eserin tercüme tarihiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

⁸³ Doğan, Enfel, **Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi** (Metin-Sözlük-Dizin-Tıpkıbasım), Mavi Yay., İstanbul, 2011.

⁸⁴ Muhammet Yelten, Şirvanlı Mahmud **Kemâliyye** (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük), İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1993.

Mütercim, tercümede içerik açısından aslına bağlı kalarak sade ve anlaşılır bir dille yazmıştır. Farsça terkiplerin fazla olduğu eserdeki sözcükler mütercim tarafından açık bir diller açıklanmıştır. Eser, cümleler şeklinde çevrilmiş, konunun gelişimine göre karşılıklı konuşma bölümlerine ve rivayetlere yer verilmiştir.

Dinî içerikli olan eserin en önemli özelliği, hadiselerin açıklanmasında ve aktarılmasında ilgili âyetler, hadisler ve sahabelere dair haberler esas alınarak bunların dışındaki konulara yer verilmemesidir. Özellikle İsrâîliyyat haberlerinden Allah ve peygamber sünnetine karşı olanlar dikkate alınmamış, sadece peygamberin aktarılmasına izin verdiği konular açıklanmıştır. Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır.⁸⁵

Mehmed, Işk-nâme (14. yy)

Işk-nâme 14. Yüzyılda Muhammed tarafından kaleme alınmış önemli mesnevilerden biridir. Ancak eserin yazarı Mehmet'in hayatına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Çalışmasından faydalandığımız Sedit Yüksel Işk-nâme'nin yazarını 'Mehmed' olarak belirtse de Muhammet Yelten 'Muhammet' olduğunu belirtir. Her iki ismin de Osmanlı harfleriyle yazımı aynıdır. Ayrıca eserin içerisinde iki yerde Muhammed ismi yer almaktadır. Eserin yazılış tarihi eserin sonunda H.800 /M.1398 olarak gösterilmiştir.⁸⁶

8702 beyitten oluşan ve aruzun *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla yazılan eserin içerisinde aynı vezinde ve değişik vezinlerde gazeller mevcuttur. Işk-nâme tevhidleri, naatları, dört halife medhi ,sebeb-i telif, Emir Süleyman ve Hamza Paşa metihleri, hâtime-i kitab ve tarih-i kitab kısımlarıyla tamamen tertip hususiyetlerine uygun bir eserdir.

Masal ve dinî unsurların az, didaktik ve hikemî mısraların nispeten fazla bulunduğu Işk-nâme, beşerî bir aşktan bahsetmesi sebebiyle edebiyatımızın ilk

⁸⁵ Muhammet Yelten, Şirvanlı Mahmud **Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi**, TDK Yay., 1998, s. 11-17.

⁸⁶ Sedit Yüksel, **Mehmed Işk-nâme**, Ankara Üniversitesi, DTCF Yay, Ankara 1965.

Muhammet Yelten, "Işk-nâme", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** 19. C., İstanbul Diyanet Vakfı Neşriyat, 1999, s.214-215

mesnevilerinden farklı bir niteliktedir. Nitekim, 14. yüzyılın ortalarına kadar, ahlaki, dinî- tasavvufî ve destanî konuları ele alan mesneviler hakimdir. Eser gayet sade ve açık bir dille yazılmıştır.

Tutmacı, Tabiatnâme (14. yy)

14. yüzyılda Aydioğlu Umur Bey adına Tutmacı tarafından Farsçadan Türkçe çevrilen eser, yiyecek ve içeceklerin özelliklerinin açıkladığı uygulamalı bir tıp kitabıdır. Sağlıklı olmanın önemi ve sağlıklı olmaya dair bilgilerin yer aldığı öğretici bir eserdir. Manzum olan eser mesnevi olarak aruzun *fâilâtün fâilâtün* fâilün kalıbıyla kaleme alınmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kitaplığı 4036 numarada kayıtlıdır. Eserin 1960 yılında İsmail Hakkı Ertaylan tarafından tıpkı basımı yayımlanan nüshasında 37 sayfa ve başlıklar olmadan 372 beyit bulunmaktadır. Eserin Konya ve Paris'te bulunan nüshaları da vardır. Çalışmamızda Yakup Karasoy'un hazırlamış olduğu Tabiatnâme isimli eserden faydalanılmıştır.⁸⁷

Kitâb-ı Güzîde 'Akâidü'l-İslâm' (14. yy)

Kitâb-ı Güzîde, Ebû Nasr bin Tahir Min Muhammed es-Serahsî isimli bir din bilgini tarafından 'olga-bolga' dilinde yazılmış, Mehmet bin Bâli tarafından 14. yüzyılda Anadolu Türkçesine aktarılmış Eski Türkiye Türkçesiyle yazılmış en eski din kitaplarından biridir. Ayrıca bu eser lehçeler arası ilk çeviri eserlerindedir. Eseri çeviren Mehmed bin Bâli eseri, Tatar dilinden 'rûşen Türkîce' olarak isimlendirdiği Anadolu Türkçesine çevirdiğini ve karışık dilli bir eser olduğunu kendisi belirtmiştir.⁸⁸

Eserin Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde farklı isimlerle bulunan bir çok nüshası bulunmaktadır. İslam dini akâidlerini, kelim ve paygamber inancını anlatan eser Güzîde, Güzîde Kitabı, Kitab-ı Güzîde, Akâid-i İslâm gibi isimlerle anılan bir ilmihal kitabıdır. Eserin bilinen en eski nüshası H. 838 tarihli olup Paris Milli Kütüphanesi'nde BN, Supplement Turc 531 numarada kayıtlıdır. Çalışmamızda

⁸⁷ Yakup Karasoy, **Tutmacı Tabiatnâme**, TDK Yayınları, Ankara, 2018.

⁸⁸ Serhat Küçük, **Kitâb-ı Güzide (Akâidül-İslâm)**, 2014, s.11.

faydaladığımız eseri hazırlayan Küçük, Konya Kütüphanesi’nde Muhammed bin Bâlî tarafından kaleme alınan nüshayı kullanmıştır.⁸⁹

Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî (14. yy)

14. yüzyılın sonlarıyla 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan hekim Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî tarafından yazılıp II. Murat’a takdim edilen eserin konusu değerli taşlar, güzel kokular, tıp ve cinsel gücü arttıran nesneler üzerinedir. Anadolu’da yazılan ilk tıp kitapları arasında gösterilene eser aslında birinci dereceden bir tıp kitabı değildir. Çünkü eserde yoğunluklu olarak cevherler ve güzel kokular anlatılırken, bunların tıpta kullanım alanları üzerinde durulmuştur. Cinsel gücü arttıran nesnelerin anlatıldığı bölümde tıp bilgileri daha yoğun olarak yer almaktadır. Eserde Arap, Fars ve Latin hekimlerin eserlerinden derlenen bilgiler de yer almaktadır. Sade ve açık bir dille yazılmış mensur bir eserdir.

Argunşah, çalışmasında, Tuhfe-i Murâdî’nin tespit edilen altı nüshasından üçüyle metni oluşturmuştur. Bu çalışmada Paris, Ayasofya ve Atatürk Kitaplığı nüshaları eksik ve sağlam olmamaları sebebiyle kullanılmamış; Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi’ndeki nüsha hem diğer nüshalara göre daha sağlam hem harekeli hem de istinsah tarihi en eski olması sebebiyle esas alınmıştır.⁹⁰

Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi (15. yy)

Eski Türkiye Türkçesi döneminde, Kur’an’ın bütününe yönelik tercüme çalışmalarına 14. yüzyılın sonlarında başlanmıştır. Bu dönemde yapılan Kur’an tercümeleleri ‘Satır arası kelime kelime tercümeler’, ‘Tefsirli tercümeler’ ve ‘Tefsirler’ olmak üzere üç şekilde karşımıza çıkar.⁹¹

Çalışmamızda faydaladığımız eser, Eski Türkiye Türkçesi sahasında kaleme alınan H. 804/ M.1401 tarihli bilinen ilk satır arası Kur’an tercümesi, Bursa Yazma Eski Basma Eserler Kütüphanesi’nde kayıtlıdır. Eser, 652 varak olup tam bir Kur’an

⁸⁹Serhat Küçük, a.g.e., 2014, s.18-20.

⁹⁰Mustafa Argunşah, **Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî**, Ankara, TDK Yay, 1999.

⁹¹ Murat Küçük, **Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi**, TDK Yay., Ankara 2014, s.20.

tercümesidir. 1b-652b varaklarını içeren metnin hazırlanmasında dönemin diğer eserleri ile arasında görülen farklılıklar dikkate alınmıştır⁹²

Âşık Paşa, Tevârîh-i Âl-i Osman (15. yy)

Âşık Paşazâde Tarihi ya da Tevârîh-i Âl-i Osman ismiyle bilinen eser gerçek anlamda yazarı bilinen ilk Osmanlı tarihi kitabıdır. Eserde Osmanlı sülalesinin şeceresi verildikten sonra sırasıyla Anadolu'ya gelmeden önceki hayatları, Anadolu'ya gelişleri, kaç bölük oldukları, hangilerinin Anadolu'da kaldıkları ve Anadolu'ya yerleşenlerin Türk tarihinde oynadıkları roller Süleyman Şah'tan II. Bayezid dönemine kadar oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Selçuklular'dan sonra Anadolu'da kurulan beylikler mücadelesi, Osmanlıoğulları'nın tarihi gelişimi, İstanbul'un fethi olmak üzere daha birçok önemli husus eserde canlı bir dille anlatılmıştır.

Devlete yakın olan ve olayları bizzat yaşayıp kaleme alan bir yazar tarafından ortaya konulması nedeniyle hem Türk tarihi hem de dili açısından oldukça önemli bir esedir.

Bugüne kadar bilinen on iki nüshası mevcuttur. On bir nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ne kayıtlıdır. Ayrıca çalışmamızda faydalandığımız eserin temelini oluşturan Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 4954 numarada kayıtlı olan nüshadan Yavuz ve Saraç tespit edene dek kimsenin haberi olmamıştır. Söz konusu nüsha yer yer harekeli, son devre ait, eksik sayfaları bulunmayan güvenilir bir nüshadır.⁹³

Cerrâh-nâme (15. yy)

Cerrah-nâme, 15. yüzyılın başında Türkçe yazılmış bir tıp kitabıdır. Eserin ilk varlığında yazılış amacından bahsedilir. 134 fasıldan oluşan bu eserde yazar doktorun olmadığı yerlerde insanların ihtiyaçlarını görmelerini sağlayabilmeleri için basit dille pratik çözümler sunmaktadır.

⁹² Murat Küçük, **a.g.e.**, 2014, s.19-21.

⁹³Kemal Yavuz; M.A. Yekta Saraç, **Âşık Paşazade, Osmanlıoğulları'nın Tarihi**, İstanbul, K Kitaplığı, 2003, s.25-29.

Cerrahî konulardan bahseden eserin geneli cerrah-name şeklinde isimlendirilir. Bu dönemde cerrahi yöntemlerden daha çok ilaç yapım ve uygulama yöntemi gibi hususlara yer verilmiştir.

1504 yılına istinsah edilen eser Eski Türkiye Türkçesi özelliklerini yansıtmaktadır. Dili oldukça sade ve anlaşılır olan eserde yabancı kelimelerin yanına bir de eş anlamlısı Türkçe kelimeler de eklenmiştir. Bu da eserde edebî çaba gösterilmediğini, girişinde yer alan amaç doğrultusunda halkı aydınlatma kaygısı taşıdığını ispatlar niteliktedir.⁹⁴

Cerrâh-nâme'nin İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 729 numarada kayıtlı ve Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümünde 814 numarada kayıtlı olmak üzere iki tane nüshası bilinmektedir.

Hatipoğlu, Bahrü'l-Hakâyık (15. yy)

Hatipoğlu isimli şair tarafından kaleme alınan mesnevi Eski Türkiye Türkçesi sahasının önemli tasavvuf kaynaklarından biridir. Bahrü'l-Hakâyık, "Gerçekler denizi" anlamına gelmektedir.

Eser, aruzun *meîâ'ilün meîâ'ilün fe'ülün* kalıbıyla yazılmış mesnevidir, ancak baş bölümündeki 'Der-Beyân-ı Muhammed Mustafa' başlığını taşıyan manzume ile son bölümündeki 'Medh-i Kitâb' kısmı kaside tarzında kafiyeleşmiştir. Eserin Maraş ve Elbistan hâkimi Dulkadıroğlu Nasıruddin Mehmet b. Halil Bey'e sunulduğu bilinmektedir. H.812/M. 1409'da yazılan eser 1359 beyit ve 58 yapraktan oluşmaktadır.

Eserin İsmail Hikmet Ertaylan tarafından hazırlanan tıpkıbasımı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yayımlanmıştır. Hatipoğlu ve eserleriyle ilgili bugünkü bilgilerin önemli bir bölümü Ertaylan'ın bu yayında verdiği bilgilerle sınırlıdır. Eserin Manisa Kütüphanesi ve Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır. Çalışmamızda 2009 yılında Vahit Türk tarafından hazırlanan eserden yararlandık.⁹⁵

⁹⁴ Serdar Yavuz, **Cerrâh-nâme** (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yay., Ekim 2013, s.22-35.

⁹⁵ Vahit Türk, **Hatipoğlu Bahrü'l-Hakâyık**, TDK Yay., Ankara 2009.

Süleyman Çelebi, Vesîletü'n-Necât (15. yy)

Vesîletü'n-Necât, Süleyman Çelebi tarafından 1409 (H.812) yılında kaleme alınan ve Bursa'da tamamlanan mesnevi tarzında yazılmış önemli bir eserdir. Süleyman Çelebi'nin bilinen başka bir eseri yoktur. Aruzun “fâilâtün fâilâtün fâilün” kalıbıyla yazılan eser, on bir nüshası karşılaştırılarak elde edilen metnine göre 768 beyit ve on altı babdan oluşmaktadır. Eser, asıl isminden daha çok yazma nüshalarında mevlid / mevlûd olarak bilinmektedir. Halk arasında çok beğenilen ve sevilerek okunan bir eserdir. Bu sebeple günümüzde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Sade bir Türkçe ile kaleme alınan eserde fikir, bilgi ve duygular sanatkârane bir tarzla anlamıştır. Çalışmamızda Ahmed Ateş tarafından hazırlanan Vesîletü'n-Necât çalışmasından yararlandık.⁹⁶

Ferecû Ba'de's-Şidde (15. yy)

Eski Türkiye Türkçesi döneminden Osmanlı Türkçesine geçiş evresinde 15. yüzyılda yazılan ve Arap-Fars edebiyatlarından Türkçeye çevrilmiş hikâyelere dayanan Ferecû Ba'de's-Şiddeler, birçok nüshası bulunan ve dil malzemesi değeri taşıyan önemli tarihî metinlerdir. Bu metinlerde gerçek ve gerçek dışı unsurlarla tüm zorlukları aşan kahramanlar mutlu sona ulaşmaktadır. Çalışmada, Koç'un doktora tezinden faydalanılmıştır.⁹⁷

Harnâme (15. yy)

15. yüzyılın önemli şâiri Şeyhî'nin Harnâme isimli ufak mesnevisi, Türk mizah ve hiciv edebiyatının şaheserlerinden kabul edilir. Yüzyıllar boyunca hiciv ve mizah adı altında ortaya konulan bayağı iğnelemelerinin yanında ince, nezih ve kuvvetli tarzlar barındıran önemli bir eserdir.⁹⁸

Har-nâme mesnevi şeklinde, aruzun *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* kalıbıyla kaleme alınmıştır. Toplam 126 beyitten ve dört bölümden oluşmaktadır.

⁹⁶ Ateş, Ahmed, Süleyman Çelebi: **Vesîletü'n-Necât Mevlid**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

⁹⁷ Mustafa Koç, **Ferecû Ba'de's-Şidde**, İstanbul Üniversitesi SBE, doktora tezi, 1998.

⁹⁸ Timurta, Faruk Kadri, **Şeyhî'nin Harnâmesi**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1971.

Eserin bilinen altı nüshası vardır. Bu nüshalardan beşi Dîvân-ı Şeyhî'nin içerisinde, biri ise müstakildir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde yer alan nüshalar divan içerisinde yer alırken, Millet Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki nüsha 7 varak olup müstakildir.

Dede Korkut Kitabı (15. yy)

Günümüzde üç nüshası bilinen Dede Korkut Kitabı, Türk destancılık geleneğinin en önemli eserlerindendir. Günümüze ulaşan üç nüshası da Oğuz Türkçesiyle yazılmıştır. Dresden, Vatikan ve Türkistan/Türkmen Sahra-Günbed isimli üç nüshasında Oğuz Beylerinin mücadelelerinin konu edildiği 13 destanı barındırmaktadır. Dede Korkut isimli bir anlatıcının dilinden aktarılan bu destanların bir kısmı hem Oğuzların hem de Karluk ve Kıpçakların çeşitli destan, efsane ve masallarında da anlatılagelmiştir.

İlk olarak 1815 yılında Heinrich Friedrich von Diez tarafından yayımlanan bir makale ile bilim dünyasına kazandırılan Dede Korkut Kitabı, Ettore Rossi tarafından İtalyancaya; Faruk Sümer, Warren S. Walker ve Geoffery Lewis tarafından İngilizceye; Joachim Hein tarafından Almancaya ve Wilhelm Barthold tarafından Rusçaya Slavoljup Dincic tarafından da Sırpçaya çevrilmiştir. Günümüz Türkiye Türkçesine ise 1916 yılında Kilisli Rifat tarafından aktarılmıştır.⁹⁹

Dede Korkut Kitabı'nın ilk nüshası Dresden Krallık Kütüphanesi'nde, Heinrich Leberecht Fleischer tarafından bulunmuştur. Tanıtım kataloğunda 'Catalogus codicum Manuscriptorum orientalium Bibliothecae Dresdensis, Dresden, 1831, No: 86' şeklinde Latince olarak bilgiye yer verilmiştir. Bir mukaddime ve 12 hikâyeyi içine alan Dresden nüshasında kitabın mukaddime bölümü, Dede Korkut'u takdim için yazılmış olup iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Dede Korkut hakkında bilgi

⁹⁹ Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.9. İstanbul: TDV Yay., 1994, s. 77-80.

verilmekte ikinci bölümde ise Dede Korkut'un çeşitli konulardaki hikmetli sözleri bulunmaktadır.¹⁰⁰

İkinci nüsha ise 'Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayri' ismini taşıyan Vatikan Kütüphanesi'nin Türkçe yazmalar bölümünde 102 numarada kayıtlı olan Vatikan nüshasıdır. Bu nüshaya ait metinler, başka bir risale ile beraber ciltlenmiştir. Vatikan nüshası anlatmaların sayısı bakımından eksik bir nüsha olup mukaddime ve altı hikâyeden oluşmaktadır.¹⁰¹

Vatikan ile Dresden nüshaları arasında birçok kelime, ibare ve dil farklılıkları bulunmaktadır. Bunun sebebinin müstensih'in metni oluştururken nüshaya tam bağlı kalmadan serbest bir istinsah yolunu seçmesinden ileri geldiği düşünülmektedir. Nüshaların karşılaştırılmasında tespit edilen ipuçları; her iki nüshanın da birbiri ile ilgili olmadığı şüphesini ortadan kaldırmakta, en azından her iki nüshanın da ortak bir nüshaya dayandığını düşündürmektedir.¹⁰²

¹⁰⁰ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı I-II**, Ankara, TDK Yay., 2016, s.64-65.

¹⁰¹ A.e., 2016, s.65-67.

¹⁰² A.e., 2016, s.68.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRETME YOLUYLA YAPILAN İSİMLER

2.1. İsimden İsim Yapan Ekler

Türkçe soyut ve somut isimler yapmada oldukça zengin bir ek yapısına sahiptir. Çalışmanın bu bölümünde isim kök ya gövdelerine ekler getirilerek türetilen isimler açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1.1. {+acXK} (+acık, +acuḥ, +acuk)

Sıfata eklenerek sıfatın derecesini düşürme görevi üstlenen bir küçültme ekidir. Gülsevin¹⁰³, Köktekin¹⁰⁴ ve Şahin¹⁰⁵ çalışmalarında tek örnek olarak “azacuk” kelimesine yer vermektedirler. Gülsevin ve Boz ortak çalışmalarında¹⁰⁶, bu eki kategori ekleri¹⁰⁷ içerisinde küçültme/sevimlilik kategorisi alt başlığı altında tasnif ederek türetme eklerinin dışında tutmaktadırlar.

Söz konusu eke, Eski Türkçede rastlanmamaktadır. Eski Türkiye Türkçesine ait taranılan eserlerde bu ekle türetilen iki kelime tespit edilmiştir. {+acXK}, kökte sıfat olan iki kelimeye eklenerek sıfattan dereceyi düşürmüştür. Taranılan eserlerde ekin isim türettiği bir örnek tespit edilmemiştir.

azacık ~ azacuḥ ~ azacuk < az + acXK “Azıcık, çok az”

“...didi ve mü'minlerin **azacık** zıkrın çok dutdı” (KGZ 31a/2)

“evvel buyurdı dünyānuḡ metā'ı **azacuk**dur anıḡ **azacık** metā'ına aldanup aḡiretde mahrūm olmaḡ didi” (KGZ 90a/8)

¹⁰³Gürer Gülsevin, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.115.

¹⁰⁴Kazım Köktekin, **Eski Anadolu Türkçesi**, Fenomen Yayınları, 2011, s. 83.

¹⁰⁵Hatice Şahin, **Eski Anadolu Türkçesi**, Akçağ Yayınları, 2011, s.55.

¹⁰⁶Gürer Gülsevin; Erdoğan Boz, **Eski Anadolu Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013, s.93.

¹⁰⁷“Kategori ekleri: Bunlar sözlüksel kelime türetmez, kelimelerde tür değişikliği de yapmaz. Çünkü içinde öge belirlemek ve ilişki kurmak gibi fonksiyonları yoktur. Kelime bu ekleri almadan önce cümlede ne görev üstlenmişse, bu ekleri alınca da aynı aynı durum devam eder. Eklendiklerini kelimelerin kendileri ile sınırlı kalan değişik özellikler katarlar.” Gülsevin; Boz, **a.g.e.**, s.91.

“Bugün sizden dilegüm oldur kim benüm nihādumda **āzacuḵ** ‘ayb görürseñüz bana bildürün.” (MN 57a/12)

Her ki kani‘se **azacuḵ** ni‘mete / İresidür ol hakīkī devlete (GN 852)

şoñ uci işi hemen nite şuş olur

güvenç **azacuḵ** qorı öküş olur (SNB 131/4)

yigit kim **azacuḵ** anuñ aklı var

qarı dünyāyı nite öküş qovar” (SNB 22/6)

“**Azacuḵ** teskīn-i ḥumār-ıçun revā ola.” (KBN 71/13)

“tarınc balıq issidür, qurudur, iç geçürür, **azacuḵ** yeyicek sevdāyı yufqaldur, rib‘ sıtmasına yarar ammā ṭalağa ziyān eder...” (EM 3a/2)

“Yıgıcıdur **azacuḵ** açılmaq ‘avratdan-revālıkdan daqı ‘avratdandur göbek.” (NH 76a/15)

daracuḵ ~ **ṭaracuḵ** < dar ~ ṭar + acXK “Daracık”

“Derbend didügi iki dağ arasında **daracuḵ** yire eydürler.” (NH 110b/2)

“Gögüsü **ṭaracuḵ** ve boynı uzun ve boynı ince ve boğazında şiş ve ma‘desi za‘ıf (MN 13a/10)

2.1.2. [+aç]

Renk isimlerinden benzetme ve ilgi işlevi vardır. Renk isimlerine gelerek o renge yakınlık bildiren isimler türetir.

Korkmaz, bu ekin Türkiye Türkçesinde eklendiği kelimeye büyütme ve küçültme işlevi katan vurgulu bir ek olduğunu; isim ve sıfat niteliğinde, örnekleri oldukça sınırlı kelimeler yaptığını belirterek *anaç* (tavuk: ana+aç), *ataç*, *bakraç*

(<bakır+aç), *bozaç* "bozumtırak, boz renkte", *kıraç* (arazi), *kulaç*, *küpeç* "küçük küp" ve küpecik "küçük küp", *topaç* kelimelerini örnek göstermiştir.¹⁰⁸

Banguoğlu, -eç olarak belirttiği ekin eski bir küçültme, yani bir berkitme eki olup düşmeli ve vurgulu olduğunu belirtir. Eke ait az sayıda örnek olduğunu *topaç*, *kıraç*, *kulaç*, *bakraç*, *küpeç*, *gedeleç*, *anaç*, *yamaç*, *babaç*; ET'den *begeç*, *ekeç*, *ataç* gibi kelimelerle tanıklamıştır.¹⁰⁹

Taranılan eserlerde ve çalışmanın dönemine ait faydalanılan kaynak kitaplarda iki kelimeye tespit edilmiştir.

bozaç < boz+aç "Boza çalan renk, bozumtırak"

boz "açık toprak rengi, kül rengi"nden küçültme ekiyle "*boz + aç*"

"Şakallu **bozaç** turgay sayradukda" (DK 21/5)

çoğaç < çoğ+aç "Güneşi eksik olmayan yer" ¹¹⁰

TS'de *çoğaç* (*çoğaç*) '(I) Güneş; gün ışığı. (II) Güneş dokunan, güneşe karşı olan, güneşi eksik olmayan (yer)' anlamlarıyla; DS'de ise '(I) Güneş. (II) Sıkıntılı hava, boğucu hava. (III) Güneşlenen yer.' anlamlarıyla yer almaktadır. DLT'te çoğ 'ateş alevi, ateş yalını, güneş yalını, saçakları' anlamıyla yer almaktadır.¹¹¹

Taranılan eserlerde bir metinde rastladığımız kelimenin morfolojik açıklaması net değildir. Ötüken Sözlük kelimenin Eski Türkiye Türkçesi döneminde [ET. çoğ (yalım) > çoğ-aç] şeklinde türediğini belirtmiştir. Ancak kelimenin etimolojiyle ilgili kesin bir görüş olmadığını belirtmek gerekir.

"pes bir gün Meryem gün doğısından yaña bir **çoğaç** yirde gusul eyleridi ve ol kışuñ kısa günindeydi" (KE 803/2)

¹⁰⁸ Zeynep Korkmaz, *Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s.34.

¹⁰⁹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s.171.

¹¹⁰ Yılmaz, Demir, Küçük, *a.g.e.*, 2013, s.706.

¹¹¹ Atalay, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Kâşgarlı Mahmud), (C. IV), Ankara, 2013, s.155.

2.1.3. {+AgU} (+agu) (+egü)

Eski Türkçeden beri işlek olmayan ektir. Marcel Erdal, ekin topluluk isimleri yaptığını, eklendiği kök ve gövdelere göre üç grup içerisinde değerlendirilebileceğini söylemiştir. İlk olarak birden ona kadar olan sayılara gelerek *biregü*, *ikigü*, *üçegü* gibi kelimeler yaptığını; ikinci olarak topluluk belirten sıfatlara gelerek *kamagu*, *yumgıgu*, *alkagu* gibi kelimeler yaptığını; üçüncü olarak *enegü*, *adnagu* gibi zamir içegü, *yüzegü* vb. organları niteleyen kelimeler ve bunların haricinde *toyagu*, *kıragu* vb. kelimeler de yaptığını ifade eder.¹¹² Gülsevin ise çalışmasından ek için sadece *biregü* örneğini vererek belirsizlik zamiri yaptığını belirtir.¹¹³

Eski Türkiye Türkçesine ait taranılan eserlerde bu ekle türetilen iki kelime tespit edilmiştir

biregü < bir+egü “Biri, birisi, bir kişi”

gider-iken ha **biregü** çağırur

yā muḥammed ṭur diyüben kığırur (MC 84)

Velīkin ger eyü ger yatlu gelür

Biregüden işitmek tatlu gelür (BHK 57b/6)

Nirekim **biregün**ün üç bardak şuyı bolsa, ikisi arığ bolsa ve biri arıgsuz,

bilümeşe arığ kankı durur şerī‘āt içinde taḥarrī revā bolur” (BH 95a/7)

“Bir kişi **biregün**ün devleti artmağa ve memleketi ulalmağa sebep ola.”

(MN 31b/9)

“eyitdi erlik tã‘ati şöyle kılmakdur kim **biregü** yitigin ister gibi” (KGZ 91a/2)

“Eger **biregü** çok derlese kuru gül ve mersīn yaprağı ve mǎzū her birinden berāber ayru ayru dögeler...” (EM 60a/7)

“kim bāzırganlık içün **biregü**den kıl aldumıdı yavlağ görklü çıkdı”(KE 239/6)

¹¹² Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991, 93-97.

¹¹³ Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, TDK Yay., 2007, s.117.

“Ve **biregün**ün kim sensüz işi bitmeye, bir kezden anı zebün eyleme.” (KBN 119/10)

içegü < iç+egü “İç organlar”¹¹⁴

Hasan Ali Çetin çalışmasında *içegü* kelimesini ‘sindirim organının mideden anüse kadar olan bölümü, bağırsak’ şeklinde açıklamıştır.¹¹⁵

“Koruk şuyı şafrāvī **içegü**ye mufīddur” (MŞ 23b/14)

“Eger anı derisiyile ve **içegü**siyile kaynadalar tā ki mūherrā ola ...” (EM 3b/3)

“yigit eyitdi rāz‘ī olmağıl velīkin ben atlarumdan bir atı boğazlayam qarnın yarup **içegü**sin giderem ve anı görklü ziftleyem” (KE 624/6)

2.1.4. {+AK} (+ak, +ek)

Genellikle küçültme ve kuvvetlendirme anlamı veren isimler yapan bu ek Eski Türkçedeki {+gAk} ekinin Oğuzcadaki kalıntısıdır.

Gabain, ekin küçültme ve kuvvetlendirme anlamı kattığını¹¹⁶ Erdal ise ekin metafor yoluyla organ isimleri yaptığını belirtir.¹¹⁷ Eraslan ekin küçültme ve kuvvetlendirme ifadesi veren ve organ isimleri yapan bir ek olduğunu ifade eder.¹¹⁸ Akar, küçültme ve kuvvetlendirme bildiren isimler yaptığını söylerken¹¹⁹ , Gülsevin ise organ isimlerinde görülen bir ek olduğunu *bögrek* ve *yaṇak* kelimelerini örnek göstererek belirtir.¹²⁰

Korkmaz, ekin Eski Türkçedeki {+Gak} küçültme ve kuvvetlendirme ekiyle alakalı olduğunu ve genellikle tek heceli kelimelere eklenmesiyle benzetme, küçültme

¹¹⁴ Önler, **Müntahab-ı Şifâ**, 2019, s.393.

Canpolat; Önler, **Edviye-i Müfrede**, 2007, s.143.

¹¹⁵ Hasan Ali Çetin, **Eski Anadolu Türkçesi Eczacılık ve Tıp Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., 2020, s.155.

¹¹⁶ Annemarie von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., 2007, s.45.

¹¹⁷ Marcel Erdal, **a.g.e.**, s.40-44.

¹¹⁸ Kemal Eraslan, **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yay., 2012, s.97.

¹¹⁹ Ali Akar, **Oğuzların Dili** (Eski Anadolu Türkçesine Giriş), Ötüken Neşriyat, 2018, s.127.

¹²⁰ Gürer Gülsevin, **a.g.e.**, s.115.

görevinde snırlı sayıda isim yaptığını belirtir. Türkiye Türkçesindeki başak, benek, *bucak* (<ET buçgak), *çingirak*, *damak* (<ET tamgak), *kısrak* ‘dişi at’, *köşek* ‘deve yavrusu’, *malak* ‘manda yavrusu’, *solak*, *şişek* ‘bir veya iki yaşında koyun’, *topak*, *yanak*, *yolak* kelimelerinin bu ekle yapıldığını söyler.¹²¹ Banguoğlu da {+Ak} ekinin Eski Türkçedeki +gek küçültme isimlerinden (*başgak*, *tamgak* gibi) kalıp günümüzde kullanıldığı konusunda Korkmaz ile aynı görüştedir.¹²²

Taranılan eserlerde hem küçültme göreviyle isim hem de organ ismi yapma göreviyle türetilen isimler tespit edilmiştir.

başak < baş+ak “Başak, ekin toplandıktan sonra geriye kalan kısım”

“ve ekinciler ardında **başak** direridi bişik bir omuzında ve **başak** koyduğu kap bir omuzındaydı...” (KE 813/8)

benek < ben+ek “Benek; ben gibi ufak nokta”

“eyitdiler yā nebiyya’l-lāhi falān deñizdi bir ‘acab canavar bil[i] inçge sis renklü kim bir **benegi** dahı bir **benegine** benzemez...” (KE 659/11)

şolak < şol + ak “Solak”

“şol at kim şuya şol ayağın öndin başar ol yaramaz olur zīra ki şolağdur ve **şolak** at şom olur.” (BN 10a)

“Ve bir dahı **solak** at-dur. Ve ol, yatlu olur ve çok yanlış işler. Nişānı oldur ki bir yerden geçicek evvel sol elin basar.” (KBN 98/9)

yañak < yañ+ak “Yanak”

“Kendü hilmi kendü hālin örtedur / Gerçi kim yaşı **yañağın** yırtadur”
(GN 10349)

“Yaş alma kibi **yañaqları**, yarma belük saçları, toz toprak birle bulaşmış ola.”
(BH 92a/4)

¹²¹ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, 2004, s.35.

¹²² Tahsin Banguoğlu, **a.g.e.**, s.173.

yolak < yol + ak “Keçi yolu, patika”

“şunda bir delü yigit yolçınun **yolak**çınun çobanun çoluğun etmegin alur...”

(DK 265/11)

Bu ek, küçüklük anlamıyla hayvan isimleri de yapmaktadır.¹²³

kışrak < kısır+ak “Dişi at”

“şol at kim **kışrak** göre kişnemeye ol dilsüz olur” (BN 10a)

“And içmişem kışır **kışrağa** bindüğüm yok” (DK 113/3)

oğlak < oğul+ak “Keçi yavrusu”

“**Oğlak** girürak kaldı” (MN 60b/9)

“bir gün pāzişāhā āva vardı. nāgāh öjinden bir tağ geçisi irkegiyle **oğlağı**yla geldi” (MN 60b/8)

“şışek etin edine haşsa ki semiz **oğlak** eti ve kızı eti ve keçi kuzagu etin gıda edine” (TM 34b/9)

“ve rişte aşı ve irkek semiz **oğlak** ve semiz tavuk ve biliçler ve serçeler...”
(KM 14b/10)

2.1.5. {+An} (+an, +en)

Eski Türkçede çokluk eki olarak kullanılan ek, daha sonra sonraki dönemlerde bu işlevini kaybetmiş ve kalıplaşmış olarak sadece birkaç kelimedede canlılığını korumuştur. Eski Türkçeden itibaren işlek olmayan bir ektir.

Gabain, ekin sadakat, kuvvetlendirme ve nadiren -eskiden- çokluk ifadeli kelimeler yapan bir ek olduğu görüşündedir. Kuvvetlendirme anlamında olduğunu şu kelimelerle *eren* ‘er, erkek, yiğit’ <er ‘erkek, adam’ +en, *oğlan* ‘küçük çocuk, oğlan’

¹²³Erdoğan Boz, *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, 2014, s.81; Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s.35.

<oğul ‘oğul, oğlan’ +an, *örten* ‘alev, alevler’ <ört ‘alev’ +en¹²⁴ örneklendirir. Ayrıca eserinin ‘isimlerden çokluk’ bölümünde {+An} ekinin küçültme eki değil, çokluk eki olarak kabul edilmesi gerektiğini *eren* ‘erkek, erkekler’ örneğini vererek vurgulamıştır.¹²⁵

Erdal, ekin topluluk isimleri yapan eski bir çokluk eki olduğunu belirterek *oğlan*, *eren* kelimelerini örnek göstermiştir.¹²⁶ Korkmaz da Erdal’a atıfta bulunarak bu ekin, Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk işlevinde bir ek olduğunu; Türkiye Türkçesinde ekin kökle kaynaşarak canlılığını yitirdiğini; *eren*, *kızan*, *köken*, *kolan*, *köşen* “tavşan yavrusu”, *oğlan*, *sapan* gibi birkaç kelimedede görüldüğünü belirtmiştir.¹²⁷ Ergin de, Korkmaz gibi ekin az örnekte görüldüğünü, Eski Türkçeden beri şeklen aynı kaldığını, bugün canlılığını kaybederek bulunduğu kelimelerde köke karışmış olduğunu ve belirgin bir görevinin olmadığını belirtir.¹²⁸

Banguoğlu, genel görüşlerden farklı olarak, {+An} ve {+Ak} eklerinin küçültme anlamında isimler yaptığına dikkati çekerek bir işleyiş paralelliğinin olduğuna vurgu yapmıştır: “*oğlan* (kişi yavrusu) / *oğlak* (keçi yavrusu); *köşen* (tavşan yavrusu) / *köşek* (deve yavrusu)” örneğiyle tanıklamıştır. Eski Türkçede *eren*, *oğlan* kelimelerinin çokluk değil topluluk ismi olarak kullanılmış olduğu görüşündedir.¹²⁹

Bu ek, eklendiği kelimeyle kalınlık-incelik uyumuna girmektedir. Taranılan eserlerin neredeyse hepsinde Eski Türkçeden beri kalıplaşmış olarak varlığını sürdüren *eren* ve *oğlan* kelimeleri yer almaktadır. *kızan* kelimesinin kalıplaşmış bu iki kelimedenden sonraki bir dönemde türediği düşünülmektedir.

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şunlardır:

eren < er+en **erenler** (KY 1b/10), **erenler** (YD 72/6), **erenler** (SNB 171/12), **erenler** (KBD 1374/1), **erenleri** (ÇN 12), **erenler** (GN 1689), **erenler** (MN 50b/4), **erenlerden**

¹²⁴ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.44.

¹²⁵ Marcel Erdal, **a.g.e.**, s.62.

¹²⁶ **A.e.**,1991, s.91.

¹²⁷ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, 2004, s.35.

¹²⁸ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım Yayın, İstanbul, 2005, s.174.

¹²⁹ Tahsin Banguoğlu, **a.g.e.**, s.174.

(KBN 46/6), **eren** (DK 231/9), **erenler** (BH 28a/25), **erenler** (KE 50/11), **erenleri** (TİKT 70b77)

oğlan < oğul+an **oğlanların** (KY 2a/34), **oğlan** (ÇN 49), **oğlanıdır**, **oğlan** (İŞK 2739), **oğlan** (EM 30a/5), **oğlan** (TM 31b/5), **oğlanıdır** (GN 1480), **oğlan** (MN 60b/4), **oğlan** (CN 22b/2), **oğlana** (DK 74/13) vb.

kızan < kız+an “kızan, çocuk, erkek çocuk”

“Gördi kim öksüz oğlan bir **kızanı** çekişür.” (DK 256/10)

2.1.6. {+ArU} (+aru, +erü)

İstikamet bildiren kelimeler türeten, işlek olmayan bir yön ekidir. Ek, Eski Türkçede {+GARU} şeklinde kullanılmıştır. Batı Türkçesine geçerken ğ, g ve k, k'nin düşmesiyle {+ArU} şeklini almıştır. Eski Türkiye Türkçesinde ek yuvarlak ünlülü olarak kalıplaşmış belli başlı birkaç kelimedede görülmektedir.¹³⁰

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şunlardır:

añarü < aň+aru “Öte; ileri, fazla” kelimesi: **añarü** (GN 3240), **añarü** (MŞ 41a/10), **añarü** (TİKT 15a/10)

içerü < iç+erü “içeri” kelimesi: **içerü** (GN 2660), **içerüsin** (KY 20a/753), **içerü** (BH 76a/12), **içerü** (EM 27a/9), **içerü** (YZ 10b/15)

ilerü < il+erü “ileri, önce” kelimesi: **ilerüden** (KY 50a/1973), **ilerüden** (MN 10b/8), **ilerü** (TM 1b/9), **ilerü** (BH 16a/15), **ilerü** (GN 881), **ilerü** (EM 57b/2), **ilerüden** (MŞ 94a75)

Eski Türkçe özellikleri barındıran BH’de ekin +gerü şekli yer almaktadır:

“ol kızgun yavrısının ş kara yügi bitmedin **ilgerü** ikevlesin...” (BH 148a/19)

¹³⁰ Zeynep Korkmaz, **Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, Ankara, TDK Yay. 2011, s.5-8.

yok̄aru < yok̄+aru ‘yukarı’ kelimesi: **yok̄aru** (TİKT 6a/20), **yok̄aru** (GN 2550), **yok̄aruḡı** (EM 46a/4), **yok̄aru** (MN 24b/8), **yok̄arudan** (YZ 5b/14)

2.1.7. {+Az} (+az, +ez)

İşlek olmayan bu ek küçültme ve benzetme görevli ilgi bildiren kelimeler yapar. Ek, eklendiği kökle kaynaşp kalıplaşmıştır. Belli başlı birkaç kelimedede varlığını sürdürmektedir.

Taranılan eserlerde üç örnek tespit edilmiştir:

geñez < geñ ‘geniş’ + ez “Kolay”

“... hayzı sürer ve toğurmaḡı **geñez** eyler.” (EM 32a/2)

“Ulular dimişlerdür: Her ki **geñez** dirile **geñez** ölür.” (MN 56b/11)

“ḡıyās eyle kim ḡālī anuñ nola / bu ‘ışık işi demek **geñez**dür dile” (SNB119/15)

“Dükeli nesneyi cāhilden saklamak **geñez**dür; illā kendüyi kendüden saklamak şarpdur.” (KBN 44/13)

“...ol kıru yirde çevre çevre segirdişüñ, dağıluñ kaçuñ ve size dönme **geñez**dürür.” (MN 50b/12)

“Tahta hükm itmek **geñez** midür i yār / Sanmagıl kim degmenüñ hükmī irer” (GN 1728)

gögez < gök ‘yeşil ile mavi arasında renk’ + ez ‘Yeşermiş, yeşillenmiş, yeşilimsi’¹³¹

“**Gögez** yirler çemenlerin kılan bilür. Ayru ayru yollar izin deve bilür.”

(DK 5/3)

tulaz < tul ‘dul’ + az ‘âciz, yaşlı ve perişan’¹³²

TS’de tulaz (tolaz): âciz, güçsüz, derbeder olarak yer almaktadır.

¹³¹ Ergin, Muharrem: **Dede Korkut Kitabı II**, Ankara, TDK Yayınları, 2016, s. 112.

Ali Akar, **a.g.e.**, 2018, s.128.

¹³² İbrahim Taş, **Yusûf ve Zelîhâ**, 2019, s.76; 407.

Eytdi dün gün ıapar-ıdum ben seni

Âhir ac koyduñ **ıulaz** yohsul beni (YZ 31a/5)

2.1.8. {+CA} (+ca, +ce, +ça, +çe)

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren isimleri benzerlik, eşitlik görevleriyle fiillere bağlayan ek durumundayken tarihî süreç içerisinde görev alanı genişleyerek isimden yeni anlamda kelimeler türeten bir yapım eki olarak da kullanılmıştır.

Temel olarak çekim eki fonksiyonundaki ek, tarihî süreç içerisinde yapım fonksiyonunda bir ek hâline gelmiştir. Çekim eki olarak başlıca görevi isimlere benzerlik, eşitlik anlamları katmaktır.¹³³ Korkmaz'ın da belirttiği üzere eşitlik, benzerlik ve karşılaştırma işlevinde bir isim çekim ekiyken kalıplaşma yoluyla sınıf değiştirerek zamanla bir yapım ekine de dönüşmüştür.¹³⁴

Gabain, eki hem yapım hem de çekim ekleri içerisinde ele almıştır. Ekin, eşitlik hâli için “muhtemelen, sakatlanmış (verstümmelte) eski bir son çekim edatıdır” görüşünü ileri sürerek şimdi tek başına bir anlamı kalmadığı için durum ekleri içerisine aldığını belirten araştırmacı, ekin aynı zamanda kelime türettiğine işaret ederek bu durumdaki işlevinin ‘küçültme’ ve ‘kuvvetlendirme’ olduğunu Deny’e¹³⁵ atıfta bulunarak belirtmiştir. Bunların yanı sıra ‘edatlar ve edat benzeri ekler’ başlığı altında iki farklı maddedeye yer vererek ‘eşitlik, gibilik’ ve ‘küçültme, kuvvetlendirme’ bildirdiğini de söylemiştir.¹³⁶ Deny, eki küçümsenikler alt başlığında incelemiştir.¹³⁷

Erdal, eki eşitlik kategorisi içerisinde açıklamıştır. {+CA} ekinin ‘miktar, uygunluk, benzerlik’ ifade ettiğini belirtmiştir.¹³⁸

Banguoğlu, ekin aslında sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme eki, yani bir çekim eki olduğunu söyler. Diğer taraftan yapım eki olarak da sıfatlara gelerek çeşitli isimler yaptığını belirtir.¹³⁹ Gülsevin de eke hem çekim hem de yapım ekleri içerisinde

¹³³ Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s.167.

¹³⁴ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, s.37.

¹³⁵ Jean Deny, **Türk Dil Bilgisi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s.296.

¹³⁶ Annemarie von Gabain, **a.g.e.**, s.43,65,105.

¹³⁷ Jean Deny, **a.g.e.**, s.296-297.

¹³⁸ Marcel Erdal, **a.g.e.**, s.177, 376-378

¹³⁹ Tahsin Banguoğlu, **a.g.e.**, s.158-159.

yer vermiş; türetme işleviyle sıfatlara eklenerek sıfatın yakınlık bildirerek “... kadar” anlamı veren zarflar ve dil isimleri yaptığını ifade etmiştir.¹⁴⁰

Timurtaş ise, eke türetme ekleri içerisinde yer vererek ‘ekvativ (eşitlik) eki’ olduğunu, ifade ettiği anlam ve taşıdığı işlevin çok olduğunu belirterek ekin, ‘kadar, miktar, -a göre’ anlamları yüklediği kelimeler dışında *ardınca, nice* gibi kelimelerde de bulunduğunu söylemiştir.¹⁴¹

Küçültme, benzetme ve pekiştirme işlevi taşıyan bu çok işlek ekin yapım eki olarak en yaygın fonksiyonu dil isimleri yapmaktır. Aynı zamanda renk, alet, bitki, hayvan, hastalık, yer isimleri türetir.¹⁴² Millet isimlerinden o milletin kullandığı dil ya da lehçe isimlerini yaparak yapım eki işlevini kazanmıştır.¹⁴³

Kısacası hem çekim hem de yapım fonksiyonu dolayısıyla söz konusu ek üzerine yapılan araştırmalarda farklı yaklaşımlar görülmektedir. Gökdayı ve Sebzecioğlu tarafından yapılan bir çalışmada eke yapımı fonksiyonu da eklenmiştir. “Geçiş Aşamasında olan +cA Ekinin Türü”¹⁴⁴ isimli çalışmalarında çekim, yapımı ve yapım eki olmak üzere üç türlü {+CA} ekinin var olduğunu belirtmişler ve “Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri”¹⁴⁵ isimli çalışmalarında ise anket yöntemiyle bu düşüncelerini test etmişlerdir. Toplanan veriler doğrultusunda test grubunun çekim ya da yapım fonksiyonunda kullanılan {+CA}’yı belirgin şekilde ayırt edebilirken yapımı olarak ele alınan kelimeleri yapım ya da çekim eki olarak değerlendirme sonuçlarının birbiriyle neredeyse aynı olduğu görülmüş ve bu doğrultuda yapım ve çekim ekleri arasında kalmış bir {+CA}’nın olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁴⁶

Döneme ait taranılan eserlerde bu ekle hem çekim hem de yapım eki işleviyle kelimeler türetildiği görülmüştür. Çalışmadaki seçimimiz yapım eki işleviyle türetilen kelimeleri göstermek yönünde olmuştur.

¹⁴⁰ Gürer Gülsevi, **a.g.e.**, s.74-75,115.

¹⁴¹ Faruk Kadri Timurtaş, **Eski Türkiye Türkçesi**, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s.72-73.

¹⁴² Vecihe Hatipoğlu, **Türkçenin Ekleri**, TDK Yay., Ankara 1974, s.44; Banguoğlu, **a.g.e.**, s.161; Ergin, **a.g.e.**, s.167; Korkmaz, **a.g.e.**, s.3.

¹⁴³ Günay Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.264.

¹⁴⁴ Gökdayı; Sebzecioğlu, “Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ocak 2006, C. XCI, S. 649, ss. 61-71.

¹⁴⁵ Gökdayı, Hürriyet; Sebzecioğlu, Turgay, “Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri”, **Bilig**, Yaz 2011/Sayı 58, s. 147-172.

¹⁴⁶ **A.e.**, 2011/Sayı 58, s. 147-172.

Taranılan eserlerden tespit edilen örnekler şunlardır:

ahça ~ akça ~ akçe < ah ~ ak+çaA “Para, akçe”

Tietze, “beyaz” anlamındaki ak sıfatına {+çaA} küçültme ekinin eklenmesiyle isimleştiğini söylerken¹⁴⁷, Gülensoy ise iki farklı akça madde başı vererek ilkinin ak+ça biçiminde “oldukça beyaz”, ikincisinin ise ağı ‘varlık, hazine’ +ça “para” anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁴⁸

şeh işitdi sevündi dēdi tīz

vērūṅ yohsula altun **akça** vū biz (SNB 46/4)

Şataruz bunı neye kim ola

Altun **akça** bī-bahā yarmaḡ pūla (YZ 8b/6)

Bir avuç **ahça** virdi bağbana / Ki kalmaya ara yirde behane (IŞK 882)

“**Akça**, altun ve dilegin andan dirīa dutma ki māl-ıçun ölümün dilemeye.”

(KBN 106/13)

“İşbu vilāyetde kim eski **akça**ya kimse satu ve bāzār itmeye ve hem gayrı vilāyete dahı gitmeye; bu nesne ‘Ali Paşa zamānında oldu’ (AT 72a)

Anşuzın çün bile yoldaş oldılar / Dördi bir yerde **akça** buldılar (GN 613)

Görseṅe altun güneşdür **akça** ay / Bāzār içinde yorır yıl on iki ay (GN 74/67)

“er bir ‘avrata eydür bu gice gelgil saṅa iki **akçe** virem didi” (KGZ 47b/9)

“bir kişi aṅa incü getürdi şatdı elli biṅ **akça**ya be ol incü aşşılıyıldı ve çok artuḡ degüridi” (KE 482/7)

“Eger derziye eyitse ki yivin uşak dikseṅ müzdini iki **akça** artuḡ virem”

(KG 129b/6)

“za‘īf sermāye getürdük, dirler kim sermāyeleri geçmez **akça** idi.”

(TİKT 83b/17)

alaca < ala+ca “Karışık renkli”

¹⁴⁷ Andreas Tietze, **a.g.e.**, C.I., s.54.

¹⁴⁸ Tuncer Gülensoy, **a.g.e.**, C.I, s.59.

Binümle toğrudur boyı velî kec düşdi kaşları

Alaca görürem dâyim anun cādū-yı şehlâsın (KBD, G 102/4)

“**Alaca** at ögülmemişdür, eyüsi az olur.” (KBN 97/15)

“Eger iki yanında dahı olursa, şüm olmaz. Tuynağı **alaca** yatlu olur.”
(KBN 99/5)

“Bunun bir kaç **alacası** olur, ol **alacası** azı yābana atalar ve alacası çoğın alalar,
bir pāre buzağı derisine kaplayalar.” (MS 43b/8)

“Ya‘kūb peygamber bādām ve çınar ağacından çibıklar kesdi, kaplarını şoydı,
alaca eyledi, kuyunu şuvadına bıraktı.” (TİKT 78a/1)

karaca < kara+ca “Rengi kara olan, esmer”

“it üzümü **karaca** ve kızılca olur ve şovukdur...” (MŞ M39b/13)

kızılca (I) < kızıl+ca “Kızarıklık; cillte oluşan bir hastalık”

“ve tenden çıkan **kızılca**ya ve aña benzer nesnelere yeyicek yarar.” (EM
35b/12)

“Ve eger anuñ şuyıla hāmmāmda yunsalar gevdede çıkan **kızılca**yı ve dahı
anuñ gibi nesneleri giderür.” (EM 22a/14)

kızılca (II) < kızıl+ca “Kızılımsı, kırmızımsı”

“...kara arduc yemişi gibi yemişi olur, ammā bu **kızılca** olur.” (EM 30b/2)

“it üzümü **karaca** ve **kızılca** olur ve şovukdur...” (MŞ M-39b/13)

önce < öñ+ce “Önce, evvel”

“Saḥḥsan soñra ammā **önce** yarılmaḥ ve ayağun ğayrı yiri yarılmaḥ erimiş keci
yağı ve saḥḥ olmış māzū nāfi‘dür.” (CN 77b/5)

şaruca < şaru+ca “Az sarı”

“Tatlu enār ve ekşi enār taş kabların şoyup içindeki **şaruca** kabı-y-ıla şıklar...”
(KM 16a/7)

soñca < soñ+ca şeklinde türeyen kelime metafor ile “geride bırakılan eşya” anlamına gelmektedir.¹⁴⁹

“Eger ben böyleydüğün bilsem bir gezden gelüridüm, bugün varayın, **soñcamı** dirşüreyin, yarın gendü ihtiyārum birle yüzüm süriyü gelüb karar kılayın.”
(MN 6a/7)

tozca < **Far.** toz ‘kayın ağacı’+ca “Yayın kabzası üzerine kaplanan kayın ağacı gibi dayanıksız”¹⁵⁰

siz aña güvenmeñ ki atar-sız oñ
yañuz **tozca** vü oñuz çöpce yoñ (SNB 176/4)

{+CA} ekinin en yaygın işlevi; millet, kavim ve halk isimlerinden dil ve lehçe bildiren isimler türetmesidir. Ekin bu işlevi, ‘gibilik, benzerlik’ gösteren çekim işlevinin bir türetme eki işlevine dönüşmesinden oluşmuştur.¹⁵¹

Ek, isim köklerine gelerek dil isimleri de türetir:

‘**Acemce** < **Ar.** ‘Acem ‘Arap halkından olmayan, yabancı’ +ce “Farsça, Acem dili”

“‘Arabca ve ‘**Acemce** bile; tā bir vaqt hācet olursa, şā‘ire muhtāc olmaya.”
(KBN 158/15)

‘**Arabca** ~ ‘**Arabça** < **Ar.** ‘Arab ~ ‘Arap + Ca “Arapça, Arap dili”

“Ve gerek yazıcı ola ve şā‘ir ola. ‘**Arabca** ve ‘Acemce bile; tā bir vaqt hācet olursa, şā‘ire muhtāc olmaya.” (KBN 158/15)

‘**arabca** bir adı anuñdur müdām

kişinüñ yüzini kızardur müdām (SNB 295/4)

“pes ol ‘**arabca** kitāba Lübbü'n-Nühab dēyü ad vërdüm.” (TM 2a/3)

“Yüzerlik; ki ‘**arabca** adı harmeldür, issidür qurudur.” (EM 5b/4)

¹⁴⁹ Zeynep Korkmaz, **Marzubân-Nâme Tercümesi Destûr-ı Şâhî**, TDK Yayınları, Ankara 2017, s.160, 645.

¹⁵⁰ Ali Cin, **a.g.e.**, 2012, s.690.

¹⁵¹ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, s.39.

“Bir dürlü dahı sir‘alā tohmı ki pārsīce aña engüdān ve ‘**arabca** maħrūt dērler.”
(EM 60b/3)

“Ve Sūryānīce ḥasīmā dirler ve ‘**Arabca** kevkebū’l-arz dirler ve ‘ırķ’l-‘urūş
dirler.” (ŞTM 104a/4)

“Ömer ol muşafı Ka‘b’a virdi ki ‘**Arabca** yaza.” (TİKT 135b/11)

“Ma‘rūf kâfiyede eyit ve serd ‘**Arabçalar** dēme.” (KBN 150/6)

“Bu küne ‘āşūrā dimek İbrānīce durur, eger ‘**Arabça** misse erdi āşiren diyeler
erdi.” (BH 72b/17)

İbrānīce ~ ‘**İmrānīce** < Ar. İbrānī ~ ‘İmrānī+ce “İbranice, İbrani dili”

“geldi ‘**İmrānīce** söyledi baña
bülezük vērđi gören batar taña” (YZ 36b/6)

kāfirce < Ar. kāfir+ce “Kafirce, kâfir dilince”¹⁵²

“ve ol kadeḥ üzerine **kāfirce** Cimşīd adı yazılmışıdı.” (ŞTM 70b/9)

Moğalca < Moğal+ca “Moğolca”

“çü bilmez **moğalca** ne dēse yarar
‘arab dili içinde kılı yarar” (SNB 151/8)

Pārsīce < Far. Pārsī+ce “Farsça, Fars dili”

“Eger **Pārsīce** yazarsañ, bir kezden Pārsī yazma ki eyü olmaz.” (KBN 161/11)
“Bir dürlü dahı sir‘alā tohmı ki **pārsīce** aña engüdān ve ‘arabca maħrūt dērler.”
(EM 60b/3)

“kaçan bir kişinüñ endāmında baş çıkısa ve çıkduğı yērün eti yēnse aña ‘arabca
ekile ve **pārsice** ḥore dērler ve türkce kesme ve göyündürme dērler.” (EM
22b/4)

¹⁵² Argunşah, a.g.e., 1999, s.421.

Rūmca < Ar. Rūm+ca “Eski Yunanca, Rumca”

“belād-ı kimnūn; ki **rūmca**dur ve ‘arabca kerevyādur.” (EM 11a/3)

“Pes bu risāle nākış olmasun dēyü **rūmca** bir nesneyi zıkr eyledük, neyise fāyideden hālī degüldür.” (EM 13a/14)

Süryānice ~ Süryānīce < Ar. Süryāni+ce “Süryan dilinde, Süryânî dili”

“ve anuñ adı **Süryānīce** Yesrüb idi” (KE 342/5)

“Ve **Süryānīce** hasīmā dirler ve ‘Arabca kevkebū’l-arz dirler ve ‘ırķ’l-‘urūş dirler.” (ŞTM 104a/4)

Ṭatça < Ṭat+ça 1. “Farsça”¹⁵³

Ṭat+ca şeklinde türeyen sözcük TaS.’de ve Ötüken Türkçe Sözlükte “yabancı dil ve özel olarak Farsça” anlamında kaydedilmiş dil ismidir. Tek eserde bir kez tespit edilmiştir.

“Ve ‘Arabī bitide sec‘ hünerdür, sözi eyü düşer, **Ṭatça** eyü olmaz.” (KBN 161/15)

2. Tacikçe.¹⁵⁴

“Eger Türkī vü **Ṭatca** vü ‘Arabca

Tefāvüt olmaya ‘iş ü ṭarabca (BHK 4a/12)

Tāzīçe < Far. Tāzī+çe “Arapça”

“‘Azīz-i men, **tāzīçe** ayıttum, imdi Türkçe aydayım, ma’nīsın işitgil, ammā kaçan işitsen iş itgil.” (BH 88a/8)

Türkice ~ Türkīce ~ Türkce ~ Türkçe < Türki ~ Türkī ~ Türk + CA

“Türkçe, Türk dili”

“‘arab dilin bilmeyüp **türkice** bilen dañı қазақ kitābından fāyide bula” (KE 1/7)

¹⁵³Enfel Doğan, a.g.e.,s.459.

¹⁵⁴ Vahit Türk, **Hatipoğlu Bahrü’l-Hakâyık**, TDK Yay., Ankara 2009, s. 273.

şunun bigi şerh eyleyem **türkice**

ki tat u moğal eyde şābāş u ce (SNB 26/3)

velikin eger **türkce** oladı

kamu yêrde meşhûr olup qaladı (SNB 24/1)

“Kağan bir kişinün endāmında baş çıksa ve çıkdığı yêrün eti yense aña ‘arabca ekile ve pārsice hore dêrler ve **türkce** kesme ve göyündürme dêrler.” (EM 22b/4)

“anuñ bir boğazı vardur aña **türkçe** kuru boğaz dêrler ol düdük gibidür ol yalunuz nefes yolıdur ve hemîşe açukdur...” (TM 15a/5)

“... ol kitābı ol uludan okudum ittifākıla hudavendigar işāretile pārsiden **türkçeye** döndürdüm.” (TM 2b/11)

“Kasık kemügi ufanmasını beyān ider ki aña **Türkice** kalaca dirler. (CN134a/10)

“ol sakīm ‘ibāretiden şarīh ve faşīh ve rüşen **Türkice** dönderdüm” (KGZ 2a/6)

“...**Türkçesi** bu-durur kim ben eyitdüm andan...” (KE 952/9)

“Azīz-i men, **tāzīçe** ayıttum, imdi Türkçe aydayım, ma’nīsın işitgil, ammā kaçan işitsen iş itgil.” (BH 88a/8)

Yunanca ~ Yūnānca < **Ar.** Yunan+ca “Yunanca, Yunan dili”

“Verem-i riḥūdudur ki aña **Yunanca** uziyma dirler. (CN 87a/4)

“rıb^ç ısıtması: bu ısıtma[ya] rümca ve **yunānca** tatritavus dêrler...” (TM 24a/D)

2.1.9. {+CAK} (+cağ, +cek, +çağ, +çek)

Başlangıçtan beri Türkçede kullanılan fakat zamanla işlekliği azalan isim, sıfat ve zarf türetiminde kullanılan bir ektir.

Erdal, ekin sevgi, şefkat bildiren {+(x)ç}ekinin{+Ak} ile birleşmesiyle oluşmuş olabileceğine belirterek ekin Sogdca küçültme eki {+īçak}’ın veya Orta

Farsça küçültme eki {+çak}'ın ödünçlesi olabileceğini ileri sürerken¹⁵⁵ Korkmaz, {+CA} ekinin {+ok} pekiştirme ekiyle birleşmesinde meydana gelen {+Cak} (< çA +ok) küçültme, sevgi ve tahsis işleviyle sıfat, zarf ve isimler yapan bir ek olduğunu belirtir.¹⁵⁶

Çoğu araştırmacı tarafından ekin eklendiği kelimeye küçültme ve sevgi anlamı yüklediği belirtilmiştir.¹⁵⁷ Jean Deny, eki küçümsenikler kategorisi altında incelemiştir.¹⁵⁸ Ergin, bu ekin sevgi ve küçültme etkisinden dolayı {+CIK} ekiyle benzer olduğunu ve {+CAK} ekinin daha eski olmasından {+CIK}'ın {+CAK}'tan genişlemiş olabileceğine ve önceden {+CAK}'lı olan kelimelerin sonradan {+CIK}'lı olmasının da bu durumu desteklediğini ve süreçle birlikte {+CIK}'ın işleklik kazanmasıyla {+CAK}'ın yerini aldığını söylemiştir. Ayrıca ekin Eski Türkçede -çak, -çek şeklinde olduğunu Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde de ekin sadece çi'li şekilleri olduğunu c'li şekilleri Eski Türkiye Türkçesinden sonra ortaya çıktığını ve bugün diğer küçültme ekleri gibi bu ekin de istisnâ bir şekilde ünsüz uyumu dışında kalmakta ve yalnızca c'li olarak kullanılmakta olduğunu da vurgulamıştır.¹⁵⁹

Öte yandan Gülsevin, ayrı maddeler olarak ele aldığı eklerden {+CAk}'ın sıfat ve zarf görevinde kelimeler yaparken {+cUK}'un küçültme eki olduğunu ve araç gereç ismi yaptığını belirtmiş¹⁶⁰ fakat daha sonraki Boz ile ortak çalışmalarında {+CAk} ekini içerisinde küçültme/sevimlilik kategorisi altında değerlendirmiştir.¹⁶¹ Şahin de ayrı maddelerde ele alarak {+CAk}'ın isimlere gelerek sıfat ve zarf görevinde kelimeler yaptığını, {+cUK}'un ise küçültme eki olduğunu ifade etmiştir.¹⁶²

Küçültme fonksiyonun yanında sıfat ve isimlere gelerek sıfat ve zarf fonksiyonunda kelimeler türeten¹⁶³ ekle yapılan yer isimlerine de rastlanmaktadır: Kuyucak, Bulancak<Bulanık+cak, Göynücek< Göyünük+cek, Bürücek gibi.¹⁶⁴

¹⁵⁵ Marcel Erdal, **a.g.e.**, s.46.

¹⁵⁶ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, s.39.

¹⁵⁷ Marcel Erdal; Muharrem Ergin; Annemarie von Gabain; Jean Deny; Vecihe Hatipoğlu.

¹⁵⁸ Jean Deny, **Türk Dil Bilgisi** (Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği), haz. Ahmet Benzer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s.293.

¹⁵⁹ Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s.165.

¹⁶⁰ Gürer Gülsevin, **a.g.e.**, s.116

¹⁶¹ Gürer Gülsevin; Erdoğan Boz, **a.g.e.**, s.93.

¹⁶² Hatice Şahin, **a.g.e.**, s.55.

¹⁶³ G. Gülsevi, **a.g.e.**, s.115; H. Şahin, **a.g.e.**, s.55, Z. Korkmaz, **a.g.e.**, s.39.

¹⁶⁴ Tahsin Banguoğlu, **a.g.e.**, s.162.

Taranılan eserlerde tespit edilen kelimelerin çoğunda görülen ekin geldiği ismin anlamını değiştirmedeği, ismin anlamında küçültme ve sevgi ifade ederek pekiştirdiği veya sıfat ve zarf görevinde kelimeler türettiğidir. Birkaç örnekte isimden isim türettiği tespit edilmiştir.

Ekin işlevine göre iki ana kategoriye ayırarak örneklerimizi tasnif ettik. Birinci kısımda kök ya da gövdenin anlamını değiştirmeden zarf ve sıfat yapılanları kısaca gösterdik. İkinci bölümde ise çalışma konumuz için asıl önemli olan isimden isim yapma ekleriyle kalıcı yeni isimler türeten örneklerle yer verdik.

Ekin zarf ve sıfat görevinde fonksiyonu için taranılan eserlerde oldukça fazla örnek tespit edilmiştir ancak birkaç örneği tanık göstermemizin yeterli olacağını düşündük. Taranılan eserlerde ekin sıklıkla küçültmek işleviyle zarf ve sıfatlar yaptığı görülmektedir.

Zarf işleviyle tespit edilen örnekler:

tizcek < tizcek “Çabucak.”

“eger nevbet birbirmüzi götürevüz menzili **tizcek** alavuz.” (MN 2b/13)

arķuncak < arķun+cak “Yavaşça, hafifçe, sessizce.”

“Müvezzin evel **arķuncak** ... diyü girü döndüre” (NH 71a/17)

derkinçek < derkin+çek “Çarçabuk, alelacele.”¹⁶⁵

“**Derinçek** tevḥīd ipine yavşandı.” (BH 9a/5)

kirtüçek < kirtü+çek “Doğru, Dosdoğru.”

“Peygamber aydur: **Kirtüçek** aydursañ velīkin men bende-em, ķanda bolurisa bendeye bendelik nişānı bile kerek.” (BH 91a/23)

Sıfat işleviyle tespit edilen örnekler:

ılıcak < ılı(ğ)+cak “Ilıkça, az ılık.”

“Gerek ki ķatı issi olmaya **ılıcak** ola.” (EM 13b/2)

¹⁶⁵ Canpolat, a.g.e., 2018, s.399.

“...ve ilklîl-i melik ve haṭmî **ılıcak** şu-y-ıla ma‘cûn idüp zamād ideler, kulaḡ aḡrısına nāfi‘ olan devālardandır.” (CN 8a/2)

“ilācı oldur kim hāṣ tiryākı meyle ezeler ve içine zeytûn yaḡın **ılıcak** édeler.” (BN 45b)

ıııcak < ışı(ğ)+cak “Sıcak.”

“Nebîzedîde **ıııcak** idüp oturalar.” (CN 49a/6)

“Eger anı derisiyile ve içegüsiyile kaynadalar tā ki müherrā ola ve zeyt yaḡın koyalar gērü kaynadalar, mafāşıl aḡrısına hoşdur ki içine gireler, oturalar, **ıııcaḡiken**.” (EM 3b/4)

ṭatlucak < ṭatlu+cak “Tatlı, yumuşak.”

Az az şaçuban **ṭatlucak** şuyı hoş

Ṭaramaḡ gerek zülf ü ḡısuyı hoş (SNB 218/2)

yalıncak ~ **yalınçak** < yalın ~ yalın+Cak “Çıplak, üryan.”

“eger atı ısıtma ṭıtsa sebep oldur ki yaz ve yay günlerinde atı ıssıda **yalıncak** bağlamakdan olur” (BN 81a)

Çün kim bilür erdüñ böyle **yalınçak** elüñ kıru bunda kelesi erdüñ, dünyāda emek niyr kerek” (BH 67a/13)

yeynicek < yeyni+cek “Hafif, sindirimi kolay.”

“dükeli kuşlardan anuñ eti yēgrekdür... ‘avratlaruñ südin arturur, ma‘dede **yeynicekdür**.” (EM 3a/15)

Ekin sıfat ve zarf işlevinde kelimeler türetmesinin yanı sıra isimler türettiḡi örnekler de tespit edilmiştir. Tespit edilen örnekler ise şunlardır:

dirinçek ~ **derincek** < dirin ~ derin+Cek “Baş örtüsü.”

TS’de dirincek ~ derincek şekilleri yer almaktadır.

“Urağutun **dirinçegin** boynına kemişdi, darta ite Peyğamber katına ketürdi.”
(BH 117b/12)

“çevreden pâzişâhlar ragbet eyleyüp dilediler ve anuñ **derincegi** bucağı hoz hıç kimse üstine gölge bırakmadı” (MN 17a/5)

gökcek ~ gökçek < gök+Cek “Güzel, hoş, şirin.”

düşün ta‘biri bu ki bir key ulu

yüzi hûb u cömerd ü **gökcek** hulu (SNB 60/15)

“sende **gökcek** beniz ve taze yüz gördüm” (MN 10b/8)

“Ayağına düşdiler, ol deyr içinde anı bir dahı **gökçek** yire kondurdılar.” (FBŞ 34b/1)

“Ol kuluñ adı Feth-idi. Şekli **gökçek**, huyı eyü, edebi görklü..” (KBN 25/1)

“...kızun **gökçegini**, tokuzlama çırgap çuğa hanlar...” (DK 121/3)

“Ve anuñ yağın yüze dürtsele rengini **gökçek** eder, fesâdı varısa giderür.” (EM 12a/6)

“ve müşk ki **gökçek** koşulu süci içinde ıslanmış ola burnına istinşâk éde.” (EM 47a/4)

Çirkin ü **gökçek** kamu birdür aña / Hıç yirer mi kimseyi bir baksanâ (GN 1679)

“Bişinci nev‘e zayfı dirler, geregince koşusı **gökçek** ve katı durur”

(ŞTM 123a/13)

“Ol ki benden bu kellik ‘aybı gide ve **gökçek** saçum bite.” (TİKT 151a/14)

kemükcek < kemük+cek “Küçük kemik”¹⁶⁶

kemücek, *kemücük* şekilleri olan kelime ‘kemikçik, küçük kemik’ şeklinde açıklanmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Yavuz Serdar, **Cerrâh-nâme** (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yay., 2013, s.273.

¹⁶⁷ Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.183.

“Kaçan ökçe çıktığı vakt diken gibi **kemükcek**ler kalsa ‘ilâc gücdür.”

(CN 120b/11)

köpricek ~ köprücek < köpri ~ köprü+cek “Köprücük kemiği”

köprücek: Omuz başıyla göğüs kemiğinin üst ucu arasında bulunan uzunca kemik.¹⁶⁸

“hattâ ki **köpricek kemüginün** tarafı yukarı kalka ve redd oluna ve berâber oluna, andan zamâd oluna.” (CN 129a/4)

“dahı yağrın küreği başı ki kemürdeklüdür aña minķārü’l-ğurab dirler ki **köpricegi** omuz ile cem‘ ider” (CN 138b/11)

“Eger **köprücek** tarafı yukarıya meyl eylese bu az vâķı‘ olur, aşmayalar.” (CN 129a/11)

oyuncağ < oyun+cağ “Oyuncak”

ümîzüm bu maķşûdum ancağdur

ķalan ‘âlem işi **oyuncağ**dur (SNB 372/6)

“diniñüzi maşharalık ve **oyuncağ** ol kişilerden kim kitâb vëildiler sizden burun kâfirleri dahı dostlar dahı ķorķunuz” (SKT 116b/4)

2.1.10. {+CX} (+cı, +ci, +cu, +cı, +çi)

Türkçenin tarihi dönemlerinden beri kullanılan en işlek meslek, bir işi sürekli yapma, alışkanlık ve uğraş bildiren isimler yapan ekidir. Eski Türkçede {+çI} şeklinde görülen ek bu dönem eserlerinde /c/ li ve /ç/ şekillerde görülmektedir.

Gabain, +cı, +çi olarak gösterdiği ekin işlevi için ‘yapanı bildirir’ şeklinde bir açıklama yapmış ve eki Moğolca +ci ekiyle denk olduğunu belirtmiştir. Şu örneklerle eki tanıklamıştır: aṅ ‘av hayvanı’ +cı *aṅcı* ‘avcı’, yad ‘yağmur taşı’ +cı *yadcı* ‘büyücü, yağmur büyücüsü’ +cı vb.¹⁶⁹

¹⁶⁸ A.e., 2020, s.192.

¹⁶⁹ Gabain, a.g.e., 2007, s.43.

Erdal, ekin insanların bazı sabit, sürekli ya da mesleki faaliyetleri vasıtasıyla yine insanlara, yani ismin öznesine, işaret eden isimler türettiğini, hareket isimlerine ve inançla ilgili isimlere gelerek hareket ve inancın öznesine işaret eden ve insanların yaradılışına/mizacına göre onları sınıflayan isimler türettiğini belirtmiş; +çI ekinin ‘-guçı’ ve ‘-(X)gçı’ eklerinden türemiş olabileceğini ifade ederek şu örnekleri vermiştir: ‘*alımçı*’ ‘alacaklı’, *altunçı* ‘altıncı kuyumcu’, *başçı* ‘yönetici’, *bedizçi* ‘ressam’, *berimçi* ‘borçlu’, *ıgaççı* ‘marangoz’, *kemiçi* ‘gemici’, *keyikçi* ‘yabani hayvan avcısı’, *oyunçı* ‘oyuncu, yarışçı’, *sasıçı* ‘çömlekçi’ gibi.”¹⁷⁰

Ekin en eski ve esas fonksiyonu sürekli olarak yapan veya bu görevi ‘meslek’ edinenleri gösteren isim soylu sözcükler yapmaktır. Bu ekle yapılan kelimelerin bazıları ‘alışkanlık, düşkünlük, itiyat, özellik’ belirtir.¹⁷¹

Döneme dair taranılan eserlerde en çok isim kök ya da gövdesine eklenerek varlığı üreteni, yapanı, satanı kısacası bir iş, uğraş hâline getireni bildiren örnekler yer almaktadır. Ayrıca düşkünlük, alışkanlık bildiren niteleme görevine sahip olan örnekler de tespit edilmiştir.

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şunlardır:

ağcı < ağ+cı “Ağcı, ağ kuran, tuzak hazırlayan”

“Belki **ağcılar** şerrinden dahı emîn olasız. Kanda gereğise konasız ve dürlü dâneler yiyesiz. Pes kuşlar gögercin ögüdin kabûl kıldılar.” (MN 36b/5)

aķıncı ~ **aķıncı** < aķın+CI “Akıncı”

“Turdı Kāzan Bigden aķın diledi. Aķın virdi. Çığırttı, **aķıncı** dirildi. Üç yüz şay yigit bunun yanına cem‘ oldu.” (DK 254/12)

“Meseldür dime kim deyyâr bilmez / Ki **aķıncı** vü âşık âr bilmez” (IŞK 2891)

¹⁷⁰ Marcel Erdal, **a.g.e.**, s.110-118.

¹⁷¹ Vecihe Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.53; Timurtaş, **a.g.e.**, s.77; Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.261-262.

alkışçı < alkış+çı “Alkışlayan; bir kişinin her yaptığını hiç eleştirmeden sürekli beğenen”

“Eytdiler kim biz saña **alkışçı**yuz / San‘at issi rencberüz hem işçiyüz”
(GN 4250)

aşçı < aş+çı “Aşçı”

“**aşçı** dahı eyitdi iy melik işbu şarābı içme kim ağulanmışdur” (KE 253/12)

avcı ~ **avçı** < av+CI “Avcı, avcılık yapan kişi”

“ya **avcı** içinde yüzük var idi

ki demren anı varup arar idi” (SN 191/11)

“İşitdüm ki bir geyik **āvcısı** bir gün āğ kırdı kim geyik duta” (MN 10b/5)

“şolok sā‘at kuşlar gelüp üstine gölge eylediler pes ol **avcılar** bildiler kim Süleymāndur gelüp ‘özir dilediler” (KE 677/1)

“Beyrek aydur: Mere dadı men **avçı** degülem big oğlu bigem, hep size didi, amma şormak ‘ayıb olmasun...” (DK 77/3)

“sarı yaylı **avçı** görende ğanim olub karşılaşur” (DK 15/2)

“**Avçılar** kim ol hūner bunlardadır / Nāyib ü kul kankı sultān kandadır”
(GN 6945)

balıkçı < balık+çı “Balıkçık, balık tutmayı meslek olarak yapan kimse”

“Melül idi **balıkçı** düşdi hāba / Muḳayyed olmadı hergiz cevāba” (IŞK 7835)

“pes Süleymān ol gün aña yarı kıldı kaçan fāriğ oldu **balıkçı** Süleymāna iki balık virdi (KE 607/11)

başmaḳcı ~ **başmaḳçı** ~ **başmakçı**: Ayakkabıcı, ayakkabı yapıp satan kişi.

“Ya‘nī bir derzī daḳı bir başmakçı ortak olsalar, her biri işledgi ikisi arasında ortak ola.” (NH 47a/4)

“meşeldür kişi eydür ulu kişi / olur başka buḡ gelse **başmaḥçı**” (SN 130/6)

“Pes **başmakçı** beglige erişdi” (KBN 26/11)

“**Başmakçı** Hasan oğlu Muhammed” (KBN 26/4)

“Bu ‘avretün hoş bir **başmakçı** yigidle sevdāsı varıdı.” (MN 35b/3)

“daḳı bir gişi gördüm **başmakçı** oturur edügin eyledür” (KE 643/9)

bāzārcı < Far. Bāzār+cı “Pazarıcı”

“Eger bir yêrde aarb ma‘nı eşidesin ki saḡa hoş gele, diler-iseḡ ki anı bir yêre daḳı isti‘māl edesin, mükābere kılup bi-‘ayniḥı ol lafz-ıla dème, meger **bāzārcı**lar işin işleyesin.” (KBN 151/14)

bekci ~ **bekçi** < bek+Ci “Bekçi, muhafız.”

“Aḡa **bekçi** ferişte kıdı.” (BH 160a/11)

yolda yūsuf **bekçi** kıomışdı kişi

her ne olsa baḡa eydüḡüz işi (KY 31a/1195)

gelen şūret anda görür yazlıdur

ne bilür ki **bekcileri** gizlıdür (SNB 247/9)

buyurdı **bekçi** kıdı gelenleri

şorar-ıdı ol şehre girenleri (YZ 32a/15)

“bilür kim bu kıpunuḡ **bekcileri** var” (KE 772/4)

“Ben cihānuñ eczāsın dirşirüb bir eylemişem ve ẓanā‘at mührin aña urmuşam ve eger girü ẓağıdam her birine bir yir ve bir **bekçi** ve başarıcı gerek.” (MN 17b/14)

“Eger bir görmekde saklanıbilürsen, ẓırtılduñ. Göñlüñ taẓāzā ederse, uşşuñı göñlüñe **bekçi** ẓo.” (KBN 66/10)

beşāretçi < Ar. beşāret+çi “Müjdecı, haberci”

“rahmet **beşāretçi**leri bir bir ardınca bu āyeti ẓulağına degürürler” (MN 10a/5)

bıçaķçı < bıçaķ+çı “Bıçaķ yapıp satan kişi.”

“Meger oğlanlıkda saray bucağında demürçiler, **bıçaķçı**lar işlerler-idi. Bıçaķ ve rikāb demürlerin eylerler-idi.” (KBN 107/14)

boyacı < boya+cı “Boyacı, boyacılık yapan.”

“Şanaduñ kim ay **boyacı**sı, reyḥān renk ḥānesinden ẓıvit ve baķam dükkānın açmışdı.” (MN 63b/10)

“eger ay yarattum erse boyacı senüñ, eger kün yarattum erse ẓerāğ senüñ.”

(BH 104b/6)

“pes ẓamusından şonra **boyacı**ya ısmarladı ve ol bıyacı ẓamusınuñ re‘īsiydi” (KE 819/14)

çölmekçi ~ **çömllekçi** < çölmek ~ çömllek+çi “Çömllekçi; ẓanak, çömllek, testi yapan ya da satan kimse.”

“pes Yūnusı bir **çölmekçi** giři konuķ idindi ve ẓok çömllek ve bardaķ balçıķdan eylemişidi pes tañrı ta‘ālā Yūnusa vahy ẓıldı kim buyurgıl işbu **çömllekçi**ye kim işbu ẓamu çömllekleri uşatsın” (KE 873/12-13)

danışıkçı < danışık+cı “Kendisine akıl danışılan, fikri dikkate alınan kişi.”

“Ümîzdür ki aña halvetde yâr ve mûnis, halk arasında **danışıkçı** ve mürşîd ola.”
(MN 68a/14)

darakçı < darak+çı Tarakçı, saç taramakla görevli kişi.¹⁷²

“ve eyitdi işbu kızını şok **darakçı** ‘avratı dutan delûlûk dutmış imdi aña ölüm acısın datdururvan” (KE 393/3)

“Hızbîlün ‘avratı Fir‘avn kızlarının **darakcısı** idi ve başların darardı”
(KE 391/2)

da‘vacı ~ **da‘vîci** < Ar. da‘va ~ da‘vî + CI “Davacı”

“her kim benüm gaybetim söylerse helâl olsun anuñ-ıla ahiretde **da‘vacı** olmayam didi” (KGZ 102a/12)

“Taberistânda bir kâdı var-ıdı. Aña Ebu’l-‘Abbâs dërler-idi. ‘Âlim ve zâhid ve takvâ-y-ıla ârâste-y-idi. Bir gün anuñ úatına iki **da‘vîci** geldi.” (KBN 130/5)

“Eger kıyâmette aña **da‘vîci** çıksa anuñ ta‘âtı müzdin borçına birem, borçlusın hoşnûz kılam.” (BH 95a/1)

“kaçan Dāvûduñ korkduğın gördiler pes eyittiler korkmağıl biz iki **da‘vîci**vüz birimüz birümüze güç kıldı” (KE 584/9)

demürçi < demür+ci “Demirci.”

demürçi ki ol yandura çağ kömür

çeküç şala vü ola kızmış demür (SNB 297/14)

“Meger oğlanlıkda saray bucağında **demürçiler**, bıçakçılar işlerler-idi. Bıçak ve rikâb demürlerin eylerler-idi.” (KBN 107/14)

¹⁷² Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.712.

“Meger oğlanlıkda saray bucağında **demürciler**, bıçaqçılar işlerler-idi. Bıçaq ve rikāb demürlerin eylerler-idi.” (KBN 107/14)

“ol dürgerler ve **demürciler** kim anda işledi kâmusınuñ eli kûrudı” (KE 396/3)

deveci < deve+ci “Deve kervanı güden kişi, sarban.”

O zârî meger ilerü kârbân

bir **deveci** irdi ardından revân (KY 8b/287)

“Çün bir iki nevbet eyle idesin, **deveci** dahı yükün yiynilde. Bunı işitdi, ‘azîm şâd oldı. Tavşana du‘â kıldı. Çün irte oldı, sârubân deveyi sürüb tuzlaya gitdi.” (MN 47a/9)

“**Deveci**ye hâl‘atlar, bahşış-ler vèrû gönderdi ve and içdi ki: ‘Bizüm bu işden haberimiz yokdur.” (KBN 166/8)

“pes iblîs aña eyitdi varğıl Eyyûbuñ devesine ve **devecisine** uğrağıl” (KE 319/9)

“Pes kaçan sizden birinüz gusl eylese giyecekler örtünsün, yâ bir dıvâr ardına, yâ **deveci** ardına gizlensün.” (TİKT 28a/7)

du‘âcı < Ar. du‘â+cı “Dua eden”

“pas andan sonra kim ol ulu ol kitâbı pârsî diline düzdürdi za’îf **du‘âcı** ol kitâbı ol uludan okudum ittifâkıla hudavendigar işâretile pârsîden türkçeye döndürdüm” (TM 2b/11)

“Eger bu miñnetden dağı kurtarursañ, ölince saña **du‘âcı** olam.” (MN 47a/6)

“**Du‘âcı** kendü nefsümde tecrübe itdüm, gâyatda mübarek oldı, şifâ buldum.” (KM 8a/11)

duzakçı < duzak+çı “Tuzak kurarak av avlayan, tuzakçı.”

“Eyle tiz  opalar kim nitekim **duzak ı** duzakına av dutıldığı va tın nice  apınur erse eyle...” (BH 66a/10)

d menci < d men+ci “Gemilerde d meni idare eden kişi.”

“Bir iki g n gemi hoş hoş giderken / **D menci** s ’atin g r p g derken”
(IşK 7115)

ekinci ~ **ekin i**: Ekinci,  ift i.

“Biz m ilm m z anlaruğ ‘ilmi  atında şol bir **ekinci** ta’bir bild ği gibid r.”
(MN 20b/12)

“Eger **ekinci** olursan va t bilici olđıl. Her nesneyi ki ekersin, va t ge medin on g n  ndiğ ekmek gerek.” (KBN 188/3)

“**ekincileri** anlarla  akıtmağ  n k firleri va’de  tdi All h  m n get renlere...”
(SKT 555b/5)

“  b l **ekinci**ydi biraz yatlu buğday  urb n ilettdi” (KE 80/12)

“**Ekin i**d r, ekin eker to umsuz, arturıcı durur ol kimseyi kim eks ks z a a ş kr  ılır.” (BH 49a/21)

“Bulıdı k rer-men, kim sa   lık  ılır, **ekin iler** ekinin şuvaru bir r.”
(BH 89b/16)

“Ger **ekin i** olmaz-ısa kim eke / Renc yiy p şol katı yiri kim s ke” (GN 7509)

 l i ~ **il i** <  l ~ il+ i “El i, sefir; aracı.”

“  n ** l i** geldi, biti v r p peya m deg rdi...” (KBN 116/1)

H m  **il i**  ığırdı didi kim gel / Bu m şkil iş m zi eylegil hal (IşK 4930)

“  n il i arslana bu şar k birle peyg m deg rdi ve arslan s k net zencirin  z b **il iyi** yırtmağa  aşd eyledi kim paralaya.” (MN 48b/2-3)

“Rūmili tamām Sultān Muhammed’e feth oldu ve etrāfuñ beglerine
ilçiler göndürdiler. (AT, bâb 69)

Nūr eyitdi Tanrı’nuñ kudret yili / Olısar **ilçi** saña budur yolu (GN 5225)

“kaçan ‘Ād kavmı susuzluğdan yavlağ buñaldılar pes eyitdiler Mekkeye **ilçi**
göndürelüm varsun bizüm içün yağmur dilesün” (KE 117/9)

etmekci ~ **etmekçi** < etmek+Ci “Ekmekçi, ekmek yapan kişi.”

“**Etmekci**ye eyitdi: Seni aşarlar, kuşlar gelüp başında yirler.” (TİKT 81a/10)

“Bağğāl kızın bağğala vërürler, kaçşāb kızın kaçşāba vërürler, **etmekçi** kızın
etmekçiye, sipāhī kızın sipāhiye. Bir cins ayruğ cins-ile ulaşmazlar.” (KBN
91/13)

“pes bāzāra vardı bi **etmekçi** katında oturdı ve eyitdi iy **etmekçi** işbu işbu
şehrîñüzün adı nedir...” (KE 890/10)

fālcı < Ar. fāl+cı “Falcı, fal bakan kişi”

“Ve şehirlerde çok durma ki müzekkirlerün ve **fālcı**ların rızkı ayakları
altındadır.” (KBN 129/4)

“yılduzcılar ve **fālcı**lar eyitdi benüm kitābum nedir” (KE 75/6)

“...evermege giderken bir **falcı** ‘avrat var-ıdı meşhûre kitāblar okumış Haş‘am
kabîlesinden idi” (TİKT 183a/11)

feryādcı < Far. feryād+cı “Tellal; haberci”

“pes Necāyişe bir **feryādcı** vardı ve anuñ habarın virdi” (KE 943/5)

gemici ~ **gemiçi** < gemi+Ci “Gemici.” (bkz. kemici)

“Diclede bir müşkil burğuç var-ımuş. Deame gemi andan geçimezmiş. Pes **gemici** yol başaramadı burğuca uğrattı.” (KBN 105/14)

“**Gemici** gibi kimisi kalıb-ı gemisin kenāra iledürdi kimi bahrī-vār taḳlı dönerdi kimi cenābetden arınur gibi yunurdu.” (MN 27b/7)

“yā **gemici** gemiyi sürerken ğarḳ eylese, metā‘ helāk olsa, bizüm ‘ulemā kavlında zamaān var.” (NH 54a/7)

Ol **gemiçi** şol denizde yol bula / Kançarı gitmek gerekdür ol bile (GN 7136)

“**gemiciler** eyitdi işbu gemi içinde çelebisinden kaçmış ḳul var” (KE 870/2)

gerçekçi < gerçek+çi “Gerçeği farkedip ona göre davranan kimse, gerçekçi, realist.”

“Ey oğul! Söz söyleyici ve söz bilici ol; illā yalancı olma. **Gerçekçilik**-ile ma‘rūf ol. Eger bir zārūret olup yalan söyleyesi olur-ısañ ūabūl ēdeler.” (KBN 34/11)

gözcü < göz+ci “Bekçi, nöbetçi.”

“Ve **gözcile**[re] ḥıyānet ētme; līkin nesne-y-ile ve söz-ile almaḳdan taḳşīr ḳılma.” (KBN 138/11)

haberci < Ar. ḥaber+ci “Haber veren, bilgi veren”

“Ara yire oḳ olmuşdı **haberci** / Ḳazā vaşfın yazar idi ḳaderci” (IŞK 7450)

“Evvel ıl hılt kim tende çok olmuşdur yā kan almagıla yā kusmagıla yā ishāl birle gidermekdür ol gidenünj yerine eyü hılt getürmek gerek ten tamām saḡlıġından ırılduġın bilmege **haberciler** vardır” (TM 32a/10)

“Şultānum devleti bāḳī müstedām olsun ki Kāşġardan **habercim** biti yazmış kim şāh-ı Ḥākān fülān subaşı-y-ıla kelecı ētti. Bilmedüm ki ne kelecı ētti.” (KBN 171/15)

ḥammāmci < Ar. ḥammām+ci “Hamamcı”

“**ḥammāmci** gendü kazancından bereket gördi ve rızkı anuḡ üzere aḡdı” (KE 896/6)

“pes melige yarındası ḥabar irdi kim ılısuci oḡlanı depeledi diyü pes **ḥammāmci** istediler bulamadılar kaçmışıdı” (KE 897/1)

ılanı < ılan+ci “Yılanı.”

“İşitdüm kim bir büyük ılan bir taḡ eteginde kıvrılıb yaturdı. Bir **ılanı** üstine geldi, ılan eydür: Eger kaçarsam kurtılmazın; eger delüğe girürsem çııucaı yölum ala.” (MN 56a/2)

ılısuci < ılısu+ci “Hamamcı.”

“pes melige yarındası ḥabar irdi kim **ılısuci** oḡlanı depeledi diyü pes ḥammāmci istediler bulamadılar kaçmışıdı” (KE 897/1)

ılkıçı < ılkı+çı “At çobanı.”

“Kara çoçuḡ güdende **ılkıçı**nam” (DK 269/10)

‘imāratçı ~ ‘imāretci < Ar. ‘imāret+CI “Hayır işleri yapan kişi”

oranın gözeden oranın bilen

‘imāretci olur örenin bilen (SNB 226/3)

“eyitdi yā rabbi işbu giḡ benden artuḡ ‘imāratçı sı yok mıdur kim saḡa tesbīḡ ve taḡdīs kıla” (KE 71/14)

ıčkici ~ ıçgüci ~ ıčküci < ıčki ~ ıçgü ~ ıčkü+ci “İčkici; ıčkiye düşkün kimse, ıčki müptelası.”

“Zīrā **ıčkici** esrümek çepele olur. Esrüklik delilik olur.” (KBN 54/8)

“Rūzuñ apusın kendüzüñe baalama. Ve ımār-bāz **ıkiciyi**¹⁷³ emīn bilme.”
(KBN 83/5)

“Sakıñıl ok yemekden ve ok süci içmekden tā ki ziyāndan emin olasın.
Zīrā **ıkici** esrümek epel olur” (KBN 54/8)

“Saña rāz dimege yaramaz, dimişlerdür kim üç kişiyē rāz açmak revā olmaya:
bir şiyzā gönüllü kişiyē, bir ok söylegene, bir **ıgüciye**.” (MN 53a/4)

“Eşittüm ki ‘Abdü’l-melike Me’mün-ı hālife nedīm-lik vermiş-idi. ‘Abdü’l-
melik **ıküci-y-idi**.” (KBN 160/6)

ıi < ı+i “İi, alışan.”

“Anların hūneri: **İi**-ler ve dürüşken olurlar.” (KBN 91/9)

“Eytdiler kim biz saña alııyuz / San‘at issi rencberüz hem **ııyüz**”
(GN 4250)

“böyük pārelerin kadeh-ıın ve asığ-ıın ve yüzüğü-ıın ve düğme-y-ıın
alur, uvağın **ıilerine** virür.” (ŞTM 92b/7)

“pes melik vardı ve anuñla biñ iş buyurıcı bileydi degmesinüñ eli altında biñ
ıi vardı” (KE 722/11)

gözci ~ **gözi** < göz+i “Gözcü, casus”

“Sa‘īd bin Cübeyr eyitdi ol **gözci** açan bildi kim Buhta Naşır hābarı ayrusı
viriser” (KE 703/3)

“**Gözi** gözledi, gördi kim at Begilün, Begil üzerinde degül, amma bir uş
deñlü oğlandur.” (DK 247/1)

¹⁷³ Sözcük çift harekeli olarak *ıküci* yazılmıştır (Doğan, a.g.e., s.180: 119 numaralı dipnot)

“pes bir gün ‘İsā ғаға ағды bir ferişte geldi ‘İsā[yı] iki қолтуғындан götürüp göge ағдурды ve таңры ta‘ālā ‘İsā şüretin ol **gözçi** üzere bırақды” (KE 851/12)

güreşçi < güreş+çi “Güreşçi”

“Ve dahı söğülme zorıla iş işleyenlere muvâfıkdur, hammāl ve **güreşçi** gibi ki kuvvetlü olalar.” (EM 23a/12)

kaçguncı ~ **kaçkuncı** < kaçgun ~ kaçkun+cı “Kaçak, firari.”

TS’de *kaçgun (kaçguncu, kaçkın, kaçkun, kaçkuncu)* ‘Kaçak, firari’ anlamıyla yer almaktadır.

eytdiler yalancıdur bir ‘aybı bil

oğrıdur **kaçguncı**dur key saqlagil (YZ 8b/05)

“Ammā Şaklabi ve Rusi ve Alanī yaqındur Türkden. Ammā anlaruñ dahı birkaç dürlü ‘aybları olur. Uğrı ve süst-ṭab‘ olurlar ve **kaçguncı** olurlar.” (KBN 91/3)

“pes oқ bırақdıлар ve oқ Yūnus adına çıқdı Yūnus eyitdi **kaçkuncı** benven” (KE 870/5)

kaderci < Ar. kader+ci “Kaderci, yazgıcı”

Ara yire oқ olmuşdı haberci / Qazā vaşfın yazar idi **kaderci** (IŞK 7450)

kapucı ~ **kapuçı** < kapu+ Cı “Kapıcı, kapıyı korumakla görevli olan kişi.”

Bu kapuya uğradı yolum benüm

Kapucı bilmez-imiş dilüm benüm (YZ 36a/6)

“**kapucı**ya dèdi kim benüm

saña şorıncam var anı dèyiver baña” (SNB 262/11)

“Bir gün tırdı pāzīṣāh ḥāzretine varmağa, çün kapuya irdi; **kapucı** ilerü yürüdi, elin Nevḥaranuñ gögsine vurdı ki destūr yoqdur...” (MN 11b/12)

“İki dudak aña **kapucı** birmedüm mü?” (BH 118b/4)

“pes **kapucılar** buları girmeye komadı böyle olsa ol ferişte mihrāb kapusın yarup yoqaru indiler” (KE 584/5)

“Azrā’ili ne çavuş gördi ne **kapuçı**” (DK 157/5)

kazancı < kazan+cı “Kazan yapan, kazan ustası.”

kişi kim kıyımçı vü **kazancı**dur

bir oğul bu ‘ālemde **kazancı**dur (SNB 358/15)

kemici < kemi+ci “Gemici.” (bkz. gemici)

“Ma’nī bu durur kim aydur: ب baḥr durur, denñiz bolur, س sefīne durur, kemi bolur, م mellāḥ durur, **kemici** ya yüzici olur.” (BH 173b/1)

kirici < kiri+ci “Gündelikçi, yevmiyeci, işçi”

KE’de kelime *kiri* / *kirü* ‘kirâ, ücret, karşılık’ ; *kirici* ‘gündelikçi, yevmiyeci, işçi’ olarak anlamlandırılmıştır. Ötüken Sözlük’te ise *kiri-ci* ‘Gündelikçi; ücretli; işçi’ anlamıyla yer almaktadır.

“pes bir gün ortasında bir gişi geldi ol gişi geldi eve daḥı kalan **kiriciler** virdüğümi ḥaḳ üzere kiriye dutdum” (KE 875/15)

konuççı < konuk+çı “Misafir eden, konuk eden.”

“**konuççı** ol zü’l-celāl yüz miñ ḥicāb ḳulğa açā” (BH 177a/12)

kulluğcı ~ **ḳulluḥcı** ~ **ḳulluḳcı** ~ **ḳulluḳçı**: 1. Hizmet eden, yardımcı.

“ıraḥdan çü naḳḳāṣ **ḳulluḥcılar**

gözedürler idi görelüm neder” (SNB 96/11)

“Çün hon qorlar; hon arasında bardaqlar-ıla su dahı qorlar ve ev issi ve dükeli **ķulluķcı**-lar giderler.” (KBN 57/6)

“Eger biz anuñ ķulluķında olduķumuzķün aña hiķ yardım ve ķahr yoķdur, lĩkin **ķulluķcılar** arasında ķaraldu olavuz.” (MN 62b/13)

“ve tanrı ta‘ālā dirilik aña giñ ķıldı ve rızķın dōşedi ve māl **ķulluķcı** çok virdi” (KE 157/9)

“ıŗbu mūvellid ķuvvetūñ kim şūret degūricidūr **ķulluķcı**dur amma ķulluķcı kuvvetleri daha dōrtđūr.” (TM 18b/9)

“ben aña Meryem diyū ad virdūm Meryem demek bularuñ luķatınca hıżmetķār ve **ķulluķcı** demek olur” (KE 782/1)

2.Bekķi.¹⁷⁴

“Anı **ķulluķcı** komuşdı ana Hak

Ahmed’i Hak nice saklar yahşı bak (VN 9/15a)

ķuyumcı < ķuyum ‘Sūs eşyâsı, mücevherat’ + cı “Kuyumcu”

ķiŗi kim **ķuyumcı** vū ķazancıdur

bir oğul bu ‘ālemde ķazancıdur (SNB 358/15)

“ol bir **ķuyumcı** erdi yā ķeri ehlinden...” (KE 434/13)

maşlahatcı < Ar. maşlahat+cı “İŗ göreni iş yapmasını bilen”

şoñ ucı bēş on güne rāżĩ ola

zihi **maşlahatcı** ki ķāżĩ ola (SNB 137/3)

¹⁷⁴ Ahmet Ateş, *Vesiletü’n-Necat*, 1954, s. 202.

mededci < Ar. meded+ci “Yardımcı”

“Ya‘nī dāra’l-ḥarbda kaçan bulara **mededci** gelse, ol ḡanīmeti şerīk olmazlar,
bular dāra’l-ḥarbda mālīk oldukları için Şāf‘ī katında.” (NH 110b/9)

meyāncı < Far. meyān+cı “Ara bulan kişi , aracı.”

“**Meyancı** olmuş idi dün çerisi / Ölirdi ‘Alemün cümle dirisi” (İŞK 7466)

muştıcı ~ **muştucu** ~ **mustuçı** < muştı ~ muştı ~ mustu+Cı “Müjde veren kimse,
müjdeci; haberci.”

“Şāhib-i kâbe kavseyn **muştıcısı** cühūz bolsa, Subḥānā, Melikā, kim dōstını
muştılamağa düşmānın biribir.” (BH 113b/18)

“yemen ilinūn çün göründi uci
vëribidi atasına **muştucu**” (SNB 349/13)

Geldi Yūsuf’dan uş imdi **muştucu**

Arttı derdüm kopdı içümden öci (YZ 47a/5)

“İsīyi ürdi Resūluḡ **muştucısın** kıldı.” (BH 25a/16)

“...**muştucu** geldi, sevindiler, şad oldılar.” (DK 86/5)

mücdeci < Far. mücde+ci “Müjdeci, müjde veren kimse, muştucu”

develerin çekdiler yöridiler

kıldı haber ya‘kūba **mücdeciler** (KY 33a/1295)

müşkçi < Far. müşk+çi ‘Müşkü, müşk elde etmeye uğraşan kimse.’¹⁷⁵

“müşk nāfelerini delerler, içinde zağal nesneler koyarlar ve **müşkçiler** buña,
‘geyik çeynemiş durur’ dirler, yalan söylerler.” (ŞTM 118b/3)

oḡcu ~ **oḡçı** < oḡ ~ oḡ + CX “Okçu.”

¹⁷⁵ Argunşah, a.g.e., s.469.

“şeh eydür bir **ohcu**ya kim oh atar

erişmezdi ucına ta‘āmā batar” (SNB 77/4)

“Özi **okçı** imiş çün yayı katı / Bu bāb içinde fehm ü rāyı katı” (IŞK 7390)

“Alp Rüstem aydur: Menüm karımum Eñse Koca oğlu **okçı** olsun didi.”

(DK 302/3)

ögütci ~ **ögütçi** < ögüt+Ci “Öğüçü, ögüt veren; sarayda nasihat etmek ve ögüt vermekle görevli kimse.”¹⁷⁶

“pes Hızıra eyitdi ben seni emīn ve **ögütci** görürven benüm kavmuma ve soñuma ḥalīfa olğıl” (KE 356/2)

“Hem-dem yāranlaruñ-ıla ve **ögütçileruñ**-ile ḥalvet şohbet etgil ki ögüt ḥalvetde yigrek olur.” (KBN 32/6)

şağucı < şağ+ci “Ağıtçı, yasçı.”

“andan iblīs ol iki karşıısına şol kadar ağladı kim buları kayğulu kıldı evvel **şağucılık** ol kıldı” (KE 53/8)

savaşçı < savaş+çı “Savaşçı.”

“**Savaşçılar** ayagın turdılar” (AT bāb 122)

“ve saña gücün yitmedüğün sen bir **savaşçı** gişisin ve işbu tağumuzda müşriklerden düşmanumuz var” (KE 566/7)

şāhinçi < Far. şāhin+çi “Şahinci; padişahın avda kullandığı şahinleri beslemek ve eğitmele görevli olan.”

Bir gice yiyüp içüp oturur-iken **şāhinçi** başına aydur: Mere şabah şāhinleri al, ḥalvetçe ava binelüm didi” (DK 272/3)

¹⁷⁶ Doğan, a.g.e.,s.431.

şefā‘atcı ~ şefā‘atçı < Ar. şefā‘at+CI “Şefaatçi, şefaat eden”

“nazar hîç biraḥmaz ma‘āşīye ol

şefā‘atcidür kamu ‘āşīye ol” (SNB 14/3)

Şefā‘atcidür bizi ol dileye

Hak sözün kabûl kıla yarlıgaya (YZ 28b/11)

İlla ‘âlimler şefā‘atçı ola / Yarın anda suçluyı elden ala (GN 9587)

Seyükçi < seyük ‘seyik’+çı “Çıkıkçı, kırık ve çıkıkları tedavi eden kimse.”¹⁷⁷

TS’de *seyek*, (*seyik*, *siyek*) ‘Kırık çıkık tahtası’ anlamıyla yer almaktadır.

“Cân u cihân-ı men, ayağı sınık bolmasa **seyükçi** neyi seyüksün? Halkda sökel bolmasa tabīb kim emlesün? <Ayağı sınık> kerek kim **seyükçi** anı seyüklese...” (BH 104a/14-15)

ṭama‘cı < Ar. ṭama‘+cı “Açgözlü.”

“gêrû vêrdi çoḥ muştulık ḳarıya

ṭama‘cı olur kimse ki ḳarıya” (SNB 114/1)

ṭanışikçi < ṭanışik+çı “Danışman.”¹⁷⁸

Anı ḥâcib eylegil sen özüne

Ṭanışikçi kıl anı kend’ özüne (YZ 30a/4)

ṭapucı ~ ṭapuçı ~ ṭapğçı < ṭapu ~ ṭapğ+Cı “Hizmetçi, köle.”

Kuşlar eti söklünüp dürlü şarāb

Hür ciftün ṭapucı ğilmān minden (BH 95b/7)

“ol gün ki eyitdi Mūsā ṭapuçısına ḳalmazın sefer eylemekden yetişmeyince ili deniz ḳavuldığı yere nice yıllar yörüşem” (SKT 320b/2)

¹⁷⁷ Canpolat, a.g.e., s.600.

¹⁷⁸ İbrahim Taş, a.g.e., 2019, s.68; 404.

Tapuğçısı bolğa ğılmān vildān

Körmedi közi helāl cüfti hūr (BH 119a/5)

toğancı < toğan+cı “Doğancı; doğan yetiştiren ve doğanla avlanan.”

toğancı kuşın u sipāhī atın

bilür nite kim çerçi çert āletin (SNB 271/3)

uyhucu < uyhu+cı “Uykucu.”

aracuhda yēñemedi uyhusın

çü **uyhucı**dı koymadı hūsn (SNB 155/9)

yalancı ~ **yalançı** < yalan+Cı “Yalancı.”

yalancı ki ol gülüci ola yüze benven

key zişt kim ol hūb görine göze benven (SNB 193/3)

eytdiler **yalancı**dur bir ‘aybı bil

oğrıdur kaçğuncıdur key saklagıl (YZ 8b/05)

“Ermenīlerūñ ‘aybı: Bed-fi’l, künde, teni ağır ve kaçğan ve ser-keş ve bilüsüz ve hāyın ve **yalancı** ve kōrkağ olurlar.” (KBN 91/9)

“anlarūñ çoğı **yalancı**lardur şā‘ırlere dağı uyar azğun kişiler görmez misim anları nice hayrān olup yalan düzerler” (SKT 404a/3)

“ve eytdiler işbunı gey berkidün kim bu uğrı ve kaçğan ve **yalancı**dur” (KE 240/9)

“**Yalançı** kanda erse ‘ayblu bolur.” (BH 17b/17)

yapucu < yapu+cı “Yapı ustası; inşaat ustası, duvarcı.”

TS’de *yapucu* (*yapıcı*) ‘inşaat ustası, duvarcı’; DS’de *yapıcı* ‘yapı yapan; duvarcı’ şeklinde yer almaktadır.

hemān laḫza döner gelür

yigirmi otuz **yapucı**lar alur (SNB 89/12)

Gerek ol deniz kenārında çok gemiler eyleyesin ve çevre şehirlerden **yapucılar** ve dürgerler dirşürüb ol yazıda şehirler ve köyle yabdırasin” (MN 9b/2)

yardamcı ~ yardımcı < yardım ~ yardım+cı “Yardımcı.”

“Ol gün tāli‘um hālūme **yardamcı** degüldi.” (MN 28a/6)

“Şek degül kim Hāk te’ālā gendü luṭfından mazlūmlar **yardımcı**sıdır. za’ıflara kuvvet virür...” (MN 50a/12)

“dahı anuñ varacak yeri tamudur dahı yokdur zākimlere hīç **yardımcı** ‘azābdan kurtarıcı...” (SKT 119a/7)

yāricı ~ yāricu < yāri+cI “Yardımcı.”

dēdi teñri olsun saña **yāricı**

ne şarp işüñ olursa oñarıcı (SN 56/4)

örü tırdı kaytās ol aradan

dēdi **yāricuñ** olsun seni yaradan (SN 329/5)

“bu işüñ yardımını ve **yāricı**ları kimler olasıdur” (KE 694/8)

yılduzcı < yılduz+cı “Yıldızların durumuna göre gelecek hakkında yorum yapan kişi; müneccim, astrolog.”

“**yılduzcılar** ve fālcılar eyitdi benüm kitābum nedir” (KE 75/6)

yolakçı < yolağ ‘keçi yolu, patika’ +cı “Yolcu, yolda giden”

“şunda bir delü yigit yolçınuñ **yolakçı**nuñ çobanuñ çoluğuş etmegin alur, tıt ol delüyü öldür...” (DK 265/11)

yolcı ~ yolçı < yol+Cı (I) Yolcu.

“illerine kim gelse bāzirgan ve **yolcı** gücile aña faḥişe iş işleridi” (KE 206/4)

“Yigit saña tekür himmet eyledi, şunda bir delü yigit **yolçınun** yolukçınun
çobanun çoluğun etmegin alur, tut ol delüyü öldür, seni koyu virelüm var git
didiler.” (DK 265/11)

yolçı (II): Rehber, klavuz.¹⁷⁹

“eger yir yarattum erse bisāṭ senün, eger yıldız yarattum erse **yolçı** senün, eger
ay yarattum erse boyacı senün” (BH 104b/6)

yumışçı < yumış+çı “Hizmetçi.”

“Hōd bular her birisi **yumışçı**dur / İş buyuran kanı bunlar işçidür” (GN 2261)

yüzlekçi < yüzlek+çi “İkiyüzlü.”

“Andan ilerü ki bu **yüzlekçi**, i‘tibārsuz rūzigārdan ki kişi-y-ile geh düzilür geh
bozılır, ma‘zūllik berātı baña dege.” (KBN 3/11)

zindāncı ~ **zindançı** < Far. zindān+CI “Zindancı, zindan bekçisi.”

buyurup ol dem züleyhā-yı nigār

tā ki **zindāncı**yı hāzır kıldılar (KY 20a/751)

ki **zindāncı**yidi göynüp özi

varup haqqıçün söylemişdi sözi (SNB 343/2)

esirgeyüben anı **zindāncı** er

niçe dürlü gösterdi anda hüner (SNB 331/11)

“pes **zindāncı** Buhta Naşra Dāniyāl habarın degürsi” (KE 708/1)

¹⁷⁹ Canpolat, **a.g.e.**, s.667.

2.1.11. {+CII} (+cıl, +çıl) ~ [+cır]

Bu dönem eserlerinde seyrek görülen bir ektir. İsim kök ya da gövdelerinden ‘düşkünlük, bağlılık, benzerlik, alışkanlık’ gibi kavramlar taşıyan isimler kuran bir ektir.¹⁸⁰

aķçıl < aķ+çıl “Beyazımsı, rengi beyaza çalan.”

“genç oğlan bevli: saman rengi gibi olur aķçıl olur ve oğlanların bevli galīz olur şaman rengin dutar” (TM 31b/5)

adamcıl < adam+cıl “Adamdan ürken, adama saldıran.”¹⁸¹

“Ya‘nī bir **adamcıl** deve bir şahşa hamle eylese, ol şahş ursa öldürse ol deveyi ödemeye Şāf‘ī katında.” (NH 130b/17)

Taranılan eserlerde *balıkçıl* ve *tavşancıl* örneklerinde benzetme yoluyla -bir hayvanın başka bir hayvana benzetilmesi suretiyle- yeni hayvan isimleri türetildiği görülür:

balıkçıl ~ **balıkçır** < balık+cıl~cır “Balıkla beslenen büyük bir kuş cinsi, balıkçıl.”

“Ben şöyle endīşe eylerem kim eger size ol perīşānlık haşıl ola ki ol bir balık **balıkçıl**ıla oldu.” (MN 30b/9)

“nāgāh bir balık öñine geldi. **balıkçıl** sıçrayub dutdı. diledi kim yuda.” (MN 30b/11)

“**balıkçır** balıhlar ile içmişdi and

örümcek şeşüpdı sinekden kemend” (SNB 301/11)

davşancıl < davşan+cıl “Tavşancıl” (bkz. tavşancıl)

“Bāb-ı tāsī‘ **Davşancıl** ve Āzer-çehre hikāyetidir.” (MN 4/10)

¹⁸⁰ Sevgi Özel, Türkiye Türkçesinde **Sözcük Türetme ve Birleştirme**, TDK Yay, Ankara, 1977, S.29.

¹⁸¹ Bilgin, Azmi, **Nazmü’l-Hilâfiyyat Tercümesi**, TDK, Ankara 1996, s.255.

tavşancıl < tavşan+cıl “Taşvancıl, tavşan avlamakla beslenen yırtıcı kuş”

“gelür idi tavşan elinden bayık

ki **tavşancıla** egmeyeydi bıyık” (SNB 241/8)

“halâyık birbiriyle eylük ve ihsân birle dirlik itsünler şöyle kim gögercin

tavşancılıla bir yuvada, kurd koyunıla ağıl da düneye.” (MN 39b/14)

2.1.12. {+CUGAz} (+cuğaz, +cügez, +çügez)

Bu ek, küçültme, sevgi ve acıma gösteren isimler yapan birleşik bir ektir.¹⁸² Ekin birleşik bir ek olmasına dair farklı görüşler yer almaktadır.

Korkmaz, {+CAğlz} eki, {+CAk} ekinin yine bir pekiştirme eki olan +Az > +Iz ekiyle genişletilmesinden oluşmuş bir birleşik ek olduğunu belirtirken¹⁸³ Ergin, {+CUGAz} ekinin -cuk, -cük’yen çıktığını; Eski Türkiye Türkçesi döneminde ç’li şekillerinin hakim olduğunu daha sonraki zamanlarda c’li şekillerinin görülüp ünlü uyumuna da daha sonraki devirlerde girdiğini belirtir.¹⁸⁴

Gülsevin, Bergamalı Kadri’yi referans alarak ekin yapısını “Bergamalı Kadri ism-i tasgîr başlığı altında {+CUGAz} ve {+CUK} eklerine yer verir. Sonu ‘k’ ile biten kelimenin sondaki ‘k’lerinin düşeceğini de belirten Kadri, aslında bu iki ekin aynı olduğunu; {+CUK} ekinin çok hecelilerde küçültme yaptığını, {+CUGAz}’ın ise tek hecelilere eklendiğini ifade eder ve taranılan eserler de bu kuralın görüldüğünü de ekler.”¹⁸⁵

Ekin yapısıyla ilgili farklı açıklamalar olsa da görevinin küçültme, sevgi ve acıma yapan kelimeler türetmek olduğu görüşünde birlik vardır. Yeni kelime türetmekten ziyade kelimelere küçültme anlamı katan ek taranılan eserlerde sıklıkla

¹⁸² Sevgi Özel, a.g.e.,1997, s.28.

¹⁸³ Zeynep Korkmaz, **Şekil Bilgisi**, TDK Yayınları, Ankara 2004, s.41.

¹⁸⁴ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul 2005, s.166.

¹⁸⁵ Gürer Gülsevin, a.g.e., s.116.

tespit edilmiştir. Taranılan eserlerde ek Ergin'in açıklamasının aksine daha çok c'li şekliyle görülmüştür. Taranılan eserlerde {+CUGAz} şekli yoğunluktadır.

Söz konusu ek birinci dereceden bir isimden isim yapma eki değildir. İsimlere eklenerek yeni isimler türettiği örnekler tespit edilmemiştir.

Taramamız sırasında küçültme işleviyle tespit ettiğimiz bazı örnekler şunlardır:

başcuğaz < baş+cugaz

“atın ayaklarında sırāce olsa nişān budur kim **başcuğaz**lar olur çıkar ve irinlenür” (BN 55a)

çöpcügez < çöp+cügez

“...andan bundan agacuklar, **çöpcügez**ler dirşürdi, ol çār-dīvārı örttdi, içine girdi.” (FBŞ 56a/8)

evcügez < ev+cügez

“Pes ol kişi kim bir mazlūmun **evcügezin** zulm-ile ala, ve andan endīşe idüp şaklanmaya, hergiz belādan emīn ölmaya.” (MN 22a/11)

kızcuğaz < kız+cuğaz

“Allāh'a zārılık ve tazarru' itdiler, erenler ve 'avratlar ve oğlancuklar ve **kızcuğaz**lar.” (TİKT 90a/14-15)

kurtcuğaz < kurt+cuğaz

“Eger kulağa **kurtcuğaz** girse 'alāmeti oldur ki biraz zamān deprenmeye.” (MŞ 50b/5)

“Andadur ki ağac içinde ol **kurtcuğaz** durduğu yerde toprak bulunur.” (TİKT 133b/10-11)

sözcügez < söz+cügez

“Yā Ebā Süfyan! Hīç **sözcügez** söylemezsin.” (TİKT 165a/3)

şucugaz < şu+cugaz

İçerüden “Kimsin?” didiler. “karıcuğam, şuşadum, **şucugaz** gerek.” didüm.

(FBŞ 50b/15)

taşcuğaz < taş+cuğaz

“Kırlağuş yavrısın alalar kırısağın yaralar, iki taşcuğaz çıkar, biri bir reng, biri bir reng.” (MŞ 43b/8)

“Hattâ aña irişdi ki her yirde bir hoşça **taşcuğaz** görseler, aña ta‘zim iderlerdi.” (TİKT 161a/1)

yilcügez < yil+cücez

“pes biraz sovucağ ve hoş **yilcügez** buldılar andan” (KE 344/9)

zārcuğaz < zār+cuğaz

“Fulful ve gezmāzū ve gülnār-ı mışrī ve kuru kızıl gül yaprağı ve şumak ve pelīdün içindeki yufkacuk **zārcuğazı** ve sināmeki ve habbu’ll-ās ki mersīn yemişidür...” (MŞ 59a14)

Ekin ç sert ünsüzlü alt biçimbirimi özellikle Dede Korkut’ta tespit edilmiştir:

“İki şeb çırağa benzer senün **gözçügezün**” (DK 99/7)

“Oğlanun iki **kelbçügezi** var-idi, kargayı kuzgını kovar-idi.” (DK 26/10)

“**Elçügezi** kınalı **kızcuğazları** çok yemişem” (DK 233/9)

“Dinün için Kızan Big, yidi yaşında bir **kızcuğazum** ölmüşdür, kerem eyle aña binme didi.” (DK 275/1)

2.1.13. {+CUK} (+cuğ, +cük, +cuğ)

İsimlerden ve sıfatlardan küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifade eden isimler türeten bir ektir. Eski Türkiye Türkçesi döneminde henüz dudak uyumuna girmemiş olan ek, daima yuvarlak ünlülü alt biçimbirimleri ile kullanılmaktadır.

Ergin, {+CUK} ekinin Eski Türkçede olmadığını; Türkçede eskiden beri görülen ve ekin bir eşi olan {+CAK} ekinden türemiş olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁶ Bu ek, aslî fonksiyonu olan küçültmenin yanı sıra günümüzde çeşitli isimler yapan bir türetme ekidir.¹⁸⁷ Bu dönemde ise birkaç araç ismi türettiği de görülür: *dizçük*, *karuçuk*¹⁸⁸

Taranılan eserlerdeki örnekler umumiyetle küçültme fonksiyonuyla tespit edilmiş olsa da bu dönemde kalıcı isimler türetilen örnekler de tespit edilmiştir.

Ekin fonksiyonuna göre iki ana kategoriye ayırarak örneklerimizi tasnif etmeyi tercih ettik. Birinci (a) kısmında sadece küçültme işleviyle yapılan örneklerle, ikinci (b) bölümünde ise ekin kalıcı isimler türeterek oluşturduğu örneklerle yer verilmiştir.

a) Küçültme görevinde

{+CUK} eki aslında çekim eki olarak isimlere ve sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme ekidir. Bu işleviyle eklendiği kökün anlamında köklü değişikliklere sebep olmaz. Taranılan eserlerde isim kök + ek şeklinde tespit edilen örnekler şunlardır:

buzagucuk < buzağ+cuç “Buzağıcık”

“ve anuñ bir ıfıl oğlancuğı varıdı ve **buzagucuğı** dañı varıdı” (KE 483/3)

cigercük ~ **cigerçük** < ciger+Cük “Cigercik.”

“...yumru yumru ağıladı, yanuk **cigerçüğ**ini tağıladı” (DK 56/8)

““aşığ ğamın **cigercügi** pür hün olan bilür / Derdlü kişiyi derdi fîrāvān olan bilür” (İŞK 2038)

cuhūdcuk < Ar. cuhūd ‘Yahudi’ +cuk “Yahudicik.”

“Gördi ki bir **cuhūd** evinden taşra geldi...” (FBŞ180b/3)

denizçük < deniz+çük “Denizcik.”

“eyitdiler öç koduñ kim işbu **denizçük**deki suyı içesin” (KE 736/11)

¹⁸⁶ Muharrem Ergin, a.g.e., s.163.

¹⁸⁷ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 2004, s.164; Vecihe Hatipoğlu, **Türkçenin Ekleri**, TDK Yayınları, Ankara, 1974, s.39; Zeynep Korkmaz, a.g.e., s.42.

¹⁸⁸ Gürer Gülsevin, a.g.e., s.116.

depecük ~ depeçük < **depe+Cük** “Tepecik.”

“pes varup bir kum **depecük** üzere ağdı ve ‘aşasıyla bir kez urdı” (KE 403/3)

“ve anun kum **depeçük**lerinden bir **depeçük** üzere naşrānīlerūn kelīsāsı vardı”
(KE 943/2)

gicecük < gice+cük “Gicecik”

Kaçan ki yâr ile bir gicecük sabâha ire

Ümîdi ışk erinün lâcerem necâha ire (KBD G 351/1)

karıçuk < karı+çuk “İhtiyarcık, yaşlı kadıncağız”

“Kazan Bigün **karıçuk** olmuş anası kara deve boynında aşılı gitdi.” (DK 38/9)

küpçük < küp+çük “Küçük küp.”

“Alalar eyü açılmış taze kızıl gül yaprağın dört rıtl, bir içi şırçalı **küpcüğe**
koyalar” (KM 19a/7)

nesnecük < nesne+cük “Nesnecik, küçük nesne.”

“Cum‘a günü gel, **nesnecük** vardır, saña virem, sen üstine dahı koyasın,
gelesin...” (FBŞ 171a/13)

“ve üst zarın alıcak içinde bak la gibi ağca süñü gibi **nesnecük** olur” (BN 30a)

oğlancuk < oğlan+cuk “Küçük erkek çocuk.”

“eger mercānı uçuk tutan **oğlancuk**ların boynına aşslar” (ŞTM 88a/10)

“nite kim mahrum kılduñ sen beni

şatdura oğlancuğunı ol ğanī” (KY 2b/47)

“gice gündüz **oğlancuk**lar söyleriken bülbül gibi

ayrılmışlar anaları sinlerini begler yatur” (YD 82/6)

Melik eydür: “kızumı Tañrı Cebreyil’e evlendürdi. Şimdiki ‘âlde **oğlancuğı**
vardur.” didi. (FBŞ 71a/9)

“Kulağ yarılmağ ve kulağda çirk ve şaru şu olmağ ki ekşer **oğlancuğ**larda olur
‘ilācın beyān ider.” (CN 14b/1)

ruk‘acuğ < Ar. ruk‘a ‘Mektup’ ruk‘a+cuk “Mektupçuk”

“...ben aña ruk‘acuğ yazardım, bilişürdük, didi.” (FBŞ 181a/10)

zevādacuk < Ar. zevād ‘Azık, yiyecek’ zevād+cuk “Yiyecek”

“Bular bunda, bu tedbīrde-y-iken gīve-düz zenbīline **zevādacuk** koymış...”
(FBŞ 51a/2)

Söz konusu ek sıfatlara geldiğinde aşırı küçültmeyi karşılar ve vurgusunu düşürür.¹⁸⁹

Taranılan eserlerde sıfat kök + ek şeklinde tespit edilen örnekler şunlardır:

incecük: İncecik, çok ince. (TM 12a/12), (KM 8b/3)

küçücük (KM 5b/10), **küçüçük** (DK 272/11), **sığırcuğ** “küçük sığır” (KE 482/15)

ufacuğ (CN 55b/5), **uvacuk** (KM 24a/11)

uşacuk: Ufacık. [uşak > uşa(k)-cuk] (TM 10a/7), uşacuğ (CN 93a/8)

yufkacuk: İncecik. “kim **yufkacuktur** bir tabakadan yaratılmışdur” (TM 11b/13)

b) Yeni isim türetme göreviyle

bürümcük < bürüm +cük “Bürümcek, örtü”

“üşküf gibi kim ‘avrata yarasa, **bürüncük** gibi iplik gibi cāzer gibi ‘avratuñ
ola...” (NH 5b/1)

dağarcuğ ~ **dağarçuk** < dağar ~ ʔağar+Cuk “Dağarcık, deriden yapılmış küçük torba”

“İş böyledür kerāhetlīğī bağlamak biline - **dağarcuğ** içinde ayruğ gişinüñ
nafağası ola.” (NH 140a/12)

¹⁸⁹ Tahsin Banguoğlu, a.g.e.,s.164.

“Meger bir **dağarcuḡ** un bir yargı üzre kemişlü durur erdi.” (BH 114b/10)

“şolok sā‘at Ebrehe saçın yoldı ve ol yir doprağından bir **dağarcuḡa** doprak doldurdi” (KE 948/3)

dizçük < diz + çük “Dizcik, diz bağı, dizlik”¹⁹⁰

TS’de dizcük ‘diz bağı’ şeklinde yer almaktadır.

“Tavladan bir şahbaz bir at çıhardı, eyerledi. Geyimin geydi, **dizçük** karuḡuk bağlandı.” (DK 261/2)

ḡabarcuḡ < ḡabaruk + cuḡ “Ḳabarcık, şiş; vücutta oluşan sivilce gibi küçük şişkinlik”

“baş aḡa ‘arab dilince cāversiye dērler taru gibi uşak **ḡabarcuḡ** olur.”

(TM 25a/D)

“ve **ḡabarcuḡ**lar içinden ruṡbāt-ı demeviye çıkar.” (CN153b/8)

“Şudan ve yilden ḡaşıll olur **ḡabarcuḡ**lardandır ki derisi yufḡa olur, içi ṡolu şu olur, vaḡt olur ḡanı daḡı oluur.” (CN 84b/11)

ḡaruḡuk < karu ‘kol, pazu’ + çuḡ”¹⁹¹ “Kolluk, kol bağı, pazu bant.”¹⁹²

Alet ismi yapar.

“Tavladan bir şahbaz bir at çıhardı, eyerledi. Geyimin geydi, dizçük **ḡaruḡuk** bağlandı.” (DK 261/2)

ḡızılcuḡ < ḡızıl + cuḡ “Ḳızılalık hastalığı”

ḡızılalık (*ḡızılcuḡ*) ‘Ḳızamıkçık hastalığı; hafif ateşle beraber deride küçük kırmızı döküntüler gösteren, kızamığa benzer, bulaşıcı hastalık.’¹⁹³

“Ve **ḡızılcuḡ** çıkararak kişiye içürseler ḡarāretin ṡaşra urur, tēz ḡurtılır”

(EM 26a/7)

“**ḡızılcuḡ** dedükleri ḡaşıbanuḡ za‘īfidür ḡızamuk dedükleri çiçegün yeynisidür”

(MŞ 134b/14)

¹⁹⁰ Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, 2016, s.94.

¹⁹¹ **A.e.**, s.173.; <https://www.otukensozluk.com/>

¹⁹² **A.e.**, s.173.

¹⁹³ Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.188.

“Ve haşba ya çiçek yeşil olur ya kararur bil ki ölüme yakındur **kızılçuk** dedükleri haşbañuñ za‘îfidür kızamuk dedükleri çiçegün yeynisidür.” (MN 134b/14)

ķocacuk < ķoca+cuk “Yaşlı, ihtiyar.”

Kelimenin anlamı değışmemesine rağmen küçültme görevi de bulunmamaktadır.

“üçünci za‘îf tenler saglıgından saklamadur ol genç oğlanlar ve **ķocacuklar** ve sayrulıktan durmış kişiler tenidür” (TM 32a/13)

ķöpricük ~ ķöprücük < ķöprü+cük “Omuz başıyla göğüs kemiğinin üst ucu arasında bulunan kemik”¹⁹⁴

“muhtelif sünükler: 15: göğüzde:7, **ķöprücük**de: 2 ...” (TM 10b/D)

“Andan şonra cemî‘ omuza ve **ķöpricü**ge ķaracaya yitecek şarguyla şaralar, kaçan omuz yirinden zâyil olsa dañı yağrın küreğî başı ki kemürdeklüdür aña minķârü’l-ğurab dirler ki **ķöprice**gi omuz ile cem‘ ider” (CN 138b/8,10)

sığircuk < sığır+cuk “Sığircık kuşu”

“murdâr ağacı tohumı âdem mizâcına ağudur **sığircuk** kuşu mizâcına aşşıludur...” (TM 50b/13)

ķağarcuk < ķağar+cuk “Dağarcık.” (bkz. dağarcuk)

“Ya‘nî biline muħrim **ķağarcuk** bağlasa, eğer ayruk gişinün dīnârı derâhimi olsa kerâhetdür.” (NH 140a/13)

“Şağ olan ģastanuñ âhını ţanlar / **ķağarcuğ**u it ü basmaķçı anlar” (IŞK 3913)

ķamarcuk < ķamar+cuk “Küçük damar, kılçak damar”¹⁹⁵

Canlılarda kanun veya besleyici sıvıların geķtiğî küçük kanal.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Yavuz, **Cerrâh-nâme**, 2013, s.281.

Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.192.

¹⁹⁵ Doğuer, **Tuhfe-i Mübârizî**, 2013, s.220.

¹⁹⁶ Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.278.

“... ol **ṭamarcuḳ**lar yürekden gelen siṅürmez ṭamarlardır ve derinüñ tuymaḡı ḡāyet ḳuvvetlüdür” (TM 13b/11)

yancuḳ < yan+cuk “Kese, çanta”

ṭuru geldi yerinden oldu revān

yanındaḡı **yancuḡa** şaldı revānı (SNB 33/9)

2.1.14. {+DAŞ}

Eski Türkçeden beri görülen eşitlik ve birliktelik bildiren bir ektir. Bu ek genellikle eklendiḡi isim kök ve gövdelerin belirttiḡi oluṡa ortak olan kişileri işaret eder. Kısacası, ortaklık, benzerlik, baḡlılık ve birlik bildirir. Birkaç kalıplaşmış kelime de sıkça görölmektedir.

Gabain, ekin beraberlik, ortaklık, yoldaşlık bildirdiḡini belirterek ekin {+ta-} isimden fiil yapım eki ve fiilden isim yapım eki {-ş}’nin veya {+ta} bulunma durumu eki ve “eş” anlamındaki *iş* kelimesinin birleşimi ile açıklanabileceḡini ileri sürmüştür.¹⁹⁷ Deny’ye göre, bu ek ‘hemnan, arkadaşı, sevgili’ anlamlarındaki *adaş* sözcüḡünden gelmektedir.¹⁹⁸ Mustafa Kaçalın ise ekin +aş ekinin adaş (< ad + aş < ad + eş)’ta hece bölünmesinden ortaya çıkan parçanın ek zannedilmesinden (a + daş > +daş) ortaya çıktığını belirtir.¹⁹⁹ Banguoḡlu, ekin karın-daş eş > karın-daş gibi bir birleşikten geldiḡinin sanıldığını belirtmiştir.²⁰⁰

Eski Türkçede ve Eski Türkiye Türkçesinde bu ekin ünlü ve ünsüz uyumuna göre -daş,-deş,-taş,-teş olmak üzere dört şekli vardır. Batı Türkçesinde eski Eski Türkiye Türkçesinden sonra ünlü ve ünsüz uyumları dışında kalarak çeşitliliğini kaybederek son zamanlara kadar yalnız -daş şeklinde kullanılagelmiştir. Yani sadece kalın şekli görölmektedir.²⁰¹

¹⁹⁷ Annemarie von Gabain, **a.g.e.**, s.46.

¹⁹⁸ Jean Deny, **a.g.e.**, s.296-297.

¹⁹⁹ Mustafa Sinan Kaçalın, **Dedem Korkut’un Kazan Bey Oḡuz nâmesi** (Hikayet-i Oguz name-i Kazan Bég ve Gayrı Metin ve Açıklamalar), Kitabevi, İstanbul 2006, s.193.

²⁰⁰ Tahsin Banguoḡlu, **a.g.e.**, s.139.

²⁰¹ Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s.168.

Ercilasun ve Akkoyunlu ortak çalışmalarında, ekin 19. yüzyıldan sonra yazı dili hâline getirilen ancak daha önce konuşma dili olarak kullanılan lehçeler haricinde eski yazı dilleri geleneğini devam ettiren lehçelerde ekin yalnızca kalın ünlülü olduğunu ve dönemin yazı dilini yansıtan DLT’te kalın olarak okunması gerektiğini belirtmiştir.²⁰²

Taranılan eserlerden tespit edilen örnekler şunlardır:

adaş < ad+daş “Adları aynı olanlardan her biri”

“ve şabr eyle ıullığına hıç bilür misin yâ Muhammed Tanrı Ta‘âlâ’ya bir **adaş** âdem oğlanı eydür...” (SKT 331/1)

başdaş < baş+daş “Akran, emsal”

“Ve eger kengel êderseñ senden kemter kişı-y-ile êtme, kendü koşdaşlaruñ-ıla et; zîrâ cevâb eşidesi olursañ **başdaş**laruñdan eşidürsin.” (KBN 64/1)

bendeş < beñ+deş “Eş, benzer”

zamân ile ıoldı yêdi yaş aña

bulınmazdı ‘âlemde **bendeş** aña (SNB 29/1)

yazğıl evvel tanrı adın iy kişı

ortagı yok oğlı kıızı **bendeş**i (KY 23b/907)

“Hayâ vü hilm içinde **bendeş**i yok

Münevver ma‘rifetden gözleri yok (BHK 2a/12)

“**Bendeş**i yok ortagı yok birdür ol / Kanda kim ister-iseñ hâzırdur ol” (GN 2573)

“Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur kâdirdür ‘âlimdür semî‘dür münezzehdür

bengdeşden şerikden ‘aybdan nêtelikden kaçlıkdan kandalıkdan”(KBN 10/13)

²⁰² A. Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Kaşgarlı Mahmud **Dîvânu Lugâtî’t-Türk** Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, TDK Yayınları, Ankara 2014, s.175, 749. dipnot.

“bunun **bendeş**i âyet Ḵur’ân içinde çokdur ammā bilgil kim söz yir yaradulduğı içinde yidi dürlüdür” (KE 5/5)

ḏindeş < Ar. ḏin+deş “Aynı dine inan, aynı dinî inanışa mensup olan”

“**Ḏindeş**ündür dildeşündür ol kişi / Senden ayru yok-durur hergiz işi”
(GN 9755)

göñüldaş < göñül+daş “Yakın, samimi dost”

eyitdi fêdâdur yoluña başum
şāhumsın u yārum u **göñüldaş**um (SNB 133/6)

ķardaş ~ **ķarındaş** ~ **ķartaş** < ķarın+Daş “Kardeş, kardaş”

Erdal, kelimenin *ķarın*’dan türediğini belirterek ‘kardeş’ anlamı vermiştir.²⁰³ Gülensoy, “aynı anne ve babadan doğmuş veya ana babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı” anlamını vererek *kā* ‘arkadaş, akraba’+daş biçiminde etimolojisini yaparak kelimenin Osmalı Türkçesinde a_{daş} ~ kadaş ~ karındaş biçiminde olduğunu belirtmiştir.²⁰⁴

“İki **ķardaş** bir birine şağdıç oldılar.” (DK 271/7)

“ulular eyitdi: benim **ķardaş**larum her çend ki dānālar ve mihrübānlardur, ammā bunlara i’tikādum yokdur” (MN 10a/14)

“ḻikin ħusrev ol kızuñ atasın ve **ķardaş**ın öldürüb-dururdi. göñli ol ħatūndan em̱in olımazdı” (MN 60a/5)

geldük imdi yūsufuñ **ķardaş**ları
babsı vü ķavmları yoldaşları (KY 30b/1178)
İy yârânlar iy **ķardaş**lar ecel ire ölem birgün

²⁰³ Marcel Erdal, **a.g.e.**, s.120.

²⁰⁴ Tuncer Gülensoy, **a.g.e.**, C.I, s.466.

İşlerüme pişmân olup kendözüme gelem birgün (YD 241/1)

Yarın andan geçiser sen, yol oldur,

sakın emdi è **ķardaş**, çıkma yoldan (ÇH 40)

‘Amir kendüzini **ķardaşı** ‘Amir şuretinde gösterdi, anuñ-ıla söz kelecı söyleşdi.” (FBŞ 141a/5)

“..iki **ķardaş** kanın ve aķāķıyā ve bādām yağın bile ķarışdura yaķa.”

(EM 49b/15)

On **ķarındaş** dēr olursun bir yaņa

Bu ța‘ām yeter size dahı aņa (YZ 39a/12)

ol iki bir andan ığdılar

ata ana bir **ķarındaş** oldılar (KY 2a/27)

“...oğul-ile **ķarındaş**dan ayırmasun, ahır vaķtında aru imandan ayurmasın, āamin āmin diyenler dīdār görsün.” (DK 122/4)

“iy **ķarındaş** neçeyedegin bu ağır yük altında, zebun olasın?” (MN 2b/9)

“**ķartaş** diyü şaklayanda yoldaşuma yazuh” (DK 56/5)

“At dimezem saņa **ķartaş** direm **ķartaş**umdan yig” (DK 99/10)

ķoldaş < ķol+daş “Arkadaş”

zihī ķudret ehli neder **ķoldaşı**

zihī hikmet issi neder yoldaşı (SNB 7/1)

‘Akli hem ol cāna yoldaş eyledi / Nefsi dahı bile **ķoldaş** eyledi (GN 2253)

“...ğarīblıkda işi Ebū Bekri’ş-şiddīķ saķīb-i ģār, **ķoldaşı** Ömer-i Haţţāb-ı katil küffār...” (BH 19b/2)

ķoşdaş < ķoş+daş ‘Meslektaş, koldaş’

“Ve eger kengel èdersen senden kemter kişi-y-ile ètme, kendü **koşdaş**ların-ıla et; zîrâ cevâb eşidesi olursan başdaşlarından eşidürsin.” (KBN 64/1)

râzdaş < Far. râz+daş “Sırdaş”

“...ğarîblıkda işi Ebû Bekri’ş-şiddîk saĥîb-i ġâr, **ķoldařı** Ömer-i Haĥĥâb-ı ħatil küffâr, **râzdaşı** ‘Oşmân-ı ‘Affân şehîd-i dâr” (BH 19b/3)

şınurdaş < şınur+daş “Sınır sınıra, aynı sınırda”

“depe şamarı: vaş ve sivülcegün ve baş başına tamâm işdür: baş dibindeki şamar **şınurdaş**: ĥunāk ve rence bundan şan almak eyüdür...” (TM 46a-D)

sırdaş < Ar. sır+daş “Sırdaş”

“dédi her birinüz benüm **sırdaşum**
uluñuz atam kiçinüz şardaşum” (SNB 368/13)

yaşdaş < yaş+daş ‘Yaşıt, yaştaş, akran, aynı yaşta olan’

“... eyitmişlerdür kim **yaşdaşı** oġlanlar” (KE 791/6)

“Pes uluya kēçiye hūner öġrenmek vâcibdür; zîrâ ki kiři kendü **yařdař**larından hūner ve fazl birle yig olur.” (KBN 29/3)

“bahçeler ve üzümner içinde **yaşdaş** ĥûrîler ne ĥoř geçerler” (SKT 629a/7)

yoldaş < yol+daş ‘Arkadaş, dost, yol arkadaşı’

Anşsuzın çün bile **yoldaş** oldılar / Dördi bir yerde aķça buldılar (GN 613)

“ķarĥař diyü řaķlayanda **yoldaşuma** yazuh” (DK 56/5)

“Başuma iş geldi **yoldaş** direm **yoldaşumdan** yig” (DK 99/10)

geldük imdi yūsufuñ řardařları

babsı vü şavmları **yoldaşları** (KY 30b/1178)

“Pes **yoldaş**ları yoldaşları sen ‘İsā’sın diyüp tıtdılar, aşdılar.” (TİKT 143a/5)

aldanma mālā davara kulluk eyle Hakk’a yara

seviyile bile vara bākī **yoldaş** olanı gör (YD 22/6)

Gicelerün ömri uzun hem-dem olurlar ışkuma

Sovuh nefeslü subha bah key bahmadı **yoldaş**uma (KBD, G 563/5)

“İşitdüm kim bir ikinci yolda gideridi hiç tevfiķden artuķ **yoldaş**ı yok.”

(MN 56a/13)

‘Akli hem ol cāna **yoldaş** eyledi / Nefsi dahı bile koldaş eyledi (GN 2253)

“Eger piyāde olursañ atlu-y-ıla **yoldaş** olma ve yad kişiden yol sorma.” (KBN 138/8)

“**Yoldaş**lar dirilse, depelese avı lāzım olur- anda bir yaluñuz cezā cümlesine. Ya’nī bir cemā‘at muħrimler şayd depeleseler, bir cezā lāzım olur dükkeline Şāf‘i katında.” (NH 91a/10)

“dahı kime ki şeytān **yoldaş** olsa pes ne yaman **yoldaş**dur ol ne ziyān olur”

(SKT 83b/2)

“nesne kim ğıda degül velīkin ğıdānuñ **yoldaş**ıdur ve bedraķasıdur ol sudur kim anuñ sebebiyle ta‘ām suluca olur...” (TM 34b/3)

Bu han kim fazl-ı Hak **yoldaş** idindi

Kamu halk bil anı kim baş idindi (AT, bâb 125)

“Akça Koca’yı, Konur Alp’ı, Gāzi Abdurrahman’ı ve Köse Mihal’ı, bu dört ‘azīzi buña yarar **yoldaş**dur deyü bile koşdı” (AT, bâb 22)

2.1.15. {+dX} (+dı, +di, +du, +dü)

Türkçede isimden isim türeten bu ek sayılı örneklerde görülmektedir. İşlek olmayan bu ek en çok -ir ve -il ile uzatılmış yansımalara gelerek isimler yapar: *patırtı*, *hırıltı*, *fısıltı*, *cıvıltı*, *çatırtı*, *parıltı* gibi.²⁰⁵

Ergin, sadece doğa taklidi isimlerde kullanılan bir ek olduğunu belirtir.²⁰⁶ Gülsevin, yansıma kelimelerden yeni isimler yaptığını belirterek sadece *işildü* kelimesini örnek olarak vermiştir.²⁰⁷

Taranılan eserlerde sadece cızıldı kelimesinde tespit edilmiştir:

cızıldı < cızıl+du “Cızıltı.”

“pes tevrīti anuñıla yazdı ve Mūsā kalem **cızıldusın** işidüridi pes tañrı ta‘ālā ol tahtalarda yazdı her neseneden ögüt ve her nesnenün tafşīlin” (KE 424/13)

fışıldı < fışıl+dı “Fısıltı.”

“Mūsā bu sözleri diyicek halk **fışıldı**ya başladılar.” (TİKT 96b/18)

güldürdi ~ güldürdü < güldür+dX “Gürültü.”

“Yemlīha eyitdi iy kavm ben qorqarın kim bular sizün atunuz ayağı **güldürdisin** ve bilik çaşşaşduğın işideler” (KE 892/15)

“pes bu gümān içinde qorquyıla duruken at **güldürdüsın** işitdiler” (KE 910/13)

gürüldi ~ gürüldü < gürül+dX “Gürültü.”

“Veheb eyitdi tañrı ta‘ālā gökden bir çeri viribidi kaçan ol çerinün **gürüldisi** iştidiler” (KE 443/12)

“bir ‘azīm çeri **gürüldüsi** gibi ve od yalını gibi andan dördünci gök feriştesi Mūsā üzere indi kim ilerüki feriştelere hīç beñzemez” (KE 422/10)

işildü < işildü “İnilti.”

“...ya‘nī ben tañrı du‘ānı ve **işildüñi** işidürin” (KE 161/1)

²⁰⁵ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.203; Ergin, **a.g.e.**, s.176.

²⁰⁶ Ergin, **a.g.e.**, s.177.

²⁰⁷ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s. 116.

“pes ol gün anda oldılar kıyu içinde ol peygāberuñ **inildüsin** işidürleridi kim eylerdi iy ulu tañrı benüm işbu yirüm ıarlığın kıyğum...” (KE 316/4)

kıcurdı < kıcur+dı “Gıcır gıcır ses çıkarma, gıcırdama sesi; gıcirtı.”

“Ba‘zı aħbārda gelmişdür ki Firdevs ehli ‘arşuñ **kıcurdısını** işidürler, **kıcurdı** tesbīhdür.” (TİKT 6b/20)

2.1.16. [+duruk]

İşlek olmayan bir ektir. Bu ekle az sayıda âlet ismi türetilmiştir. Bu ek insan ve hayvan organları isimlerine gelerek onlarla ilgili âlet isimlerim yapmaktadır.²⁰⁸

Taranılan eserlerde sadece bir örnekte tespit edilmiştir:

boyunduruğ < boyun+duruğ “Boyunduruk; çift süren veya araba çeken öküzlerin, birlikte çekmelerini sağlamak için öküzlerin boynuna geçirilen ağaç.”

“pes ol iki öküz tábütı yire İsrā’ıl yirine getürdiler andan ipleri üzdiler ve **boyunduruğı** sıdılar tábütı yire kıdılar” (KE 558/9)

2.1.17. [+ey]

Çok işlek olmayan ve eklendiği isme “ilgi” anlamı veren isim soylu kelimeler türeten bir ektir.

Erdal, Eski Türkçede bu ekin *iley/ilgey* ‘ön, ön taraf’, kuzey, *küçgey* ‘şiddetli, zorlu’, *oñay* ‘kolay’, *özgey* ‘sadık, güvenilir’, *yokay* ‘gurur, kibir’ kelimelerinde yer aldığını örnek göstermiştir.²⁰⁹ Bu örnekler doğrultusunda ekin Eski Türkçede hem {+gAy} şeklinde hem de {+Ay} şeklinde var olduğu görülmektedir. Akar ise

²⁰⁸ A.e., 2004, s.170.

²⁰⁹ Marcel Erdal, a.g.e., 1991 s.165.

çalışmasında Eski Türkçede görülmeyen yön isimleri yapmak için kullanılan bir ek olduğunu belirtir ve *iley* kelimesini örnek gösterir.²¹⁰

Korkmaz, ekin yön gösteren kuzey ve güney kelimelerinde görülen bir ek olduğunu; Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de görüldüğü için ekin eski bir ek olarak kabul görmesi gerektiğini belirtmiş; ekin Türkiye Türkçesinde sonradan terim özelliği de kazanmasıyla *birey*, *dikey*, *düzey*, *eşey*, *uzay*, *yanay*, *yüzey* gibi yeni kelimelerin yapılmış olduğunu eklemiştir.²¹¹ Ergin de ekin işlek olmadığını söyleyip Korkmaz gibi *güney*, *kuzey* örneklerini vermiştir.²¹²

Taranılan eserlerde sadece iki kelimede [+ey] şeklinde tespit edilmiştir:

düzey < düz +ey “Seviye, derece”

“Dehrī aydur: Ne delīl birle durur kim cihān bir **düzeye** degül durur.”

(BH 138a/21)

“ve yaşıll la‘lün rengi zümürüd rengine beñzerdür, belkim, şeffāflıkde ve rengi bir **düzeye** olmağda zümürüdden yidür.” (ŞTM 54a/12)

iley < *il +ey “Ön, huzur, kat, yan”²¹³

iley < *il* ‘memleket, il’ + *gey* şeklinde türediği düşünülmektedir. Kelimenin *il* ‘memleket, il’ isminden + gAy isimden isim yapım ekiyle türemiş olması muhtemeldir. Ek başındaki g ünsüzü düşmüştür. Ötüken Sözlük’te [*ileri* > *iler* > *iley*] şeklinde açıklanmaktadır. DLT’de <il +eg (+Ak); il “avlu, açıklık alan” şeklinde yer alır.²¹⁴

“İleyünde cān u ten olsun fidī / Dükedinçe bu sözi geldi nidī” (GN 8915)

“Götürdüm anı Medīne’ye gördüm mescīd içi tolu adam olmuş, kapuda bir **sancağ** yalabır, Bilal kılıç kuşanmış Peyğambar’uñ **ileyinde** durur.”

(TİKT 53a/18)

²¹⁰ Ali Akar, a.g.e., 2018, s.128.

²¹¹ Zeynep Korkmaz, a.g.e., 2004, s.35-36.

²¹² Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 2005, s. 177.

²¹³ Mehmet Kanar, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, 2011, s. 379.

²¹⁴ Ercilasun; Akkoyunlu, a.g.e.,2014, s.664.

“Şāh oturmuş **ileyinde** dörd harīf / Geh muvāfık hālleri geh muhtelif”

(GN 2410)

2.1.18. {+gX} (+gi, +ġu, +gü)

Eski Türkçede ve Eski Türkiye Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. Gabain [+ku], [+kü], [+ġu], [+gü] alt biçimbirimleriyle ile gösterdiği ekin isim ve sıfat türettiğini söyleyerek *inçkü, esegü, meñigü, oġlangu* kelimelerini örnek olarak vermiştir.²¹⁵ Gülsevin ve Şahin, sadece *gözgü* kelimesini örnek olarak vermişlerdir.²¹⁶

Taranılan eserlerde iki kelimedede tespit edilmiştir:

gözgi ~ gözgü < göz+gX “Ayna”

fiġānuñ göge çıkmış idi

gönjöl **gözüsin** pas dutmuş idi (SNB 365/5)

duñ indi sen yüzüñi **gözgiye** bak / nècesidür kara mıdur yāhūh aġ (KBN 31/15)

Gözlere pes yüzi **gözü** gösterür / Ol gümāndan gönli gözü kurtarur

(GN 8940)

ādem ol ‘ālemde bir **gözü** gibi / Bir işit sen bu ‘acāyib tertibi (GN 6750)

“Billūri **gözgi** gibi arıdurlar, yāķūt bigi ve la’l bigi boyarlar” (ŞTM 94b/10)

“Zümüröd küfekedür, tīz şınur veznde yeyni durur ve hem elde **gözü** gibi

şākīl ve nā‘im ve semiz ve yumşak gözükür...”(ŞTM 47a/10)

ķaraġu < ķara+ġu “Kör”

Kelime DLT’te iki maddebaşı olarak ‘zaç, karaboya (sülfürük asit) ve kör’ anlamında yer almaktadır.²¹⁷ Erdal, ‘kör (blind)’ anlamında açıkladığı kelimenin gözlere değil, bir hastalığa işaret ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla da kelimenin söz konusu ekle ilgili olduğunu ifade etmiştir²¹⁸

²¹⁵ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.45.

²¹⁶ Gülsevin, **a.g.e.**,1997, s.117; Şahin, **a.g.e.**,1009, s.56.

²¹⁷ Ercilasun ve Akkaoyunlu, **a.g.e.**, 2014, s.193.

²¹⁸ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.164.

“eger ola daḡ rīṣ ü yā **ḡaraḡu**

olur āb-ı ḡayvān elinden aḡu” (SNB 140/14)

“Velākin ḡurbānlıḡ yılḡı aḡsaḡ bolsa ya **ḡaraḡu** ya depük bolsa ya aruḡ bolsa
ya iglü bolsa, anı ḡurban ḡılma revā bolmas.” (BH 69b/21)

“zeyt yēḡisi mu‘tedildür ve eskisi issidür göze ḡekseler göz **ḡaraḡulıḡın**
giderür.” (EM 19a/9)

2.1.19. {+(I)l} (+ıl, +il)

Eski Türkçede görülen bir ektir. Eski Türkçeden beri kalıplaşmış aynı kelimelerde görülmektedir. Bu dönem eserlerinde de aynı kelimeler tespit edilmiştir.

Gülsevin, *kızıl*, *yaşıl* sözcüklerini örnek vererek renk isimlerine eklendiğini belirtmiştir.²¹⁹ Şahin, renk adlarına eklenerek kök veya gövdenin bildirdiği renge yakın olma anlamı veren isimler yaptığını söylemiştir.²²⁰

Taranılan eserlerde tespit edilen *kızıl* ve *yaşıl* kelimelerinin bilinen renk anlamlarının dışında benzetme yoluyla ikinci anlam kazandıkları örneklerin de olduğu görülmüştür.

ḡızıl < ḡız+ıl

1. Kızıl renk.

Kelimenin etimolojisiyle ilgili farklı görüşler vardır. Bang, kelimenin *kızıl*’dan geldiğini ileri sürmüştür.²²¹ Erdal da aynı görüşü paylaşarak kelimenin *kız+sI-(X)l* şeklinde açıklanabileceğini iddia etmiştir.²²²

Birini ‘aḡıḡ ḡılalar key **ḡızıl**

Biri zeberced ola levni yeşil (YZ 17a/3)

²¹⁹Gürer Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s.118.

²²⁰ Hatice Şahin, **a.g.e.** 2011, s.55.

²²¹ (Bang, 1930, s. 20’dan aktarımla Erdal, **a.g.e.** 1991,s. 100).

²²² **A.e.**, 1991, sç100.

“Ve ol **kızıl** filori ‘acab nesnedür. Adamuñ yüzün kızardur ve udlu kişilerdür, kişiyi kendü hâline komaz.” (AT, bâb 91)

“Ve kızıl şeker şuşalık getürür.” (EM 24b/1)

“ve şovuklık içinde saru ve ak rengi **kızıl** ve kara renglü otdan şovuğrakdur anuñiçün-kim issilik yaş nesneleri kara eyler...” (TM 51b/10)

“Alalar eyü açılmış tâze **kızıl** gül yaprağın dört rıtıl, bir içi şırçalı küpcüğe koyalar” (KM 19a/7)

“...ve ol agacuñ üstinde bir tâvus, **kızıl** altundan yasanmış...” (FBŞ 5a/12)

“Ol kıl ki ma‘îşet-içün alasın ‘alâmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunlığı kısalığı arukluğu semizliği ağı **kızılı** yoğunluğu inceliği saç derisi yufkalığı.” (KBN 88/5)

“Pul dilüñdür hem gümüş tendür ‘ayân / Ol kızıl **altun** bilüñ cândur beyân” (GN 1433)

“Alalar döğölmiş ve elenmiş kırı benefşeden iki yüz dirhem, **kızıl** gül yaprağından otuz dirhem, ikisin bile karışduralar...” (ŞTM 138a/9)

“Mekke tarafında Şehr-i Harâm içinde **kızıl** deve üzerine binüp halka hutbe okurdu.” (TİKT 167a/11)

2. Altın (para)

“dağı bedreler vèrdi mışrî **kızıl**

kerem gösterüp kıldı bizi hacil” (SNB 75/2)

“Nete kim dedem Şemsü’l-Me‘âlî –rahimehu’llahu te‘âlâ- bir gökçek kıl aldı biñ iki yüz **kızıla**.” (KBN 67/13)

yaşıl ~ yeşil < yaş~ yeş +II

1. Yeşil renk.

yaşıl atlasdur ‘amārı ortası

la’l (ü) incüdür muraşsa’ kâmusı (KY 10b/370)

Birini ‘akîk kıllalar key kızıl

Biri zeberced ola levni **yeşil** (YZ 17a/3)

Yir **yaşıl** ağaç ağ oldu gül kızıl / Yâr elin al bâğubâna kul yazıl (KBD, G 872/1)

“...on pâre kızıl yâkutu var-ıdı, on pâre **yaşıl** zebercedi var-ıdı.” (FBŞ 81a/17)

“Eger **yaşıl** karbağunun kanın alsalar, kıl biten göze tamzursalar, ayrıuk kıl bitürmeye.” (KM 6b/5)

“pes ‘İsâ bir şaru biz ve bir **yaşıl** biz ve bir kızıl biz ne dürlü renk kirdeleri kâmusın ol küpden çıkardı...” (KE 820/8)

“Geh görürler anı ak şeybetlüdür / Tonı **yaşıldur** u hem boz atludur” (GN 6031)

“Ve ol dahı ki içi şarudur ya **yeşildür** yaramaz ağuludur yemeyeler.”
(EM 26b/13)

2. (Sebze ve meyveler için) daha olmamış, ham.

“Ve ol dahı ki içi şarudur ya **yeşildür** yaramaz ağuludur yemeyeler.”
(EM 26b/13)

3. Kurumamış, taze yeşil bitki.

“Eger burun kanı diñmese **yeşil** mâzûyı oda koyalar ki kıza getüreler sirkeye bırağalar.” (EM 40b/14)

“Pes gögercinün boynundağı **yaşılı** tavk eyledi, ve du‘â kıldı kim gögercin emânda ola, anuñ-çun gögercin evlere yakışur.” (TİKT 48b/20)

2.1.20. {+IA} (+la, +le)

Eski Türkçedeki {+IAG} ekinden ilerleyen ve birkaç kalıplaşmış kelimedede görülen bir ektir. İsimden fiil yapan +la- eki ile fiilden isim yapan Eski Türkçedeki -g

ekinin kaynaşmasından oluşmuş birleşik bir ektir. Ancak Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine ses değişimlerine uğrayarak son sesteki -g eriyip kaybolunca ek +la'ya (< +la-g) dönüşmüştür. +lag şekliyle, özellikle kökle ilintili 'yer, arazi, mekân' isim oluşturan bir ektir.²²³

Taranılan eserlerde sıklıkla +lA ekini taşıyan kelimeler tespit edilmiş olsa da bu örneklerin çoğu Duman'ın detaylı çalışmasında yer verdiği gibi zarf görevindedir. Bu durumu Duman çalışmasında, "Münferit örneklerine Eski Türkçede de rastlanan +lA zarf yapım eki Eski Türkiye Türkçesi devresinde belli eserlerde kullanım yaygınlığı kazanmış, bir yapım ekinden çok kelimeleri zarf görevine sokan çekim eki görüntüsüne girmiştir." şeklinde açıklar.²²⁴

Karaağaç, aslında -lag şeklinde olan ekin bir iki örnekte görülen ve işlek olmayan bir isimden isim yapma eki olduğunu *kış > kışlag > kışla; yay > yaylag > yayla* kelimelerini tanık göstererek açıklar.²²⁵

kışla < kış+la "Koyun ve keçi sürülerinin gecelediği ya da kışın konuldukları kapalı ağıl."

Geh yürürler ferāgat ü hoş-dil

Gāh yayla vü **kışla** geh menzil (HN 55)

sinle < sin +le "mezar, mezarlık, kabristan"

"pes giri varacak yiri **sinle** olacaktı." (MN 10a/3)

"Ve her kim bu künler içinde sökel şormağa barsa, şehīdler cenāzesine hāzır bolup **sinle**lerine degin bile barmış kibi durur." (BH 62b/12)

Anuñ-ıla varısaruz **sinle**ye / Cümle halk ol gün gerek anı geye (GN 4971)

²²³ Korkmaz, a.g.e., 2004, s.49.

²²⁴ Musa Duman, "Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +lA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine", **Turkish Studies**, 3/3 2008, s.354.

²²⁵ Günay Karaağaç, a.g.e., 2019, s.274.

“Şehrün ol kapusındaki **sinleye** çıkar-ıdı, dükkânı var-ıdı. Nêce ki ölü geçse bir taş birağur-ıdı bir bardağa...” (KBN 47/11)

“ve ħalāyık arasındaki bulunan zeberced evvelden kalıp durur, eski **sinle**lerde bulunur. Huşûşā, Sikenderiyye **sinle**lerinde çok bulunur.” (ŞTM 51a/3-4)

tuzla < tuz+la “Tuzla, tuz çıkarılan yer, tuz elde edilen yer”

“Çün ırte oldı sārübān deveyi sürüb **tuzlaya** gitdi.” (MN 47a/10)

yayla < yay+la “Denizden yüksekte olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri olarak kullanılan düzlük”

Geh yürürler ferāğat ü hoş-dil

Gāh **yayla** vü kışla geh menzil (HN 55)

“...ve her vaktin Osmān Gāzi kim **yaylaya** gitdükde kamu esbāblarını öküzlere yüklerdi” (AT bâb 3)

2.1.21. [+lağū]

+lağū, +legü eki Eski Türkçeden beri görülen, dilin tarihî akışı içerisinde çeşitli değişikliklere uğrayan ve +la- +le- ile -ğū, -gü ekinden oluşan birleşik bir ektir. Ekin en yaygın işlevi çeşitli âlet ve nesne isimleri yapmasıdır. Bu durum, birleşik bir ek olan +lağū’nun bünyesindeki -ğı, -gi ekinin âlet eki türetmek için elverişli bir ek olmasından kaynaklanmaktadır.²²⁶

Taranılan eserlerde sadece tek bir kelimedede tespit edilmiştir:

namāzlağū < Far. namāz + lağū “Üzerinde namaz kılınan seccade”

²²⁶ Azmi Bilgin; Mustafa S. Kaçalın, “+lağū/+legü Eki Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, 1997, s. 69-84.

Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I*, 2002, s. 232.

“Mālik görür kerāhet olmaķı secdenün-palāslar üzerinde daķı deriler **namāzlağ**ular üzerine secde eylemegi bel- kim yir üzerine eyleye.”

(NH 135b/12)

“mescide ķalılar ve **namāzlağ**ular döşeseler ve mihrāb ve minber bezeseler...”

(BH 53a/3)

2.1.22. [+lak]

Eski Türkçedeki {+lAg} ekinin Doğu Türk lehçelerinde dönüştüğü şeklidir. Bazı örnekleri ödünçleme yoluyla Anadolu’daki Türkçeye de dahil olmuştur. Bu ekin Eski Türkiye Türkçesindeki kurallı şekli {+lA} dır.²²⁷

Korkmaz, +lAk ekinin isimden fiil türeten +lA- ekiyle fiilden sıfat yapan -K ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ek olduğunu ve ekin kaynaşmaya uğramasıyla +lAk biçimiyle özel bir nitelik kazanarak çeşitli isim ve sıfatlar türettiğini belirtir. Eklendiği kelimeye kökteki ismin bildirdiği anlamda yer ya da çokça bulunma işlevi kattığını *avlak, kışlak, kumlak, otlak, sulak, yaylak* gibi kelimeleri örnek vererek açıklar.²²⁸ İşlev olarak yer gösteren isimlerde kullanılır.²²⁹ Bolluk ve abartma bildirir.²³⁰

Taranılan eserlerde yer/mekân ve hayvan ismi türettiği tespit edilmiştir:

otlak < ot “hayvan yemi” +lak “Hayvan otlatılan yer; çayır, mera”

ķoyunumuz **otlağ**ı ħurrem-mekân

anda biter gül ü reyĥân erguvân (KY 4a/117)

“...daķı dürlü yemişler ve çayır ve çümen **otlak**lar.” (BH 55a/6)

“Ķaçan sâ’imenün sebebi mütteĥid olsa çobandan, **otlak**dan, itden, ķuyudan, ķovadan.” (NH 82a/17)

²²⁷ Gülsevin; Boz, **a.g.e.**, 2013, s.104.

²²⁸ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s.48.

²²⁹ Hatipoğlu, **a.g.e.**, 1977, s.95.

²³⁰ Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.274.

“Her kanda dilesen yir su otlak bizüm berātumuzıla ihtiyār kıl” (MN 48b/1)

“andan şularını ve **otlağı**nı dahı tağları şābit eyledi size ma‘īšet olmağičün”
(SKT 630b/7)

yaylak < yay “yaz”+lak “Yaz geçirilecek yer; yayla”

“Türksitān’uñ ol tumanlı tağları / Kim bularuñ ol-durur **yaylak**ları” (GN 479)

çaylak < çay “akarsu” +lak “Yırtıcı bir kuş”

“Pes geyikden yüz döndürüb şöyle zār koyub gitdi. İnine varınca bir çaylak
çalub hevāya düğdi.” (MN 11a/2)

2.1.23. {+IX} (+lı, +li, +lu, +lü)

Gabain, Eski Türkçede +līg, +lig, +luğ, +lüg alt biçimbirimleri görülen eki hem isimden isim hem de isimden sıfat yapımı içerisinde ele almış, Moğolca ‘bir şeye teçhiz edilmiş olan şey’ anlamı ifade eden +lık ile benzer görevde kelimeler meydana getirdiğini belirtmiştir.²³¹

Eklendiği kökle genellikle sahip olma, bir yere bağlı olma gibi anlamlar katan bu ek umumiyetle sıfat yapar. Bu sebeple birinci dereceden isimden isim yapan bir ek değildir, eskiden beri yoğun olarak sıfat yapma görevini üstlenmiştir.

Bu ek, söz konusu dönemde yabancı kökenli kelimelere eklenerek onları Türkçeleştirip büyük çoğunlukla sıfat vasıflı olarak kelime hazinesine katılmasında etkili olmuştur. Çok işlek bir ek olmasına rağmen bu dönemde en çok yuvarlak alt biçimbirimleri bulunmaktadır.

Taranılan eserlerde çoklukla sıfat yaptığı tespit edilmiştir. Eserlerden tespit edilen sıfat, nitelik bildirme işleviyle yapılan örnekler (a) kısmında, isimden yeni

²³¹ Gabain, **a.g.e.**,2007, s.44-47.

isimler bildiren örneklere ise (b) kısmında yer verdik. Ayrıca taranılan eserlerde birkaç örnekte düz alt biçimbirimleri de tespit edilmiştir.

a) İsimden nitelik ismi / sıfat yapan örnekler:

ābdestlü < **Ar.** ābdest+lü “Abdestli”

“Ya‘nī **abdestlü** gişi kûbûlûni, yâ dübüürüni tutsa, abdesti şınur” (NH 66a/14)

“Ey eyü **āb-destlü**, ey eyü niyyetlü, ey eyü selāmlu...” (BH 129a/11)

ağırlıklı < ağırlık+lu “Değerli, yüce, üstün.”

“ol gün Fir‘avnuñ bir kıızı varıdı ve Fir‘avna yavlaķ sevgülü ve **ağırlıklı**yıdı anuñçun kim andan artuķ ‘ayālı yoğıdı” (KE 354/2)

ağulu < ağu+lu “Zehirli.”

Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı

Söz ola **ağulu** aşı balıla yag ide bir söz (YD 102/3)

Agulu pişmiş kuz’ ana söyledi

Yime bende yâ Resû’Allāh didi (VN 9/39a)

aşılı < **Ar.** aşıl+lu “Aslı iyi olan, asaletli”

“Ey eyü işlü, eyü **aşılı**, ey eyü köñüllü...” (BH 133b/13)

aşşılı < aşşı+lu “Faydalı, yararlı.”

“hāşşa ki ‘avrat südi ola ki dükeli sūdlerden aşşuludur.” (EM 19b/13)

“bir kişi aña incü getürdi şatdı ell biñ aķçaya be ol incü **aşşılı**yıdı ve çok artuķ degüridi” (KE 482/7)

āvāzlu < **Far.** āvāz+lu “Sesli”

“hōb **āvāzlu** kuşlar, latīf elhān birle şol resme öterler kim kişinüñ ‘aqlın āvāre ve gönlin āşüfte iderler” (MN 40b/9)

‘ayblu < Ar. ‘ayb+lu “Ayıplı, kusurlu, kötü”

Var mı dërler **‘ayblu** kıl alıcı

Ayruk ële ëledüben şatıcı (YZ 8b/3)

“Yalançı kanda erse **‘ayblu** bolur.” (BH 17b/17)

“ve adam gördügi yirde bevl itmez-idi ve **‘ayblu** iş işlemzdi” (NH 147b/15)

“Ne kim **‘ayblu** olsa, müşteri katında andan bilse eski ‘aybını, döndüre girü vire, eksügin ödeye” (NH 147a/14)

bağlu < bağ+lu “Bağlı”.

Bağlu oldum seni tanru eyleyü

Hatuniken ben mışırda tanılayı (YZ 31a/6)

Anuñ için kim zamâne yılduza **bağlu** durur kim bir yılduz doğsa yay kelür bir yılduz doğsa kay.” (BH 138a/14)

İlla her dem hayr ola işledügi / hazrete **bağlu** ola ussı ögi (GN 5868)

“Alnı yülük ve päre ip yanında **bağlu** ve çevresinde bıçaqlar şalınur” (MN 29a/12)

bahālu < Far. bahā+lu “Pahalı”

“Kaçan **bahālu** bolsa erdi baylar bahā birle alğalar erdi, yoksullar maħrūm qalğalar erdi.” (BH 110b/4)

bahtlu < Far. baht+lu “Bahtlı, talihli, şanslı.”

gel hasedden key şakın iy **bahtlu**

olmasun şeytān kıla saña gulüv (KY 2a/39)

eyle emr oldı saña iy **bahtlu**

yüzini göster bunlara iy ulu (KY 30a/1168)

Yahūd eydür neye güldüñ key ulu

Eyt baña bildür ne tıyduñ **bahtlu** (YZ 4a/3)

“Durup nidā kıılır aydur: Ne **bahtlu** durur ol kıul kim bu dün içinde rükū‘ kıılır ise..” (BH 32b/21)

başlu < baş ‘yara, çıban’+lı “Yaralı.”

“Oluk ıamle içre miñ yidi yüz erüñ başın kesdi ve kendüzi yitmiş **başlu** oldu.
Ve ol tokıuş içinde on yidi at degşürdi.” (BH 77b/6)

bereketlü < Ar. bereket+lü “Bereketli.”

“eyitmişler kim **bereketlü** didügi su bollığı ve ağaclar ve yimişlerdür”
(KE 638/3)

bilgilü ~ bilgülü < bilgi ~ bilgü+lü “Bilgili, bilgi sahibi olan.”

Süheyl eydür ey **bilgilü**

eger çäre kıılmazsañ oldum delü (SNB 92/7)

“bunun gibi kışıye gey tımār itmek gerek buñcılayın **bilgülü** kıanda bulına”
(MN 55a/6)

bismilli ~ bismillü < Ar. bismil+IX “Temiz, pak.”

“Ya‘nī bir kaç kıaplar olsa, kıarışmış murdārlu bismillü, **bismilli** az olsa abdest
almağa teħarrī eyleye, teħarrīsi kıankı kıaba düşerse, ol arudur, abdest ala,
teyemmüm revā degül Şāf‘ī kıatında.” (NH 113b/8)

“Ya‘nī bir kaç kıaplar olsa, kıarışmış murdārlu **bismillü**, bismilli az olsa abdest
almağa teħarrī eyleye, teħarrīsi kıankı kıaba düşerse, ol arudur, abdest ala,
teyemmüm revā degül Şāf‘ī kıatında.” (NH 113b/8)

bellü ~ billü < belgü+lü “Belli.”

Yünus senün kulun durur **bellü** bilürsin sen anı

Ko söyleyenler söylesin ne yapışur dilden ana (YD 11/8)

“ṭama‘unı ādemilerden kesgil kim ol gey baylıkdur ve ṭama‘ kılmaḡdan saḡıngıl kim ol **bellü** yoksulluḡdur” (KE 606/13)

“**Bellü** bilgil kendüzünıni suçlu ḡulsın suçlu ḡul” (BH 10b/19)

borçlu < borç+lu “Borçlu, borcu olan.”

“Eger kıyāmette aḡa da‘vıci çıḡsa anuḡ ṭa‘atı müzdin borçına birem, **borçlusın** ḡoşnüz ḡılam.” (BH 95a/1)

“kefılün vereşesi ödeseler, döneler **borçludan** fi‘l-hāl alalar” (NH 59a/19)

“daḡı eger olsa borcuḡuz **borçlu** faḡır mühlet vēriḡüz bay olunca” (SKT 46b/1)

bucaḡlu < bucaḡ+lu “Bucaklı, köşeli.”

“Bizüm ḡatumuzda ḡaḡan arınsa üçden az ile yā bir ṭaş olsa üç **bucaḡlu**, her bir bucaḡıyla silinse, yiter” (NH 65a/16)

budaḡlu < budaḡ+lu “Budaklı, kollu.”

“daḡı yine yine öte ince yay olurcük **budaḡlu** ara tamlara yayılır” (TM 12a/12)

buzlu < buz+lu “Buzlu.”

“bir çanaḡ **buzlu** su bile ketürür...” (BH 22b/14)

bünyādlu < Far. bünyād+lu “Yapılı, herhangi bir yapıya sahip olan”

“koyu tatlu bu bu **bünyādlu** kişi gerek kim yaş ḡıdalar ve tız sıḡici ṭa‘ām yēye” (TM 36a/D)

cānlu < Far. cān+lu “Canlı olan, zinde”

“kim her neye baḡarsaḡ **cānludan** ven cānsuzdan ne ḡörürseḡ ‘aḡluḡ şöyle tanıklıḡ vire kim bu nesneler yoḡ-idi” (KGZ 8a/4)

cemāllü < Ar. cemāl+lü “Güzel, kusursuz”

“degirmi ve uzun ve renglü ve **cemāllü** ḡaşlar olmış ola” (ŞTM 84b/13)

cürmlü < Ar. cürm+lü “Suçlu, günahkâr.”

“ğarame anda yazuklu **cürmlü** olur. (NH 140a/20)

cüzzāmlu < Ar. cüzzām+lu “Cüzzamlı; cüzzam hastalığına yakalanmış kimse”

“gemide işleyen bişinün birisi **cüzzāmluyı**di ikincisi bir gözlü üçüncüsü aksåk dördüncisi kavluç bişincisi ısıtmaluyıdı” (KE 472/2)

çirkli < Far. çirk+lü “Kirli, pis.”

“pes kıyas alan ol iki birbirine katar merhem olur çirkli başları bitürici ve et arturıcı...” (TM 59a/1)

datlu < dat+lu “Tatlı.” (bkz. tatlu)

“Eyle berkün bolma gāfil tende erken **datlu** cān” (BH 10a/1)

“**Datlu** acı tīz çerb datsuz şör kabız eyleyici ekşi māzû dadı bu kamusı tokuzdur” (TM 52a/9)

“pes ‘azrā’ıl ol toprağı yokaru ağdurdı tañrı buyurdı kim anı yoğurkıl acı ve **datlu** ve şür suyıla pes yoğurdı hamīr kıldı” (KE 638/3)

dertli < Far. derd+lü “Dertli, sıkıntılı.”

Dertli derdin her biri söyleşür

Zindān içre kayguru ağlaşur (YZ 22a/11)

destürli < Far. destūr+lu “İzinli”

“Şerī‘āt hükminçe eli şeşilmeye hükümlü boldı ve **destürli** boldı.”
(BH 130b/11)

devletli < Ar. devlet+lü “Talihli, bahtlı”

ki dërler hüner anda her biri var

ki **devletli** ‘aql u tedbîri var (SNB 348/4)

Sārā’dur üçünci dördünci Ya’kūb

Anda yatarlar ki dört **devletlü** hüb (YZ 33a/8)

Yüzi maḥbûb başı **devletlü** olsun

İşi muḥkem özi hürmetlü olsun (BHK 6a/9)

Gāh ‘izzetle varup mü‘mîn olam **devletlü** ben

Geh varam rükkân olam rehber olam ruhbân olam (YD 201/37)

“Esfâr ulu pâdişâh-ıdı, **devletlü**, uslu, muvaḳḳar...” (KBN 35/14)

dileklü < dilek+lü “Serbest, muhayyer, özgür.”

“bir oğlan olsa ‘aḳıl, temyîzlü, ol oğlan **dileklü** ola, ḳanḳısı ile gerekse ṭura Şâf‘î ḳatında.” (NH 103b/19)

dīnlü < Ar. dīn+lü “Dini inancı olan; dinine baḡlı”

Ben eşitdüm anı ṭoḡru **dīnlü**dür

Aṇa uymayan ḥaḳıḳat ḳanludur (YZ 33a/8)

duvaḡlu < duvaḡ+lu “Başında ve yüzünde duvak olan.”

“Aka gözlü oḡlına al **duvaḡlu** gelin aldı.” (DK 253/1)

dürli ~ dürlü < dür+IX “Türlü, çeşitli, deḡişik.”

“eyitdi altı **dürli** kişiyi hiç ḥisâb şormayup ṭamuya gire didi” (KGZ 50b/1)

“eyitdi üç **dürlü** ‘avrata ḳamudan fani ‘azab ola evvel...” (KGZ 50b/5)

bunca **dürlü** kim işâretler baṇa

gelmişidi bu gezin ḳaldum ṭaṇa (KY 40b/1599)

dürlü zībâ ṭonları geydördiler

iletüben ḥammâma ḥōş yudılar (KY 50b/2007)

dürlü ni‘metler buyutut getürür

her birinüḡ önlerine getürür (YZ 37b/2)

“**dürlü** ‘izâz ikrâm birle ānı aḡırladı” (MN 20a/13)

“her birine bunca ferişte müvekkil ḳoyub ved **dürlü** ‘ilm ḥikmet anlara tâ’līm itdürür” (MN 20b/11)

“ol şiryān tamarı iki **dürlü**dür birisi kiçidür anuñiçün kim yufkacuktur bir tabakadan yaradılmışdur tā kim öykene gıdā vère...” (TM 11b/12)

“yā bir bāğçeye beñzer ki yimiş bir **dürlü** ya bir bostāna beñzer ki bir **dürlü** güli var” (MN 68a/8)

“Hemīşe beni hōna ve bezme kığururdi ve **dürlü** nevāht ve lutflar baña éderidi” (KBN 36/3)

“İlla tokuz **dürlü** halkuñ vasfını / Eydeyüm kim bilesin söz aslını” (GN 7455)

“Ol ebem gömecinden bir **dürlü**dür ve dükeli bir cinsdür” (EM 2a/3)

ecellü < Ar. ecel+lü “Vādeli, süreli”

“... tutmaya tā ecellü deyn hāl olunca.” (NH 62a/8)

emlü < em+lü “Deneyimli, bilgili; belli, verimli; uğurlu.”²³²

TS’de *em* kelimesi ‘İlaç, deva, çare’ anlamıyla yer almaktadır.

“pes bir issi eyitdi işbu **emlü** yir degülimiş” (KE 690/9)

“her birisi iş görmiş **emlü** erenidi” (ke 770/15)

emzüklü < emzük+lü “Çocuğuna meme veren, çocuğunu emziren kadın.”

Ya’nī bir şahş **emzüklü** ‘avratı olsa, varsa bir emcek emer kıcuğasa nikāh eylese, ‘avratı ol kıumasını emzürse, ikisinüñ dağı nikāhı fāsıd olur.” (NH 100a/3)

evlü < ev+lü “Evli, evi barkı olan.”

“kaçan Süleymānuñ çerisin gördi kığırdı ki iy qarıncalar **evlü** evüñüze gir kim Süleymān ve anuñ çerisi size basmasun kim bular bilmez kıamdur” (KE 618/12)

2.Evli, evlenmiş olan.

“Hattā ‘ulemānuñ ba‘zısı eyitmişler, livāta ideni taş-ıla depeleyeler, gerekse **evlü** olsun, gerekse ergen olsun.” (TİKT 73a/12)

fāydalı < Ar. fāyda+lu “Faydalı”

²³² Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., 2013, s. 33.

“dilkü sözün uzatdukça bidnūs dīvārdan aşuru bakardı. hergīz dilkü sözine i’tibār kılmazdı. dilkü şordı ki şol yaña ne becid bakarsın? bunun gibi **fāyḍalu** sözleri diñlemezsın?” (mn 40a/4)

gereklü < gerek+lü “İhtiyaç duyulan, lüzumlu.”

“İy oğul bilgil kim dünyāda ne varsa hācet vaqtında **gereklü**, toğru dostdur” (MN 15a/1)

“Ve dükeli kişiler katında merğüb **gereklüdür**” (KBN 134/2)

“ve berk itdi kim, içindegi **gereklü** ruṭūbet içinde hīç vech-ile çıkmaz” (ŞTM 59b/6)

“cevāhir ḥaīfe ḥazīnesinde yaraşur ve aña lāyık ve **gereklüdür**, ben aña lāyık ve şāyiste degülem” (ŞTM 42b/8)

gizlü < giz+lü “Gizli.” (bkz. kizlü)

Açup fāş eyleye ol **gizlü** sırrı

Dürişe ilerü iletmege şerri (BHK 51b/5)

Ol bilür hem eşkere **gizlü**leri

Ol vērür kamuya rızkı ṭavarı (YZ 16a79)

Bir dem gönüle kayıkđum ol **gizlü** varaka bakđum

Uş sırrımı halka çakđum bir pāyānsuz ‘ummānımış (YD 121/4)

“Fıskı **gizlü**, vera‘ı ve zühdi aşikār ola” (KBN 202/8)

“Bir gün bir vīrānda **gizlü** bir şandukça māl buldılar” (MN 18a/12)

Ya‘ni gönle **gizlü** işler geldi tuş / Her niçe kim gördilerse oldu tuş (GN 7615)

“Babası-y-ile Yigenek **gizlü** yağa ṭutuban yilişdiler, iki ḥasret bir birine bulışdılar” (DK 211/5)

görklü < görk+lü “Güzel, iyi.” (bkz. körklü)

on on beş daḥı **görklü** karavaş

üç günden daḥı seni çıkaralar (SNB 72/10)

Budur āhir kışşaların **görklüsü**

Kur'ân içre muşhafaların yazusu (YZ 2a/2)

“ve ol yaşamış karıydı ve anın görklü kızları varıdı” (KE 129/7)

“Ol kuluñ adı Fethidi. Şekli gökçek, huyı eyü, edebi **görklü**” (KBN 25/1)

“Yigrek neseb ve **görklü** bezek pâzişāha ‘adldür” (MN 37a/7)

“Pes mutedil olmak ovmak teni semüz eyler ve yüzü yüzü **görklü** ve benzi günlü eyler.” (TM 38b/12)

“Gürlarda çekmekdür, dağı murabba‘ eylemekdür **görklüdür** telkīn dağı işiddürmek.” (NH 79b/12)

Nitekim şol **görklü** mayıs yağmuru / Kim içinde gizlüdür Tanrı nurı (GN 2080)

görümlü < görüm+lü “Muhtaç.”

“Her kime kim muhtāc olasın, kendüzünji aña kul eyle kim ol hālda sen aña **görümlüsün**” (KBN 123/4)

göynüklü < göynük+lü “Yanık, yakıcı; acıklı.”

görem seni bu söz ü bu sâz ile

bu mevzûb **göynüklü** âvâz ile (SNB 79/14)

gözlü < göz+lü “Görme kabiliyeti olan, görebilen.”

Nice gözsüzleri **gözlü** kıldı ol

Nice sözsüzleri sözlü kıldı ol (VN 9/45a)

“Zahhak eyitdi körlikden sonra **gözlü** oldu ve za‘îflıktan sonra kuvvatlu oldu ve kocalıktan sonra yigitlige döndi” (KE 286/3)

güçli ~ **güçlü** < güç+IX “Güçlü, kuvvetli”

yâ züleyhâ ‘ışkuñ odı **güçlidür**

illâ yolında züleyhâ suçludur (KY 50b/2003)

Anda bizden **güçlü**ler gördük varup

Söylemedük qorhudan qarşu turup (YZ 42b/9)

“Menden deli menden **güçli** er varmıdır ki çıka menümile şavaşa” (DK 79b/6)

günāhlu < Far. günāh+lu “Suçlu, kabahatli”

Bunlar eydür biz **günāhlu** kıllaruz

Dün ü gün biz tāmuda hem yanaruz (YZ 27a/6)

gümānlı < Far. gümān+lı “Şüpheli”

“Züfer katında, **gümānlı** kazā olına eger sındıyısa. (NH 24a/6)

günlü < gün+lü Aydınlık, parlak.

“Pes mutedil olmak ovmak teni semüz eyler ve yüzü yüzü görklü ve beñzi **günlü** eyler.” (TM 38b/12)

hatarlu < Ar. hatar+lu “Tehlikeli”

“siñirde ve tāmarda cerāhat olmak **hatarludur**.” (CN 99a/7-8)

heveslü < Ar. heves+lü “Hevesli, istekli”

“çün ol hudāvend bu du’acıyı rāyı içinde ve himmet yüksekliğinde ārāste gördi ve dürlü ‘ilim bilmege ragbetlü ve **heveslü** gördi” (TM 2b/1)

heybetlü < Ar. heybet+lü “Görünüşü korku iele birlikte saygı uyandıran”

“gözi yaşlu teni aruk beñzi şaru ve bakışı **heybetlü** ve sözi tatlu” (MN 24a/13)

“ve biri birinün gözlerine ‘izzetlü ve hürmetlü ve **heybetlü** gözkürler”

(ŞTM 99b/3)

“fi’l-hāl yağı deñize döker, deñiz içi ol cānavarlara **heybetlü** gözüdür, ol yirden kaçarlar, gavvāşa gelmezler.” (ŞTM 10a/11)

hoşnuğlu < Far. hoşnuğ+lu “Rıza gösterilmiş, beğenilmiş.”

“Şāfi’ī katında vācīb degüldür uzhiyye- şer’ içinde, ol uzhiyye sünnet **hoşnuğlu**. Bizüm katumuzda vācındur.” (NH 116b/18)

hulķlu < Ar. hulķ+lu “Herhangi bir yaradılış özelliğe sahip olan”

“kuvvetleri katı kavi olur amma yavuz **hulķlu** olurlar” (TM 34a/11)

hükümlü < Ar. hüküm+lü “Hükümlü, mahkum”

“Şerī‘āt hükminçe eli şeşilmeye **hükümlü** boldı ve destürlü boldı.”

(BH 130b/11)

hürmetlü < Ar. hürmet+lü “Saygılı”

Yüzi maḥbûb başı devletlü olsun

İşi muḥkem özi **hürmetlü** olsun (BHK 6a/9)

“eger olmasa ana ulu kişi **hürmetlü** Mâlik katında” (NH 142a/6)

“ve biri birinün gözlerine ‘izzetlü ve **hürmetlü** ve heybetlü gözkürler”

(ŞTM 99b/3)

ısıtmalı < ısıtma+lu “Sıtmalı, sıtma hastalığını yakalnmış kimse”

“gemide işleyen bişinün birisi cüzzâmluyıdı ikincisi bir gözlü üçüncüsü aḫsaḫ dördüncüsü ḫavluḫ bişincisi **ısıtmalıyıdı**” (SKT 472/2)

‘ibâdetlü < Ar. ‘ibâdet+lü “Çok ibadet eden”

“Dāvūd çok **‘ibâdetlüyidi**” (KE 583/12)

İmānlu < Ar. İmān+lu “İman eden, inançlı”

“Yūsuf eydür **İmānlular** dērilün

Şehr daşında her birünüz ev ḫılun (YZ 51a/2)

inlü < in+lü “Enli, enine geniş.”²³³

“yā **inlü** ṭalāḫ dise, ol ṭalāḫ rec‘ī olur Züfer ḫavlında.” (NH 38a/13)

“Ebrehe bir ḫısacuk **inlü** eridi.” (KE 947/10)

istemlü < istem+lü “İstekli.”

Ne bir nesnedür ki anı bulalar

Ne yarar ki **istemlü** olalar (SNB 38/14)

‘izzetlü < Ar. ‘izzet+lü “Değerli, kıymetli”

“ve biri birinün gözlerine **‘izzetlü** ve hürmetlü ve heybetlü gözkürler”

²³³ Bilgin, a.g.e., 1996, s.417.

(ŞTM 99b/3)

kanlu < kan+lu “Kanlı, kan bulaşmış.”

Kanlu tonın getürdiler babama

Ağladı çok Hâk Çalab’dan şabr uma (YZ 39a/1)

Ya‘kub ol kanlu köñlegi kapdı, bağına kısdı.” (BH 99a/16)

2.Katil, hunriz; zalim.

dutup **kanlu** gibi sürürler anı

sarāya degin şaçalanu kanı (SNB 263/3)

êşitdüm ben anı toğru dīnlüdür

aña uymayan hakikat **kanludur**. (YZ 33a/8)

“Ve **kanluya** ‘afv kılma ki sen dahı ol ettügi kanda belāya müstahıkk olmayasın” (KBN 179/3)

karışıklı < karışık+lu “Karışık halde olmak.”

“Bir nev‘i ak olur, sebebi eyü kandur. Bir dahı sevdā **karışıklı** kandur.”
(CN 96a/8)

kavuzlu < kavuz+lu “Döküntülü, tortulu.”

“Ne bir yirde kim dāne almaduk, yitilmedük **kavuzlu** baş barısa bir destе biçdi,
anı ketürdi.” (BH 68b/3)

kaygulu < kaygu+lu “Kaygılı, endişeli.”

gāh zindān içre zencīr ile bend

uşda kaldı **kaygulu** gönlüm şikār (KY 20a/762)

Ṭurdı evine gider ol **kaygulu**

Gözlerinden yaş töker tolu tolu (YZ 6a/3)

“ol vaqt ki nidā eyledi **kaygulu**yiken eger aña yetişmeseyidi Tanrı rahmeti
şahrāya bırağılurdı” (SKT 610b/7)

kemürdeklü < kemürdek+lü “Kıkırdaklı.”

“dahı yağrın küreği başı ki **kemürdeklü**dür aña minķārü’l-gurab dirler ki köpricegi omuz ile cem‘ ider” (CN 138b/9)

kerāmetlü < Ar. kerāmetlü “Kerametli; mübarek”

“Kaçan kim yüzi **kerāmetlü** bolsa büte sücüd kılmaduğı içün, namāzı dahı ögdülü bolur” (BH 129a/7)

ķinalu < ķına+lu “Kınalı.”

elleridür **ķinalu** hem karavaşları tapulu

kargu gibi uzun boylu gül yüzlü yatur (YD 82/7)

“Elķügezi **ķinalu** kızcığazları çok yimişem” (DK 233/9)

ķıvāmlı < Ar. ķıvām+lı “En uygun duruma gelmiş olan”

“Ve eger **ķıvāmlı** olursa nefħa dirler.” (CN 79b/3)

ķıymetlü < Ar. ķıymet+lü “Kıymetli, değerli.”

“ol cān arturucı **ķıymetlü** sözlerle bezene bunların adu ve zikri ol kitāb sebebiyle uzana ve bunların çavı ve hayrı rûzigār ulularının dilinde söylene” (TM 2b/7)

ķizlü < ķiz+lü “Gizli.” (bkz. gizlü)

“Bu söz altında **ķizlü** ma‘nı bu durur ki:....” (BH 58a/2)

ķireclü < Far. ķirec+lü “Kireçli”

“peşse şol **ķireclü** şu gibi aķ ve sıvuk olur” (TM 8b/4)

ķoķulu < ķoķu+lu “Koku yayan.”

“ve dımağı **ķoķulu** devālar ki şandal ve gül suyu gibi takvıyet ideler...”

(CN 100a/7)

“Hind vilāyerinün ortasından gelür, uvaķlu ve böyükü durur, ‘azīzü’l-vücüd durur, geregince **ķoķulu** ve eyü durur” (ŞTM 122a/12)

ķorķulu < ķorķu+lu “Korkulu.”

Şol **ķorķulu** yollarda

Allah görelüm n'eyler (YD 71/7)

“Taḡrı ‘azze ve celle **ḡorḡulu** ‘ālimleri ögmiş durur...” (BH 90b/2)

körklü < körk+lü “Güzel, gösterişli.” (bkz. görüklü)

“Yā uçmak **körklüleri**, bu kün ramazān ayının ilk küni durur...” (BH 45a/6)

köylü < köy+lü “Köylü; köyde yaşayan, o köy halkından olan kimse.”

“ḡaçan kim girü **köylü** köyine vardı ve bu ḡabar yayıldı” (KE 841/13)

ḡutlu < ḡut+lu “Mübarek, uğurlu.”

Uşbu buḡul **ḡutlu**dur yüzi biz

Gey ‘azīz ḡut bu oḡul olsun bize (YZ 15a/14)

“Bu ḡerāḡun yaḡı **ḡutlu** aḡaçdan durur...” (BH 6b/21)

“ya‘nī göz gökligi mübārek ve **ḡutlu**dur” (KE 573/5)

“Ḳur‘ān **ḡutlu** kitābdur indürdük anı pes uyuḡuz aḡa ḡorḡunuz” (SKT 150a/5)

Taḡrı dōstın her ki dūşmen dutına / Lāyıkıdur **ḡutlu** olsun putına (GN 7723)

Dutdılar **ḡutlu** elin peygāmerün / Sevdiler doḡrı yolın ol serverün (GN 8910)

ḡuvvatlu ~ **ḡuvvetlü** < Ar. ḡuvvat ~ ḡuvvetlü +lu “Kuvvetli, güçlü”

“ḡanḡısı **ḡuvvatlu** ise ol mīrāş yiye...” (NH 132a/11)

“ammā şol sa‘fe kim üzerine zamān ḡeçmiş ola ve **ḡuvvetlü** kişilerde ola evvel mādde,n ihrāc ideler...” (CN 59b/1)

“gey **ḡuvvetlü** ‘adl ü inşāf ile āraste seḡāvet ve kerem birle pīrāste. anuḡ gibi ḡülistānı şikārgāhidinübdür” (MN 40b/12)

Her birisi semīz ü **ḡuvvetlü**

İçi vü taşı yaḡlu vü etlü (HN 75)

“Dördünci nev‘e benyālī dirler ve bu nev‘ bir **ḡuvvetlü** ve aşılı ve ḡara müşḡ durur” (ŞTM 115a/7)

māzūlu < Far. māzū+ lu “Mazılı, ekşi.”

“üçüncü mǎzūlu balgam dur o **mǎzūlu** gibi olduğu balgama mazlum sevda
karışmaktan tatlu olur.” (TM 7a/5)

murdārlu < Ar. murdār+lu “Kirli, pis.”

“Ya‘nī bir kaç kaplar olsa, karışmış **murdārlu** bismillü, bismilli az olsa abdest
almağa teħarrī eyleye, teħarrīsi kankı kaba düşerse, ol arudur, abdest ala,
teyemmüm revā degül Şāf‘ī katında.” (NH 113b/8)

mūnasiblū < Ar. mūnasib+lū “Uygun”

“belki **mūnāsiblū** mūnāsibiyle cūft iedüp saklarlar” (ŞTM 18a/7)

nūrlu < Ar. nūr+lu “Parlak”

“incünün kiri pası gider, arınur, şāfī ve **nūrlu** olur.” (ŞTM 27b/3)

odlu < od+lu “Ateşli.”

Gördi otlakda yürür öküzler

Odlu gözler ü gerlü gögüzler (HN 50)

Böyle **odlu** derd kişi görmüş degül

Göreni dahı haber virmiş degül (VN 18/36a)

ödeklü < ödek+lū “Ödenmesi gereken.”

“‘Āriyeye virilmiş nesenenün ‘aynı **ödeklü**dür- ödeye helāk olduğında emīn
gişi.” (NH 115a/12)

ödenişlü < ödeniş+lū “Ödenmiş, ödenilen.”

“Kaçan zāyi‘ olsa üçüncü katında ol iki gibide- olmaz hiç anuñ katında
ödenişlü.” (NH 10a/20)

örtülü < örtlü+lū “Örtülü, kapalı.”

“bunda ‘avrat-ı ġalīza **örtülü** olur, setr hem haqq-ı şalātdu” (NH 76b/3)

2. Gizemli, bilinmeyen.

“yā Yūsuf benümile örtüye gir kim seni örtem Yūsuf eyitdi tañrıdan hīç nesne
örtülü degül” (KE 245/4)

‘özürlü < Ar. ‘özür+lü “Bir sakatlığı olan, engelli”

“pes Tālūt çerisi dirgendi şöyle kim koca sayru **‘özürlülerden** artukı kamu dirgendi ve ğazāya çıkmāğa becīd oldılar” (KE 559/7)

perdelü < Far. perde+lü “Perdeli; kapalı, gerçeği görmeyen”

“Hayf degül mi perde ardında dura / **Perdelü** göz dōst yüzün niçe göre”
(GN 3503)

ru‘āflu < Ar. ru‘āf ‘burun kanaması’ +lu Burnu kanamış olan.

“Şarāb **ru‘āflu** kişiyē muzırdur, illā kuvvet şakıtı olduğu vaqt az içeler.”
(CN 21b/11)

rağbetlü < Ar. rağbet+lü Rağbetli.

“çün ol hudāvend bu du’acıyı rāyı içinde ve himmet yüksekliğinde ārāste gördi ve dürlü ‘ilim bilmege **rağbetlü** ve heveslü gördi” (TM 2b/1)

renglü ~ **renklü** < Far. reng~ renk+lü “Renkli”

“oldur kim ıssılık ıssirekdür ve sovuklık içinde saru ve ak rengi kızıl ve kara **renglü** otdan sovuğrakdur anuñçün-kim ıssılık yaş nesneleri kara eyler ve kuru nesneler, ag eyler” (TM 51b/10)

“degirmi ve uzun ve **renglü** ve cemāllü kaşlar olmuş ola” (ŞTM 84b/13)

Yüzde ve ğayrı uzıvda süd **renklü** aķ küçücek büşürlerdür.” (CN 95b/6)

sāfralu < Ar. sāfra+lu “Safranlı, ödlü”

“Kaçan yigit olsa harareti katı olur ve kurulugı galip olur mizacı **sāfralu** olur”
(TM 40b/10)

sakallu < sakal+lu “Sakallı.”

Ne yoksulı esirger, ne ho bayı,
ne aķ **sakallu** pır kor, ne ho oğlan. (ÇH 49)

şırçalı < şırça+lu “Şırça ile kaplı olan, şırçalı.”

“Alalar eyü açılmış taze kızıl gül yaprağın dört rıtıl, bir içi **şırçalı** küpcüğe koyalar” (KM 19a/7)

sevgili ~ sevgülü < sevgi ~ sevgü+IX “Sevgili; sevimli, hoş.”

“Eger ben anuñ ḥabībi ve **sevgülü** kulu degülmisem, anuñ katında ḥurmatum olmasa bu ni‘metleri baña virmezdi.” (TİKT 118a/18)

Ḳamu cānluya **sevgülü**dür cānı

Kitābında firdevsī ḥüb dēr bunı (SNB 196/7)

“Andan sonra a‘māya vardı, eytdi: Saña ne nesne **sevgülü**dür?” (TİKT 151a/13)

“Ol pāziṣāhuñ bir **sevgülü** oğlu varıdı, anı dutdı delü eyledi” (MN 13b/9)

“Dükeli ḥālda ve her nesnede arılık **sevgülü**dür.” (KBN 15/12)

“kaçan bu iki oğlan böyüdi ‘İys atasına **sevgülü** ve Ya‘küb anasına **sevgülü** oldu” (KE 201/3)

şulu < şu+lu “İçinde su bulunduran, suyu olan.”

“Görmez misin çün daḥl bostānını suvarlar, eger arḳ **şulu**-y-ısa bostāna tīz varur eger arḳ ḳuru-y-ısa evvel kendü suya ṭoymayınca bostāna su varmaz.” (KE 172/10)

2.Parlak, güzel.

Ki yigit durur ḥüb aşlı ulu

Hüner-mend ü hoş-ḥulḳ u yüzi **şulu** (SNB 335/8)

Kankı ‘avrat kim ola yüzi **şulu** / Gökçek oldur çün ola gökçek hulu (GN 9211)

“daḥı ziyānlu nafḥı ola ziyān eyleyicidür, ihtirāz edeler **şulu** ṣarāb ve ḥammām daḥı muvāfıkdur” (EM 68a/6)

sütlü < süt+lü “Sütlü, emzikli; (Kadın için) memede çocuğu olan.”

“Kaçan **sütlü** ‘avrat talāk virilse, ‘iddeti kesilse çiftlense, yüklü olsa, emzürse bir oğlanı.” (NH 4b/16)

sinirlü < sinir+lü “Sinirli, siniri olan”

“altıncı endāma şiryān dērler ol bir uzun tamardur **sinirlü** şol segriyen tamarlar” (TM 11b/9)

suçlu < suç+lu “Suçu olan kimse, suçlu.”

yā züleyhā ‘ışkuñ odı güçlidür

illā yolında züleyhā **suçludur** (KY 50b/2003)

“Bellü bilgil kendüzüñni **suçlu** kulsın **suçlu** kul” (BH 11b/19)

“Degmesi bir dürlü iş işlediler / Ol iş-ile **suçlu** oldılar bular” (GN 880)

“vezīr hatūnı aldı evine getürdi. hatūn eyitdi: eger ben **suçlu**yısam āhır bu āru nuṭfe kim anuñ şulbinden benüm karnumdadur” (MN 60a/14)

şehrlü < Far. şehir+lü “Şehirli, şehirde yaşayan, şehir halkı”

Münādīler çağırur **şehrlü** gelür

Aya beñzer kıymetī kul kim alur (YZ 13b/10)

şekllü < Ar. şekl+lü “Şekilli”

“Sekizinci nev‘e nerdī dirler ve bu **şekllü** incü bi-‘aynihi nerd mühresine beñzer.” (ŞTM 15a/8)

şū‘leli < Ar. şū‘le+li “Ateşli, alevli.”

Gören seni pervāne tek niçesi oda düşmesin

İki yanadın çün turur ol iki **şū‘leli** çerāk (YD 132/5)

şübhelü < Ar. şübhelü “Şüpheli, kuşkulu”

“Eyitti Mālik murdārda bir kavl **şübhelü**” (NH 152a/9)

tatlu < tat+lu “Tatlı.” (bkz. datlu)

“**tatlu** helālünden ayrıldıñısa kōrkma” (MN 10a/7)

Velīkin ger eyü ger yatlu gelür

Biregüden işitmek **ṭatlu** gelür (BHK 57b/6)

“Bunlardur ki ekşi nār ile **ṭatlu** nārı etile dögeler...” (CN 17a/11)

temyīzlü < Ar. temyīz+lü “İyiye kötünden ayırmak kuvvetli ve niteliğine sahip.”

“bir oğlan olsa ‘aқıl, **temyīzlü**, ol oğlan dileklü ola, қанқısı ile gerekse ṭura Şāf‘ī қatında.” (NH 103b/19)

udlu ~ **utlu** < ud~ ut+lu “Utlü; utangaç, mahçup.”

“Ve ol kızıl filori ‘acab nesnedür. Adamuñ yüzün kızardur ve **udlu** kişilerdür, kişiyi kendü hālına komaz.” (AT, bâb 91)

Uşbu hāl bir gün ahir ‘arz olısar / Niçeler ol demde **udlu** kalısar (GN 1211)

İkilikte kim kalursa kalısar / Yarın ol hazret’de **utlu** olısar (GN 662)

‘uşfurlu < Ar. ‘uşfur ‘serçe’ +lu “Sarıya boyanmış.”

“Yokdur geymek ile **‘uşfurlu** ṭonı...” (NH 90b/9)

uşlu < uş+lu “Akıllı; zeki bilge.”

Aṇa dēdi naққаş ēy ‘aқlı çoh

Senüñ bigi ‘ālemde bir **uşlu** yoh (SNB 174/8)

“eger ol altuna şunarsa **uşludur**” (KE 358/1)

Gözünle nēçe gördün ē **uşlu**,

ki ma‘şūmlar қırılmışdur vebādan. (ÇH 50)

Uşlu kişinüñ mālı sözler olur,

Mālını vērür, bu sözleri alur (SVM, II/6)

“Esfār ulu pādişāh-ıdı, devletlü, **uşlu**, muvaққar...” (KBN 35/14)

Pes devletlü ve **uşlu** kişi bu fāyideleri terk étmege rāzı olmaya” (KBN 55/8)

Eytdüm iy ‘ilm-i ledün issi ulu / Bu gürüh **uşlu** mıdur yohsa delü (GN 8824)

“Çünkü halka ma‘lum ola bu bilü / Delüler **uşlu** ola **uşlu** delü” (GN 9895)

ünlü < ün+lü “Sesli, sese sahip.”

“gökden bir haykırmak ve bir katı ün geldi kim yir yüzündeki **ünlü** nesnenün
üni anuñ içindeydi” (KE 136/14)

varlu < var+lu “Zengin, varlıklı.”

Gizleridi vêtüridi yoħsula

Yedürürdi yoħluya hem **varlu**ya (YZ 40a/13)

vefālu < Ar. vefā+lu “Vefalı, hakikatli”

“avrat nikāhlana, kimi dilerise **vefālu** erden.” (NH 145a/19)

yaşlu < yaş+lu “Ağlamış, ıslak.”

Bularuñ cānı olur bunda **yaşlu**

Göñülleri sökeldür bağı başlu (BHK 34b/3)

yatlu < yat+lu “Kötü, fena, uğursuz.”

Velīkin ger eyü ger **yatlu** gelür

Biregüden işitmek tatlu gelür (BHK 57b/6)

“Kābīl ekinciydi biraz **yatlu** buğday kırbān iletdi” (KE 80/12)

yazuklu < yazuk+lu “Günahkār, suçlu.”

“ğarame anda **yazuklu** cürmlü olur. (NH 140a/20)

“ammā bizüm kıtumuzda selāmdan öñdin secde eylese revādur, ammā **yazuklu**
olur, anuñ kıtında dağı selāmdan şonra eylese revādur” (NH 75a/12)

“ya‘nī şirki **yazuklular** göñline inanmazlar aña tahkīk geçdi” (SKT 276b/6)

“İlk on gün rahmet durur **yazuklulara**, orta on kün mağfiret durur muķteşidlere,
şon on kün oddan āzādlık durur...” (BH 42b/18)

yirlü < yir+lü “Yerli, sâbit.”

Çü şaklarsın cihānuñ defterini

Bilürsin kıamusunuñ **yirlü** yirini (BHK 53a/11)

yıyılı ~ yıyulu < yıy ~ yıy+lu “Kokulu.”

“ol göğercin yavrusı gibi bir kuşdur hoş **yıyılı**...” (KE 507/4)

“pes sirke götürmüşleridi ol çirkin **yıyılı** yirden geçince yıyladılar” (KE 771/1)

yoklu < yok+lu “Yoksul, fakir, muhtaç.”

Gizleridi vêtüridi yohsula

Yedürürdi **yoklu**ya hem varluya (YZ 40a/13)

yükli ~ **yüklü** < yük+IX “Yüklü, hamile, gebe”.

“kaçan Meryem alup gönlegin girü giydi pes ‘İsāya **yükli** oldu” (KE 802/14)

“Ol hatunlardan birisi **yükli** oldu, hemān ol dahı bir yarım tenlü oğlan toğurdu.”

(TİKT 133a/14)

“ ‘avrat beveli er bevliden koyudur ve ak olur depredicek bulanmaz ve **yüklü**

‘avratlar beli sāfi olur” (TM 31b/4)

“Kaçan sütlü ‘avrat talāk virilse, ‘iddeti kesilse çiftlense, **yüklü** olsa, emzürse bir oğlanı.” (NH 4b/16)

“yā Şālih işbu kayadan bizüm içün bir biserege benzer **yüklü** on aylık botlacı deve çıkarğıl” (KE 127/7)

“Meryemün **yüklü** olduğın ‘ammusı oğlu Yūsuf-ı Neccār ‘ayıbladı ve hoş görmedi...” (KE 803/11)

2. Yüklü, yüklenmiş, yükle dolu.

Bir uğurda kaması and içdiler

Turuban **yüklü** yükini açdılar (YZ 35a/14)

“eyitdi dilermisiniz her gün elli deve **yükli** gevher sizin ola” (KGZ 63b/4)

Fānî dünyeden geçerüz bākî mülkine göçerüz

Armagan gerekdür dosta **yüklü** yükin dutsun dimiş (YD 122/3)

yürekli < yürek+lü “Yürekli, cesur.”

“Yüz adam seçilün, tarağa çatladuñ oğlanı korkuduñ, oğlan kuş **yürekli** olur, meydanı kor kaçar didi.”(DK 247/5)

zaḥmlu < Ar. zaḥm+lu “Yaralı.”

“Kaçan boğazlansa zaḥmlu, ḥalâldur...” (NH 10b/12)

ziyānlu ~ **ziyānlu** < Ar. ziyān+IX “Zararlı”

“âkil kişi oldur ki pâzişāha **ziyānlu** nesne işitse gizlemeye. pâzişāh ziyānına rāzı olmaya. nite kim ḥatun ḥaḳḳında Īrāceste itdi” (MN 59b/14)

“Şu‘aybı yalan dutdılar hîç dünyâyı gelmedük gibi oldılar ve **ziyānlu** oldılar ya‘nî dünyāda helâklik gördiler” (KE 345/10-11)

“kendü tenin yazuḳdan arıdur tevḫîk ve ṭā‘at birle ve **ziyānlu**dur” (KGZ 92a/5)

Bir yere mesnup olma anlamı veren kelimeler de tespit edilmiştir:

kenānlu: Kenan ülkesinden olan, Kenanlı.

“ol vaḳtın Şāmda **Kenānlular** cabbārılar otururdu kim bulara ‘Amālîḳa dirler” (KE 500/3)

ḳıbtılu ~ **ḳıbtîli**: Mısırlı.

“bir bardaḳdan benî Īsrā‘îllü su içeridi ve **Ḳıbtılu** ḳan içeridi” (KE 405/14)

“benî Īsrā‘îllüyile **Ḳıbtîlinü** evi birbirine ḳarışuḳ idi daraça ve müşebbek birbirine geḳeridi **Ḳıbtîlinü** evi su doldı...” (KE 399/4)

mışrlu ~ **mışrlu** < Ar. mışr ~ mışır+lu “Mısırlı; Mısır’da yaşayan halk ya da bu halktan olan kimse.”

Mışrlu içinde müşebbek eyledi

Ḳamu yolları buyuruban baḳladı (YZ 32a/13)

Yūsuf buyurdu **mışrlu** geldiler

Bay u yoḥsul ḳamu ḥazır oldular (YZ 48b/3)

b) Ek, kelime kök ya da gövdelerine gelerek isimden yeni isimlerin türetilmesini sağlamıştır. Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şunlardır:

aḡızlu < aḡız+lu “Kişi, insan.”

“Her **ağızlu** var-ısa eydür ki "Bî-çāre, ecel sīlisi yimege gelüp-durur." didiler.”
(FBŞ 113b/23)

alımlu < alım+lu “Alacaklı.”

TS’de alımlu ‘alacaklı’ şeklinde açıklanmıştır.

“Degüldür **alımlu**ya kuluñ almaklık bulduğunu- şadağalardan dağı hibelerden dağı oğlandan.” (NH 61b/18)

“Ebū Ḥanīfe raḥmetullahi ‘aleyh borçlu kişinüñ gölgesinden **alımlu** kişi oturmak yokdur riyādur didi” (KGZ 107a/4)

“kaçan hüküm meclisinde otırıcağ geldil ol eyitdi ol **alımlularum** yavlağ zışt kavumdur” (KE 542/2)

atlu < at+lu “Atlı, at üzerinde; süvari.”

altı ayda düni günü **atlu** gider

ol aradan mışıra anda erer (YZ 13a/6)

konuklaya şāhı vü tuta ayah

bile ola kavmi hep **atlu** yayah (SNB 71/11)

“er ü ‘vret **atlu** yay sancağ naqqāreyile geldiler” (MN 8b/7)

“Eger piyāde olursañ, **atluyı**la yoldaş olma ve yaz kişiden yol sorma; zira çok fitne isteyici olur ki...” (KBN 138/8)

“Bizüm katumuzda **atlu** sehmine müsteḥik olur.” (NH 110b/2)

“**Atluñ**, yayan dirşürgil, bunlaruñ üzre ve ortaklık kılğıl bunlaruñ birle mällar içre dağı oğlanları içre...” (BH 166b/3)

cānlu < Far. cān+lu “Canlı; hayatta olan, hareket edebilen yaratık, insan ve hayvan”

Ḳamu **cānlu**ya sevgülüdür cānı

Kitābında firdevsī ḥüb dēr bunı (SNB 196/7)

nikāhlu < Ar. nikāh+lu “Nikāhlı, evli.”

“Ya‘nī bir şahşun **nikāhlusı** hürre gendü nefsinı kable‘d-duhül depelese, mehri sākıt olur” (NH 98b/11)

sevgülü < sevgü+lü “Sevgili; gönülden sevilen, yar, habip.”

İy niçe **sevgülüler** düşdi irak / İy niçeler bagrını yakdı firāk (GN 3917)

“Eger diler-ise ki benüm andan hoşnüd ola, benüm guşşamı iki kişi-y-ile yēsün: Bir, ol kim anuñ hīç **sevgülüsi** ölmemiş ola. Dağı bir, ol ki hīç ölesi degüldür.” (KBN 118/7)

“ol gün Fir‘avnuñ bir kıızı varıdı ve Fir‘avna yavlağ **sevgülü** ve ağırlıkluyıdı anuñçun kim andan artuğ ‘ayālı yoğıdı” (KE 354/2)

tatlu < tat+lu “Tatlı; şekerle ya da şekerli şeylerle yapılan bir tür yiyecek.”

“Ve eger öniñde **tatlu** bula, anlaruñ öñine çeke ve ‘özü dileye...” (KBN 205/5)
“çok yēyicek karın ağrısın getürür ıslāhı issi ta‘āmlarıladur ve **tatluları**ladur” (EM 15b/6)

2.1.24. {+IXK} (+lık, +lik, +luğ, +lük)

Türkçenin bütün dönemlerin görülen oldukça işlek bir ektir. Ekin yoğun olarak soyut isimler; yer, eşya yani nesne isimleri gibi somut isimler ve sıfatlar yaptığı bilinmektedir. Ekle oluşan kelimeler farklı anlamsal kategoriler oluşturmaktadır. Geçici kelimelerden ziyade kavramları karşılama, somut veya somut ifadeleri anlamlandırma noktasında Türkçenin her döneminde bu ekten faydalanılmıştır

Bu ekle dinle ilgili terimler, kavram isimleri, nesne isimleri, yer mekân isimleri, zaman ve mesafe bildiren isimler, alışkanlık bildiren ifadeler, hastalık vb. isimler ve duygularla ilgili soyut ifadeleri karşılayan isimler yapılmaktadır. Söz konusu dönemde de hem Türkçe kök ve gövdelere eklenerek yeni kelimeler hem de diğer dillerden gelen isimlere eklenip onları Türkleştirerek oldukça fazla yeni isimler yaptığı görülmektedir. Umumiyetle ünlü uyumuna giren ekin yuvarlak ünlülü tabanlara düz ünlü ile eklendiği

örnekler de bulunmaktadır. Ek dört alt biçimbirimiyle (+lık, +lik, +luk, +lük) döneme ait eserlerde yer almaktadır.

Gabain, ekin soyut ve somut isimler ve sıfatlar yapan bir ek olduğunu belirtir ve ekin Moğolcada da aynı görevle kelimeler yaptığını belirterek şu örnekleri verir: *ağılık* ‘ambar, hazine’, *suwluq* ‘su kabı’, *yemişlik* ‘meyve bahçesi, meyve’²³⁴ Eraslan da ekin soyut ve somut isimlerle sıfat vasfında kelimeler yaptığını, Moğolcada da ekin mevcut olduğunu ifade eder.²³⁵

Erdal, çalışmasında bu eki alan kelimelerin farklı derecelerde sözlükleşerek sözlükte yer alacak bir değer kazandığını belirtir ve ekin kullanışı ile ilgili şu örnekleri verir: *ençlik* ‘esenlik, rahatlık’, *kulluk* ‘kulluk, kul olmak için’ *künlik* ‘günlük’, *otaçlık* ‘hekimlik, tabiplik’, *yıllık* ‘yıllık’,²³⁶

Deny, eki asıl türemişler kategorisi altında açıklar ve söz konusu ekin yalın ya da somut anlamlı isimler ve sıfatlar meydana getirdiğini belirtir.²³⁷ Timurtaş ekin umumiyetle soyut anlamda isimler yapan ve sıfatları somutlaştıran çeşitli görevleri olduğunu; düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumlu olduğunu belirtirken Eski Türkiye Türkçesi döneminde sonu -e ile biten yabancı kelimelere eklendiği zaman kalın şekilde olduğunu; bu durumun o dönemde yabancı kelimelerin telaffuz edildiklerinin bir göstergesi olduğunu belirtir: *dîvâne-lîğ*, *şâne-lîğ*, *merdâne-lîğ*, *yârâne-lîğ* gibi.²³⁸

Banguoğlu, çok işlek bir ek olduğunu ve çekim ekini andıran bir kullanıma sahip olduğunu ve isimlere gelerek *için* takısı (*elli kuruşluk bilet, üç günlük iş*) kelimeler türettiğini söyler. Bu ekin soyut türetim eki olarak sıfatlara eklendiğini, bazı isimlerin özelliğini vurguladığını, çeşitli görevlerde isimler türettiğini belirtir. Bunlara ek olarak ödünçleme kelimelerde işlek olarak kullanıldığını ifade eder.²³⁹

²³⁴ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.22;44.

²³⁵ Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.100.

²³⁶ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s. 121-131.

²³⁷ Jean Deny, **a.g.e.**, s. 301-305.

²³⁸ Timurtaş, **a.ge**, 2012, s.78.

²³⁹ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.193-196.

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde isimlerden ve sıfatlardan isimler türeten ekin çok işlek ve kapsamlı bir ek olduğunu; ekin asıl görevinin, eklendiği kelimeye ‘tahsis, bir şey için’ anlamı katan isimler türetme olduğunu söyler. Bununla birlikte ekin kullanım işlekliliği ve eklendiği kelimenin anlam yapısına yeni birtakım görevler kazandırdığı için görevinin dallanıp kapsamı oldukça geniş bir ek haline geldiğini vurgular.²⁴⁰

Ergin, ekin başlangıçtan itibaren önemli isimden isim yapma eklerinden biri olduğunu, hem geçici hem de kalıcı isimler türettiğini belirtir. Ergin’e göre bu ek, bir nesnenin vasfını niteleyen sıfat gibi kullanılan isimler yaptığı gibi nesne adı olarak kalıcı isimler de yapar. Ekin başlıca görevlerinin isimlerden alet, yer, topluluk isimleri, soyut isimler ve sıfatlar yapmak olduğunu ifade eder.²⁴¹ Vecihe Hatipoğlu da çalışmasında ekin en genel anlamda somut ve soyut isimler; sıfatlar yapmak olmak üzere özel manada birçok yeni isim türetmede çok işlek bir ek olduğunu söyler.²⁴²

Günay Karaağaç çalışmasında eki, kavram eki olarak isimlendirir. Genel oluş ve bulunuşu bildirdiğini; varlık ismi olan kök ve gövdelere getirilerek somut varlık isimlerini somutlaştırdığını eskiden beri belli başlı isimden isim yapan ekler arasında yer aldığını söyler. Diğer araştırmacılar gibi Karaağaç da ekin soyut isimler, somut isimler, sıfatlar; meslek, yer, topluluk, araç ve nitelik isimleri yaptığını belirtir.²⁴³

Gülsevin çalışmamız olan döneme ait çalışmasında {+IXK} ekini şu işlevlere sahip olduğunu “isimler ve sıfatlardan, soyut isimler, isimlerden zaman bildiren sıfatlar, belirli bir devreyi gösteren isimler, meslek isimleri, *içinlik* manası veren sıfatlar, alet ismi ve bitki isimleri yapar” şeklinde sıralar.²⁴⁴

²⁴⁰ Korkmaz, **a.g.e.**, 2004, s. 55-58.

²⁴¹ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2005, s. 155-156.

²⁴² Hatipoğlu, **a.g.e.**, 1974, s.102-106.

²⁴³ Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.256-258.

²⁴⁴ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s. 117-118.

Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait taradığımız eserlerde geçen {+IXK} ekinin fonksiyonları ve kullanım biçimlerini a); b); c) şeklinde alt maddeler halinde sıralayıp ilgili fonksiyonla ilgili örnekleri de ekleyerek açıklamaya çalıştık.

a) Türkçe ya da ödünçleme isim kök ya da gövdesine eklenerek soyut isimler türetir:

alplık < alp+lık “Kahramanlık, yiğitlik.”

“Anuñ içün kim ‘Ālī, **alplığı** Hamzadan öğrenmiş erdi, rażıya’llāhu ‘anhu”
(BH 128b/9)

“Zīra kim **alplık** geñez nesne degül / Kim öñinde cümle düşmān ola kul”
(GN 8492)

“Pes bişinçi ālet alpa ton-durur / Alpa **alplık** adını ton bildürür” (GN 8522)

“kim depeleye yine şabr eyledi anuñ içün kim anuñ **alplığı** düşman içinde çav olmışıdı” (KE 598/14)

aralık < ara+lık “İki şey arasındaki boşluk.”

“Yir ile gök arası biş yüz yıllık yoldur ve her iki gögün **aralığı** dañı biş yüz yıllık yoldur...” (TİKT 6a/18)

aşaklık < aşağı+lık “Aşağılık; alçak gönüllük.”

“toğru tedbīr ve şavāb oldur ki **aşaklıktan** ululığa degesin ve gendüzünj horlıktan kırtarasın” (MN 30a/8)

2.Düşük rütbe/mertebe

“Toğru tedbīr ve şavāb oldur ki **aşaklıktan** ululığa degesin ve kendözünj horlıktan kırtarasın” (MN 30a/8)

aşlık < aş+lık “Buğday.”

“İlk yıl **aşlık** kümişe satdı, hīç kimsede gümüşi kalmadı.” (BH 101a/12)

barışıklık < barışık+lık “Barışıklık, barışık olma durumu.”

“şālih kıllaruñ arasına ulaşıklık ve **barışıklık** virgil” (KE 22/14)

bâtılılık < Ar. bâtil+lîk “Batıllık, doğru olmama durumu”

“benüm gerçekligüm ve senün yalānuñı ve benüm hâklığımı senün **bâtılılığını**
beyān kıla nidesin” (KE 382/7)

bendeşlik < bendeş+lik “Benzerlik.”

“ol yavrıyı getürdiler gördi kim rengi ve **bendeşliği** bir pes oğlanı irkege
buyurdi andan ol dışisine eyitdi...” (KE 625/14)

benlik < ben+lik “Benlik, insanın öz varlığı; can, ruh.”

Bize birlik sarāyın togru beşāret ayın

Geç ikilik fikrinden kogıl **benliği** yā kul (YD 151/4)

Çün sen ölesin; seni kanda defn edelüm?” Eyitti: “Ol vâkt beni kanda
bulursañuz defn edün.” Ya’nî ol vâkt **benlik** kalmaz, gevde kalur” (KBN
113/9)

bilişlik: < biliş+lik “Tanışlık, aşinalık.”

anuñıla **bilişliği** var bigi

külüçe êt öñine yuvar bigi (SNB 160/12)

“Her çend ki öñdinden aramızda **bilişlik** yokdur, illA mübārek yüzüni gördüm
cānum seni sevdi” (MN 29b/12)

““iy azîz eger bizüm aramızdan ilerüden **bilişlik** ve hâkķ-ı şohbet yogısa ve
senün üzerünje hîç hâkķum şābit...” (MN 10b/7)

birlik < bir+lik “Bir ve tek olma, vahdaniyet.”

Ger inanduñsa Hâķ’uñ **birliğine**

Vêr şalavāt iblīsün körliğine (YZ 34b/10)

“ammā bunları söyleyüp **birliğine** ikrār itdirüp gendü nefslerine bunları şanuk kılmak bu hadîşlerde aña delâlet ider nesne yokdur.” (TİKT 37b/10)

datluluk < datlu+luk “Tatlılık.”

“Ka‘be yöresindeki kuyuları cümle örttiler ve zemzem kuyusına yüz dutdılar suyu **datluluğ**ından ötürü” (KE 169/5)

döstlük ~ **döstluk** < Far. “döst+lık “Dost olma durumu, dostluk”

Yok idi mālum tavarum kim vërem

Döstlîğın māl ile bellü gösterem (SVM, II/4)

“**döstlük** düşmenlik atadan anadan mîrâş kalur” (MN 30a/14)

“ol ferîşte eyitdi yâ rabbi aña viribigil ve benümle anuñ arasına **dostluk** bırakgıl” (KE 90/3)

“tañrı eyitdi na‘am yarlıgadumıdı velikin ol **dostluk** ve yakınlık hālı kim benümile senüñ arāndayıdı götürüldi kim sen aña iresi degülsin” (KE 575/1)

döşeklik: Çiftleşme, kadından yatakta istifade etme.²⁴⁵

“Her kim ikrār eylese qaravaşı **döşekliğine** lâzım olur, oğlan aña da‘vîsüz.” (NH 124b/5)

dutsaklık < dutsak+lık “Tutsaklık.”

“Kişi **dutsaklık** içinde sınanmaz / Esîrün sôzine kimse inanmaz” (IŞK 5315)

dünyalık ~ **dünyalık** ~ **dünyelik** < Ar. dünyā+lık “Dünyalık, mal mülk, para.”

Dünyālîğum yokdur dime bu gussayı öküş yime

Ma‘şûkı ger sevdünise gider gönüldeki gamı (YD 402/2)

²⁴⁵ Bilgin, Azmi, **Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi**, TDK, Ankara 1996, s.333.

“Ammā eyle diyenler köçerler; **dünyāligi** yine Һarīşlik birle direrler, baһıllık
“birle yıғarlar, riyā birle Һarc kılurlar, biri biri birle düşmānlık birle keçerler.”
(BH 144b/3)

Dünyaya bunlar yönin döndürmedi/**Dünyelik** bunları yoldan ırmadı (GN 5873)

düşmānlık ~ düşmenlik < Far. düşmān ~ düşmen+LIK “Düşman olma durumu,
düşmanlık, hasımlık”

“Ammā eyle diyenler köçerler; dünyāligi yine Һarīşlik birle direrler, baһıllık
“birle yıғarlar, riyā birle Һarc kılurlar, biri biri birle **düşmānlık** birle keçerler.”
(BH 144b/3)

“bu kavm ile depelenmiş gişi arasında **düşmānlık** var olsa...” (NH 129a/14)

Dahı bedter oldı **düşmanlıkları** / Hîç yoritmezler-idi Peygambarı (GN 242)

“Kārūnuñ her gün gerdenkeşligi ve cabbārlığı ve Mūsāya **düşmanlığı** artardı”
(KE 450/1)

“döstlik **düşmenlik** atadan anadan mīrās ҡalır” (MN 30a/14)

“Zīrā bunlaruñ sizden soñra rāyigān māl ellerine, girüb dimāğları āza,
müsfiǵlere yoldaş olalar, döstlikları **düşmelige** döne” (MN 10b/1)

“қаған kim iki döst arasında **düşmenlik** bırakмақ isteseler, gice cünüb
olurlar...” (ŞTM 100b/13)

“...bir gārib kişi gice konukuñuz oldı, garīde **düşmenlik** niçün idersiz?”
(FBS 73b/4)

düşvārlık < Far. düşvār+lık “Zorluk, güçlük.”

“pes ol җикасы yollara yapışур **düşvārlıға** җикар.” (TM 37b/10)

“Yā Muhammed, kehezlik sonı **düşvârlık** bolur ve **düşharlık** sonı kehezlik bolur.” (BH 47a/11)

“...bir dikenlü sahrâya ugrarsın, **düşvârlıg**-ıla andan geçersin.” (FBŞ 142a/17)

egrilik < egri+lik “Eğrilik; yanlışlık, bozukluk.”

Egrilik hêç kılmaduğ bunda size

And iherüz and vêürseñüz bize (YZ 39b/7)

“ben elbette anı siyâsete yitirürem, togrulığı, **egriligi** ben mühreden bilürem...” (FBŞ 153a/11)

“Eger toğru eylemek isteseñ uvadursın, eger kırsañ, **egriligi** üzre kalur.” (TİKT 33a/2)

erlik < er+lik “Yiğitlik, cesurluk.”

“avrat eyitdi senüñ **erligüñi** ve kuvvatuñı sınırdum senüñ gibi kuvvatlu dünyâ içinde görmedim” (KE 933/13)

“eyitdi **erlik** tâ‘ati şöyle kılmakdur kim biregü yitigin ister gibi” (KGZ 91a/2)

“Pes sende **erlik** hamıyyeti yoğ mıdur ki iblīs gelini olursın?” (KBN 55/14)

2.Erkeklik., erkeklerde cinsel güç.

“...ve anuñ azı ta‘ām arzūsın getürür ve **erlik** şuyın arturur” (EM 24a/7)

esîrlik < Ar. esîr+lik “Esirliki tutksaklık, esaret”

“eyitdi ilâhî ben sayruluğdan ötürü gelmedüm kim otlanam ve **esîrlik**den ötürü gelmedüm kim kırtulam” (KE 119/14)

ferdlik < Ar. ferd+lik “Fertlik, teklik”

“eger biri birine münāsib olmasa ferd ferd iderler, saklarlar ve **ferdlik** incüde kıatı ‘ayb durur.” (ŞTM 18a/9)

gerçeklik ~ **gırçeklik** < gerçek+lik “Gerçeklik, gerçek olma durumu.”

“benüm **gerçekligüm** ve senün yalānuñı ve benüm haqlıgımı senün bātılığunı beyān kıla nidesin” (KE 382/7)

“eger tanrı senden **girçeklik** bulursa azıksuz binüsüz seni dilegüne irüre” (KE 484/9)

hastalık < Far. hasta+lık “Hastalık, sağlığı bozulma durumu”

“kankı ‘avrat kim dehneyi içse, toğurmakdan kalur ve hem dürlü dürlü belälara ve **hastalık**lara mübtelâ olur”(ŞTM 82b/13)

ikilik < iki+lik “Görüş, fikir olarak birbirinden zıt veya farklı gruba bölünmüş olma.”
“Tasavvufta Allah’ın mutlak ve sonsuz varlığının birliği karşısında ikinci bir müstakil varlık kabul etme; Hak ve kâinat, Hak ve kul, O ve ben gibi birbirinden her bakımdan ayrı iki varlık algılama durumu, fark ve tefrika hâli, isneyniyet.”²⁴⁶

ikilik mihnet-durur bellü bilün / göçün andan birlik evine gelün (GN 545)

iplik < ip+lik “İplik.”

“ol altun **iplik**lerin ve ol altun tahtayı götürdük ve ol aydın girdügi delüğe girüben gitdük...” (KE 306/10)

konukluk < konuk+luk “Konuk olma durumu, misafirlik.”

“‘Ācââyib **konukluk**lar itdiler dünürlere” (AT, bâb 107)

“pes ol gice ol köyde **konukluk** ve menzil bulamadılar” (KE 471/4)

konşuluk ~ **konşuluk** < konşulXk “Komşuluk.”

Hazretüne anı ilet yüzi ak

Mustafâ **konşulığı**nda vir durak (VN 19/47b)

²⁴⁶ <https://lugatim.com/s/ikilik>

“ve anı **konşuluk** haqıyıçun pes işi yavuz **konşılığ**ıla hatim eyledün ve ol kişi üzere seni dutmadı illā ‘akluñ eksüklügi...” (KE 526/9)

kovucılık < kovucı+lık “Dedikoduculuk, dedikodu yapma durumu.”

“kim âdemilere ben gendü fażlumdan virdüğüm ni‘meti günülmedi anasına eylük kıldı ve **kovucılığ**a yörimedi” (KE 431/9)

kullık ~ **kulluğ** ~ **kulluk** < kul+IXK “Hizmet, hizmetçilik.”

Bilürmi sen, niçün geldün cihāna

sini **kulluğ** içün yaratdı Sultān (ÇH 5)

Ol zamānda oğruluk kılan kanı

İki yıl **kulluk** kılar dūni günü (YZ 39b/8)

TakrİR oldı uş tamām ol biş kapu / Bildük anda ne-y-imiş **kullık** tapu (GN 3157)

“ve şabr eyle **kullığına** hīç bilür misin yā Muḥammed Taḥrı Ta‘ālā’ya bir adaş âdem oğlanı eydür...” (SKT 331/1)

kurbānlık < Ar. kurbān+lık “Kurbanlık, kurban edilmeye uygun”

“Velākin **kurbānlık** yılkı akşak bolsa ya karağū ya depük bolsa ya aruk bolsa ya iglü bolsa, anı kurbān kılama revā bolmas.” (BH 69b/20)

maşharalık < Ar. maşkara+lık “Maskaralık, alay etme, eğlence konusu yapma”

“diniñüzi **maşharalık** ve oyuncak ol kişilerden kim kitāb vērildiler sizden burun kāfirleri daḥı dostlar daḥı qorquñuz” (SKT 116b/4)

müte‘allık < Ar. müte‘al+lık “Yakın, bağı.”

“ve Ḥerek Fārs’a **müte‘allık** yir durur.” (ŞTM 9b/5)

nitelik ~ **nitelük** < nite+IXk “Nitelik, durum, hâl.”

“kim ne **niteligi** bar ne bolası bar ne bolmağı bar ne durağı...” (BH 89a/26)

Selāmun ‘aleyküm yā sinle ehli

Bilsem kerek **nitelügünüz** aḥvālünüz (BH 143b/11)

oğruluk ~ **oğurluk** ~ **oğurlık** < oğru ~ oğurlXk “Hırsızlık.”

Ol zamānda **oğruluk** kılan kanı

İki yıl kulluk kılar dūni günü (YZ 39b/8)

Étdi Bünyāmin **oğurluk** tutdılar

Mısr içinde zindāna életdiler (YZ 41b/4)

“Dün qarānu bolsa baqar, muḳāmından durur, **oğurluk** itmege barur.”

(BH 18a/17)

“**Oğurlık**da it çeñildüren bunda dutılır, ṭā‘ātın köceñleden anda dıtılır.”

(BH 82b/15)

ortaklık < ortak+lık “Ortaklık, ortak olma durumu.”

“Atluñ, yayan dirşürgil, bunların üzre ve **ortaklık** kılğıl bunların birle mällar içre daḳı oğlanları içre...” (BH 166b/3)

“daḳı eyitdi ben bir müzd işledüm benüm ādemiler üzere **ortaklığum** ve bayluğum varıdı” (KE 877/1)

ögdülik < ögdü+lik “Övme.”

“Hīç kimerseye bu **ögdülik** degmedi kim ‘Aliye degdi.” (BH 130a/20)

pārsalık < Far. pārsā+lık “Dindarlık, sofuluk, dinine çok bağı olma”

“Kaçan kim ‘Aliyy-i Murtaza **pārsalık** birle dördünçi derecede boldı erse dördünçi ḥalīfelik aña degdi” (BH 127b/20)

sağlık < sağ+lık “Sağlık, sıhhat.”

“**Sağlık** şükrin bilsün.” (BH 96a/22)

şayruluk ~ **şayruluk** < şayru+lXk “Hastalık, sayrılık.”

“ne **şayruluk** dēmege yarar yā oldur ki dükeli endāmları sağdur bir endāmı şayrudur şol aḳsaḳ ve gözsüz ten gibi” (TM 23a/5)

“kızıl igdenüñ nemfe‘atında gördüm tendürüstlüğü saklamakdan ve **şayruluğı** gidermekde ‘unnābda anı gördüm ammā ma‘deye yaramaz” (MŞ 26a/2)

Ya‘nī cümle hālda şükr Tañrı‘ya bayl[ıqda] yoksullıqda sağlıqda **şayruluk**da yigitlikde kocalıqda daqı buña benzelerde... cümle şükürlerüñ başıdır” (NH 152b/3)

“Ammā pīşe ki ‘ilme ta‘alluq dutar güyendelik ve na‘l-bendlik ki at **şayruluğın** bile ve dağı yapıcılık-dur. Her birinüñ resmi ve kolayı var.” (KN 125/3)

“ve dağı **şayruluk**lardan ki bu sebeble dembedem hādīs olurdı, kocalıq ve za‘if ilerürek gelür ve belürdür (EM 57b/1)

“evvelki ta‘līm: **şayruluk** nişānları kaçdur anı bildürür” (TM 3b/9)

“eyitdi ilāhī ben **şayruluk**dan ötürü gelmedüm kim otlanam ve esīrlıkdan ötürü gelmedüm kim kurtulam” (KE 119/14)

sevgülük < sevgü+lük “Sevgi, dostluk.”

“Velīkin köñlinden Mekke **sevgülüğü** şavulmadı.” (BH 103b/1)

sökellik < sökel+lik “Hastalık.”

“Andayuk minüm mü‘min kulum yazuk arusızına çalpaşur, men, aña **sökellik** renci degürür-men ve **sökellik** birle anuñ yazukın yumaq içün birür-men.”

(BH 95b/21)

şamuluk < şamu+lık “Cehennemlik.”

“Bular şeytānīdür qanda var-ısa

Şamulukdur eger peygamber-ise (BHK 51b/6)

“Ol kıyāmet küninde bolası durur. Ol kün kim uçmaqlıq uçmağa ve **tamuluk** şamuya gireler...” (BH 69a/22)

tendürüstlük < Far. tendürüst+lük “Sağlıklılık, sağlıklı olma durumu”

“kızıl igdenüñ nemfe‘atında gördüm **tendürüstlüğü** saklamakdan ve şayrulığı gidermekde ‘unnābda anı gördüm ammā ma‘deye yaramaz” (MŞ 26a/2)

uçmaklık < uçmaklık “Cennetlik.”

“Ol kıyāmet küninde bolası durur. Ol kün kim **uçmaklık** uçmağa ve tamulık tamuya gireler...” (BH 69a/22)

udsuzluk < udsuz+luk “Edepsizlik, hayâsızlık.”

“Tañrı tã‘atın kop **udsuzluk** birle nefsine tapmış...” (BH 15b/13)

urağutluk < urağut+luk “Kadınlık; kadın olma durumu.”

“Ben bir er-ven ‘İsā kavminden ve Meryeme tapu kılmış-van oğlanlığından **urağutluk** hâline degin” (BH 21b/12)

varlık < var+luk “Var olan her şey.”

Anun için oldı bu **varlık** kamu

Ay u yıldız yer ü gök uçmak tamu (VN 4/49a)

“Kamu **varlık** olmuş ol menzilde māt / Yavu varmış cism ü cān u ‘akl u zāt” (GN 9450)

2.Var olma durumu; mevcudiyet.

Yûnus derdile girüben ‘ışkun yolında dem-be-dem

Varlığın yoga sayuban ma’şûka intizār durur (YD 61/11)

“eger halkı taraymasa tañrının **varlığı** bilinmeyedi” (KE 42/3)

yoldaşlık < yoldaş+luk “Arkadaşlık, refiklik, refakat.”

“Bayındır Hān yigirmi dört bahadır sancağ bigini Yigenege **yoldaşlığa** bile koşdı” (DK 206/6)

b) Türkçe ya da ödünçleme sıfat kök ya da gövdesine eklenerek, kökteki anlama bağlı soyut isimler türetir:

āb-dārlik < Far. āb-dārlik “Tazelik, canlılık, parlaklık”

“... denizlerinden çıkan şedeflerün incüsünde leṭāfet ve ṭarāvet ve āb-dārlik az durur, veyāḥut hīç yok durur.” (ŞMT 9b/9)

acılık < acı+lık “Acı olma durumu, acılık.”

“... ve şafrānuḡ acılığın giderür” (EM 37b/2)

“şafrā nişānları beñiz sarulığı ve ağız acılığı ve ağız damak kuruluğı ve susalık şafrā ġālib olduğınun nişānı-dur.” (TM 27a/9)

‘ācizlik ~ **‘ācizlik** < Ar. ‘āciz+lık “Acizlik, güçsüzlük, kudretsizlik.”

“Ve düke **‘ācizlik** dili birle aydalar: ...” (BH 28a/7)

“Dilerem kim senün **‘ācizliğün**ı ḡalka bildirem tā senün ucuḡdan ḡalk azub gümrāh olmayalar” (MN 35a/2)

“peygamber eyitdi bunun **‘ācizligi** ve ḡācet diledügi benī İsrā’īl ḡarısı ḡācetine beñzer...” (SKT 294/1)

açlık < aç+lık “Açlık.”

İñen üzdi **açlıḡ** anuḡ kuvvetin

Görür bir geyik sürer aḡa atın (SNB 191/11)

anuḡ-ıçun yēmedük şimdi aş

yoksa kemürürdük **açlık**dan ṭaşı (YZ 37a/14)

“**Açlık** düşḡārlığı bolmaya.” (BH 33b/24)

“Haḡ birle ‘İşi ḡayātı durur, **açlık** bularuḡ azığı durur, şabr bularuḡ ḡatığı durur, şükr burlaruḡ yimişi durur...” (BH 88a/14)

“ve bilürem kim buza ‘ıfüḡ sebebi **açlık**dur” (MN 32b/5)

“Ve cehd eyle ki yolda savuḡda **açlığa** ve susuzlığa şabr ēdesin” (KBN 139/2)

“ve ol arınun bir gzsz ve dilsz ve ktrm olı varıdı ve h gşiden ana yiyesi ve iesi ulaşmazıdı pes aan Cercse **alık** irdi ol arıya eyitdi h senn atuna yiyesi iesi ola mı arı eyitci bunca gndr kim benm atumda am yokdur” (KE 925/12)

auklık < auklık “Aık olma durumu, aıklık.”

“Ve bu esbb-ı zarr alt ksmdur: Biri hav, biri am, biri hareket ve skn. Drdinci, uyu ve uyanuklık. Bşinci, **auklık** baluluk” (KBN 143/2)

adamılık ~ **demlik** < Ar. adam ~ dem+IXK “nsanla ilgili olma, insanlık”

“Kişi ki sz bilmeye **adamılık**dan aşra ola, egeri şreti dem-ise” (KBN 138/8)

“dem-isen olmaıl hayvn-şft

demlik marifetur marifet (TT 1b/21)

“eyitdi: yaban keisi ifti ve olaıyun oşbu şefkati eyler. sen **demlign**la şunun gibi sllei’ anasıyla depeletun. (MN 60b/11)

“Ve eger men bekleme-se erm sen **demlign** yan beşeriyetın ıla ern.” (BH 119a/19)

“Amma ol blk ki anlara **demlik** yninden ten ve cn ve hvaş dege, yan comardlık ve orlık ve dnş, anlar peygmberler[ur]” (KBN 205/11)

arlık < aır+lık “Deer, eder, bedel; arlık.”

bir daı **arlıı** altun gmiş

bir daı hem aırınca mşgimiş (KY 14a/509)

“Cn laf durur, diler kim yoaru ıa, ten **arlıı** komas, aşaa eker, cn omas yoaru dartaş.” (BH 116b/2)

2. Saygınlık, itibar.

Yūsuf eydür iki kezdür geldünüz

Delim hürmetler **ağırlık**lar buldunuz (YZ 41a/8)

Ya‘nī peygamberlik **ağırlığ**ın sizden biz kidermedük mü?” (BH 119a/13)

āhistelik < Far. āheste+lik “Ağırlık, yavaşlık”

Ve altı haşlet kendüzünde saklayasın: Biri heybet; ikinci adl bahşış eli saklamak dördüncü **āhistelik** ki yeyni ve evecek beşinci toğru söylemek” (KBN 183/9)

aḥmaklık < Ar. aḥmak+lık “Budalalık, akılsızlık”

“Bunların **aḥmaklığ**ın görün, gendüzinden şerri def‘ idemeyeni tanrılığa yaramaz-ıduğın zıkr itmediler.” (TİKT 59b/16)

‘ākılık < Ar. ‘āk+lık “İtaatsizlik, serkeşlik”

“‘**Ākılığ**ından ötürü mīrāşdan mahrūm kalmas.” (BH 110a/21)

alacalık < alaca+lık “Alaca olma durumu, karışık renklilik.”

Ve anları ki dēdüm, kara ola, eyü olur Semend ya‘nī al at artuğı kızıl gözlü ve kül tülü bir reng ola ki, hīç **alacalık** olmaya” (KBN 97/12)

alçaklık < alçaq+lık “Tevazu, alçak gönüllülük, yumuşak huyluluk.”

“Bir durur mülk içinde, **alçaklık** kılur düleni nesne anuñ uluğlığına” (BH 49a/11)

“Ve namāz kılan kişi tekebbürden ırak olur; zırā namāz **alçaklık** şüretidür” (KBN 15/13)

arıklık ~ **arılık** ~ **arulık** < arığ ~ arı ~ aru+lık “Arılık, saflık, temizlik.”

“Yarısı tene **arıklık** durur ve yarısı boyna āzāzlık durur.” (BH 59b/14)

“Yokamanı müşhafa illā **arılığ**unuz hālinde.” (BH 108b/15)

“Dükeli hālde ve her nesnede **arılık** sevgülüdür.” (KBN 15/12)

“Eger talak virilse, ol kişi **arılığı** uzanmışdur, dokuz ay tura andan sonra”
(NH 142b/8)

“Hāşıyyeti, gökçekligi ve **arılığı** ve şeffāflığıdır ve yaşıllığıdır. Tabī‘atı bāriddür üçünci derecede, yābis durur evvelgi derecede.” (ŞTM 51a/12)

“Ya‘nī Yūsuf’un **arılığına** ikrār itdüğüm şunun içündür kim...” (TİKT 82a/4)

artukluk < artuk+luk “Fazlalık, artıklık, ziyadelik.”

“Nice kim birür erse taķı artuk istersen. Bu **artukluğ**un hūc kıyı bolmas.”
(BH 83a/14)

“bu faşıl Şām ilinūn ve anūn kavminūn bereketin ve **artukluğ**ın beyān kılur”
(KE 491/1)

“iki dirhemden artuk ola ve egerçi **artukluk** bir habbe veya iki habbe ola...”
(ŞTM 10b/11)

aruklık ~ **arukluk** < aruk+lXk “Zayıflık, güçsüzlük.”

“Ol kul ki ma‘īšet-içün alasin ‘alāmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunlığı kısalığı **arukluğ**ı semizliği aķı kızılı yoğunluğı inceliği saçı derisi yufkalığı.” (KBN 88/5)

“İkinci fasıl tenūn semüzligi ve **arukluğ**ın ve katılığın ve süst-lığın beyān kılur ammā semüzlik et çoklığından-dur” (TM 21b/8)

“**Arılığı** ‘özr issünūn kaçan vaķt girse- bātil olur, degüldür vaķt çıķduğında.”
(NH 26b/5)

aşaklık < aşak+lık “Tevazu, akçak gönüllülük.”

“Ādem ‘aleyhi’s-selām aşaklık kıldı, yücelik buldı” (BH 26a/20)

aydınlık ~ **aydınlık**: Aydın olmak durumu, ışıklı, parlak.

çü **aydınlığa** döndi kara gecé

güneş nûrı başladı ağdı yüce (SNB 73/6)

“Andan bir cevher yarattı, hem **aydınlık** ve hem karanlık yarattı”

(BH 109b/13)

“Ve burnından gāh gāh kan tama ve **aydınlık** sevmeye ve tîz ve katı ısıtması ola” (EM 44a/13)

ayrılık ~ ayruluk ~ ayruluk < ayrı ~ ayrulXk “Ayrılık, ayrılma.”

“ve kıyāmet güninde benümile senün aranda perde ola ve ebed **ayrılık** ola”

(KE 288/3)

“Mūsā eyide benī İsrā’îl içinde **ayruluk** bırağduñ ve savaş kıldıñ” (KE 437/11)

“ya’nî işbu benümile senün aranda **ayruluk** sebebidür” (KE 471/12)

āzādlık ~ āzāzlık < Far. āzād ~ āzāz+lık “Azat olma durumu; azatlık, kurtulma”

‘İşkun selāsilinde zencîre kim ki düşse

Āzādlık istemez ol olsa vücdı toprak (YD 132/6)

“Tartışsalar irte vaqtı geçdükden sonra-ğavl kul kavlîdur **āzādlık** tamām olur.”

(NH 34a/14)

“İlk on gün rahmet durur yazuklulara, orta on kün mağfiret durur muқтаşidlere, soñ on kün oddan **āzādlık** durur...” (BH 42b/18)

“Yarısı tene arıglık durur ve yarısı boyna **āzāzlık** durur.” (BH 59b/14)

“Evvel ülusi rahmet, ikinci ülusi mağfiret durur, üçinçi ülusi oddan **āzāzlık** durur.” (BH 42b/16)

azgunluk < azgun+luk “Azgınlık, dalalet, doğru yoldan sapma.”

“Yok durur hağdan sonra illā **azgunluk**.” (BH 5b/3)

‘**azizlik** < Ar. ‘azîz+lık “Azizlilik, değerlilik”

“**Azīzlik** munçaḳ bolur kim anuḡ adımına Taḡrı ta‘ālā and yāz kılur:...”

(BH 92b/1)

azlık < az+lık “Azlık, az olma.”

“Kime kim t̄a‘at kılmaḳ ağır kelse ol müşāhede **azlık**ından bolur.” (BH 5a/13)

baḡluluk < baḡlu+lık “Kapalılık.”

“Ve bu esbāb-ı zarūrī altı kışmdur: Biri havā, biri t̄a‘ām, biri ḡareket ve sūkūn.

Dördinci, uyḡu ve uyanuḡlık. Bēşinci, aḡuḡlık **baḡluluk**” (KBN 143/2)

bahādurlık < Far. bahādurlık “Yiḡitlik, cesurluk, kahramanlık”

“zirā vaḡt ola ki āşl ve kök **bahādurlık** hīḡ fāyide ētmeye (KBN 108/6)

“Eger yavaş olursa ḡorḡaḡdur dirler eger cūr‘et idüb **bahādurlık** iderse delüdur dirler” (MN 43a/1)

baḡıllık ~ **baḡīllık** < Ar. baḡıl ~ baḡīl+lık “Hasis olma durumu, pintilik, cimrilik”

“Ammā eyle diyenler köḡerler; dünyāligi yine ḡarīşlik birle direrler, **baḡıllık**

“birle yıḡarlar, riyā birle ḡarc kılurlar, biri biri birle dūşmānlık birle keḡerler.”

(BH 144b/3)

“Birḡaç söz dēyeyim ki sözde **baḡıllık** ētmış olmayam” (KBN 124/6)

“ev issi eyitdi: ma’zūr dūşer ki şarābumuz eksükdür ammā **baḡīllık** şanmayasız” (MN 20a/14)

baylık ~ **bayluk** < bay+lXk “Zenginlik.”

“t̄ama‘uḡı ādemilerden kesgil kim ol gey **baylık**dur ve t̄ama‘ kılmaḡdan saḡıḡıl kim ol bellü yoḡsulluḡdur” (KE 606/13)

“Yoḡsulluḡ ol durur kim pārsālar cān u ten birle şatun alurlar ve **baylık** ol durur kim ḡāfiller aḡa yarsıḡurlar” (BH 87b/15)

“zirā sultān ‘izzeti **baylık** ‘izzetinden artuḡdur ki pādiṣāh ḡullıḡından semriyesin” (KBN 155/10)

İṣid ol **baylık** nedür eydem saṡa / Kim bilesin bu iṣi öṡden soṡa (GN 5849)

“daḡı eyitdi ben bir müzd iṣledüm benüm ādemiler üzere ortaklıḡum ve **bayluḡum** varıdı” (KE 877/1)

bedbaḡtlık < Far. bedbaḡt+lık “Bedbaḡtlık, talihsizlik, bahtsızlık”

“ve likīn **bedbaḡtlık** baṡa ve benüm ḡerime ḡālib oldı” (KE 688/2)

bollık ~ **bolluk** < bol+IXḡ “Bolluk, bereketlilik, her ṣeyin bereketli ve bol olması.”

“eyitmiṣler kim bereketlü didüḡi su **bollıḡı** ve aḡaçlar ve yimiṣlerdür”
(KE 638/3)

Yedi yıl yaḡmur yaḡmaya ḡalḡ bunlana

Bolluk ola bata cihān ni‘mete (YZ 25b/11)

böyüklük ~ **büyüklük** < böyük ~ büyük+lük “Büyüklük.”

“endam **böyüklüḡine**: kaṡan büyük olsa kiṡi eylemek dēseler anı sara koyarlar
hīḡ depretmeyeler kiṡi.”(TM 41a/D)

Büyüklük görinür sende baṡa uṣ

Ululıḡ üzere hīḡ ḡılmazamuṣ (BHK 53a/6)

comardlık ~ **cōmerdlık** < Far. comard ~ cōmerd +lık “Cömertlik, eli aḡıklık”

Ḳıla **cōmerdlık** ḡıyāmetde Ḳalab

Ḳulların baḡıṣlaya ol ferd Rab(YZ 48b/12)

Comardlık her ḡula Ḳaḡdan ‘aṡādur

Degül diyenlerün sözi ḡaṡādur (BHK 19a/7)

“Amma ol bölük ki anlara âdemîlik yöninden ten ve cân ve havaş dege, ya‘nî **comardlık** ve toğrılık ve dāniş, anlar peygāamberler[dür]” (KBN 205/11)

cūyendelik ~ **cūyendelik** < Far. cūyende+lik “Arayıcılık”

Aña bu **cūyendelik** gelmiş-idi / Ne ki oldı olısar bilmiş-idi (GN 25/37)

Pes Muhammed geldi baş oldı aña / Menzili **cūyendelik**dur görseñüz
(GN 2545)

çirkinlik < çirkin+lik “Çirkinlik, çirkin olma durumu.”

“melik eyitdi oldur görmez misiniz işbu yıyısı²⁴⁷ çirkinligin...” (KE 921/1)

çoklık ~ **çokluk** < çok+lik “Çok olma durumu, çokluk, bereketlilik.”

“tañrı ta‘ālā İbrāhīmün zürriyetine ve döline bereket virdi hattā kim **çoklık** içinde şol gayet irürdi” (KE 638/11)

“İkinci fasıl tenün semüzligi ve aruklığın ve katılığın ve süstlığın beyān kılur ammā semüzlik et **çoklığından**-dur” (TM 21b/8)

“pes kaçan Dāvūd zamānı oldı ve Davūd bularuñ içinde Feleşīn yirinde delim uzun zamān eglendi ve bularuñ her gün **çokluğu** artardı” (KE 638/13)

derinlik < derin+lik “Derinlik, derin olma durumu.”

“Zirā, güneş harāreti aña katı eşer ider ve **derinlikde** ve yufkalıkda mu‘tedil olan yirleruñ şadeflerinün incüsü āb-dār...” (ŞTM 8b/13)

“pes günüñ yarusı dahı artukı çarhından düşer ve ol deniz **derinligine** girür yarusı yā dahı artukı batar...” (KE 34/13)

dirilik ~ **dirlik** < ET. tirig +lik “Hayat, geçim.”

²⁴⁷ Yazmada yiyesi. (KE, s.515)

“dahı siziñiçün uyquyı rāhatlık eyledük dahı geceyi sūtret eyledük ve gündüzi **dirlik**içün yaratduk...” (SKT 628b/4)

Dirliği dünyādā sağ eylemedük

Ölümümüz’çün yarağ eylemedük (VN 19/15a)

Ölmeklik **dirlik** ola ölümsüz **dirlik** bula

Başlu gönül onula merhemi sen olasın (YD 261/2)

“dünyā **dirliğinde** bir yële oğşar ki içinde od ola doķına bir kavm ekinliğine kim zulm eetmiş olalar” (SKT 63b/6)

“ikinci bir yigitlik gerek kim sonunda kocalık olmaya üçünci **dirlik** gerek sonunda ölüm olmaya” (KGZ 44a/4)

“Kocalık vaktında **dirlik** ne’ydügin / Eyüsin ü yavuzın niçe’ydügin” (GN 9251)

delülik ~ **delülük** < delü+IXk “Delilik.”

“eger dilersen tanırdan dileyeyin sendeki **delüligi** gidersün” (KE 476/10)

“ve eyitdi işbu kızını şok daraķcı ‘avratı dutan **delülük** dutmış imdi ana ölüm acısın datdururvan” (KE 393/3)

doğrılık ~ **doğrulık** ~ **doğruluk** < doğru ~ doğru+IXk “Doğruluk, gerçeklik.”

“yavuz işler āşikāre oldı ve eyü işler basıldı ve yalan çoğaldı ve **doğrılık** azaldı” (KE 547/15)

“pes kaçan Kıtıfır gördi kim Yūsufun gönlegi ardından yırtılmış ‘avratı ve hıyānatın ve Yūsuf **doğruluğın** bildi”(KE 250/6)

“Süleymān eyitdi allāhu ekber işbu sā‘at var anı getür halk kamu hāzır iken kim **doğruluk** belüre ve kuşlar re’īsine buyurdı...” (KE 626/7)

döleklilik < dölek+lik “Güvenilirlik, temkinlilik.”

“pes altıncı tabakada Yüsufı gösterdi **döleklilik** tâcıyla tâclanmış görklülük ve ululuk hüllesin geymiş ve kerâmet ridâsın egnine bırakmış (KE 220/15)

dürüstlik < **Far.** dürüst+lik “Dürüstlük, doğruluk.”

“anun **dürüstliğine** i’tikâd bağlayup aña iki had urmak gerek” (KE 585/15)

düşvârlık < **Far.** düşvâr+lık “Zorluk, güçlük”

“ya’nî tanrı size gençlik diler **düşvârlık** dilemez” (KE 3/13)

efdalılık < **Ar.** efdal+lık “Üstünlük”

“dahı âhiyetün menzilleri ulurağdur **efdalığı** dahı ulurağdur” (SKT 301a/3)

egrilik ~ **egrilük** < egri+IXk “Eğrilik; yanlışlık, bozukluk.”

“şükr ol Allâh’a ki indürdi kulu üstine ki Muhammed resüllâhdur Qur’ân’ı dahı Qur’ân’da **egrilik** kılmadı doğru mu’tedildür” (SKT 312b/2)

“dahı âdemîlerün nicesi ‘ibâdet eyler Tanrı Te’âlâ’ya **egrilük** bile eger hayr yetişse kendüye şabit olur dini üstine” (SKT 357a/6)

eksiklik ~ **eksüklük** ~ **eksüklük** < eksik ~ eksük+IXk “Eksiklik, noksanlık”

“dahı biz işiddüğümüz vakt Qur’ânı aña inanduk pes kim ki Tanrı’sına **eksiklik**den ve horlıktan korkmaz” (SKT 618a/6)

“kaçan hayz görse namâz kılmaz ve oruc dutmaz dîn **eksüklüğü** ol-durur”
(KE 59/1)

“ve anı konşuluk hakıyıçun pes işi yavuz konşılığıla hatim eyledün ve ol kişi üzere seni dutmadı illâ ‘akluñ **eksüklüğü**...” (KE 526/9)

emînlik < **Ar.** emîn+lik “Eminlik, güvenilirlik, inanılrlık”

“evveli biri **em̄nlik** gerek şonunda k̄orkı olmaya ikinci bir yigitlik gerek kim şonunda k̄ocalık olmaya üçüncü dirlik gerek sonunda ölüm olmaya” (KGZ 44a/4)

“Z̄ü-Nefer eyitdi **em̄nligi** olmaya ol vākı‘aya ne k̄adar çāresi ola” (KE 950/13)

“kendü evümüzde ferāg-ı bāl-ıla oturalum, cihānda **em̄nlik**den yig ni‘met yokdur.” (FBŞ 87a/3)

esrüklik < esrük+lik “Şarhoşluk.”

“Vaşl şarābın maña içürdi, ol şarāb birle mini esrük kıldı. Diledüm kim ol **esrükligi** āşikāre kılam.” (BH 93a/19)

“içküye ikindüden şonra otur ki esrüyince ahşam ere, kimse **esrükligün** görmeye” (KBN 53/14)

eyülik ~ **eyülük** < eyü+IXk “İyilik.”

“ol **eyülik** içinde niçe yol olduk...” (KE 334/1)

“ve bu nev‘ūd **eyülik**de ve fāyidede semendürīden edng durur” (ŞTM 123a/8)

“ve bu nev‘ **eyülük**de evvelgiye yakın durur.” (ŞTM 90b/2)

“pes Mürşed bin Sa‘d eyitdi ilāhī baña **eyülük** ve gerçeklik virgil” (KE 123/9)

fakīrlık < Ar. fakīr+lık “Yoksulluk.”

Kişiye kim ululuk ola pīşe

Fakırlık aña ne vechden bilişe (BHK 53b/5)

“bu yıllardan şonra eger **fakīrlık**dan k̄orksañuz bay eyleye” (SKT 197b/4)

fāsıklık < Ar. fāsık+lık “Günahkarlık”

“çok gişi yavuz işden ve **fāsıklık**dan yığıldı” (KE 646/3)

geñezlik < geñez+lik “Kolaylık.”

“ya‘nī tañrı size **geñezlik** diler düşvārlık dilemez” (KE 3/13)

“Allāh her nefse illā özine vërdügince Tanrı Ta‘ālā kılacakdur sarplıkdan şonra
geñezlik” (SKT 603a/3)

gerdenkeşlik < Far. gerdenkeş+lik “Asilik, kibirlilik”

“Kārūnuñ her gün **gerdenkeşligi** ve cabbārlığı ve Mūsāya düşmanlığı artardı”
(KE 450/1)

giñlik < giñ+lik “Genişlik.”

Bir deñiz kim aşğa deriñ yolu

allāh bile meger anuñ **giñligi** (MC 329)

Ki her bir qandilün **giñligi** iy yār

Rivāyetdür ki yitmiş dünyāca var (BHK 47a/8)

gökçeklik < gökçek+lik “Güzellik, şirinlik, hoşluk.”

“Hāşıyyeti, **gökçekligi** ve arılığı ve şeffāflığıdur ve yaşıllığıdur. Tabī‘atı
bāriddür üçünci derecede, yābis durur evvelgi derecede.” (ŞTM 51a/12)

görklülük ~ **görklülük** < görklü+IXk “Güzellik”.

“bir er yazıya indi bularıñ bayramına irişdi bularuñ ‘avratları **görklülüğ**in gördi
(KE 100/15)

“pes altıncı tabākada Yūsufı gösterdi döleklik tacıyla tāclanmış **görklülük** ve
ululuk hüllesin geymiş ve kerāmet ridāsın egnine bırakmış (KE 220/15)

gürlük < gürlük+lik “Yiğit olma durumu, yiğitlik, kuvvetlilik.”

Mūsī elinden nēte oldı ‘aşā

Düşmeninün **gürlüğüne** ejdehā? (SVM, II/33)

harışlık < Ar. harış+lik “Açgözlülük”

“Ammā eyle diyenler köçerler; dünyālığı yine **harīşlık** birle direrler, bahıllık birle yıgarlar, riyā birle harc kııurlar, biri biri birle düşmānlık birle keçerler.”
(BH 144b/3)

hāynlık < Ar. hāin+lık “Hain olma durumu, hainlik”

“Şol İzmiroglı niçe bir **hāynlık** itse tursa gerekdür” (AT bâb 95)

horlık < Far. “hor+lık” “Hor olma durumu, hakirlik, bayağılık”

“toğru tedbīr ve şavāb oldur ki aşaklıkdān ululığa degesin ve gendüzünü **horlıkdān** kırtarasın” (MN 30a/8)

“dahı biz işiddüğümüz vakt Kıur’ānı aña inanduk pes kim ki Tanrı’sıña eksiklikden ve **horlıkdān** kıorkmaz” (SKT 618a/6)

hoşluk < Far. hoş+luk

Yemek içmek bihişte nūrdandur,

Hoşluğun uçmak içre hūrdandur (SVM 35)

incelik < ince+lik “İnce olma durumu, incelik.”

“Ol kıul ki ma‘īşet-içün alasın ‘alāmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunlığı kısalığı arukluğı semizliği akı kıızılı yoğunluğı **inceligi** saçı derisi yufkalığı.” (KBN 88/5)

issilik < issi+lik “Sıcaklık, hararet.”

“ve şovuklık içinde saru ve ak rengi **kızıl** ve kıara renglü otdān şovuğrakdūr anuñiçün-kim **issilik** yaş nesneleri kıara eyler...” (TM 51b/11)

“anuñ kıuvveti yaşlığından şonra üç yıla degin gider ve ol laţif kıılıcı ve göyündüricidür. Ve **issiligi** kıaşnıdan artuk eyler.” (EM 28a/2)

“pes kılıç dartup ol od **issiligi** katılığından Cercīs pāre pāre kıldılar” (KE 931/9)

katılık < katı+lık “Zorluk, sıkıntı.”

“İkinci fasıl tenün semüzlüğü ve aruklığın ve **katılığın** ve süstlüğün beyān kılur ammā semüzlik et çoklığından-dur” (TM 21b/8)

“pes kılıç dartup ol od issiligi **katılığın**dan Cercīs pāre pāre kıldılar” (KE 931/9)

keñezlik < keñez+lik “Kolaylık.” (bkz. geñezlik)

“Yā Muḥammed, **keñezlik** sonı düşvārılık bolur ve düşharlık sonı keñezlik bolur.” (BH 47a/11)

kısalık < kısa+lık “Kısalık.”

“Ol kıl ki ma‘īšet-içün alasin ‘alāmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunluğu **kısalığı** arukluğu semizliği ağı kızılı yoğunluğu inceliği saç derisi yufkalığı.” (KBN 88/5)

“ve maşrıkdan şon bıyardan doğup ve mağribde şon bıyar dulunıcağ ğāyet gün **kısalığı** olur”(KE 33/8)

kıtlık < kıt+lık “Az olma durumu, kıtlık.”

“Veheb bin Münebbih eyitdi bir zamānda ol kavm bir belā ve **kıtlık** irdi”
(KE 522/7)

korkaklık < korkak+lık “Korkaklık, korkak olma durumu.”

“pes Nūḥ aña **korkaklık** du‘ā kıldı andan ötürü sak oldu” (KE 110/14)

kuruluk < kuru+lık “Kuru olma durumu, kuruluk.”

“ve ammā bu ‘illet iki nesneden olur, biri **kuruluk**dan, biri yaşlıkdan...”
(EM 47b/6)

“şafra nişānları beniz sarulığı ve ağız acılığı ve ağız damak **kuruluğı** ve susalık şafra ğālib olduğınun nişānı-dur.” (TM 27a/9)

mengülik ~ mengülük < mengü+IXk “Ebediyet, ölümsüzlük, sonsuzluk.”

“Yā uçmak ehli, **mengülük** size uçmak içre, andan size çıkmak yok ve anuñ içinde **mengülik** size, ölüm yok. (BH 69b/4-5)

mihrerlik < Ar. mihter+lik “Ululuk, büyüklük”

“Lāyık degül **mihterlik** nişânına” (BH 111a/20)

miskinlik < Ar. miskin+lik “Yoksulluk, zavallılık”

Sekizinci makamı gey bilesin

Gerek her şahş **miskinlik** kılasın (BHK 19a/12)

muḥkemlik < Ar. muḥkem+lik “Sağlamlık, dayanıklılık”

“şonra teftiṣ itdiler, veznde ve şebātda ve **muḥkemlik**de yakūt bigi bulmadılar.” (ŞTM 52b/7)

peşīmānlık ~ peşīmānlik < Far. peşīmān+IIK “Pişmanlık, nedâmet”

“Anda ol işine peşīmān doldı, ol **peşīmānlık** taķı bir müzd durur.” (BH 95a/14)

“ağlaban ḥasret yaşın saçalr, **peşīmānlik** birle keçeler, himmet kanadı birle ‘ināyet meydānına uçalar.” (BH 17b/4)

rāḥatlık < Ar. rāḥat+lık “Dinlenme, rahatlık”

“daḥı siziniçün uyķuyı **rāḥatlık** eyledük daḥı geceyi sūtret eyledük ve gündüzi dirilikiçün yaratduk...” (SKT 628b/4)

sağlık < sağ+lık “Sağlık, sıhhat, esenlik.”

Ya‘nī cümle ḥālda şükr Tanrı’ya bayl[ıķda] yoķsullıķda **sağlık**da sayrullıķda yigitlikde ķocalıķda daķı buña benzelerde... cümle şükürlerün başıdur” (NH 152b/3)

şarplık < şarp+lık “Güçlük, zorluk.”

“Abdu’l-Muṭṭalib Ka‘be kulpın kodı kavumların alup ol **şarplık**ların bir nicesine vardı” (SKT 952/10)

“Allāh her nefse illā özine vërdügince Tanrı Ta‘ālā kılacakdur **şarplık**dan sonra geñezlik” (SKT 603a/3)

semizlik < semiz+lik “Besililik; semiz olma durumu.”

“Ol kul ki ma‘īšet-içün alasın ‘alāmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunlığı kısalığı arukluğu **semizliği** ağı kızılı yoğunluğu inceliği saçı derisi yufkalığı.” (KBN 88/5)

“İkinci fasıl tenün **semüzliği** ve aruklığın ve katılığın ve süstüğün beyān kılur ammā **semüzlik** et çoklığından-dur” (TM 21b/8)

sustlık ~ **süstlık** ~ **süstlük** < Far. sust+lik “Zayıflık, güçsüzlük”

“İkinci fasıl tenün **semüzliği** ve aruklığın ve katılığın ve **süstüğün** beyān kılur ammā **semüzlik** et çoklığından-dur” (TM 21b/8)

“münāsib durur, **sustlık**dan uvaqlı durur” (ŞTM 123a/12)

“Eger balasān yağından her gün bir katre göze tamzurular ve aña müdāvemet ideler, gözün **süstlüğü**ni giderir, be-ğayet mücerred durur.” (ŞTM 108a/3)

şeffāflık ~ **şeffāflık** < Ar. şeffāf+lik “Şeffaflık, saydamlık”

“Hāşiyyeti, gökçekliği ve arılığı ve **şeffāflığı**dur ve yaşillığıdur. Tabī‘atı bāriddür üçünci derecede, yābis durur evvelgi derecede.” (ŞTM 51a/12)

“ve yaşıl la‘lün rengi zümürred rengine beñzerdür, belkim, **şeffāflık**de ve rengi bir düzeye olmağda zümürredden yidür.” (ŞTM 54a/12)

tizlik < Far. tiz+lik “Sabırsızlık, acelecilik”

“Hasret odı köñli içine düşdi, **tızlık** beynine tokındı, bir damla der beynisinden közine indi, iki közi körmes boldı.” (BH 100b/2)

toğrılık < toğrı+lık “Doğruluk, dürüstlük.” (bkz. doğrılık)

“Amma ol bölük ki anlara âdemîlik yöninden ten ve cân ve havaş dege, ya’nî comardlık ve **toğrılık** ve dāniş, anlar peygāamberler[dür]” (KBN 205/11)

toklık < tok+lık “Katık.”²⁴⁸

“Tür-ı Sīna’dan biter anda yağ ki zeyt yağıdır ve **toklık**dur” (SKT 367a/6)

ululuk < ulu+lık “Ululuk, yücelik.”

Kişiye kim **ululuk** ola pīşe

Faķırlık aña ne vechden bilişe (BHK 53b/5)

“Bir durur mülk içinde, alçaķlık kılar düleni nesne anuñ **uluğlığına**”
(BH 49a/11)

“Ey bende örümcük perdedārılık kılduğı için bunun kibi **ululuk** bulasın.”
(BH 16b/1)

“toğru tedbīr ve şavāb oldur ki aşaklıķdan **ululuğa** degesin ve gendüzünj horlıķdan kırtarasın” (MN 30a/8)

“pes altıncı tabaķada Yūsufı gösterdi döleklik tācıyla tāclanmış görklülük ve **ululuk** hıllesin geymiş ve kerāmet ridāsın egnine bıraķmış (KE 220/15)

usluluk ~ **usluluk** < uslulXk “Akıllılık.”

“Meger **usluluk** bābında eydimezem güc-ile ‘ākıl ol” (KBN 211/1)

“Ve şabr etmek ikinci **usluluk**dur.” (KBN 94/14)

uzunlık < uzun+lık “Uzunluk.”

²⁴⁸ Küçük, a.g.e., s.43; 720.

“Ol k ul ki ma‘           alasin ‘al  meti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: **uzunluğı** kısalığı aruğluğı semizligi aķı kıızılı yoğunluğı inceligi saēı derisi yufķalıęı.” (KBN 88/5)

“...ol h  c  b **uzunlukı** yetmiŗ yıllık yir bola.” (BH 19b/10)

  k       <   k      k “  okluk.”

“Andan h  kmet i  inde h  yr  tı **  k      **in bild  rdi” (BH 4a/3)

ya       < ya        k “  yilik, g  zellik, uygunluk.”

“pes yazunuz anı da  ı yazsun aranuzda bir yazıcı **ya      ** bile da  ı yığınmasun yazıcı yazma  dan” (SKT 46b/5)

ya       < ya      k “Aydınlık.”

“Kaēan kim d  n keēer Ő  n     alur, ol va  tın Ő  bh bir nefes vurur, d  n   aran  luğının s  rer, cih  na **ya      ** yapar.” (BH 126b/4)

yalancılık ~ **yalancılığ** ~ **yalan  lık** < yalancı ~ yalan      k “Yalancı olma durumu, yalancılık.”

yalancılığ u bu  l u   ulm    lık

temerr  dlik    ‘ucb u yava  lık (SNB 375/14)

kim  n ki **yalancılık** ola i  i

da  ı ger  egine inanmaz ki  i (SNB 20/5)

“Eger Ő  bh-ı k  zibi Ő  na   osay  dum, **yalan  lık**dan Ő  na   aldı diyeler erdi.” (BH 18a/6)

ya  lık < ya      k “Tazelik.”

G  ne   y y  l anı y  ye, bilgil,

ya  lığı gide,   almaya bilgil! (SVM 60)

2. Islak olma durumu, ıslaklık.

“koca kişilerün ma‘desinde ve bağarsuğında ġarīb yaşlık çok **eglenici** olur”
(EM 57b/9)

“ve ammā bu ‘illet iki nesneden olur, biri kuralıktan, biri **yaşlıktan**...”
(EM 47b/6)

yavuzlık < yavuz+lık “Yavuz olma durumu, kötölük.”

Gendüzünden **yavuzluğu** sürgil,
Ne neseden, ki Hāk degül, durğıl

yeynilik < yeyni+lik “Hafiflik.”

“**yeynilik**de peri gibi ve yumuşaklıkda yılan gibiydi” (KE 370/12)

yoğunluk < yoğun+luk “Kalınlık.”

“ve cümle yılkılardan ol ulurağdur anuñ **yoğunluğu** biñ arşundur” (KE 65/7)

“Ol kul ki ma‘īšet-içün alasın ‘alāmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola:
uzunluğu kısalığı aruğluğu semizliği ağı kıızılı **yoğunluğu** inceliği saç derisi
yufkalığı.” (KBN 88/5)

yoksulluk ~ **yoksulluk** < yoksul+IXk “Yoksulluk, fakirlik.”

Ya‘nī cümle hālda şükr Tanrı‘ya bayl[ı]kda] **yoksulluk**da sağlıkda sayrılıkda
yigitlikde kocalıkda dağı buña benzelerde... cümle şükürlerün başıdur” (NH
152b/3)

“tama‘uñı ādemilerden kesgil kim ol gey baylıkdur ve tama‘ kılmağdan
sağıngıl kim ol bellü **yoksulluk**dur” (KE 606/13)

“**Yoksulluk** ol durur kim pārsālar cān u ten birle şatun alurlar ve baylık ol durur
kim ġāfiller aña yarsığurlar” (BH 87b/15)

yozluk < yoz+luk “Yoz olma durumu, kötölük.”

“pes Delhāş bir ‘avrat şüretinde ol ‘avratlara geldi ve bunları birbirile **yozluk**
işleme kındurdi” (KE 312/10)

yufkalık < yufka+lık “Yufka olma durumu; sığ olma, derinliği az.”

“Zīrā, güneş harāreti aña kıatı eşer ider ve derinlikde ve **yufkalık**da mu‘tedil olan yirlerün şadeflerinün incüsü āb-dār...” (ŞTM 8b/13)

yumuşaklık < yumuşak+lık “Yumuşaklık, yumuşak davranış.”

“yeynilikde peri gibi ve **yumuşaklık**da yılan gibiydi” (KE 370/12)

yücelik < yüce+lik “Yücelik, büyüklük”.

“Ādem ‘aleyhi’s-selām aşaklık kıldı, **yücelik** buldı” (BH 26a/20)

yüklülük < yüklü+lük “Hamilelik, hamile olma durumu.”

“pes kaçan anuñ **yüklülüğ**in bildiler ve dañladılar” (KE 546/11)

zebünlik < Far. zebün+lik “Acizlik, güçsüzlük”

“imdi vaktıdur kim erenler ħamiyyet kıuşağın cānları biline bağlanub nāmus saklayub ölüme rāzı olalar ve düşmeden girü kıalub **zebünlik** ādın kıabül itmeyeler” (MN 50b/5)

zeyreklik < Ar. zeyrek+lik “Anlayışılık, akli başında olma durumu”

“kışı gerek kim sular ahvālinden vākıf ola kim sular birle tabībün **zeyreklik**in sınarlar” (TM 31b/1)

zībālık < Far. zībā+lık “Güzellik”

“cümle görkı cemālı ve **zībālığı** Ādeme virmişdi” (KE 221/13)

c) Türkçe ya da ödünçleme isimlere, sıfatlara eklenerek sosyal statü, makam, konum bildiren isimler türetir:

analık < ana+lık “Analık, annelik.”

“Ālī aydur: Oğlan bu yalan-van diyenün durur, **analık** mihri dilemes kim oğlanı öle.” (BH 129b/16)

atalık < ata+lık “Atalık, babalık.”

“Ol ki **atalık** şefkatı-y-ıdı, yerine getürdüm” (KBN 4/4)

“Bir gün şāh Ardaşīr **atalık** şefkatinden ve ‘ayālī turdı kıızı evine vardı, hālīn dirligin şordı” (MN 17b/8)

“Süleymānı kışğırdı ve eyitdi ol peygambarlık ve **atalık** haqqıyıçun kim habar virgil...” (KE 603/12)

oğullık < oğul+lık “Evlatlık.”

“İsmā‘īl aydur: Sinūñ köñlünde atalık mihri bar ve minüm köñlümde **oğullık** mihri deprenür.” (BH 71b/5)

beglik < beg+lik “Beylik.”

her birine ağı virdi bir direm

didī begler **begligin** size virem (KY 20a/778)

Ma‘zūl degül **beglik** birdüm saña

Ol **beglige** menşūr uş Qur‘ān minden (BH 95b/8)

Beglik ü kullık kamu yeksān ola / Ne ırak yakın ne ĩn ü ān ola (GN 4623)

“ammā **beglik** istemek ulu işdür ve bu iş çeri ve hadem ve haşem ve māl ve esbāb yardımını olmayınca olmaz” (MN 30b/1)

“Pes başmakçı **beglige** erişdi” (KBN 26/11)

“Kul ki kulluğdan kaçā hocası mertebesin istemiş olur **beglik** isteyen kul tīz helāk olur” (KBN 15/3)

“Ebreheye rāzī oldı ve **begligi** üzere muqarrer kıldı andan meligi Necāşī Ebreheye bitı yazdı” (KE 948/8)

dervişlik < Far. derviş+lik “Devriş olma durumu, tarikate

Yūnus Emrem bu yolda eksükligin bildürür

mest oluban çağırur **dervîşlik** bühtân bana (YD 12/10)

İşid imdi bu **dervîşlik**de aḥbār

Ne vaẓ'a söylemişdür hem ulular (BHK 52b/3)

“kaçan Zü'l-Ḳarneyn öldi pāzişāhlığın anuñ ağı İskenderūsā 'arza eylediler pes qabûl kılmadı zāhidlik ve **dervîşligi** ihtiyār kıldı” (KE 779/5)

ḥalîfalık ~ **ḥalîfelik** < Ar. ḥalîfe+lık “Halife olan kimsenin makamı, halifelik”

“yâ Lokmân kim saña ḥikmet virildi pes belâdan emîn olduñ ve baña **ḥalîfalık** virildi ḥaṭaya düşdüm belâya fitneye giriftâr oldum” (KE 735/5)

“Kaçan kim 'Aliyy-i Murtaẓa pārsālîk birle dördünçi derecede boldı erse dördünçi **ḥalîfelik** aña degdi” (BH 127b/20)

imâmlık < Ar. imâm+lık “Önderlik, liderlik”

“pes kaçan Ūşā öldi benî İsrâ'îlün qāẓîlığı ve **imâmlığı** Bulûkıyâ elinde qaldı” (KE 742/13)

ḳaynlık < ḳayın+lık “Dünürlük, sıhriyet.”

“Şābit olmaz **ḳaynlık** zinâ ile- baḳmaḳ ḥalâl ferce daḳı böyledür.”(NH 95a/16)

meliklik < Ar. melik+lik ‘Hükümdarlık’

“Dāvud birle Süleymānuñ kırkar yılḳı **melikliginden** göre.” (BH 52a/8)

oḡullık < oḡul+lık “Oḡul olma durumu, oḡulluk, evlatlık.”

“Sinün köñlünde atalık mihri bar ve minüm köñlümde **oḡullık** mihei deprenir.” (BH 71b/5)

pādişāhlık ~ **pāzişāhlık** < Far. pādişāh ~ pāzişāh+lık “Padişah olma durumu, hükümdarlık”

“biz ikümüz daḳı müflis ü bî-sermāye belki yalıncaḳ **pādişāhlık** nice isteyelüm” (MN 30b/2)

“pes bu **pādişāhlık** üzere tamām otuz yıl oldı...” (KE 884/13)

Hem görür ol hak didārın bī-hicāb / **Pādişāhlık** bulur anda bī-hisāb (GN 735)

“ve elinde **pāzişāhlık** kāmçısı sağ yanında yitmiş biñ ferişte...” (KE 221/2)

“ve çevreden cānavarlar işidüb hazır geldiler. Zîrek **pāzişāhlığı** ve Zirüy vezîrligi karar dutdı” (MN 40b/1)

Rahmetünden ger bize ihsān ola

Pādişāhlığına ne noksān ola (VN 19/43b)

peygāmbarlık ~ **peygāmberlik** < peygāmbar ~ peygāmber+LXX “Peygamberlik”

“Haḡ te’ālā İlyāsa **peygāmberlik** virdi” (MN 69b/14)

“Mücāhid eyitdi ol peygāmbarıdı benī İsrā’îl içinde **peygāmbarlık** aña virilmişidi” (KE 497/7)

“Ol orta boylu ve saḡalludur, daḡı **Peygāmbarlık** mühri vardur”(TİKT 174b/13)

raḡîklık < Ar. raḡîk+lık Kölelik, cariyelik.

“ḡaravaş **raḡîklığı** degül aşl, ikisinde daḡı muṡlaḡdur” (NH 101b/2)

re’îslik < Ar. re’îs+lik “Reislik, başkanlık”

“ve eyitdi Mūsā resüllük senün ve **re’îslik** Hārūnuḡ...” (KE 449/8)

resüllük < Ar. resül+lük “Peygamberlik, nebilik.”

“ve eyitdi Mūsā **resüllük** senün ve re’îslik Hārūnuḡ...” (KE 449/8)

sultānlık < Ar. sultān+lık “Sultanlık, hükümdarlık”

Oḡlan iken sultān kopar kim elin kim yüzün öper

‘Akıl bana yoldaş oldu sultānlıḡa düşdi gönül (YD 152/7)

“taḡrı ta’ālā Süleymāna mülki içinde şol ḡadar **sultānlık** virmişidi kim denizde ve ḡuruda hîḡ nesene andan ḡurtulmazıdı” (KE 670/12)

şā’irlik < Ar. şā’ir+lik “Şair olma durumu, şâir olma özelliḡi”

“Yā pīşedür ki ‘ilme ta‘alluk dutar. Yāhud pīşedür nesneye ta‘alluk dutmaz.

Tabıblık yā müneccimlik ve mühendislik ve **şā‘irlik** gibi” (KBN 125/1)

şehīdlik < Ar. şehīd+lik “Şehitlik”

“Hüseyn derecesi peygamber derecesine yakın bolsa üyürdi aña **şehīdlik** erzānī kıldı.” (BH 73a/17)

tañrılık < tañrı+lık “Tanrılık, Tanrı olma durumu.”

“Fir‘avnı mülket tahtına oturttum. **Tañrılık** da‘vīsin kıldı.” (BH 24b/8)

“Bunlaruñ ahmaqlığın görüñ, gendüzinden şerri def‘ idemeyeni **tañrılığa** yaramaz-ıduğın zıkr itmediler.” (TİKT 59b/16)

tercümanlık < Ar. tercüman+lık “Tercümanlık, çevirmenlik; türcüman olma durumu”

“Nüh peygambar arada **tercümanlık** eylerdi.” (TİKT 49a/9)

vaşīlik < Ar. vaşīl+ik “Vasi olma, vasilik”

“andan girü kabül eylese vaşīlığı revā degül Züfer kavlında” (NH 64b/17)

velālīk < Ar. velāl+ik “Velāyet, velilik”

“āzādlik buyuranuñ olmaz, buyırılmışuñ olur, **velālīk** dağı anuñ olur” (NH 44a/19)

velilik ~ **velīlik** < Ar. veli ~ velī+lik “Velilik, veli olma”

“yoğdur **velīlik** fāsıka, işböyle zıkr eyledi” (NH 96a/20)

“Ādemüñ bilinde **velilige** ve uçmağa yaramaz varıdı çün anları anuñ bilinden çıkardı...” (KE 55/15)

vezīrlık < Ar. vezīr+lik “Vezirlik, vezaret”

“ve çevreden cānavarlar işidüb hazır geldiler. Zīrek pāzişāhlığı ve Zirüy **vezīrligi** qarār dutdı” (MN 40b/1)

“Loğmān Dāvūda gendü hikmeti birle **vezīrlık** kılurıdı” (KE 735/4)

yalavaçlık < yalavaç+lık “Peygamberlik, risalet.”

“korkmağıl kim Tanrıdan ta‘ālā haber ketürdüm. Tanrı saña **yalavaçlık** birdi.”

(BH 147a/9)

zāhidlik < Ar. zāhid+lik “Zahitlik”

“kaçan Zü'l-Ḳarneyn öldi pāzişāhlığın anuñ ağı İskenderūsā ‘arza eylediler pes kabūl kılmadı **zāhidlik** ve dervīşligi ihtiyār kıldı” (KE 779/5)

d) Türkçe ya da ödünçleme isimlere eklenerek iş, meslek ve uğraş bildiren isimler türetir:

bārkeşlik < Far. bārkeş+lik “Yük taşıyıcılık”

“**bārkeşlik**de çü bizüz fāik

Boynuza niçün olmaduk lāyık (HN 80)

bāzircānlık ~ **bāzirganlık** < Far. bāzircān ~ bāzirgen+lik “Tācirlik, tüccarlık”

gemi issi bir hoş cūhūd idi bay

bāzircānlığa bulmuş idi kolay (SNB 197/5)

“Bu iş **bāzirganlık**dur, anı bilmek ulu ‘ilmdür” (KBN 87/1)

“Vire kıl için kim şatun aldı **bāzircānlık** için...” (NH 86b/20)

“Sen bir oğul birle ve men bir cān anuñ hoşnūzluğın bulur ersevüz bunun kibi

bāzirganlık kanda bulgavuz?” (BH 71a/19)

“kim **bāzirganlık** için biregüden kıl aldumıdı yavlağ görklü çıkdı”(KE 239/6)

boyacılık < boyacı+lık “Boyacılık.”

“Aydur: Küni körür-men, muṭbaklık kılur, çigleri bişürür, zevk birle kılur, ayı

kör-men **boyacılık** kılur” (BH 89b/14)

çopanlık < Far. çōbān+lık “Çobanlık.”

“pes Ya‘kūb yidi yıl aña **çopanlık** kıldı kaçan şart yirine geldi ulu kıızı Liyānı

Ya‘kūba virdi” (KE 202/14)

dāyalık < Far. dāya+lık “Dadılık, bakıcılık.”

“ol bakan Mūsānun kız kardaşıdır ve İsiye yöredeki ‘avratları kıgırup anı
südlerin ‘arz eyleridi kim **dāyalık** için ihtiyār kıla pes her ‘avrat kim anı alup
emzürmege kaşş eyleridi” (KE 355/10)

dilençilik < dilençi+lik “Dilencilik.”

“Kerīmlere lāyık degül konukların **dilençilige** çıkarmak ya’nī yoksullara fıtra
şadağasın birün, ilenmege çıkmasunlar didi” (BH 59a/24)

düzdlık < Far. düzd+lik “Hırsızlık”

“İlmi yirinde, **düzligi** ziyāde huccet-ile bu başarılmaz, yalvarmayınca olmaz.”
(FBŞ 88a/17)

ekincilik ~ **ekinçilik** < ekinci ~ ekinçi+lik “Tarım ile uğraşan, çiftçilik, rençberlik.”

“eyitdi kelecini işitdüm anun üçün uş saña geldüm bilgil kim tesbīh kim
ekincilik içinde tañrı senden kabül kıla Davūd oğlına virilen pāzişahlıktan
yigrekdür” (KE 611/7)

“Birisi şol ekin eken kişidür / Kim bu **ekinçilik** anun işidür” (GN 3701)

faķīhlık < Ar. faķīh+lık “Fakihlik, fıkıh uzamanlığı.”

“pes ‘Ömer bin ‘Abdul’-‘Azīz eyitdi **faķīhlık** bundan artuk nite olsun andan
buyurdi bir kīse getürdiler” (KE 408/11)

güyendelik < Far. güyende+lik “Söyleycilik, hânendelik”

“Ammā pīşe ki ‘ilme ta‘alluk dutar **güyendelik** ve na’l-bendlik ki at sayrulığın
bile ve dañı yapıcılık-dur. Her birinün resmi ve kolayı var.” (KBN 125/2)

ħatīblık < Ar. ħatīb+lık “Hatiplik”

Mūsā bulara çıkdı ve bular bir giñ yire dirgenmişdi pes **ħatīblıgı**la durdı ve
bulara ögüt virdi” (KE 451/1)

imāmlık ~ imāmluk < imāmlXk “İmamlık, imam olma.”

“Anuñ kaşdı **imāmlığa** ‘avratlara- degülsür şart uymaklığun revālıgına”

(NH 23b/19)

“Ebū Bekr-i Şiddīk ilerü keçsün, **imāmluk** kılsun, men mescide barmağa taķātım yok durur” (BH 150a/9)

“Nitekim Muştafa Muḥammed **imāmlık** kıldı, mü’ezzinlik kılmadı”

(BH 43b/19)

kaşşārlık < Ar. kaşşār+lık “Yıkayıcılık, çamaşırcılık”

“Biz şaṭun al, ayruķ nesene alma, ol destūr olur cümle ticārete, yā eyitse şabbāglıgı, ya **kaşşārlıgı** otur” (NH 61a/16)

kazzāzlık < Ar. kazzāz+lık “İpek işleyen, ipekçilikle uğraşan”

“sen **kazzāzlık** işledün, mālumı telef eyledün, ödegil!” (NH 60b/6)

kaẓīlık < Ar. kaẓī+lık “Kadılık”

“**Kaẓīlık**ımı elden kōdı” (BH 157b/5)

“pes kaçan Ūşā öldi benī İsrā’İLün **kaẓīlıgı** ve imāmlıgı Bulūķıyā elinde kıldı”

(KE 742/13)

ķulağuzlık < ķulağuz+lık “Kılavuzluk, rehberlik.”

“Yıldızları görer-men **ķulağuzlık** kılur, deñizde yöriyenlere yol kösterür”

(BH 89b/15)

muṭbaķlık < Ar. muṭbaķ+lık “Aşçılık”

“Aydur: Kūni kōrür-men, **muṭbaķlık** kılur, ķigleri bişürür, zevk birle kılur, ayı kōr-men boyacılık kılur” (BH 89b/14)

muzdūrlik < Far. muzdūr+lık “Amelelik, işçilik”

“men bir ķuş ṭoyurmaķdan ‘āciz boldum ķuyu şuvı birle, urağutı nite ṭoyura-men **muzdūrlik** birle?” (BH 80b/8)

mü’ezzinlik < Ar. mü’ezzin+lik “Müezzinlik”

“Nitekim Muṣṭafā Muḥammed imāmlık kıldı, **mü’ezzinlik** kılmadı”

(BH 43b/19)

mühendislik < Ar. mühendis+lik “Mühendis olma durumu, mühendisin işi”

“Yā pīşedür ki ‘ilme ta‘alluk dutar. Yāhud pīşedür nesneye ta‘alluk dutmaz.

Tabıblık yā müneccimlik ve **mühendislik** ve şā‘irlik gibi” (KBN 125/1)

müneccimlik < Ar. müneccim+lik “Müneccim olma, müneccimin işi, astrologluk”

“Yā pīşedür ki ‘ilme ta‘alluk dutar. Yāhud pīşedür nesneye ta‘alluk dutmaz.

Tabıblık yā **müneccimlik** ve mühendislik ve şā‘irlik gibi” (KBN 125/1)

“pes ilerüki yolu ve dirligi ayruksıtdılar ve cāzuluk **müneccimlik** āşıkāre oldı”

(KE 295/12)

na’l-bendlik < Far. na’l-bend+lik “Nalbantlık; nalbant olma durumu”

“Ammā pīşe ki ‘ilme ta‘alluk dutar güyendelik ve **na’l-bendlik** ki at sayrulıgın

bile ve daḥı yapıcılık-dur. Her birinün resmi ve kolayı var.” (KN 125/2)

pāsbānlık < Far. pāsbān+lık “Bekçilik, nöbetçilik”

“Düni körür-men, sağduçlık kılur, yatup uyuyanlara **pāsbānlık** kılur.”

(BH 89b/18)

perdedārlik < Far. perdedār+lık “Perdedarlık, perde tutuculuk”

“Ey bende örümcük **perdedārlik** kıldıḡı için bunun kibi ululuk bulasın.”

(BH 16b/1)

şabbāḡlık < Ar. şabbāḡ+lık “Boyacılık”

“Biz şaṭun al, ayruk nesene alma, ol destür olur cümle ticārete, yā eyitse

şabbāḡlıka, ya kaşşārlık otur” (NH 61a/16)

sağduçlık < sağduç+lık “Sağdıçlık, bekçilik.”

“Düni körür-men, **sağduçlık** kılur, yatup uyuyanlara pāsbānlık kılur.” (BH 89b/18)

sağucılık < sağucı+lık “Ağıt yakıcılık.”

“andan iblīs ol iki qarşusına şol kadar ağladı kim buları kayğulu kıldı evvel
şağucılık ol kıldı” (KE 53/8)

sakḳālīk < Ar. sakḳā+lık “Su dağıtıcılığı, su dağıtma işi”

“Bulıdı körer-men, kim **sakḳālīk** kıılır, ekinçiler ekinin şıvaru birür.”
(BH 89b/15)

sakḳalayıcılık < sakḳalayıcı+lık “Koruyuculuk.”

“pes **sakḳalayıcılığa** ulu taḡrı yigrekdür ve ol esirgeyici ve raḡmat kılıcıdır”
(KE 269/14)

sarrāflık < Ar. sarrāf+lık “Sarraflık, sarrafın yaptığı iş”

Sarrāflığı öğrenmeyen bu gevheri boncuk sanur

Varur virür yok nesneye bilmez neye satduğunu (YD 401/5)

sāzkārlik < Far. sāzkār+lık “Uygunluk”

Sāzkārlik eyleye ol halk-ıla / Cümle halkuḡ göḡlin ala hulk-ıla (GN 5903)

ṭabıblık < Ar. ṭabīb+lık “Hekimlik, doktorluk”

“Yā pīşedür ki ‘ilme ta‘alluḡ dutar. Yāḡud pīşedür nesneye ta‘alluḡ dutmaz.

Ṭabıblık yā müneccimlik ve mühendislik ve şā‘irlik gibi” (KBN 125/1)

yapıcılık < yapıcı+lık “Duvarcılık, yapı ustalığı.”

“Ammā pīşe ki ‘ilme ta‘alluḡ dutar güyendelik ve na’l-bendlik ki at sayrılıḡın
bile ve daḡı **yapıcılıḡ**-dur. Her birinüḡ resmi ve kolayı var.” (KN 125/3)

yüzgücilik < yüzgücilik “Yüzme, yüzücülük.”²⁴⁹

Ve baḡa gerekmez-idi, **yüzgücilik** öğretiler” (105/9)

e) Türkçe ya da ödünçleme isimlere, sıfatlara eklenerek yer, mekân isimleri türetir:

çöplik ~ **çöplük** < çöp+IXk “Çöplük.”

²⁴⁹ Doḡan, a.g.e., s.98; 486.

“Beni İsrâ’îl **çöl**liginde bir pâre et olup yatdı ‘avratından artuk kimse yakın gelmez oldı ve ol şabrın ve şükrin arturdı” (KE 332/15)

“pes **çöplük** yöresinde gezüp ağlarıdı Eyyūbuñ gevdesin bulam diyü”
(KE 335/4)

ekinlik < ekin+lik “Ekin ekilen yer; bahçe, tarla.”

“ömrüm **ekin**liginden ben hāşılumı götürdüm

od birağısaduñ sen anşuzda hırmānuma (SNB 121/3)

“dünyā dirliginde bir yele oğşar ki içinde od ola doğına bir kavm **ekin**ligine kim zulm etmiş olalar” (SKT 63b/6)

“Şāmda Ken‘ān yirinde cabbārlar köyinde Ciyrūn içinde bir **ekinlik** şatun almışıdı” (KE 192/2)

“ve kafir mālından iki bostān düzdi ki içinde üzüm ve hurma **ekinlik** ve ırmaqlar var-ıdı.” (TİKT 146a/13)

“ëy oğul! Bilgil ki benüm gidecegüm gün yakındur, sen dağı benüm ardumca gelmegün yakındur. Bu cihān bir **ekinlik** gibidür” (KBN 5/9)

otlık < ot+lık “Otluk.”

“ol ki tağdīr eyledi hidāyet vèrdi dağı ol kim **otlğı** bitürdi ve anı katı yeşil eyledi” (SKT 638b/7)

yatalık < yatak+lık “Barınılan yer, barınak.”²⁵⁰

ol arada bir qarıcıuğ var idi

ki **yatalığı** eski dīvār idi (SNB 290/5)

f) Türkçe ya da ödünçleme isimlere, sıfatlara eklenerek hastalık ya da fiziksel engel isimleri türetir:

²⁵⁰ Ali Cin, **Hoca Mesûd -Süheyl ü Nevbahar** (Kenzü’l-Bedâyi’), Eğitim Yay., İstanbul 2012, s.719.

alalık < ala+lık “Alalık, tende bulunan lekeler, abraşlık.”²⁵¹

“kaçan oğlanı tábütan çıkardılar Fir‘avn kız[ı] anuñ yarından alup tenine dürtti şoloğ dem **alalığ**ı gitdi” (KE 355/3)

cüzāmlık < Ar. cüzām+lık “Cüzzam hastalığı”

“**cüzām** ‘illerti **vāki**’ olmaz ve eger **cüzāmlık** vaki’ olduğından sonra götürerler ve götürmegine müdāvemet ideler” (ŞTM 25b/5)

dilsüzlik ~ **dilsüzlük** < dil+süz+Xk “Dilsizlik, konuşamam durumu.”

“Hak ta‘ālā ol bendeyi üç āfetden ĩmin kıla: Bir sağırılık, ikinci **dilsüzlik**den, üçinçi közsüzlikden.” (BH 175a/9)

“kim tañrının kulları var tañrı korkusı buları dıñsuz kılmışdur buların söylemedügi **dilsüzlük**den ve sözden kalmağdan ötürü degül...” (KE 324/10)

ķarağulık < ķarağ+lık “Körlük, âmâlık.”

“zeyt yēñisi mu‘tedildür ve eskisi issidür, göze çekseler göz **ķarağulıg**ın gidürür.” (EM 19a/9)

kellik < kel+lik “Kel olma hastalığı, kellik.”

“Ol ki benden bu **kellik** ‘aybı gide ve gökçek saçum bite.” (TİKT 151a/14)

körlük < kör+lik “Körlük, âmâlık.”

Ger inandıñsa Hāk’uñ birligine

Vēr şalavāt iblīsün **körligine** (YZ 34b/10)

“Zahhak eyitdi **körlük**den sonra gözlü oldu ve za‘ıflıktan sonra kuvvatlu oldu ve ķocalıktan sonra yigitlige döndi” (KE 286/3)

közsüzlik < köz+süzlik “Körlük, âmâlık.”

“Hak ta‘ālā ol bendeyi üç āfetden ĩmin kıla: Bir sağırılık, ikinci dilsüzlikden, üçinçi **közsüzlik**den.” (BH 175a/9)

²⁵¹ Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., s.597.

sağırlık < sağır+lık “Sağırlık, sağır olma durumu.”

“Haḫ ta‘ālā ol bendeyi üç āfetden ĩmin kıla: Bir sağırlık, ikinci **dilsüzlik**den, üçüncü közsüzlikden.” (BH 175a/9)

g) Türkçe ya da ödünçleme isimlere, sıfatlara eklenerek bir topluluğa, guruba (din, mezhep, görüş) aitlik bildiren isimler türetir:

müsülmānlık < Ar. müsülmān+lık “Müslümanlık.”

müsülmānlık işin ilerü getir

müsülmān olıgör ferāgat ötür (SNB 9/3)

“Ve ol kün kim **müsülmānlık** kapısı açıldı, ‘Arablar **müsülmānlık**a kelür boldılar, ilk **müsülmānlığa** gelen ‘Aliyy-i Murtaẓā erdi.” (BH 128a/8-9)

h) Belirli bir zamanı, süreyi, vakti ya da devreyi ‘periyodu’ gösteren isimler türetir:

āyiselik < Ar. āyise+lık “Hiç hayız görmeme durumu, menopoz dönemi”

“Bizüm atumuzda mādām kim **āyiselik** addına girmese, ayıla ‘iddet utmaya” (NH 142b/12)

gençlik < genç+lık “Hayatın ocuklukla, orta yaş arasında kalan dönemi, gençlik.”

“İkinci yigitlik yaşı üçüncü kırğıllık yaşı-dur ol böyümeklik yaşı **gençlik**den ve oğlanlıdan tā resīde olıncadır bu yaşıu addi yigirmi yıldur” (TM 22a/1)

arılık < arı+lık “Yaşlılık, ihtiyarlık.”

“amular bilsünler yigitler yigitliginde anı bulmaslar, ocalıında ve **arılık**ında bulurlar” (BH 140a/8)

ırğıllık < kırğıl+lık “Orta yaşlılık dönemi, orta yaşlılık.”

“Kişinün yaşın bildürür âdeminün yaşı dört mertebedür evvel büyümeclik yaşıdır ikinci yigitlik yaşı üçüncü **kırğıllık** yaşı-dur.” (TM 21b/15)

2.Saçı sakalı ak düşme zamanı durumu.

“gökden indüğinden şonra **kırğıllık** hālinda âdemilere söyleyesidür”(KE 856/3)

ƙocalık ~ **ƙocalık** ~ **ƙoçalık** < ƙoca ~ ƙoça+IXƙ “Yaşlılık, ihtiyarlık.”

“**Ƙocalıgum** vaqtı aldurduğum yalıñuz oğul!” (DK 72b/11)

“Ya‘nī cümle hālda şükr Tañrı‘ya bayl[ıƙda] yoksullıƙda sağılıƙda sayrılıƙda yigitlikde **ƙocalık**da daƙı buña benzelerde... cümle şükürlerün başıdur” (NH 152b/4)

“**Ƙocalık** vaqtında dirlik ne‘ydügin / Eyüsin ü yavuzın niçe‘ydügin”

(GN 9251)

“Diñle imdi ol **ƙocalık** hālını / Eydeyüm bir bir saña ahvālını” (GN 1195)

“evveli biri emīnlik gerek şonunda ƙorƙı olmaya ikinci bir yigitlik gerek kim şonunda **ƙocalık** olmaya üçüncü dirlik gerek sonunda ölüm olmaya” (KGZ 44a/4)

“Ƙamular bilsünler yigitler yigitliginde anı bulmaslar, **ƙocalık**ında ve ƙarılıƙında bulurlar” (BH 140a/8)

“ve dağı şayrılıƙlardan ki bu sebeble dembedem hādīs olurdı, **ƙocalık** ve za‘īf ilerürek gelür ve belürdür” (EM 57b/1)

“dağı işbu **ƙocalıgum** içinde ve ‘avratum niceme oğuldan ƙızdan ƙızdıyısıa ‘ayāl virmege ƙādirdür” (KE 786/2)

“ya‘nī ırılmadıñ Yüsufı ol ƙadar öğdüñ ve söyledüñ kim **ƙoçalık**dan bunadıñ ve ‘aƙlun gitdi ve helāklige yaƙın olduñ” (KE 278/6)

ƙuşluk < ƙuş+luƙ “Kuşluk vakti.”

Oldı **kuşluk** Yahūda bir arada

Ṭurdu anda güci yétmez kim gide (YZ 41a/1)

oğlanlık < oğlan+lík “Çocukluk.”

“bil ki şınık **oğlanlık** hâlinde tîz biter, yigitlerde andan gec biter” (CN 120a/4)

“İkinci yigitlik yaşı üçünci kırgıllık yaşı-dur ol böyümeklik yaşı gençlikden ve **oğlanlık**dan tâ resîde olıncadur bu yaşuñ haddi yigirmi yıldur” (TM 22a/1)

“Yūsuf eyitdi atam bu ta‘bîri **oğlanlık** zamânında gördüğüm düşüñ tahkîk beni yaradan Tañrı anı girçek eyledi” (SKT 260a/2)

“Ben bir er-ven ‘İsâ kavminden ve Meryeme tapu kılmış-van **oğlanlığı**ndan urağutluk hâline degin” (BH 21b/12)

resîzelik < Far. resîze+lík “Yetişkinlik, ergenlik”

“Her kim **resîzelik** şerbetin içdi erse aña vâcib boldı Tañrı emrine bil bağlamak.” (BH 40b/15)

yigitlik < yigit+lík “Gençlik.”

“Kamular bilsünler yigitler **yigitliginde** anı bulmaslar, kocalıkında ve karılığında bulurlar” (BH 140a/8)

Geçdi **yigitlik** dahı oldı koca / Bir işit anuñ dahı hâli niçe (GN 1194)

Yola gider başaramaz **yigitlige** eli varmaz

Bu nesneleri koyuban yavunmaga düşdi gönül (YD 152/11)

“Kişinüñ yaşın bildürür âdeminüñ yaşı dört mertebedür evvel böyümeklik yaşıdur ikinci **yigitlik** yaşı üçünci kırgıllık yaşı-dur.” (TM 21b/15)

Ya'nî cümle hâlda şükr Tanrı'ya bayl[ıkda] yoksullıkda sağlıkda sayrulukda **yigitlik**de kocalıkda dağı buña benzelerde... cümle şükürlerün başıdır” (NH 152b/3)

“pes tanrı ta'ālā Şālihi bulara **yigitlik** hālinda peygambar viribidi” (KE 126/13)

“evveli biri emīnlik gerek şonunda korkı olmaya ikinci bir **yigitlik** gerek kim şonunda kocalık olmaya üçüncü dirlik gerek sonunda ölüm olmaya” (KGZ 44a/4)

i) İsimlere eklenerek âlet, araç isimleri türetir:

avandanlık < Far. ābādān+lık “Alet, edavat”

TS'de *avadanlık* (II) ‘alet, edevat’ şeklinde yer almaktadır.

“eger bir **avadanlık** ile varam

Saňa arpa yêrine şeker vërem (SNB 237/5)

“Üçünçi yıl aya, yarar **avadanlığa** şattı, hîç kimsede ay ve altun ve gümüş kalmadı.” (BH 101a/14)

“Meşelâ, kaçan kim billûrdan bir **avadanlık** elli dirhem ola ve hem şāfî ve şeffâf ola, içinde ta'sîr olmaya” (ŞTM 95a/2)

yağlık < yağ+lık “Mendil, peşkir, bez parçası.”

anuñ mislini görmemiş oladı

aña vërdi bir **yağlığa** töladı (SNB 260/2)

ol nübüvvet **yağlığını** âfîtab

şundı aldı eline (ol) bā-şitAb (KY 38b/1524)

j) İsimlere eklenerek bitki isimleri türetir:

çirişlik < Far. şiriş+lik “Çiriş otu”²⁵²

²⁵² Önler; a.g.e., 2019, s.321; Çetin, a.g.e., 2020, s. 79.

çiriş otı, çirişlik; Farsça *siriş* kelimesinin Türkçeleşmiş şekli *çiriş* köküne isimden isim yapma eki getirilmesiyle bir bitki ismi türetilmiştir.

“**çirişlik** kökin kazalar demregüye üç def‘a dürteler...” (MŞ 132b/6)

“Rüfes-i hekīm eydür ‘ūd-ı şalībe Yūnān dilince favāniyā dērler ve Türkī dilince baladı otı dērler bir otdur **çirişlik** köki gibi olur ammā ancılayın uzun degüldür...” (162a/4)

günlük < *gün+lük “Güzel koku vermesi veya bir yerin pis kokusunu gidermek için yakılan bir zamk.”²⁵³

günlük ‘Günlük ağacı; ak günlük, kara günlük olmak üzere iki çeşidi vardır. (II) Günlük ağacının tütsü olarak kullanılan ve nefese rahatlık veren reçinesi’ anlamıyla yer almaktadır.²⁵⁴

Gülensoy, Clauson’un çalışmasını referans göstererek kelimenin etimolojisini günlük < küñ-/küy- ‘yanmak, tutuşmak’ *küy-ü-n-gü+lük / *küñ-gü-lük / köy-ün+lük > künlük > gün +lük şeklinde açıklar.²⁵⁵

“ol ki şaru zācdur yumşak dögeler, gülāba **günlük** katalar, ocağda kaynadalar...” (EM 17b/15)

“Ben **günlük**den gayrısına mühr itdüm, ‘akreb şoğana içürdüm, fā’ide itdi.” (ŞMT 69a/2)

“ve kettān toḥmın ve **günlük** ve şām sakızı dögeler ve şaru mumı katup ısıcağla vuralar...” (MŞ 118a/3)

günlük (II): Tütsü.²⁵⁶

Güncel Türkçe Sözlük’te *günlük (II)* ‘Tütsü için kullanılan bir tür ağaç sakızı’ anlamıyla yer almaktadır.

²⁵³ Argunşah, **a.g.e.**, 1999, s.375.

²⁵⁴ Çetin, **a.g.e.**, s. 124.

²⁵⁵ Gülensoy, **a.g.e.**, c.1, 2007, s. 397.

Clauson, **a.g.e.**, 1972, s. 732.

²⁵⁶ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.763.

“ancılayın bu peygamberarla tanrı ta‘ālā şayrulara şifā viresidür ve işbu
günlüğün dahı dütüni göge irer bundan ayruķ hīç nesenün dütüni göge irmez”
(KE 810/1)

k) Renk bildiren isimlere eklenerek o rengin yaygın olduğunu bildiren isimler türetir:
aklık < ak+lık “Ak olma durumu, aklık, beyazlık.”

Otuz iki incü bitmiş mercân içinde i cānum

Kıymeti a‘lā incüden **aklığı** da incüden ak (YD 132/3)

“Ve anuñ başı ak mercāndandır ve **aklığı** qar gibidür” (KE 211/13)

“balğam nişānları beñiz **aklığı** ağızdan yar çok akmak...” (TM 27a/7)

göklük < gök+lik “Mavilik, yeşillik.”

“ya‘nī göz **göklüğü** mübārek ve kuṭludur” (KE 573/5)

karanlılık ~ **karanlılık** ~ **karanlılık** ~ **karanlılık** < karānı ~ karān ~ karānu+lXk “Işık
olmama durumu, karanlık, zulmet.”

“peygamberler ve melikler işbu karānluğı istemediler sen dahı istemegil biz
korğaruz iş bu **karanlılık** içinde” (KE 774/1)

“evlerine ve sarāyları **karanlılık** doldı pes bunlaruñ üstinden ve altından ve dört
yanından **karanlılık** şöyle dutdı kim **karanlılık**dan mevc ururlardı kaçan yakın
bildiler kim helāk olurlar (KE 765/13-14)

Dükeli yazuğunı müzd ède

Nür ola sen **karanlılık** gide (SVM 70)

“Andan bir cevher yarattı, hem aydınlık ve hem **karanlılık** yarattı” (BH 109b/13)

“pāzişāhlú esbābın ve ra‘iyyet ḥālin gözede ve ‘adlile zulm **karanlılığın**
gidere” (MN 67b/9)

“Eyle olsa bu dedüğümüz üç ser-māyeyi ol rāy **ķarañulıǵı** sebebi-y-ile zāyi‘
eder” (KBN 190/3)

ķızılılık < ķızıl+lık “Kızılık, kırmızılık.”

“Ve dahı **ķızılılık** ki tābişdür ķana ve şarulık tābi‘dür şafrāya...” (KBN 142/11)

“...taşını ve içini ķızıl ider ve güneşün ve havānuñ Һarāretleri miķdārınca
taşlara **ķızılılık** Һaşıll olur.” (ŞTM 87a/2)

“bir yol ķara ve bir yol ķızıl demürün ķaralığından ve baķırın **ķızılıǵı**ndan”
(KE 770/4)

şarulık ~ **şaruluk** < şarulXķ “Sarı olma durumu, sarılık.”

“Ve dahı **ķızılılık** ki tābişdür ķana ve **şarulık** tābi‘dür şafrāya...” (KBN 142/11)

“bu nev‘ ‘anberi sıyıcak ortasınun rengi gül renginden gözükür, az **şarulıǵa**
meyl ider.” (ŞTM 119b/11)

“ya‘nı renginde az **şaruluk** bulunur ve bu nev‘e cevheriler ķatı rağbet iderler.”
(ŞTM 12a/3)

yaşıllık < yaşıll+lık “Yeşil olma durumu, yeşillik.”

“Nişānı oldur ki gözi ķarası **yaşıllıǵa** ura, dāyim gözlerin açuķ duta”
(KBN 98/11)

“Ve aña nār çiçeǵi yapraǵı şuyın içüreler, sirkengübīn-i buzūrīyile ammā eger
yüzi rengi **yaşıllıǵa** vurursa ma‘de za‘īf olduǵındandır” (EM 52b/8)

“Hāşıyyeti, gökçekligi ve arılıǵı ve şeffāflıǵıdır ve **yaşıllıǵı**dır. Tabi‘atı
bāriddür üçünci derecede, yābis durur evvelgi derecede.” (ŞTM 51a/12)

1) İsim kök ya da gövdesine gelerek ‘üveylik’ anlamı veren isimler türetir:

analık < ana+lık “Analık; üvey ana, üvey anne.”

“Bizüm katumuzda şölüş **analığı** için ala, nısf kız qarındaşlığı için ala, iki cihet dağı mümkündür, cem‘ ola.” (NH 132a/19)

m) İsim kök ya da gövdedeki anlama bağlı *içinlik* anlamı veren ‘bağlama, ayırma, tahsis’ kavramı veren sıfatlar türetir:

aķçalık < aķça+lık “Akçelik, paralık.”

“oturduğı mülkinden ayruķ iki yuğa **aķçalık** nesneye eli irerse, aņa vācib durur”
(BH 69b/17)

aylık < ay+lık “Aylık.”

mısr ilinde mağribe iy cān-ı men

altı **aylık** yolıdı bil bunu sen (KY 9b/340)

ķara közlü, on **aylık** botlacı arvana daşra çıķdı” (BH 65b/5)

“şabāh seferi bir **aylık** yolıdı ve aķşam seferi dağı bir **aylık** yolıdı”
(SKT 462b/2-3)

“yā Şālih işbu kayadan bizüm için bir biserege beņzer yüklü on **aylık** botlacı deve çıkarğıl” (KE 127/7)

dünlik ~ **dünlük** < dün+IXk “Gecelik.”

“Ya‘ķüb Yūsuf yıyısın sekiz **dünlik** yirden duydı” (KE 285/8)

“eyitdiler saņa bularuņ arasında bir gün bir **dünlük** yaraķladı” (KE 767/11)

günlük < gün+lük “Günlük.”

“Bir niçe **günlük** yirler yarar atlar yarag idüp segirttiler, mübālaga ögdüller virdiler.” (AT, bâb 127)

“uzunlığı cenübden şemāle üç **günlük** yoldur, yüksekliği yarım **günlük** yoldur”
(TİKT 12a/21)

“Resūlu’llāh -şalli ‘aleyhi ve sellem- Medīne’sinden üç **günlük** yol ırāķdur.”
(ŞTM 90a/10)

yıllık < yıl+lık “Yıllık, senelik.”

“...ol hicāb uzunluğu yetmiş yıllık yir bola.” (BH 19b/10)

“Yir ile gök arası biş yüz **yıllık** yoldur ve her iki göğün aralığı dahı biş yüz **yıllık** yoldur...” (TİKT 6a/18)

kefenlik < kefen+lik “Kefen olmak için kullanılabilecek kumaş.”

“Eger **kefenligi** olmasa eski bizlerden dahı kefen kılsa revā olur” (KG 37a/ 2)

2.1.25. [+men]

İşlekliliğini kaybeden bir ektir. Erdal, Eski Türkçede birkaç kelimedede olduğunu hem isim hem de sıfatlara gelerek benzerlik ifade eden kelimeler türettiğini söylerken²⁵⁷; Eraslan, ekin küçültme ve benzerlik görevinin olduğunu ifade eder.²⁵⁸ Jean Deny, eki çoğumsanık olarak isimlendirir ve bu ekle az sayıda isim türetildiğini söyler.²⁵⁹ Karaağaç, benzerlik işlevinin yanında abartma ifade eden kelimeler türettiğini belirtir ve *koca* > *kocaman*; *köle* > *kölemen* kelimelerini örnek gösterir.²⁶⁰

Taranılan eserlerde iki örnekte tespit edilmiştir:

evcümen < evcü +men “Ev işlerinden anlayan, becerikli”²⁶¹

“Avrat gerek ki arı yüzlü ve arı dīnlü, **evcümen**, kedbānū, helālin sevice, nimet haqqın bilici, dili kısa, eli kısa ve kendü adın saşınıcı ola.” (KBN 101/4)

Türkmen < Türk+men “Oğuz Türkleri’nin bir kolu ve bu koldan olan”

“**Türkmen** eydür üzüm aluñ yiyelüm” (GN 625)

“Ammā **Türkmen**ün gāyet bahādur ve yarar yoldaşları-y-ıdı” (AT, bâb 98)

²⁵⁷ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s. 73-74.

²⁵⁸ Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.100.

²⁵⁹ Jean Deny, **a.g.e.**, s.300-301.

²⁶⁰ Günay Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.276.

²⁶¹ Enfel Doğan, **Şeyhoğlu Sadrüddin’in Kabus-nâme Tercümesi** (Metin-Sözlük-Dizin-Tıpkıbasım), 2011, s. 348.

2.1.26. [+ndü]

Kalıplaşmış olarak tek bir kelimeye yer almaktadır. ‘İki’ sayı ismine eklenerek, zaman bildiren yeni bir isim yapmıştır.²⁶² Taranılan eserlerde sadece bir kelimeye tespit edilmiştir:

ikindü < iki+ndü “İkindi.”

“Her kim dört rek‘at namāz kılsa ‘āşūrā küninde öyle birle **ikindü** arasında...”

(BH 74b/19)

“kaçan melik buları gördi sūcūda vardı gün doğmağından tā **ikindüye** degin andan başın sūcūddan kaldırdı” (KE 687/12)

2.1.27. {+rA} (+ra, +re)

Bu ek Türkçede eskiden beri kullanılan bir ektir. Eski Türkiye Türkçesinde Eski Türkçeye göre daha fazla kullanılır. Ek fonksiyon bakımından fazla işlevlik göstermez. Belli başlı kelimelerden yön, zaman zarfı yapar.

Taranılan eserlerde belli başlı birkaç kelimeye tespit edilmiştir:

içre < iç+re “İçeri, içinde”

gāh zindān **içre** zencīr ile bend

uşda kaldı kaygulu gönlüm şikār (KY 20a/762)

“Bu ol ay durur kim Qur‘ān **içre** adı ramazān” (BH 46a/3)

“İy yarānlar zāhirünüz terk idün / Bātın **içre** yirünüzi berkidün” (GN 752)

şonra < şon+ra “Sonra; arkadadan gelen kısım, ilerisi”

“dahı eyide öndinkiler **şonra**ğılara yokdur sizün bizüm üstümüze fażluñuz...”

(SKT 157a/4)

²⁶² Güreer Gülsevin, a.g.e.,2007, s.118.

taşra < taş+ra “Dışarı”

“bağubān kıyugundan götürüb **taşra** atdı” (MN 2a/5)

anā kim buyurdı eyle itdiler / içerüsin **taşrasın** arıtdılar (KY 20a/753)

“ol yırtıcıları anuñ ta’ātına boyun virmişlerdür şöyle kim bir laḫza anuñ buyruğından **taşra** olmazlar.” (MN 40B/4)

2.1.28. {+rAk} (+rak, +rek)

Eski Türkçeden beri işlek olan karşılaştırma ektir. Eski Türkiye Türkçesi dönemi eserlerinde yoğunlukla yer almaktadır. İsimlerden karşılaştırma anlamı taşıyan sıfat ve zarflar üretir. 16. yüzyılda sonra zamanla etkisini yitirip kaybolmuştur.²⁶³

Çalışmanın temelini isim yapımı oluşturduğu için sıfat ve zarf türetimine dair birkaç örnekle ekin açıklaması sınırlandırılmıştır.

Karşılaştırma görevinde isimler yapar:

“Sovuk günde **issirek** yeyeler.” (MŞ 4b/4)

“Biz eyitdük: ‘Allah Rasuli **yigrek** bilür.’” (TİKT 6a/17-18)

İmdi dinlen sözüme tutun kılsak

Bir söz aydam kim şekerden **tatlırak** (YZ 3b/17)

“ve her işin **ziştirāğı** müsülmāniken kāfir olmaḫdur” (KE 605/3)

“ve cümle yılkıllardan ol **ulurak**dur anuñ yoğunluğı biñ arşundur” (KE 65/7)

“Yüzleri nūrı güneşden **görklürek** / Degme birnün boyı nūrdan bir direk”

(GN 3081)

“İşid imdi eydeyüm ol işleri / Ol ölümden **katırak** teşvîşleri” (GN 3860)

²⁶³ Ali Akar, a.g.e., 2018, s.131.

“Lisanü’l-ḥamel ki bağa yaprağı ve siñirlü ot dağı dërler iki dürlü olur, birisi **kiçirek**dür ammā ulusı **yègrek**dür.” (MŞ 39b/6)

“Eger **bozırak** ve bulanuk olursa balğam galıblığına delıldür.” (MŞ 3b/11)

Ve ol yumşadıcı ve bişirici ve tağıdıcıdur. Anuñ tohmı ve dibi yaprağından **yègrek**dür” (EM 15a/8)

“ve dağı şayruluklardan ki bu sebebile dembedem ḥādīş olurdı, kıcalık ve za‘f **ilerürek** gelür ve belürdür (EM 57b/1)

“...ve zeyt yağıyla ta‘āmdan **ilerürek** ‘azīm muvāfıkdur” (EM 58a/4)

“Yā Muḥammed, senüñ ümmetüñ ḥayrı bu nır dün içinde **yigrek** ve **artukrak** durur Dāvud birle Süleymānuñ kırkır yılkı melikliginden göre.” (BH 52a/8)

“dağı āḥiretüñ menzilleri uluraqdur efdallığı dağı **ulurak**dur” (SKT 301a/3)

2.1.29. [+sı]

Eski Türkçedeki{+sIg} ekinden gelişen sıklığı düşük olan bir ektir. {+sI-} isimden fiil ve {-ğ} fiilden isim türetim ekinin kaynaşması ile oluşmuş {+sIg} biçiminde görülen ve benzerlik gibilik anlamı veren birleşik bir ektir.²⁶⁴

Gülsevin, söz konusu ekin {+ÇA} ekinin bazı sıfatlara eklenerek zarf olarak oluşan işleviyle benzerlik gösterdiğini belirtir.²⁶⁵

Taranılan eserlerde hem sıfat hem de isim türettiği görülür:

ayruksı < ayruk+sı “Bambaşka, farklı.”

gördi yūsuf ḥikmeti **ayruksı**dur

kendünün ṭonında yidi ben durur (KY 16a/603)

²⁶⁴ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.48; Korkmaz, **a.g.e.**,2004, s.62-63.

²⁶⁵ Gülsevin, **a.g.e.**,s.119.

birisi dèdi hoca nolur yèmiş

bize uğramışdur bir **ayruksı** iş (SNB 197/7)

Tenri her bir kişi bahşîş bulur,

Haşların bahşîşi **ayruksı** olur (SVM, II/26)

“Ve her bir cinsün tabı‘atı, gevheri **ayruksı**dur.” (KBN 90/3)

“Pes bulardur Tañrı’nun hās kulları / halkdan **ayruksı** bilün pes bunları”
(GN7563)

“Tañrı buyruğından ötüri bayak Tañrı **ayruksı** eylemez anı ki...” (SKT 263b/3)

2.1.30. [+sul]

İsimlerden benzerlik ve ilgi isimleri yapan işlek olmayan bir ektir. Bu dönem eserlerinde sadece bir kelimedede tespit edilmiştir.

yohsul ~ yoksul < yoh ~ yok+sul “Yoksul, fakir.”

Yūsuf buyurdı mışırılı geldiler

Bay u **yohsul** kamu hazır oldular (YZ 48b/3)

bana gelsün **yohsul** olan bay ola

bu māl u ser-māye dükkān benümdür (YD 31/5)

du‘acısı her bay u **yohsul** idi

rahmet eyle bunlara buğday il (SNB 27/4)

Veled **yohsul**dı sensüz bu cihānda;

Sini buldı, gezden beg u baydur (SVM, XXIII/9)

Çü ‘illet bulmasañ yohsulı bayı

Harîfündür kılursın her gedāyı (BHK 8a/5)

Yıkmaınça Ka‘be’yi ben gitmeyem / Korkmañuz siz **yohsula** zulm itmeyem
(GN 4253)

“aralarında bay gördi ve **yohsul** gördi ve şûratı gökçek ve çirkin gördi...”
(TİKT 38a/14)

Ben severin şol kulumı **yoksul** ola sabreyleye

Benden ana yol eyledüm Mi'râc'uma gitsün dimiş (YD 122/5)

Pādişāh göstermesün hîç kimseye/Dōsta vü düşmāna **yoksula** baya (GN 3860)

“Ya oruç sıyanlar, degme bir gün içün buçuk şā‘ buğday **yokşula** şadağa birün”
(BH 46b/7)

“Yā‘nî zekât alıcı ivse havlân havl olmadın **yokşula** zekât virse, ol **yoksul** kim
zekâtı aldıydı...” (NH 83b/18)

Ne **yoksulı** esirger, ne ho bayı,
ne ak sakallu pır kor, ne ho oğlan. (ÇH 49)

Eyle emn irdi **yohsul** u bayā

K'eylemez kimse güç meger yaya (HN 32)

2.1.31. {+sXz} (+sız, +süz, +suz, +süz)

Türkçenin her döneminde isimlerden yokluk, bulunmama, eksiklik bildiren yeni kelimeler yapan çok işlek bir ektir.

Bu dönemde yaygın olarak yuvarlak ünlülü biçimleri görülen ek, {+IX} ekinin olumsuz durumunu bildirmektedir. Yani ismin belirttiği şeye sahip olunmadığını belirten sıfatlar yapar.

Erdal, {+sXz} ekinin olumsuz sıfatlar yaptığını, isimden fiil yapan +sIrA- ekiyle ilintili olabileceğini ifade eder. Erdal'a göre, bu ek soyut isimler yapar: *sansız* ‘sayısız’ < an ‘sayı’ + sız, bilgsiz ‘bilgisiz’, buşuz ‘sıkıntısız, emgeksiz ‘emeksiz’ gibi.²⁶⁶

²⁶⁶ Marcel Erdal, *a.g.e.*, s.131-138.

Banguoğlu²⁶⁷, Ergin²⁶⁸, Hatipoğlu²⁶⁹, Karaağaç²⁷⁰ ve Korkmaz²⁷¹, {+sXz} ekinin isimlerden “yokluk, eksiklik” bildiren olumsuz ifadeli sıfatlar türeten çok işlek bir ek olduğunu belirtmişlerdir. Bu ekin “sahip olma, kendinde bulundurma” anlamıyla sıfat yapan {+lX} ekinin karşıtı olduğunu da ilave etmişlerdir.

Gölsevin, ekin yokluk bildiren sıfatlar, bu ekle türetilen isimlerin cümlede zarf işlevinde kullanıldığını ve eklendiği isme yokluk bildiren yeni isimler yaptığını belirtmiştir.²⁷²

Taranılan eserlerde, bu dönemde söz konusu ekle türetilen kelimelerin üç farklı işlevi olduğu tespit edilmiştir. Ekin işlevleri şunlardır:

- İsim soylu kelimelere gelerek ‘bulunmama, var olmama, yoksunluk, mahrumiyet’ anlamlı olumsuz sıfatlar yapar.
- Olumlu karşılığı olmayan ama {+sXz} ekiyle türetilen bazı kelimelerdeki kökün özünde ‘bulunmadığı ya da az bulunduğu’ anlamını verir. Yani bu ekle yeni isimler yapar.
- Bu ekle yapılan bazı kelimeler cümlede zarf işleviyle yer alır.
- Bazı kelimelerde olumsuz anlamdan ziyade kalıplaşmış olarak kullanılır: amansız, asılsız, aynasız, katıksız, sonsuz, eşsiz, kalpsiz, öksüz vb.

Eski Türkiye Türkçesi döneminde özellikle Arapça ve Farsçadan ödünçlenen kelimelere eklenerek bu kelimeleri Türkçeleştirerek olumsuz anlamda sıfatlar türetilmesini sağlamıştır.

Taranılan eserlerde hem Türkçe hem de ödünçleme kelimelere gelerek çokça olumsuz sıfatlar türettiği tespit edilmiştir:

abdestsüz < Far. āb-dest + süz “Abdestsiz”

“...āb-destsüz, tahāretsüz murdār kibiymiş bolur.” (BH 18b/8)

²⁶⁷ Tahsin Banguoğlu, **a.g.e.**, s.201-203.

²⁶⁸ Muharrem Ergin, **a.g.e.**, s.160-161.

²⁶⁹ Vecihe Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.141-142.

²⁷⁰ Günay Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.260-261.

²⁷¹ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, 2003, s.64-65.

²⁷² Gürer Gölsevin, **a.g.e.**, 2007, s.119.

“Eger **abdetsüz** gişi abdest alsa, ol müsta‘mel şu arı, arıdıcı degül...” (NH 22a/4)

arıgsuz ~ **arisuz** ~ **arusuz** < arıġ ~ arı ~ aru+suz “Kirli, pis.”

Nirekim biregünün üç bardağ şuyı bolsa, ikisi arıġ bolsa ve biri **arıgsuz**, bilümeşe arıġ ƣanƣı durur şerī‘āt içinde taħarrī revā bolur” (BH 95a/7)

Ketürürler aña ma şek delim dīnsüz

Bolmaz deñiz it südüġinden **arisuz** (BH 89b/8)

2.Kötü.

“**arusuz** ‘avratlar **arusuz** erenleründür ve **arusuz** erenler **arusuz** ‘avratlarındur ve aru ‘avratlar aru erenleründür...”(SKT 378a/2)

assısuz < assı+suz “Faydasız.”

“Bunda sin içinde aġladuġuñ **assısuz** durur, ‘amel kerek.” (BH 13b/22)

“pes İbrāhīm hacları götürüp bāzār içinde ƣıġırurdı kim **assısuz** ve ziyanlu nesne kim şatun alur pes hīƣ kimse andan şatun alamzıdı” (KE 144/13)

atasuz < ata+suz “Babasız.”

“anuñıƣun kim tañrı ta‘ālā aña eyitdi kun min ġayrettin ya‘nī **atasuz** olġıl ve vücūda gelgil pes ‘İsā tañrının şol kelimsiyle vücūda geldi” (KE 788/1)

“evet Allāhu Ta‘ālā gendü ƣudretin ızhār itmeg-içün senden ersüz bir oġlan hāƣ ıder. Şöyle ki **atasuz** ve anasız Ādem’i hāƣ eyledi.” (TİKT 139a/13)

azıksuz < azık+suz “Azıksız, yemeksiz; yemeġi olmayan.”

Ne bilsün bu’ışkı usanlar-uyalar

Ne döysün bu yola **azıksuz** yayalar (YD 62/1)

belürsüz < belür+süz “Belirsiz.”

“şöyle kim ilerüki pâdişâhların hayrı hulki anuñ çavıyıla **belürsüz** olmışıdı
ilâhî anuñ tevîkin ve kuvvetin sen artur hikâyet arasında” (TM 2a/10)

berksüz < berk+süz “Güçsüz, kuvvetsiz.”

“Her kim za‘îf, **berksüz** bolsa mālına, özine erksüz bolsa ol kimse
yoksullar<dan> bolur.” (BH 88b/22)

cānsuz < Far. cān+suz “Cansız”

Bil bunı, kim ussuñ anı bilmeye,
Eyle kim **cānsuz** kişi cān görmeye (SVM, II/21)
Kim senün lezzetünden cānı dad almazısa
Yürür bir **cānsuz** sûret ‘âlem halinden bî-gam (YD 202/2)
Ol vaktin bir olasın ayrılıktan kalasın
Cānsuz gel bu kapuya bâkî dirlik bulasın (YD 281/1)
Her yaradılmış ki var ansuz degül / Nitekim her bir beden **cānsuz** degül

cebbārsuz < Ar. cebbār+suz “Güçsüz, kuvvetsiz; aciz”

“Nitekim ol sarāy naqşı neccārsuz bolmas, bu kök naqşı daķı **cebbārsuz**
bolmas” (BH 137b/19)

çāresüz < Far. çāre+süz “Çaresiz, çaresi olmayan”

“eger **çāresüz** olup bu otlara muhtāc olurısa tamām ihyiyāt eylemekten ve
ögürmekden şonra işe ilede” (TM 45a/11)

datsuz < dat+suz “Tatsız.”

“Datlu acı tîz çerb **datsuz** şör kabız eyleyici ekşi mazī dadı bu kamusı
tokuzdur” (TM 52a/9)

devletsüz < Ar. devlet+süz “Devletsiz, devleti olmayan”

“Devletsüzler-ile cenk eyledüm” (FBŞ 40b/5)

“Baba malından ne fā’ide başda devlet olmasa. **Devletsüz** şerrinden Allah şaklasun hanum sizi” (DK 4/2)

dınsuz < dın+suz “Cansız, ruhsuz; sakın.”

“Ve kendüzi **dınsuz** yatur.” (BH 147b/1)

2.Sessiz.

“kim tañrının kulları var tañrı korkusu buları **dınsuz** kılmışdur buların söylemedügi dilsüzlükden ve sözden kalmağdan ötürü degül...” (KE 324/10)

dilsüz < dil+süz “Dilsiz, ahraz, lal.”

Dervîş gönülsüz gerekdür sögene **dilsüz** gerekdür

Dögene elsüz gerekdür halka berāber gerekmez (YD 111/2)

Işkumun vafını her **dilsüz** diye

Yüzünün hüsnini her gözsüz göre (KBD G 1051/4)

“Ol ta‘āmdan sökel yidi erse sağ boldı, yoqsullar yidiler erse bay boldılar, közsüz yidi közlü boldı, **dilsüz** yidi erse söyledi” (BH 59b/20)

“Tañrı Ta‘ālā meşel urdı iki kişi birisi **dilsüz** fehmi eylemez” (SKT 291a/6)

“ve ol karının bir gözsüz ve **dilsüz** ve kötürüm oğlu varıdı ve hiç gişiden aña yiyesi ve içesi ulaşmazıdı (KE 925/11)

dınsüz < Ar. dınsüz “Dini inancı olmayan, dinsiz”

Ketürürler aña ma şek delim **dınsüz**

Bolmaz deniz it südüğinden arısuz (BH 89b/8)

dipsüz < dip+süz “Dipsiz, dibi olmayan.”

“Dünyā **dipsüz** denizdür şanmas musağ batmağı” (BH 83b/18)

erksüz < erk+süz “Güçsüz, kuvvetsiz.”

“Her kim za‘îf, berksüz bolsa mālına, özine **erksüz** bolsa ol kimse
yoqsullar<dan> bolur.” (BH 88b/22)

ersüz < er+süz “Eri olmayan, kocasız, bekar.”

“Eger ‘avrat yüklü olsa **ersüz**, had urıla- eger ‘avrat da‘vi eylese, nikāhı red
olına.” (NH 143b/18)

ğamsuz < ğam+suz “Gamsız, dertsiz.”

“Kişi kim ‘ağlı ola, diye mi ki ğamsuz kişi yoqdur?” (FBŞ 61a/13)

gavgasuz < gavga+suz “Kavgasız.”

Elün irmezse altun yüzüğe key

Birincden yüzük idin **gavgasuz** key (IŞK 541/2)

gönülsüz < gönül+süz “Gönülsüz, isteksiz.”

Dervîş **gönülsüz** gerekdür sögene dilsüz gerekdür

Dögene elsüz gerekdür halka berāber gerekmez (YD 111/2)

gözsüz < göz+süz “Gözleri görmeyen; kör, âmâ.” (bkz. közsüz)

anca yūsuf ‘ışkıla kırup fiğan

gözsüz olmışıdı ya’kūb ol zamān (KY 30b/1182)

Işkumun vafını her dilsüz diye

Yüzünün hüsnini her **gözsüz** göre (KBD, G 1051/4)

Gendüzünle içi çıkamay sen,

Gözsüz ol ay yüze baqamaya sen (SVM 12)

Nice **gözsüz**leri gözlü kıldı ol

Nice sözsüzleri sözlü kıldı ol (VN 9/45a)

“ne şayruluk dēmege yarar yā oldur ki dükeli endāmları sağdur bir endāmı şayrudur şol aksak ve **gözsüz** ten gibi” (TM 23a/5)

“Kırım memleketinden ‘ālım kişi-y-idi, ‘**Gözsüz** oldum ben’ diyü ağlar-ıdı, irtesi şapasag oldı” (KM 6b/13)

“Ya‘nī nikāh bağlanmaz **gözsüz** tanuqlar huzūrı ile...” (NH 96a/17)

“benüm iznimile dahı hoş eylerdi-sen **gözsüz**leri abraşı dahı benüm buyruğumıla dahı çıkarurdunğ...” (SKT 125b/5)

“ve ol karınuğ bir **gözsüz** ve dilsüz ve kötürüm oğlu varıdı ve hīç gişiden aña yiyesi ve içesi ulaşmazıdı (KE 925/11)

“Şu‘ayb **gözsüz** idi, hadīşde gelmişdür kim Şu‘ayb Allāh sevgüsinden şol kadar ağladı kim **gözsüz** oldı.” (TİKT 74b/18)

güdücüsüz < güdücü+süz “Çobansız.”

“ve bunlar bir yuva kılınmış **güdücüsüz** koyun sürüsü gibiydi” (KE 689/12)

ibtidāsuz < Ar. ibtidā+suz “Ezelî”

“ol **ibtidāsuz** ve āhir intihāsuz dahı āşikāre ve gizlü oldur” (SKT 580b/5)

‘ilimsüz < Ar. ‘ilim+süz “Bilgisiz, cahil”

“pes anlar sögerler Tanrı Ta‘ālā zulm ile **‘ilimsüz** anuğ gibi...” (SKT 142a/3)

“yā dahı anuğıla **‘ilimsüz**leri horlayasın yā dahı meclisler içinde gendünji ögüp riyā kılasın” (KE 739/11)

intihāsuz < Ar. intihā+suz “Ebedî”

“ol ibtidāsuz ve āhir **intihāsuz** dahı āşikāre ve gizlü oldur” (SKT 580b/5)

işsüz < iş+siz “İşsiz.”

“dahı biregü kim borcı ola göñli aña müte‘allık ola ve ben dilemezsın illā
kıvanmış **işsüz** yigitler” (KE 559/11)

kıvamsuz < Ar. kıvam+süz “Kıvamı olmayan, kıvamsız.”

“koyun bevli: koyun bevli ādem bevline yakın-dur katı beñzer ammā **kıvamsuz**
olur” (TM 31b/5)

köpüksüz < köpük+süz “Köpüğü olmayan, köpüklenmemiş.”

“deve bevli: sarudur ve sıvuk ve ortasından atılmış panbuk gibi nesne olur
köpüksüz olur” (TM 31b/5)

közsüz < köz+süz “Gözleri görmeyen; kör, âmâ.” (bkz. göksüz)

“Ol ta‘āmdan sökel yidi erse sağ boldı, yoksullar yidiler erse bay boldılar,
közsüz yidi közlü boldı, dilsüz yidi erse söyledi” (BH 59b/20)

kuşürsuz < Ar. kuşürsuz “Kusuru olmayan, noksansız, hatasız.”

“Revādur imāmlığı ma‘zūr gişinüñ- ma‘zūr degüle **kuşürsuz**” (NH 23b/4)

neccārsuz < Ar. neccārsuz “Marangozsuz, dülgersiz”

“Nitekim ol sarāy naqşı **neccārsuz** bolmas, bu kök naqşı daķı cebbārsuz
bolmas” (BH 137b/19)

nemsüz < Far. nem+süz “Nemsiz.”

“...şudan ve nemden geregince şaķınalar kim nem ğaliyeyi ħarāb ider ve
niddün **nemsüz** olmaz, tā bilesin.” (ŞTM 131b/10)

ögsüz ~ **öksüz** < ög ~ ök+süz “Annesi veya hem annesi hem babası ölmüş çocuk.”

Cānile ‘ārif olup senlik ü benlik terk idem

Geh varup dilsüz olam **ögsüz** olam hayvān olam (YD 201/27)

Döndi eydür ben olam anla beni

Şatduñ **ögsüz** koduñ anamdan beni (YZ 47b/5)

“Bu benüm cihāzumı bir **öksüz** kıza vireler, baña sebab-i rahmet ola.”

(FBŞ 51a/5)

“Ala gözlü bebeklerin **öksüz** komışsın” (DK 232/7)

“Ya‘nī bir kiçi oğlan **öksüz** olsa, ol oğlanuñ tayazası olsa...” (NH 37a/5)

ölümsüz < ölüm+süz “Ölümsüz, ebedî.”

Ölmeklik dirlik ola **ölümsüz** dirlik bula

Başlu gönül onula merhemi sen olasın (YD 261/2)

Ol, kim öldü **ölümsüz**, ol kaldı

Uçmaķı bu cihānda naķd aldı (SVM 4)

Girtü dirlük **ölümsüz** ölmekdür,

Tenri birle hemīşe bişmekdür (SVM 7)

özürsüz < Ar. ‘özür+süz “Özürsüz, sebepsiz”

“Nitekim kim **özürsüz** gişi mesh eyler...” (NH 22b/8)

şavmsuz < Ar. şavm+suz “Oruçsuz, oruç tutmadan.”

“işbu dürlü i‘ti‘haf şavm ile revā, **şavmsuz** daķı revā.” (NH 3a/4)

sözsüz < söz+süz “Dilsiz, konuşma yeteneği olmayan.”

Nice gözsüzleri gözlü kıldı ol

Nice **sözsüz**leri sözlü kıldı ol (VN 9/45a)

suçsuz < suç+suz “Suçsuz, kabahati olmayan.”

Suçlu **suçsuz** günahkār şefā’at andan umar

Ol cehennem’de yananlar münkirün inkārıdır (YD 81/6)

şusız ~ şusuz < şu+sXz “Susamış.”

“ol kişiler ki kâfir oldılar ‘amelleri serâba benzer ki yazıda olur **şusız** kişi anı
şu şanur” (SKT 380b/6)

Yolda meger var-ıdı bir key ağaç

Ya‘kûb anda otururdu **şusuz** ac (YZ 5b/13)

Düriş aldanmayasın göziñi aç / Ki öldürmeye sini **şusuz** ü aç (IŞK 322/2)

taḥāretsüz < Ar. taḥāret+süz “Kirli, temiz olmayan.”

“...āb-destsüz, **taḥāretsüz** murdār kibiymiş bolur.” (BH 18b/8)

ṭanuḫsuz < ṭanuḫ+suz “Şahitsiz.”

“eger ‘aḳd eyleseler iki **ṭanuḫsuz**.” (NH 34a/20)

tefāvütsüz < Ar. tefāvüt+süz “İki şeyin birbirinden farksız olması, aynı”

“Ya‘nī baş ḥarācı bir dinārdur yā on iki dirhemdür, degme bir gişiye tefāvütsüz
Şāf‘ī katında.” (NH 111a/14)

uçsuz < uç+suz “Ucu, sınırı olmayan.”

Pes bilünj yalnız kişi güçsüz olur / Birikenler devleti **uçsuz** olur (GN 591)

uşşuz < uş+suz “Bilinçsiz.”

“gök ferişterleri Mūsāya geldi ol **uşşuz** yaturıdı varup ayakları deper dururlar
ve eydürleridi...” (KE 421/13)

yolsuz < yol+suz “Gideceği yönü bilmeyen.”

Turmuş ma‘rifet söyler erene Yûnus Emrem

Yol eriyle yoldadur yolsuza yoldaş degül (YD 162/4)

yüzsiz ~ yüzsüz < yüz+sXz “İtibarsız, değersiz.”

Ḥayāletde nazarda **yüzsiz** ola

Ḥuşūşā şāḥibi gey **yüzsüz** ola (BHK 6a/12)

zarūretsüz < Ar. zarūret+süz Mecburiyet, zorunluluk olmadan.

“...ol deveye binmek revādur **zarūretsüz** Şāf‘ī katında.” (NH 95a/3)

2.1.32. [+şın]

Renk isimlerine gelerek bu renge benzerliği, yakınlığı ifade eden kelimeler yapar. Söz konusu ek tabandaki rengin çokluğuna işaret etmektedir.

Taranılan eserlerde sadece bir kelimedede tespit edilmiştir:

şaruşın < şaru +şın “Sarı renkli”

şudretile **şaruşın**²⁷³ oldu kara

kara yağız saru oldu iy yarā (KY 22b/859)

“Dāvūd bir kısa ve **saruşın** çukur gözlü eridi” (KE 563/7)

2.1.33. [+z]

İşlek olmayan bir ektir. İsim soylu kelimelere getirilerek ikil ya da çoğul kavramı sağlar.²⁷⁴ Karaağaç, sayı isimlerinden topluluk sayıları yapan bir topluluk eki olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁵

Taranılan eserlerde sadece bir kelimedede tespit edilmiştir:

ikiz < iki+z “İkiz, bir doğumda dünyaya gelen iki kardeş”

“Ḥavvā anamuz yüz yigirmi qarın oğlan doğurdı, erkeklü dişilü dükeli **ikiz** erdi.” (BH 48b/2)

“kim Refka ‘İyşıla Ya‘kūb[a] bir qarından **ikiz** yüklü oldu” (KE 200/11)

“Refka oğlan toğurmaz-ıdı, Allāh’dan diledi, hāmile oldu, **ikiz** oğlan toğurdı, evvel toğanuñ adı Sūvāğış idi.” (TİKT 76b/11)

²⁷³ Leyla Karahan, kelimenin Üniversite nüshasında *sarusın*, Gülçin Kocaengin nüshasında *saruşın* şeklinde olduğunu belirterek nüsha farkını göstermiştir.

Karahan, *Erzurumlu Darîr Kissa-i Yûsuf*, Ankara, TDK Yay., 1994, S.208 (Bkz. 218 nolu dipnot).

²⁷⁴ Hatipoğlu, *a.g.e.*, 1974, s.165.

²⁷⁵ Karaağaç, *a.g.e.*, 2019, s.269.

2.2. Fiilden İsim Yapan Ekler

Türkçe soyut ve somut isimler yapmada oldukça zengin bir ek yapısına sahiptir. Çalışmamının bu bölümünde fiil kök ya gövdelerine ekler getirilerek türetilen isimler açıklanmaya çalışılmıştır.

2.2.1. {-Aç} (-aç, -eç)

Eski Türkçede [-ğaç], [-gäç], [-kaç], [-käch] şeklinde görülen bir ektir. Gabain ve Eraslan ekin özellikle âlet isimleri yaptığını belirtir.²⁷⁶

Banguoğlu, Eski Türkçede canlı ve birleşik olması muhtemelen olan [-geç] ekinden damak sesinin düşmesiyle meydana gelerek {-Aç} şeklini aldığını belirterek ekin yeni ve eski şeklini *kıskaç x kısac* kelimesiyle tanırlar.²⁷⁷

Eski Türkiye Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. Tespit edilen kelimelerde fiillere gelerek araç isimleri ve nitelik bildiren isimler yaptığı görülmektedir:

gömeç < göm-eç “Kül ekmeği, kül poğaçası.”²⁷⁸

Ergin, kelimenin *göm-eç* şeklinde türediğini belirtir.²⁷⁹

TS’de *gömeç* (I) ‘Bal peteği, petek’; (II) ‘Kül poğaçası, kül ekmeği’ anlamlarıyla yer almaktadır.

“Kara şakaç altında **gömeç**den ne var” (DK 105/7-8)

güleç < gül-eç “Güleç, güler yüzlü”

ki kürīde oyur u söyle sözün

işün açıla çün **güleç**dür yüzün (SNB 303/14)

Mürüvvet ehli dil-ber yüzi **güleç**

Irağ olsun anuñ zātından iyleç (BHK 5b/3)

“İşhāk ‘ibri dilince **güleç** dimekdür” (KE 222/11)

²⁷⁶ Annemarie von Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.52; Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.105.

²⁷⁷ Tahsin Banguoğlu, **a.g.e.**, s.201-203.

²⁷⁸ Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, 2016, s. 122.

²⁷⁹ **A.e.**, 2016, s. 443.

kısaç < kıs-aç “Kısaç”

“Eger Şahişide bu işiñüzi / **Kısaç** ile çıkara dişiñüzi” (İŞK 5839)

2.2.2. {-AgAn} (-ağan, -egen)

Fiillerden alışkanlık, süreklilik ifade eden isimler yapan ve Eski Türkiye Türkçesinde sınırlı örneklerde tespit edilen bir ektir. Eraslan, ekin devamlı yaparı veya olanı ifade eden ve {-A-ğAn} şeklinde görülen birleşik bir ek olduğunu belirtir.²⁸⁰ Deny, söz konusu ekin, {-GAn} ekinin bazı örneklerde görülen bir şekli olduğunu ve fonksiyon bakımından benzer olduklarını ifade eder.²⁸¹

Süreklilik bildiren ek, fiili çok ve sürekli yaparı veya olanı karşılar. Kısacası kuvvetli bir aşırılık anlamı vardır.²⁸²

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şöyledir:

depegen < dep-egen “Çok tepen, tekme atan”

“Ya niç eylemek gerek varuñ ol tıtsağ yigidi çıkaruñ getürüñ, **depegen** köpini süsegen yırtar, at virüā tıñ virüñ didi.” (DK 265/8)

gezegen < gez-egen “Gezen, sabit olmayan”

“bendükşeler ağrısı dükeli bendükşelerde olur eger oñurğa süñüginde olursa bel ağrısı dërler eger ayaklarda olursa nıkrıs dërler bu vaca‘-ı mafāsıl mecmu‘ı bedende **gezegen** olur ‘ilacı nıkrıs ‘ilacı gibidür. (MŞ 116b/13)

kaçagan < kaç-ağan “Kaçak, firar eden veya etmek isteyen”

“Ermenîlerün ‘aybı: Bed-fi’l, künde, teni ağır ve **kaçagan** ve ser-keş ve bilüsüz ve hâyın ve yalancı ve kórkağ olurlar.” (KBN 91/8)

²⁸⁰ Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.104.

²⁸¹ Deny, **a.g.e.**, 2012, s. 508.

²⁸² Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.288-289.
Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.190-191.

“Başı katı, camuş, **kaçagan** çok kişneyen, osurğan, depek, sürçek, ısırğan, tersleyecek duran ve ülbin çıkararı bu dükeli yatlu olur.” (KBN 99/7)

“ve eyitdiler işbunı gey berkidün kim bu uğrı ve **kaçagan** ve yalancıdur”
(KE 240/9)

süsegen < süs-egen “Çok süsen, çok boynuzlayan hayvan”

“Ya niç eylemek gerek varun ol tırtışak yigidi çıkarun getürün, depegen köpini **süsegen** yırtar, at virüa tırtır virün didi.” (DK 265/8)

2.2.3. {-(A)K} (-k, -k, -ak, -ek)

Eski Türkçede {-gAK} ekinden gelişen bir ektir. Gabain, -gak, -gäk, -guk, -gük altbiçimleri ile gösterdiği ekin daima yapan anlamında kelimeler yaptığını söylemiştir.²⁸³ Ek, hareketi çokça yapanı, olanı veya yapılanı bildiren isimler türetir.

Deny, ekin oldukça sınırlı sayıda birbirine uymayan türemiş isimler oluşturduğunu ve bunları tipik örneklerle kategorize etmenin kolay olmadığını belirtir. Ekin yer isimleri ‘*durağ, oturağ, yatağ, konağ, batağ* gibi’; farklı isimler ‘*kesek, ölçek, bıcağ, saçağ, dernek, sancağ, sinek, yadağ* gibi’; farklı sıfatlar ‘*atağ, dönek, kıyağ, korğak, sarşak, kaçak* gibi’ türettiğini örnekler vererek açıklar.²⁸⁴ Ayrıca söz konusu ek için bazen isim tabanlarına eklendiğini ‘*başağ, baldırağ, damağ, beğek, şolağ, kolağ, topağ*’ kelimelerini örnek vererek ifade eder.²⁸⁵

Ergin, {-Ak} eki ile türemiş bazı kelimelerin Eski Türkçede {-gAk}’lı olmasının ET’de ekin {-gAk} şeklinde olduğuna işaret etmesine rağmen örneklerin çoğunun Batı Türkçesinde görüldüğünü ve belki de ET’deki {-gAk} ekinin Batı Türkçesine geçerken /g/’sinin düşmesi ile {-gAk} ve {-Ak} eklerinin sonradan karıştığını söylemiştir.²⁸⁶

²⁸³ Annemarie von Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.52

²⁸⁴ Jean Deny, **a.g.e.**, 2012, s. 493-495.

²⁸⁵ **A.e.**, s.495.

²⁸⁶ Muharrem Ergin, **a.g.e.**, 2008, s.188.

Banguoğlu, {-gAk} ekinin çeşitli yer ve âlet isimleri türettiğini belirterek {-Ak} ekinin en eski lehçelerde görüldüğünü ve daha çok isimler türettiğini ifade etmiştir.²⁸⁷ Gülsevin, ekin ET'deki {-GAk} ekinin ETT'sindeki şekilleriyle karıştığını hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelebildiğini ve geçişsiz fiillerden yer ismi ve sıfat türettiğini ifade ederken²⁸⁸ Timurtaş, bu ekle âlet ve yer isimleri ile sıfatlar türetildiğini belirtmiştir.²⁸⁹

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekleri (a) yer isimleri, (b) araç gereç ve nesne isimleri, (c) nitelik isimleri türetenler şeklinde üç kısma ayırarak örnekleri verdik:

a) Geçişsiz fiillere gelerek yer isimleri türetir:

bataḵ < bat-aḵ “Bataklık.”

“arşlan buyurdi, ol yazıya su şaldılar. Şahrā bir gezden çokraḵ ve **bataḵ** oldı”
(MN 50b/7)

durak < dur-aḵ “Durak, durak yer.”

“Arşı aḡa **durak** degül.” (BH 2a/9)

“Eger yir dibini idinse **durak** / ẖazādan kimsene olımaḵ ırak” (IŞK 2632)

Hazretüne anı ilet yüzi ak

Mustafā konşulıḡında vir **durak** (VN 19/47b)

ẖaldı bunlar ẖamusı benden ırak / Us baḡa bu ‘acz evi oldı **durak** (GN 4456)

konak < kon-ak “Konak.”

“Bir **konak** yir kaldı kim hisāra varalar; ol arada gāzileri üç bölük itdiler”

(AT, bâb 22)

“Halāyık cümlesi mihmāna benzer / **Konakdur** dünya milki hāna benzer”

(IŞK 5804)

ṭurak < ṭur-aḵ “Durak.” (bkz. durak)

²⁸⁷ Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 2004, s.118-119.

²⁸⁸ Güler Gülsevin, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.135-136.

²⁸⁹ Faruk Kadri Timurtaş, **Eski Türkiye Türkçesi**, Kapı Yayınları, 1.basım, İstanbul, 2023, s.79.

Tur atan atına var eyle yarak

Andadur Şimden gerü saa **urak** (YZ 49b/15)

“Ol gice kim ol Res l bindi burak / ‘Arş anu na‘l nine oldu **urak**” (GN 156)

yatak < yat-a “Yatak.”

Yataında aplan s ze aldanur

ite etmek atıcaaz yaldanur (SNB 18/7)

“Eger am-k n ola **yatada** aslan / Ola dilk  av zı aa yacan” (IŞK 8468)

b) GeiŐli fiillere gelerek ara gere, nesne isimleri ve yeni kavram isimleri t retir:

bezek < bez-ek “NakiŐ, s s.”

“Yigrek neseb ve g rkl  **bezek** p ziŐ ha ‘adld r” (MN 37a/7)

“Yir **bezegi**  men durur, k n l **bezegi**  m n durur.” (BH 135b/17-18)

Hem dah  levn lev n d rl  iek / Bitdi bu yir y zine oldu **bezek** (GN 4265)

“...anı h ner **bezegi**yle ve comardlı ve alplı on  birle  r ste buldum...” (TM 14a/3)

“... H  te‘ l  bu g kleri **bezek**-ile ve yerleri tert b d zen-ile Ő yle serser  yaratmad ” (KBN 12/13)

“pes ‘Abdu’l-l h bin Z beyr acere’l-esvedi bir ar re Őarup Őanduk iine od  ve netekim Ka‘ben n **bezegidi** az nede gizledi” (KE 179/3)

bıak ~ **buak** < bı ~ bu-a “Bıak.”

Zel h  dah  get rdi her birine

Bıak hem bir turunc v rdi eline (YZ 21a/1)

“**Bıa**ın ekdi od  ayruını

Kesdi ulaını v  uyruını” (HN 108)

“Bogazumda alınurdi iti **bıak** / Bir dah  kanda g rem Őun  i hak” (GN 3792)

“Yā Hācer, sen İsmā‘īlun oynaban armağın munça kayğururusañ boğuzına **bıçak** çalınasın bilseñ ne kıladun?” (BH 70b/12)

“Ve İbrāhīm ‘aleyhi’s-selām Tañrının emrine muṭī‘ olup **bıçak** ve urğan getürdi. (SKT 29a/6)

“Meşelün aslı budur kim bir keçi bir yiri eşmiş, **bıçak** çıkarmış.” (TİKT 53b/5)

“Mücāhid eyitdi şunun gibi ta‘ām yaraqladı kim **bıçağı**la kesilür” (KE 251/7)

“İşhākı tañrı **buçak** altından kırtardı ve eyitdi dilegil kim virelüm” (KE 183/2)

budak < bud-aq “Budak, ince dal.”

bir gün sana zevāl ire yüce kaddün ine yire

budakların oda gire kaynaya kazan kıza saç (YD 21/5)

‘İmāret ola tevḥīdün çü bağı

Biri biñ ma‘niler ola **budağı** (BHK 43a/7)

“Ḥurmā ağacının köki berkinmiş bolur. Ve **budak**ları kök dapa yönenmiş bolur” (BH 5b/15)

Ele degin biriküp geldi koluñ / Anda geldi biş **budak** oldu elün (GN 412)

“pes kaçan Yūsuf doğdı tañrı ol ağaçdan **budak** bitürmedi” (KE 224/4)

dilek < dile-k “Dilek, istek, temenni.”

“eytdi cānum sen gereksin (sen) baña

dilegüm budur uş didüm saña” (KY 50b/1996)

“pes kendözüme vācib gördüm ki ol ulunuñ işāretin yerine getürdüm ve anuñ hazreti **dilegin** tamām eylemegi kendözüme sa’ādet ve devlet bilem” (TM 2b/3)

“Bilgil kim ol bākī sarāyda ḥīç ihtiyār ve **dilek** kimse ekinde qalmaya, cümle işler...” (BH 19a/2)

döşek < döşe-k “Döşek; yatak.”

“Yumşak döşek yüksek yastuk lahd daşı durur.” (BH 144a/15)

“göñli ol hatūndan emīn olımazdı. bir gün halvet ikisi ‘izzet **döşeginde** oynayu durulardı.” (MN 60a/6)

döşediler **döşek** içinde harīr

tā kim anda gire ol bedr-i münir (KY 10b/371)

ḡodılar bir taht kim ol ‘ācıcı

üzerinde **döşegi** dibāc idi (KY 20a/754)

her kimden kim ‘ışk varısa ayruk ne sığar ol yire

dost **döşegine** geçemez at u katır yāhūd deve (YD 2/7)

Durdı hatun **döşeginden** sarmuru / İçi kaynap gözleri yaş tormuru (GN 6412)

kuşak < kuşa-k “Kuşak, bel sargısı.”

Yir yüzinde gezeridüm ugradum milketler yatur

kimi ulu kimi kiçi key **kuşagi** berkler yatur (YD 82/1)

‘Işk **kuşagın** kuşangıl dostun yolını vargıl

Mücāhede çekersen müşāhade idesin (YD 42/3)

“şef‘āt **kuşagın** biline bağladı, Muḡammed Muştafā anuñ adı.” (BH 42a/10)

“benüm üçün arı ābdest alalar ve **kuşakların** ḡulluğum üçün berkideler...”

(KE 695/5)

kesek < kes-ek “Kesik, parça”

“Eger Yūsuf senüñ bağruñ **kesegi** erse, ol oğlan anasınuñ bağı **kesegi** erdi.”
(BH 99a/3)

2. Kesek, saban ya da belin çıkardığı iri toprak parçası.

“İbnü ‘Abbās eyitdi Dāvūda taş ve ağaç ve **kesek** tesbīhin işidürdi ve bilüridi...” (KE 576/6)

ödek < öde-k “Borç; ödenmesi gereken para ya da maddî değeri olan şey.”

“‘Āriyeye virilmiş nesenenün ‘aynı **ödekl**üdür- ödeye helāk olduğında emīn gişi.” (NH 115a/12)

ölçek < ölç-ek “Bir ağırlık ölçüsü.”

“Ben bir gişiyi bir **ölçek** taruya ücrete tıtdum.” (TİKT 150b/21)

sancağ < ET. sānç-ağ “Bayrak.”

“er ü ‘vret **atlu** yay sancağ naḳḳāreyile geldiler” (MN 8b/7)

“Dolandı oAurı çün gördi Sencer / Ol aracuğa **sancağ** urdı Sencer” (IŞK 5222)

“Götürdüm anı Medīne’ye gördüm mescīd içi ṭolu adam olmuş, ḳapuda bir **sancağ** yalabır, Bilal kılıç kuşanmış Peyğambar’uñ ileyinde durur.” (TİKT 53a/17)

c) Geçişsiz fiillere gelerek nitelik isimleri türetir:

aḳsağ < aḳsa-ğ “Aksak, aksayan.”

“ne şayruluk dēmege yarar yā oldur ki dükeli endāmları sağdur bir endāmı şayrudur şol **aḳsağ** ve gözsüz ten gibi” (TM 23a/5)

“gemide işleyen bişinüñ birisi cüzẓāmluyıdı ikincisi bir gözölü üçüncüsü **aḳsağ** dördüncüsü ḳavluç bişincisi ısıtmaluyıdı” (KE 472/2)

“Velākin ḳurbānlık yılḳı **aḳsağ** bolsa ya ḳarağū ya depük bolsa ya aruḳ bolsa ya iglü bolsa, anı ḳurbān ḳılma revā bolmas.” (BH 69b/20)

buşak < buş-ağ “İçti sıkıntılı, usanmış”

“yumuşak sözlü bola, yok kim bir söze degmedin **buşak** ola.” (BH 87a/7)

gevrek < gevre-k “Gevrek, kuru.”

“hem cismi evvelgi nev’ün cisminden yumşak ve **gevrek** durur” (ŞTM 91a/8)

ḳaçak < ḳaç-ağ “Ḳaçak, firari.”

Hem **kaçak** hem yalancı gey sakın

Hem uğrudur koymagil malın yakın (YZ 9a/2)

“iy oğlan senün çelebilerün bize habar virdiler kim sen **kaçak** ve uğrısın ve biz inanmadıdı uş haķīkat gördük” (KE 241/4)

uzak < uza-k “Uzun.”

“eyitti peygāmbir tanrı rahmatı gelsün Yūsufa eger anuñ ol bir kelecisi degülmissaydı zindānda **uzak** yatmayısardı” (KE 257/13)

yumşak ~ **yumşak** < yumşa-K “Yumuşak.”

Ağız tatlu acı bolur çü bayık

Katı **yumşak** bilür dir el-haķāyık (BHK 50b/8)

“hem cismi evvelgi nev‘ün cisminden **yumşak** ve gevrek durur” (ŞTM 91a/8)

Bunların bu kez gerekdür āleti / Kim elinde **yumşak** ola her katı (GN 6688)

2.2.4. [-am]

Sınırlı birkaç kelimedede görülen işlek olmayan bir ektir. Bir bütünün parçasını, bölümünü anlatmak için kullanılır.

Ergin, sadece tutam kelimesini örnek vererek işlek olmadığını belirtir.²⁹⁰ Banguoğlu, -ge- > -e- ile uzatılmış bir berkitme fiilinden yapılmış bir -im isimden kopma bir birleşik olabileceğini ‘*dol-a-m* > *dol-am*’ örneğini vererek ileri sürer. Az örnekleri vardır diyerek ‘*tutam*, *kuram*, *buram*, *gerem*, *koşam* gibi’ kelimelerle tanıklar.²⁹¹

Taranılan eserlerde sadece tek bir kelimedede tespit edilmiştir:

dutam ~ **tutam** < dut ~ tüt-am “Tutam, demet.”

“ikilü’l-melik bābadya birer **dutam**, lāden ve ḥamāmā üçer birem” (EM 52a/12)

²⁹⁰ Ergin, **a.g.e.**, 2005, 196.

²⁹¹ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.233.

“ve eger bēş direm besfāyici bir **dutam** kelem yaprağıyla bişüreler ve şıklar, yaprağı birağalar...” (EM 58a/5)

“ḥafaḱançün oğıl otı bir direm gāvzubāndibi bir **dutam** yere degen yêrin keşür ḱazır gibi ḱazıyalar ḱaynadalar dahı şeker ḱatalar...” (MŞ 76a/12)

“bir **dutam** çıbuḱ anuñıla vur anduñı boz dēdük...” (SKT 493a/1)

“Altmış **tutam** gönderüñi ögersin murdar kāfir” (DK 68/3)

2.2.5. {-AnAK} (-anak, -enek)

Sınırlı birkaç kelimedede görülen işlek olmayan bir ektir. Söz konusu dönemde fiil köklerine gelerek isim türettiği görülmektedir.

Korkmaz, bu ekin daha çok tek heceli geçişli fiillere eklenere ‘eskiden beri süregelme, yer yöre bildirme, bir özelliği üzerinde taşım’ gibi işlevlerde somut ve soyut isimler türettiğini ve çok işlek olmadığını belirtmiştir: biçenek ‘otlak’, değnek (<ETT degenek), ekenek ‘mezra’, gelenek, görenek, sağanak, geçenek ‘koridor’, olanak ‘imkân’, seçenek ‘alternatif, tutanak “zabıt” gibi.²⁹²

Ergin, işlek olmayan eklerden biri olduğunu belirterek sağ-anak, boğ-anak, gör-enek, gel-enek, değ-enek (>değnek), yığ-anak (>yığınak) kelimelerini örnek göstermiştir. Ancak ekin işlevi hakkında açıklamaya yer vermemiştir.²⁹³

Banguoğlu, söz konusu ekin birleşik bir ek olduğunu belirtmiş ancak hangi eklerden oluşan bir ek olduğunun çözümünün kolay olmadığını da belirtmiştir. Ekin, ‘mekân ve aygıt isimleri, yalın isimler ve çeşitli isimler ve bazı sıfatlar’ türettiğini de eklemiş ve şu kelimeleri örnek göstermiştir: *ekenek, biçenek, kesenek, görenek, takanak, deynek* <*degenek, kapanak, bakanak, örnek* <*örenek, sağanak, serpenek, çağanak, çapanak, sığanak*, gibi kelimeleri örnek olarak göstermiştir.²⁹⁴

²⁹² Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s. 74.

²⁹³ Ergin, **a.g.e.**, 2005, s. 196.

²⁹⁴ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.235.

Tarama sonucunda tek bir eserde iki kelime tespit edilmiştir:

degenek < deg-enek “Değnek.”

“Kızılçuk **degenegümçe** gelmez maña” (DK 41/4)

yıganağ < **yıganağ** “Kütle, yığın, küme.”

“Çoban bu **yıganağı** göriçek ‘ibret aldı.” (DK 216/2)

2.2.6. {-CAK} (-cağ, -cek, -çek)

İşlek olmayan eklerden biridir. Ergin çalışmasında Azeri Türkçesinden *erincek* ‘tembel, üşenen’ ve Eski Türkiye Türkçesinden *gülüncek* ‘maskara’ kelimelerinde bu ekin olduğunu belirtmiştir.²⁹⁵

Taranılan eserlerde sadece iki kelime tespit edilmiştir

emcek ~ **emçek** ~ **emicek** ~ **imçek** < em-Cek “Meme.”

TS’de *emcek* (*emecek*, *emcik*, *emçek*) ‘meme’ açıklamasıyla yer almaktadır.

Emcekleri içinden karşı çıkar

Süd yirine iriñ-ile kan açar (MC 260)

La'l-i lebleri şîr hâresiyem

Ne cefâdur bu **emcegin** emere (KBD, G 140/3)

Gerçi ki akl kocadur la'l-i lebüne iricek

Terk idüben bilülerin **emcek** emer degül midür (KBD, G 22/9)

“eger avratuñ **emceginde** ya arğasında şiş olsa anuñ dibin қaynadalar şöyle ki қoyu ola...” (MŞ 84b/4)

“yaradıldı bir sudan ki atılup çıkar çıkar ol şu er kişininün belinden ve ‘avratuñ iki **emcegi** ortasından...” (SKT 638a/6)

²⁹⁵ Ergin, a.g.e., 2005, s.198.

“Kanı habs ider ve **emcek** şişine ve zeker şişine ... muvâfık ve münâsib durur”
(ŞTM 104b/6)

“...iki yüz sogan ipe dizmiş boynına asmış, iki **emcek** iki yogurtlu tulum...”
(FBŞ 124a/4)

“Oğlanuñ anası **emçegin** bir şıkdı südi gelmedi, iki şıkdı südi gelmedi...”
(DK 29/1)

“dahı kız kardaşlaruñ kızları dahı size süd emzüren analarınız dahı sizünle
emicekden süd emen kız kardaşlarunuz...” (SKT 80a/5)

“ve yağından gayrı için, **imçegin** çıkarmışlar ve arıtmışlar ola, yirine tuz
toldurmışlar ola...” (ŞTM 110b/2)

sığincak < sığın-cak “Sığınılacak yer, sığınak.”

TS’de *sığınca*, (*sığincak*, *sığınca yeri*): Sığınacak yer, melce, penah açıklamasıyla yer almaktadır.

Bir **sığincak** sandum id’ içümde ben

Gelür-iken sizün-ile bunda ben (YZ 4a/5)

2.2.7. {-dX} (-dı, -di, -du, -dü)

Eski Türkçeden beri görülen ancak çok işlek olmayan bir ektir. Erdal, ekin geçişli fiillere gelerek hareketin sonucunda ortaya çıkan nesneyi, geçişsiz fiillerde ise hareketin öznesini karşılayan isimler ile soyut isimler türettiğini açıklar.²⁹⁶

Ergin, Türkçede eskiden beri kullanılan bu ekin esas itibarıyla -n-‘li dönüşlü fiil gövdelerine getirildiğini ve türettiği isimlerde yapan, olan veya yapılan çeşitli nesne isimlerini karşıladığını belirtir. Genel olarak -n’li fiil gövdelerine getirilse de başka fiil gövdelerine de getirildiğini belirtir. Ayrıca bu ekin Eski Türkçede ve Eski Türkiye Türkçesinde yalnız -dı, -di şeklinde olduğu ekler.²⁹⁷ Gülsevin, {-dU} olarak

²⁹⁶ Erdal, a.g.e., 1991, s.332.

²⁹⁷ Ergin, a.g.e., 2005, s. 193-194.

gösterdiği ekin, geçişsiz fiilere gelerek âlet isimleri türettiğini *döğdü*, *sındu* kelimelerini örnek göstererek açıklamıştır.²⁹⁸

Taranılan eserlerde kısıtlı sayıda örnekte tespit edilmiştir:

akındı < ak-ı-n-dı “Bir sıvının kesintisiz hareketi, akıntı.”

“anun-ıçundur kim gemi Kırim’dan Rûm denizine gitse tîz yürür,
İskenderiyye’den Kırim’a gitse geç yürür; zîrâ suyun **akındı**sına karşı gider.
(TİKT 14b/5)

“**Akındı**lu görklü şular qarısı kara taşmaz” (DK 147/1)

2.Irmak, akıntı.²⁹⁹

“pes Mūsā eyle işledi andan ol qarı buları Nîl **akındı**sı içinde bir bıñar yirine
kulağuzladı” (KE 294/12)

çırpındı < çarpın-dı “Çırpıntı.”

“Şağa şola çırpındı urur **yüzgeçleri**” (DK 279/2)

dökündü < dök-ü-n-dü “Döküntü; bol akan, bol bol dökülen.”³⁰⁰

“...ya’nî gökler kapusın açduk **dökündü** suyla ve yirlerde bıñarlar ağıtduk tã
su birbirine kavuşdı ya’nî gök suyu yir suyna kavuşdı” (KE 107/10)

karaldu < karal-du ‘karar-tı’dan benzeşmeyle’ “Karaltı, yığın.”³⁰¹

TS’de *karaltı* (*karaldu*) ‘(I) Yığın, kütle. (II) Kalıp, ceset’ anlamlarıyla yer almaktadır.

“Egerçi biz anuñ kullığında olmadugumuzçün aña hiç yardım ve qahr yoqdur.

lîkin kullıkcılar arasında **karaldu** olavuz.” (MN 62b/14)

²⁹⁸ Gülsevi, **a.g.e.**, 2007, s.134.

²⁹⁹ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.695.

³⁰⁰ **A.e.**, s.747.

³⁰¹ Korkmaz, **a.g.e.**, 2017, s. 551.

kazındı < kazın-du “Kazıntı, nesnelerin kazınmasıyla ortaya çıkan toz.”

“Evvelgi şınfı bir yumuşak taş durur kim, **kazındusı** aķ durur.” (ŞTM 64b/4)

“kaçan kim bu taşuñ **kazındusından** maşrū‘a içürseler, ‘illetin giderür...”
(ŞTM102a/8)

kıırdı < kııır-dı “Gıcırtı.”

“Gider-iken ‘araba **kıırdısından** Kazan oyandı.” (DK 273/12)

kusundu < kus-u-n-du “Kusuntu, kismuk.”

“Anber köpüğe beñzer nesne duru, deñiz dibinde batar ve denizdegi hayvānuñ ba‘zısı anı yir, birezden şonra anı kuşar ve **kuşundusu** şu üzerine gelür ve deñiz ol **kuşunduyı** kıyıya bırağur, bulurlar, alurlar.” (ŞTM 119a/4)

“Keyeside harīrden kıymetlü yok, ol ebrīşim kurtginesinüñ **kusundusı** durur.”
(BH 144b/9)

ögdü < *ög-dü “Övme, methetme”

“Hīç kimerseye bu **ögdülik** degmedi kim ‘Aliye degdi.” (BH 130a/20)

sığındı < sığın-du “Sığınılacak yer, melce.”

“kıyāmette kamular şefā‘atçısı sen bolğa-sen, Sevde şefā‘atçısı men bolğa-men. Ayruķ **sığındusı** yok durur.” (BH 112a/5)

şındı ~ şındı < sın-du “Makas”

TS’de *sındı (sundu)* ‘makas’ anlamıyla yer almaktadır.

“içinde mercimek kadarınca **şındı**yla pārelenmiş ‘anberden on dirhem koyalar...” (ŞTM 131a/9)

“Bu resme söylenürdi kendüsile / Keserdi şād ipin gam **sındusile**” (IŞK 4095)

“dörder direm eyü müşküç mışkāl ipegi **şınduyı**la uvağ toğrayalar toz gibi ola...” (MŞ 167b/2)

“...ve üsti kazınmış buyān ve harīr-i hām kin **şınduyı**la uvağ toğramış ola”
(MŞ 183b/7)

şıyrındı < şıyrın-du “Kazınma, tahriş.”³⁰²

TS’de *şıyrındı* ‘Kazıntı, sıyrıntı’ anlamıyla yer almaktadır.

“Ve ol bir rencdür ki bağarşuğun **şıyrındusı** tīz şafrāyıla ya tuzlu balgamıla gider, dahı bağarsuk dericügi kanar.” (EM 19b/15)

süpründi ~ **süpründü** ~ **süpüründi** < süpür-ü-n-di “Süprüntü; yemek artığı.”³⁰³

DLT’te *süpründi* ‘süprüntü’ olarak yer almaktadır.³⁰⁴

“kamusı hınzır olup yollar üzere ve soğaklar içre yelişip murdār ve **süpründi** yirlerdi” (KE 845/6)

2.Süprüntü; toz, çer çöp.

“bir yire cem⁶ idüp üzerlerine at depdiler, at ayağı altında helāk itdiler ve **süpüründi** cem⁶ idüp Beytū’l-Muḳaddes’ün şahrāsı üzerine dökdiler ve Tivrīt’i yakup mescidlerini yıkdılar...” (TİKT 134b/13)

“Bardı bir yirde kül ve **süpründü** dirşürdi, anuñ üzre oturdı.” (BH 157b/5)

uyundı ~ **uyundu** < uyun-dX “Davetsiz misafir, askıntı.”³⁰⁵

TS’de *uyuntu* (*uyundu*) ‘(I) Kendi başına hareket edemeyip başkasının reyine uyan (II) Tufeyli, asalak’ anlamlarıyla yer almaktadır.

³⁰² Canpolat; Önler, **a.g.e.**,2007, s.178.

³⁰³ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**,2013, s. 1138.

³⁰⁴ Beşir Atalay, Divānū Lûgat-it-Türk Tercümesi (Kâşgarlı Mahmud), (C. IV), 2013, s.550.

³⁰⁵ Doğan, **a.g.e.**, 2011, s.467.

“Beni kığırdılar konuk men, sen **uyundısın**. Konuk hürmeti-y-ile uyundı hürmeti kaçan berāber ola? (KN 18/6)

2.Tabi olan, emir altına giren, emre uyan.

“Fir‘avn öñine varup oturdı eyitdi işbu sen bizüm içimüzde tañrı olup dapılurken **uyundı** olup ayruğa dapar mısın” (KE 383/9)

“kim ben tañrı yiri gögi yaratduğum gün hükm eyledüm kim peygambarlığı şākirdler içinde kılam ve meliklik **uyundular** içinde kılam...” (KE 694/5)

üründi ~ üründü ~ üyründü < ürün ~ üyrün-dX “Seçilmiş, seçkin.”³⁰⁶

bunı şāh fağfūra bilsün eyit

aramuzda çoğ var **üründi** yigit (SNB 176/5)

“çerisinden altı bin iş görmiş ve ‘aql issi **üründi** er çıkardı her birisine bir kısrak virdi kim bindiler...” (KE 774/6)

“pes melik Buhta Naşırı kığırdı dört bin **üründü** atlu aña virüp göndürdi” (KE 703/8)

“Aydur: Anuñ içün bu ay **üründü** durur yazuqlular yarlıgamağa. (BH 11b/2)

“Yā ferıştelerüm, minüm bu **üyründü** kıllarumnı ‘arş kölgesine iltün kim ‘Araşāt halkı bitilerin okıyınça...” (BH 27b/14)

yundi < yun-dı “Yıkantı, bulaşık suyu.”³⁰⁷

DS’de *yundu* ‘Bulaşık suyu’ anlamıyla yer almaktadır.

“İtüm-ile bir yalağda **yundım** içen azgun kâfir” (DK 40/13)

³⁰⁶ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**,2013, s. 1138.

Ali Cin, **a.g.e.**, 2012, s. 704.

³⁰⁷ Ergin, **a.g.e.**, 2016, s.341.

2.2.8. {-GA} (-ğa, -ge)

Eski Türkçede bulunan bir ektir. Gabain ve Eraslan sık kullanılmayan fiilden isim yapım eki olarak değerlendirmiştir. Gabain ve Eraslan işlek olmadığını belirttikleri ek için aynı kelimeleri örnek göstermiştir: *bilge* ‘bilge, hâkim’, *kısğa* ‘kısa’.³⁰⁸

Erdal, ekin hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden özne yaptığını geçişli fiillerden aynı zamanda nesne ismi de yaptığını belirtmiştir. Erdal, *bilge*, *kısğa*, *tamğa*, *yinçge*, *tarka*, *salğa* <sal-ğa ‘inatçı’, övke ~ öpke <*öv-ke ‘akciğer’ gibi kelimelerinin -GA ekiyle türetildiğini belirtmiştir.³⁰⁹

Hatipoğlu, fiil kök ya da gövdesine gerek isim türettiğini³¹⁰; Gülsevin ise hem isim hem de sıfat türettiğini söylemiştir.³¹¹ Banguoğlu ise ekin Eski Türkiye Türkçesinde canlı bir ek olmayıp bazı isim ve sıfatlarda kalıplaşmış halde bulunduğunu belirtmiştir.

Taranılan eserlerde fiilin gösterdiği hareketi yapanı, bu hareketten etkileneni anlatan iki örnek tespit edilmiştir:

bilge < bil-ge “Bilge, hakim, bilgin.”

“Bilici durur, **bilge** durur, bildürici durur” (BH 49b/9)

“illâ dāniş ehli ve **bilgeler** dimişlerdür: ...” (MN 21b/1)

“Pes bu şer‘ ol ‘arş-durur yā kölgesi / Anı şöyle bildi halkuñ **bilgesi** (GN 10037)

yorga < yorı-ğa “Yorga, rahvan; biniciyi sarsmayan at yürüyüşü.”

ET’de yorı- ‘yürümek’ fiilinden + ga eki alarak türemiştir.

“hem ölülerünüzün **yorgasına** binerem kâhillerin yederem didi.” (DK 274/12)

³⁰⁸ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.51; Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.105.

³⁰⁹ Marcel Erdal, **a.g.e.**, 1191, s.372-378.

³¹⁰ Vecihe Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.63.

³¹¹ **A.e.**, 2007, s.134.

2.2.9. [-geç]

Ek, fiil kök ya da gövdesine getirilerek isim türetir. Taranılan eserlerde bir örnekte tespit edilmiştir.

yüzgeç < yüz-geç “Yüzgeç”

“Şağa şola çırpındı urur **yüzgeçleri**” (DK 279/2)

2.2.10. {-GAn} (-gan, -gen)

Eski Türkçeden beri kullanılan ve fiili çok yapanı veya olanı bildiren işlek bir ektir. Fiil kök ya da gövdesine getirilerek genellikle sıfat gibi kullanılan ‘alışkanlık, itiyat, özellik’ kavramalarını veren isim soylu kelimeler türettiği görülür.³¹²

Gabain, söz konusu eki {-Gın} ekiyle birlikte göstermiş, kullanımının seyrek olduğunu belirtirken³¹³; Eraslan çalışmasında bu ekle ilgili olarak bütün lehçe ve şivelerde kullanılan isim-fiil ekinin Uygurcada kullanılışının yaygın olmadığını belirtmiştir.³¹⁴

Deny, {-GAn} ekini şimdiki geçmiş zaman sıfat-fiil ekini eski biçimi olduğunu, günümüzde gırtlak sesinden mahrum kalarak {-An} şeklini aldığını ve eski biçiminin birtakım örneklerde yaşamaya devam ederek sıfat veya daha seyrek olarak isimler oluşturduğunu şeklinde açıklar.³¹⁵

Erdal, ekin hem geçişli hem de geçişsiz fiillerin öznesini işaret ettiğini belirterek çoğunlukla Uygurcanın son dönemlerinde isimlerin sıfat-fiil yönetimini gösterdiği için sıfat-fiile yakın bir kullanımı olduğunu yönünde açıklama yapmıştır.³¹⁶

Korkmaz, eklendiği fiilin son ses durumuna göre -gan / -kan şekillerine giren ekin, genellikle fiil kök ve gövdelerine gelerek ‘alışkanlık’ sıfatları türeten işlek bir ek olduğunu; ekin daha çok birden fazla heceli fiil köklerine ve -l-, -n-, -r-, -ş ekleriyle

³¹² Hatipoğlu, a.g.e., 1974, s.64-65.

³¹³ A. Von Gabain, a.g.e., 2007, s.51.

³¹⁴ Eraslan, a.g.e., 2012. S.117.

³¹⁵ Deny, a.g.e., 2012, s. 507

³¹⁶ Marcel, a.g.e., 1991, s.382.

kurulan fiil çatılarına gelerek ‘alışkanlık ve huy gösteren abartmalı sıfatlar’ yaptığını *alınan, atılan, çalışkan, çekingen, değişken, doğurgan, dövüşken* gibi örnekleri tanık göstererek açıklamıştır.³¹⁷

Korkmaz, ekin sıfat yapma özelliğini kaybedip isme dönüştüğü bazı kelimelerin de olduğunu *ısırgan* ‘bir bitki türü’, *sergen* ‘sergileme yeri’, *sürüngen*, *yelken* gibi kelimeleri örnek göstererek belirtir.³¹⁸ Ergin de ekin geçici isimler türeten bir ek iken kalıplaşarak isimler türettiğini söyler: *düzen, kıran* gibi.³¹⁹

Taranılan eserlerde ek büyük oranda nitelik isimleri yani bir işi çok yapanı anlatan kelimeler türetmiştir. Birkaç örnekte de isim yaptığı tespit edilmiştir.

çığırğan < çığır-ğan “Çığırkan.”

“Geminün ısı(s)ı vardı adı Kaygan Tatar idi savaşğan (ü) çığırğan” (İŞK 4476)

ergen < er-gen “Evli olmayan, bekâr.”

“Hatta ‘ulemānuñ ba‘zısı eyitmisler, livata ideni taş-ıla depeleyeler, gerekse evlü olsun, gerekse **ergen** olsun” (TİKT 73a/13)

gömülgen < gömül-gen “Bataklık.”³²⁰

TS’de *gömülgen*: 1. Bataklık. 2. Çok gömülen, bataklık durumunda olan.

Tespit ettiğimiz örnekte ek bir yer ismi türetmiştir.

“buyurdi ki siz bu **gömülgeni** aña geçün, biz berü yaña turalum. çün bunlar size hamle kılalar ol kuru yirde çevre çevre segirdişün; dağıluñ kaçuñ”(MN 50b/11)

ısırgan (I) < ısır-ğan “Çok ısırın, fazla ısıracı.”

“Başı katı, camuş, kaçagan çok kişneyen, osurğan, depek, sürçek, **ısırgan**, tersleyecek duran ve ülbin çıkarın bu dükeli yatlu olur.” (KBN 99/7)

³¹⁷ Korkmaz, a.g.e., 2003, s.80.

³¹⁸ Korkmaz, a.g.e., 2003, s. 80.

³¹⁹ Ergin, a.g.e., 2005, s. 90.

³²⁰ Korkmaz, *Marzubân-nâme*, 2017, s. 497.

Isırğan (II) < ısır-ğan “Isırgangillerden, her tarafı sert tüylerle kaplı, tüyleri kırıldığında karınca asidi denilen çok kaşıntıverici bir madde çıkaran ot.”³²¹

“zurefā ottuz dirhem **ısırğan** dikenini tohumu biş dirhem şabr iki buçuk dirhem şerbeti üç dirhem bu ma‘cūna mülāzemet ideler.” (CN 74a/1)

“amma şovuk mizāclu kişilere yaramaz. Işlāhı dārçini ve fulfulıladur **ısırğan** dikenini; issidür.” (EM 5a/13-14)

kaķığan < kaķı-ğan “Öfkeli, hiddetli.”

“biri kaķı bahil ola ikinci tiz **kaķığan** ola üçüncü esrik ola” (KGZ 94b/10)

osurğan < osur-ğan “Çok sık yellenen.”

“Başı kaķı, camuş, kaķağan çok kişneyen, osurğan, depek, sürçek, ısırğan, tersleyecek duran ve ülbin çıkaran bu dükeli yatlu olur.” (KBN 99/7)

oturğan < otur-ğan “Bir yerde oturan, ikāmet eden sakin.”

“deniz kıyısında **oturğan**larıdı” (KE 309/7)

ölgen < öl-gen “Ölen, ölü, vefat etmiş.”

“kaķan ol **ölgen**den sonra yitmiş yıl geçdi.” (KE 722/7)

savaşğan < savaş-ğan “Savaşçı, çok savaşan.”

“Geminün ıs(s)ı vardı adı Kaygan Tatar idi savaşğan (ü) çıgırğan” (IŞK 4476)

sevgen < sev-gen “Çok seven.”

“Cemāli sevgeni olmuş muhakkar / Yaņağı gülleri olmuş mu'attar” (IŞK 6606)

yigirgen < yigir-gen “Yedirmeyi seven, ikramı seven, konuksever.”

“çok **yidürgen**idi bir gün konukluk eyleyüp ādemilere yidürdi” (KE 193/1)

yürügen < yürü-gen “Çok yürüyen.”

“Şeh atlarından al bir dört eyü at / Ki yügrük yürügen ola vü oñat” (IŞK 4871)

³²¹ Çetin, a.g.e., 2020, s.152.

“Başı katı, camuş, kaçagan çok kişneyen, osurğan, depek, sürçek, ısırğan, tersleyecek duran ve ülbin çıkarar bu dükeli yatlu olur.” (KBN 99/7)

2.2.11. {-GX} (-ğı, -ğu, -gü, -ku)

Eski Türkçeden beri kullanılan işlek eklerden biridir. Bu dönem eserlerinde de çeşitli soyut ve somut isimler, araç-gereç isimleri türetmiştir. Bu dönemde umumiyetle yuvarlak ünlü sesbirime sahiptir. Taranılan eserlerde birkaç örnekte düz ünlü sesbirimi taşıdığı tespit edilmiştir.

Eraslan, sıfat-fiil olarak değerlendirdiği ekin yapım eki olduğu için soyut isim, somut isim, özellikle de âlet isimleri türettiğini söyleyerek Brockelmann’ın eke fiilden isim yapan ekler arasında yer verdiğini ve ekin işleviyle ilgili âlet adı ve sıfat türettiğini; yeni lehçelerde /g/ sesinin eridiğini belirttiğini aktarmıştır.³²²

Banguoğlu, ekin Eski Türkçeden beri çok verimli olmuş ve birleşikler yaratmış bir ek olduğunu belirtmiş, daha çok tek heceli tabanlardan birkaç farklı anlatımda isimler türettiğini izah etmiştir. Ekin aygıt isimleri (*keski, çalgı, silgi, askı* gibi); çeşitli anlam öbeklerinden yoğun isimler yaptığını (*örgü, bitki, salgi, vergi* gibi) ve fiilden yalın isimler (*sevgi, saygi, sezgi, duygu* gibi) türettiğini bakımından özel bir işlekliliği olduğunu belirtmiştir.³²³

Timurtaş, ETT’de ekin genellikle âlet ismi bazen de soyut ve somut isimler türettiğini, ET.’de [-ğu], [-gü], [-ku] ve [-kü] altbiçimcikleri ile görülen ekin Batı Türkçesinde eklerin başındaki /ğ/’lerin düşmesi ile [-ku], [-kü] ve ünsüz uyumundan dolayı tekrar [-ğu]/[-gü] olduğunu ifade etmiştir.³²⁴

Korkmaz, Karaağaç, Hatipoğlu ve Taş çalışmalarında bu eki çeşitli nitelikte somut, çeşitli nitelikte soyut isimler ve araç-gereç isimleri yapan işlek bir ek olarak değerlendirmişlerdir.³²⁵

³²² Eraslan, **a.g.e.**, 2004, s.117-146.

³²³ Tanguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 241-242.

³²⁴ Timurtaş, **Eski Türkiye Türkçesi**, 2012, s.80.

³²⁵ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s.80; Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.292; Hatipoğlu, **a.g.e.**,1974, s.65; İbrahim Taş, **Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı**, 2009, s. 127-130.

bıçğu ~ bıçkı ~ buçğu < bıç ~ buç-GX “Bıçkı, kesecek alet.”

“bu daḥı mevcī gibidür illā katıdur mevcīden ammā şol **bıçğu** dişleri deprenür”
(TM 28b/D)

“kim dīninden döne pes **buçğu** getirüp anuḡ depesi üzere urdılar” (KE 937/8)

“Bildiler ki andadur, **bıçkı**-y-ıla ol ağacı yuḡarısından tā aṣaḡasına deḡin
yardılar.” (TİKT 134a/13)

bilgi ~ bilgü < bil-gX “Bilgi.”

Süheyl eydür ey **bilgilü**

eger çāre kılmazsaḡ oldum delü (SNB 92/7)

“bunuḡ gibi kiṣiye gey tīmār itmek gerek buḡcılayın **bilgülü** ḡanda bulına”
(MN 55a/6)

çalğu < çal-ḡu “Çalgı, müzik aleti.”

birincesi yırlar ḡoş āvāz ile

birincesi **çalğu** çalar sāz ile (SNB 229/1)

Bir oba olmaya ki anda **çalğu** yoh bu nefes

Cihānda süci içilmez kanı mahalle bugün (KBD, G 609/2)

“pes düdükler ve **çalḡular** nekim var rāst kıldılar Dāvūduḡ her āvāzına beḡzūde
ḡaçan ādemilerden ol kim sefīhler ve azmıṣlarıdı aḡa myl eylediler” (KE 574/8)

çınraḡu < çınra-ḡu “Çıngırak.”³²⁶

TS’de *çınraḡu* (*çınraḡı*) ‘çıngırak’ anlamıyla yer almaktadır.

“Ebrişümden bir ip ēyledüp altun **çınraḡular** aḡa daḡmıṣdı” (MN 38a/13)

“ol ipdeki **çınraḡular** çınradı. Avāz ḡusrev ḡulaḡına deḡdi” (MN 38b/4)

daḡlaḡu < daḡla-ḡu “Daḡlama aracı, şiş.”³²⁷

³²⁶ Korkmaz, *Marzubân-nâme*, 2017, s.438.

³²⁷ Canpolat; Önler, *a.g.e.*, 2007, s.122.

TS’de *dağlağı* (*dağlağı, tağlağı, tağlağı tamga, tağlağı, dağlavu*) varyantlarıyla ‘dağlama âleti’ anlamıyla yer almaktadır.

“bir neçeler anı tizkereyile keserler arıdurlar ve bir neçeler demür **dağlağı**yla dağlarlar” (EM 22b/5)

“ol t̄azıları tanrı yolu içün vakıf eyledi ve budların ve boyunların şadağa **dağlağı**yla dağladı t̄a kim atsuz ḡaziler anları binüp ḡaza kıla” (KE 630/5)

içki ~ **içkü** ~ **içgü** < iç-GX “İçki.”

ki şāh içkü edicegez dem-be-dem

benüm odama başısardı kadem (SNB 139/1)

“**içkü**ye ikindüden sonra otur ki esrüyince ahşam ere, kimse esrükligün görmeye” (KBN 53/14)

“dimişlerdür kim üç kişiye rāz açmak revā olmaya. bir şiyzā gönüllü kişiye, bir çok söylegene, bir **içgüciye**” (MN 53a/2)

“Sakinğil çok yemekden ve çok süci içmekden t̄a ki ziyāndan emin olasın.

Zīrā **içkici** esrümek çepel olur” (KBN 54/8)

ısırgu < **ısır-ğu** “Kırmızı şişler şeklinde beliren bir tür deri hastalığı, çiçek hastalığı.”³²⁸

ısırgı (*ısırğu*) ‘Yılancık hastalığı, sıyrık veya yara üzerine bir çeşit mikrobun bulaşmasıyla oluşan hastalık.’³²⁹

“şiş: aña yūnān dilince felğumuni türk dilince **ısırgı** d̄erler” (TM 25a/D)

kaygu < ET. *kad- ‘üzölme’+ gu “Kaygı, endişe, üzüntü.”

kızıl süci iç gönlüni şād tut

kara **kaygudan** cānuñ āzād uut (SNB 282/9)

şundum anı pādīşāh(a) nūş ider

ta’bīr eyle **kaygu** gönlümden gider (KY 21b/18)

³²⁸ Doğuer, a.g.e., 2013, s. 170.

³²⁹ Çetin, a.g.e., 2020, s.152.

Oyanu gelür Zelîhâ uyḥudan

Benzi güler olur emîn **kayḡ**udan (YZ 12b/14)

İmdi kōrkaram düşüm gērü görem

Gördüğüm düşden dahı **kayḡu** yèrem (YZ 3a/4)

Kōrkusı **kayḡusı** yok ayruk anuḡ / Lāyık ḥazretine Mevla'nun (GN 1472)

şarḡu < şar-ḡu “Sargı.”

“Cerāḥat büyük olsa evveli budur ki iki başlu **şarḡu** ve üç bucaḡlu yaşduḡ-ıla şaralar.” (CN 99a/5)

sevgi ~ **sevgü** < sev-gX “Sevgi, muhabbet.”

“‘avrat baḡdı ve anuḡ görkin ve cemālın gördi pes anuḡ **sevgisi** gönline düşdi ve ‘āşık oldı” (KE 243/8)s

“ya‘nī benüm **sevgüm**den Mūsā üzere **sevgü** bıraḡdum didi” (KE 358/11)

Adı sanı dillerde

Sevgüsi gönüllerde (YD 71/7)

“Kadın anamuḡ **sevgüsi**” (DK 24/2)

Pes bu esrāra delīl **sevgü**-y-imiş / Bu sevişmek dōstlara eyḡu-y-imiş (GN 2753)

Dilinde adını tekrar ider ol / Bayıkdur **sevgüsin** izhar ider ol (IŞK 201/2)

“anuḡ gönline dünya **sevgüsin** bıraḡasın zinā ve şehvet ḥayāli naḡşın celve kılasın” (MN 20a/2)

“bir gün nāḡāḥ oḡlan **sevgüsi** gönline düşe ve ḡatı peşīmān ola yāḡūz bundan ötürü Tenḡri te‘ālā ḡışm eylese ne ben ḡalam ve ne şāḡ katlana” (MN 60b/4)

“ḡız oḡlan bulıcaḡ ṭul ‘avrat alma tā gönlinde senden artuḡ kişi **sevgüsi** olmaya” (KBN 101/9)

“Şu‘ayb gözsüz idi, ḡadīşde gelmişdür kim Şu‘ayb Allāḡ **sevgüsinden** şol ḡadar ağladı kim gözsüz oldı.” (TİKT 74b/18)

uyhu ~ **uyku** < uy-Ku “Uyku.”

każā uyanuğidi **uyhu** gücin

arup atdan indi vü çılbır ucın (SNB 155/13)

Oyanu gelür Zelîhā **uyhudan**

Beñzi güler olur emîn kayğudan (YZ 12b/14)

“Ammā gündüz **uykusın** senden ırak eyle” (KBN 73/15)

“Bir gün nāgāh geldi, gördi kim çakal üzüm yemiş dağı ğaflet **uykusına** düşmüş.” (MN 2a/3)

“Ve boyun tamarları gerilür ve boğazı kurur ve **uyku** arasında çığırur ve bili ağrur ve bedende iğne gibi dürter.” (CN 96b/5-6)

yayğı < yay-ğı “Yayğı; yere veya döşeme üzerine serilen örtü, serilen şey.”

“Tanrı Ta‘ālā kıldı size evlerüñüzi dinlenmegiçün dağı kıldı size davarlar derisinden evler getürmegi **yayğı**dur size göçmek güninde dağı otuduğunuz günde...” (SKT 292a/2)

yéygü ~ **yi ygü** < yi-y-gü “Yiyecek, gıda, taam.”

Pes tabī‘at kuvvet **yéygüden** dutar; **yéygü**, felekden; felek, heyülādan; heyülā nefsdan; nefis, ‘aqlıdan.” (KBN 191/11)

“Evden bāğa bir yol dağı eylemiş, dā‘im ol anbarlardan bağa **yi ygü** tartarımış ferāğat birle tena‘um idermiş” (MN 21b/4)

2.2.12. [-ğuç]

Türkçede eskiden beri görülen ancak işlek olmayan bir ektir. Genellikle araç gereç isimleri ve sıfat türetir.

Erdal, /r/ ve /n/ sesleriyle biten kelimelere gelerek alet isimleri türettiğini söyleyerek asıl biçimi {-gUç} olan ekin, Eski Türkçede {-kUç} şeklinde bir altbiçimciği bulunduğunu; {-kUç} altbiçimciğini de Eski Türkçe ve Oğuz lehçesinde

göçüşme ile {-çUk} şeklini aldığını; ekin {-gU}ekine eklenen {+(X)ç} küçültme ekiyle oluşmuş birleşik bir ek olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca alet ismi yapan bu ekin için Eski Türkçeden *ağınğuç* ‘basamak’, *bıçğuç* ‘makas’, *olturğuç* ‘iskemle, sandalye’, *sarağuç* ‘kadın baş örtüsü’, *tövgüç* ‘havan, tokmak’, *yülgüç* ‘ustura’ örneklerini tanık göstermiştir.³³⁰

Ergin, yapan, olan veya yapılan nesneleri karşılayan isimler yaptığını ve ekte büyültme anlamı olduğunu belirtir.³³¹ Banguoğlu, birçoğu aygıt isimleri olan isim yaptığını ve berkitme sıfatları yaptığını ‘*bilginç, yüzgüç, sorguç, yaygıç* gibi’ kelimelerle örnekler.³³²

Taranılan eserlerde sıfat ve isim görevinde birkaç kelime tespit edilmiştir:

aldağuç < alda-ğuç “Aldatıcı”

“katından anuñ hıç hâli olmadı

ki **aldağuç** şmiş anı bilmedi” (SN 290/15)

“Uyarduñ fitneyi vü sen uyıduñ / Bişirdüñ **aldağuç** aşını yidüñ” (İŞK 1537)

“Cihanuñ işi uçdan uca gücdür / Bezer kendüzini bir **aldağuç**dur” (İŞK 2432)

“Çünkü bildüm **aldaguç**dur bu gönül / Bini egler kendü olmuş nefse kul”

(GN 5510)

aldanğuç < alda-n-ğuç “Aldanma aracı, oyalayıcı şey”

“kendülere kırtılacak yer yokdur pes ne kim vëirdünjüze dünyâ metâ‘ından ol

bir **aldanğuç** ve Tañrı Ta‘âlâ katında olan şevâb yëgrekdür” (SKT 524b/2)

burğuç < bur-ğuç “Girdap”³³³

“Bir kaç kişi-y-ile gemiye girdük. Dicdele bir müşkil **burğuç** var-ımış. Değme

gemi andan geçimezmiş. Pes gemici yolu başaramadı, **burğuca** uğrattı” (KBN

105/13-14)

³³⁰ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.357-359.

³³¹ Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.190.

³³² Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.242.

³³³ doğan, **a.g.e.** 2011, s. 324

çatlağuç < çatla-ğuç “Sapanın çatlayan kısmı”

“üç kiçi tüyinden şapanunun kolları-y-idi, bir kiçi tüyinden çatlağücü-y-idi.”

(DK 56/12)

yıyilağuç < yıyla+ğuç “Koklanacak şey”

“odı senün çigün bişüricin kıldı, yili sinün **yıyilağuçun** kıldı.” (BH 24b/19)

2.2.13. {-GXn} (-gin, -ğun, -gün, -kün)

Türkçede eskiden beri kullanılan işlek bir ektir. Geçişli ve geçişsiz daha çok tek heceli fiil köklerine gelerek sıfat görevli isimler yapan işlek bir ektir.

Erdal, ekin geçişsiz fiillerin öznesine, geçişli fiillerin ise nesnesine işaret ettiğini; ekin tek heceli tabanlara eklenmesi ile iki heceli bir kelimenin meydana geldiğini aktarmıştır.³³⁴ Eraslan ise ekin soyut isimlerle âlet isimleri türeten bir ek olduğunu belirtmiştir.³³⁵

Timurtaş, ekin genellikle tek heceli fiil tabanlarına eklenerek berkitme ve alışkanlık sıfat-fiiline yakın anlamda sıfatlar ve bazen de isimler türeten bir ek olduğunu belirtir.³³⁶ Ergin ve Korkmaz da birden çok heceli kök ve gövdelerine getirilmesinin çok nadir olduğunu ve eklendiğinde kelimeye büyütme, aşırılık anlamı verdiğini söyler.³³⁷

Gülsevin, ekin Eski Türkiye Türkçesinde hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelerek edilgen çatıda {-mİş} anlamı taşıyan kelimeleri yapan işlek bir ek olduğunu ifade etmiştir.³³⁸ Korkmaz da işlev bakımından fiilin gösterdiği için tamamlanmış olduğunu bildiren sıfatlar türettiğini; bu işleviyle ek -miş / -mUş isim fiiline denk sayılabileceğini belirtir.³³⁹

Hatipoğlu ve Özel, ekin fiil kök ya da gövdesine gelerek sıfat gibi kullanılan isim soylu kelimeler kurduğunu; Karaağaç bu görüşe ek olarak fiil sonucunu ortaya

³³⁴ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.327-329.

³³⁵ Eraslan, **a.g.e.**, s 2012, s.106.

³³⁶ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, 243;
Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s. 81.

³³⁷ Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.189.

³³⁸ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s. 134-135.

³³⁹ A.e., 2009, s.189.

çıkan durum ve nesneyi bildirdiğini ‘*baskın, bozgun, soygun, seçkin, sürgün, taşkın*’ örneklerini vererek ifade etmiştir.

Taranılan eserlerden tespit edilen örnekler daha çok sıfat görevindedir.

azgun < az-ğün “Azgın; salgın, öfkeden kontrolünü kaybetmiş, yoldan çıkmış.”

Bunlar ĩmāna düşmāndur kāmı

Şafī **azgun** bularuñ ħulķ uñūsı (BHK 40b/9)

“anlaruñ çoğı yalancılardur şā’ırlere dağı uyar **azgun** kişiler görmez misim anları nice ħayrān olup yalan düzerler” (SKT 404a/3)

“kim yir yüzinde bundan yavuzıraq köy yok-durur ve bunuñ kavmından **azgun** ve yavuz işlü yir üstinde ħiç ādem bilmesven” (KE 209/3)

Bunları başdan çıkardı mālları / Ol sebebdan **azgun** oldu ħālları (GN 9611)

dizgin ~ dizgün < diz-gXn “Dizgin; gemin uçlarına bağlanarak hayvanı yöneltmeye yarayan kayış.”³⁴⁰

süheyl ol sözini çü red etmedi

atı **dizgin**in dērdi vü gitmedi (SNB 61/13)

“Adı Ezher-i Ħaradı, subaşı geldi, dizginin duttı” (KBN 76/8)

“Cebrā’ıl **dizgin** dutup ileyince giderdi, Mīķ’aıl sağında ve İsrāfīl şolında.” (SK 28a/4)

çü dirlik **dizgünü** elden çıkar

belā kişi boynına çılbur daķar (SNB 202/4)

düzgün < düz-ğün “Düzgün, muntazam.”

Uşbu **düzgün** düzdiler yolca gidü

İçdiler and kāmı kavlin berkidü (YZ 3b/1)

Kimdür ki uşañ olubanın eglene bir dem

Düzgün ki düzölmiş ola anı boza benven (SNB 193/8)

³⁴⁰ Karasoy, *Sirācü’l-Kulûb*, 2013, s.70.

“Yol açar yıl aslına gitmek-içün /Bundagı **düzgünü** terk itmek-içün” (GN 2440)

“Her kime kim yoldaş oldıysa bu ‘ışk / Yaptugı **düzgün**lerin gerek yıka”

(GN 1075)

“ol tahtı ve sarāyı dībā-yı zībā-y-ıla bezediler. Rızvānşād geldi, **düzgünü** begendi...” (FBŞ 25b/3)

etkün < *et-kün “Sert, haşin.”³⁴¹

TS’de *etgün* “Sert, haşin, güçlü’ anlamıyla yer almaktadır.

“Dağı bir haberde kelmiş durur kim kaçan bende şırāta yakın kelse, tamu oldu, ‘āsīleri köre taşa ve **etkün** kibi kıymuk birle buları ata.” (BH 176b/21)

kaçgun < kaç-ğun “Kaçkın, kaçak, firari.”

kaç-ğun şeklinde türeyen kelime ‘kaçak, firari’ anlamına gelmektedir.³⁴² Clauson, kelimeyi fiileden türemiş isim olarak değerlendirmiştir.³⁴³

Taranılan eserlerde tespit edilen kelimelerde *kaçguncı* kelimesinde taban olarak yer almaktadır.

eytdiler yalancıdur bir ‘aybı bil

oğrıdur **kaçguncı**dur key saklagil (YZ 8b/05)

Ammā anların dahı birāç dürlü ‘ayıbları dürlü ‘ayıbları olur. Uğrı ve süst-ṭab olurlar ve **kaçguncı** olurlar.” (KBN 91/3)

kızgın ~ **kızgun** < kız-ğXn “Kızgın, hararet, yakıcı sıcaklık.”

Çü dördinci gün göge dikildi gün

Güneş **kızgını** taşı eylerdi un (SNB 235/4)

³⁴¹ Canpolat, **Behcetü’l-Hadâik**, 2018, s.437.

³⁴² Clauson, **a.g.e.**, 1972, s.591.

³⁴³ A.e., s.591.

Güneş **kızgın** olduğda bur dèyicek

Bulıt savılur demde kıur dèyicek (SNB 7/13)

“...kayalar ve kıum **kızgın** boldı ve yimişler köynüldi ve halk dürlü ni‘mete kiñidi, ol aya ramazān dirler.” (BH 34a/11)

şingın < şın-ğın “Kırılmış, helâk olmuş, bozguna uğramış.”³⁴⁴

TS’de *singin*, (*singun*, *sıknın*, *sinkun*) ‘(I) Kırık; (II) Mağlup, münhezim; (III) Hezimet.’ Anlamlarıyla yer almaktadır.

“veyā hamāyılında götürenler **şingın** çeride vāķi‘ olsalar ki kaçmağ-ıla kıurtulmasalar...” (ŞTM 63b/11)

2.2.14. {-X} (-ı, -i, -u, -ü)

Bu ek, Eski Türkçeden beri kullanılan fiillerden isimler, sıfatlar, zarflar ve edatlar türeten işlek bir ektir. Türkçenin bütün dönemlerinde yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.

Gabain, -a, -e, -ı, -i, -u, -ü biçiminde gösterdiği ekin eskiden zarf-fiil eki olduğunu belirtmiştir: *ögā* ‘şöhret’ (ög- ‘övmek’), *udu* ‘maiyet, sonra’ (ud- ‘takip etmek’), *kutada* ‘kadın ismi’ (kut+ad- ‘mesut olmak’), *kalısız* ‘bakiyesi olmayan, kalıntısız’ (kal- ‘kalmak’; ve yokluk eki) kelimelerini örnek olarak vermiştir³⁴⁵

Erdal, ekin ünlü zarf-fiil ekinden farklı bir fiilden isim yapan ek olduğunu “{-I} ile genişlemiş fiiller {-A}, {-U} gibi diğer zarf-fiillerle de meydana geldiğini; zarf-fiiller devamlı zarf işlevinde olmasına rağmen {-I} ekli kelimelerin isim ve sıfat olarak kullanıldığını belirtmiş ve {-I} ile türemiş kelimelerin geçişli tabanların nesnesine, geçişsiz tabanlarında öznesine işaret ettiğini ve böylelikle de hem geçişli hem de

³⁴⁴ Argunşag, a.g.e., 1991, s.518.

³⁴⁵ Annemarie von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, çeviren: M. Akalın, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.51.

geçişsiz, eş işlevli tutum sergilediğini ifade etmiştir. Ancak zarf-fiillerle eş işlevli olmadığını ekler.³⁴⁶

Daha çok tek heceli geçişli ve geçişsiz fiillere gelen ek, çok işlek ve verimli bir ektir. Eski Türkçede fiilden isim yapan -(I)g, -(U)g ekidir. Güney-Batı Türk lehçelerine uzanan gelişme sürecinde eriyip kaybolunca fiilin son ses ünsüzü ile eki kaynaştıran -(I), -(U) bağlantı ünlüleri -g ekinin yerini almış, böylece fiilden isim yapan bir ek niteliği kazanmıştır: *kap-ı-g > kapu > kapı, sür-ü-g > sürü, yaz-ı-g > yazı* gibi.³⁴⁷

Ergin, bu ekin kökeniyle ilgili Korkmaz gibi açıklamalarda bulunmuş; “Bugün Türkçede bu ekle yapılmış görünen ve yapan, olan veya yapılan çeşitli nesneleri karşılayan birçok isim vardır” notunu düşmüştür.³⁴⁸ Hatipoğlu ve Deny de eki benzer şekilde açıklar. Karaağaç, fiilin sonucu ortaya çıkan bilginin ismi ile nitelik isimleri türettiğini belirtir ve örneklerle eki kısaca açıklar.³⁴⁹

Soyut ve somut isimler yapan ek hem geçişli hem de geçişsiz fiillere eklenmektedir.

Taranılan eserlerde bu ekle türetilen isimler şöyledir:

ayru < ayır-u “Ayrı.”

cān u gönül ‘akl u fehim nisār olsun ma’şūkaya

pes ‘āşıkun andan **ayru** dahı ne mülk ü mālı var (YD 32/2)

bili(g) ~ bilü: Bilgi.

“zāhidlik bularuñ **biligi** durur, hıket bularuñ cezāsı durur...” (BH 88a/18)

pervāz ururlar dem-be-dem uçuban dosta gitmege (YD 1/2)

Ol künki kün zebānīler qorqusından

Kimersede qalmaya hıç ‘akl u **bilü** (BH 28b/7)

“ol nesne ki anı bilmege yaramaz Tengri zātıdur. Ādem oğlanı fikri ve **bilüsi** aña muhīt olmaz.” (MN 25b/7)

³⁴⁶ Marcel Erdal, **a.g.e.**1991, s.340.

³⁴⁷ Zeynep Korkmaz, **a.g.e.**, 2004, s.84.

³⁴⁸ Muharrem Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.192-193.

³⁴⁹ Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.285.

Her maḳamda ḫal nedur **bilü** nedür / Her birinun gönliḡe ṭolu nedür (GN 1168)

binü < bin-ü “Binilecek şey, binek hayvanı.”

“Mü’mini munuḡ kibi **binü**ye bindüreler, Ḥaḳ ḫaḫretine ḳötüreler, ḳanat yayıp uçalar, mü’min oddan selāmet keçeler.” (BH 68a/9)

“pes ḳamusı bir kezden öldiler ve **binü**leri ve ṭavarları ḳamusı öldi” (KE 521/8)

buşu ~ **buşu** < buş-X “Can sıkıntısı, öfke.”

TS’de *buş-*, (*pus-*) “Öfkelenmek, kızmak.”

“Ömer **buş**ısını, aydur: Yā Ebā Bekr, durḡıl, kilīzi dilegil.” (BH 106a/2)

“ḳaçan Ya’ḳūb oḡlanlarınuḡ birisi ḳaḳısa daḫı birisi gelüp anı dutar ve arḳasın sıḡrdı ve anuḡ **buş**ısı ötürürdi” (KE 276/15)

“ol ‘alimler eyitdiler iy melik taḡrıdan **buşu** gele ve yir yüzi fesāda vara kim şimdi yir yüinüḡ [meliḡi] sensin” (KE 774/3)

çaḡu < çaḡ-u “Ses, gürültü (su için).”³⁵⁰

TS’de *çaḡu* ‘Çaḡıltı, ses, gürültü’ anlamıyla ve tek bir eserden örnekle yer almaktadır.

“eyitdiler yā Mūsā işbu **çaḡu** ve ḳatılıḳ nedür Mūsā eyitdi taḡrı ta‘ālā Fir‘avn ve anuḡ ḳavmını ḡatḳıla helāk ḳıldı” (KE 416/7)

dapu < dap-u “Tapınma, hizmet etme.”

“Ḳaçan kim sücūd ḳılsa bile ḳılır. Menim **dapumı** ḫoz ana ḳarnında ḳulluḳ öğretmeye erdüm.” (BH 118b/18)

dartu < dart-u “Tartı.” (bkz. ṭartu)

“...ne **dartu**sı bar ne uzunı ne eni bar ne keçmegi bar ne ölmegi bar ne aḳmaḡı bar...” (BH 89b/1)

“...ya‘nī ölçüyi ve **dartu**yı virün ve nesene eksük [virmeḡ] ve daḫı yol üzere oturuban kimseleri ḳorḳutmaḡ” (KE 343/1)

dutu < dut-u “Rehin.”

³⁵⁰ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.698.

“Yūsuf eyitdi birinüzi **dutu** çoñ hattâ kim siz ol qardaşuñuzı bunda getürince”
(KE 268/6)

düzü < düz-ü “Dizi, dizilmiş.”

“İmdi körürüz işbu zamâne bir **düzü**ye durur. Yaz yirine yay kelmes, küz yirine
kış kelmes.” (BH 138b/4)

katı < kat-ı “Katı, sert; yumuşak olmayan.”

“koyun bevli: koyun bevli âdem bevline yakın-dur katı beñzer ammâ kıvamsuz
olur” (TM 31b/5)

kısu < kıs-u “Eziyet, sıkıntı.”

Gâh odunda vü gâh suda idi

Dün ü gün qahr ile **kısuda** idi (HN 40)

Çü ışk ola **kısular** hâli olmaz / Barışmakda küsüler hâli olmaz (IŞK 2888)

2. Dar yer.

“Çü Hurrem depdi atı girdi suya / Suyidi ugradı katı **kısuya**” (IŞK 3935)

koñu ~ **kokı** ~ **koķu** < koñ ~ koķ ~ koķ-X “Koku.”

eger qaçsadı düşüben koķkuya

erişmeyedi rengü vü **kokıya** (SNB 15/6)

ol ki ken‘an ilidür benden yaña

ise babam **koķusın** vire baña (KY 23b/894)

Eytdi uş geldi yūsufdan bir **koñu**

Dirmiş haberin bildürem ahu (YZ 46b/9)

“Cebraîl’ün kokusın alurdı

Vahy için indüğini bilürdi ol (VN 9/20a)

“Ağız **koķusu** ‘ilâcın beyân ider.” (CN 40a/4)

“Ve ma‘deyi issidür ve yaprağın çeyneyicek ağız **koķusın** giderür” (EM 6a/13)

“Ağzı **koķusın** ve burnı **koķusın** ve kulağı berkligin ve dişi dibin gör...”

(KBN 93/4-5)

“nesneler gibi berrāk gözükür olur ve hem müşkden yanmış **koğu** meşāma gelür olur. (ŞTM 130b/10)

korhu ~ **korğu** < korh ~ korğ-u “Korku.”

Āh ol günün **korkuları**

Koca kılur ma’sūmları

Niçe olur mücrimleri

Aglaşalum ol gün içün (YD 272/4)

Anda bizden güçlüler gördük varup

Söylemedük **korhudan** karşı turup (YZ 42b/9)

Korkusu kaygusu yok ayruk anuñ / Lāyık hāzretine Mevla’nuñ (GN 1472)

“Belki ol yırtıcılar senüñ **korğundan** sıtma dutmış gibi ditreşeler” (MN 30b/7)

“Bu mu’āmele birle yirün eylemeyesin, **korğu** durur uçmak yıyısın yıylamayasın.” (BH 83a/9)

“Müşk yürege kuvvet virür, bahadırlığı arturur ve sevdādan olan **korğuyı** giderür.” (ŞTM 117a/4)

“Ve eger su üstinde köpük dērilmiş ola, kara şafrā kana karışmış ola, **korku** ola (KBN 146/3)

küsü < küs-ü “Küskünlük.”

“Arada çün küsü yokdur ya gaybet / Neçün bundan kılursın bâri gaybet” (İŞK 3086)

“Çü ışk ola kısılar hâli olmaz / Barışmakda küsüler hâli olmaz” (İŞK 2888)

ölçü < ölç-ü “Ölçü, mizan.”

“Ta’atun **ölçüsini** riya birle ismegil” (BH 167b/1)

“andañ ayruk tañrıñuz yokdur ve **ölçüde** ve tartuda eksük virmeñ” (KE 342/12)

ölü < öl-ü “Ölü, vefat etmiş.”

“**Ölüler** katında oturmañ kim köñlüñüz **ölü** bola.” (BH 29b/15)

İy Tanrı’yı bir bilenler cân Hakk’a kurbân kılanlar

Ölü degüldür bu cânlar ‘ışk gölinde yüze durur (YD 72/5)

Her du‘ā anda kabûl olmaz bilün / Her nefes **ölü** diri kılmaz bilün (GN 310)

Ne **ölü** buldum bularda ne diri / Gelmedük kendüzine biñden biri (GN 8815)

“aņa eyitdüm işbu **ölü** kimdür ve senün ğen-dür” (KE 11/5)

“kaçmağ-ıla kırtulmasalar, gendülerin **ölüler** arasına ölmüş gibi bıraksalar...”

(ŞTM 63b/12)

örü < **ör-ü** “Kalkık, dik durma; ayakta durma.”

“Uymaqlık imāma kim ĩmā-ile kılıcudur-revā olmışdur, örü durur uyana.”

(NH 75b/9)

örti ~ **örtü** < ört-X “Örtü.”

“üstine **örti** örttdi ve Davūd taht altına grip yattı” (KE 568/5)

Sarāy köşk koban ol gūra kirür

Yastuķı taş ve **örtü**si türāb bolur (BH 154a/5)

Evvel kimse kim Ka‘be’ye **örtü** örttdi Tübba‘ idi ve bütleri gidertdi ve buyurdi

ki hiç anda kıan dökmeyeler ve ħaram içinde ölmüş tavarları komayalar.” (TİKT

155a/13)

“Eger diken gibi kemük pāresi yirinde kıalsa řabī‘at-ıla **örtü**sin terk ideler ki

řabī‘at anı zamān-ıla şaşraya def‘ ider.” (CN 114b/10)

“yā Yūsuf benümile **örtü**ye gir kim seni örtem Yūsuf eyitdi tağrıdan hīç nesne

örtülü degül” (KE 245/4)

“Her birinün ma‘nisi var **örtülü** / Anı görüp anılayandır bahtulu” (GN 672)

şaçı ~ **şaçu** < saç-X “Şenliklerde ortaya saçılması şeker ve hububat gibi şeyler.”

TS’de *şaçu*, (*şaçı*) ‘Bazı düğün ve şenliklerde ortaya saçılması âdet olan inci, maden para, şeker, hububat gibi şeyler’ anlamıyla yer almaktadır.

“Eyitdi kim, yire **şaçı** şaçd, her dānesinden yüz biñ dāne ziyāde bitdi.”

(TİKT 38b/14)

2.Saçılan para, cevher.³⁵¹

Ehl-i cennet hūri vū gılmān kamu

Saçularla kılsun ana raġbeti (VN 7/1, 5b)

Saçu saçup çün ziyāret ittiler

Hūri vū Rıdvān melekler gittiler (VN 7/1, 51a)

şayu < şay-u “Sayı.”

“Pes, kadehi yumşak kömür odı üzerine ol kadar koyalar kim biş yüz **şayu** şayula.” (ŞTM 27b/8)

şatu < şat-u “Satma, satış.”

“Ve eger **şatu** adına birse erdüm, bahā kerek erdi.” (BH 110b/4)

“ya‘nī sizlerden birünüz kardaşı şatusın üzere **şatu** kılmasın” (KE 586/12)

“İşbu vilāyetde kim eski aqçaya kimse **şatu** ve bāzār itmeye ve hem gayrı vilāyete dahı gitmeye; bu nesne ‘Ali Paşa zamānında oldu” (AT 72a)

sevi ~ **sevü** < sev-X “Sevgi, muhabbet.”

aldanma mālā davara kulluk eyle Hakk’a yara

seviyile bile vara bākī yoldaş olanı gör (YD 22/6)

“biz sizün **sevünüzden** dükeli siba’-ı düşmen idinmişüz, sizün ucuñuzdan dōstlık ve cinsiyette ki bizümile sibā’ arasında götürildi” (MN 30a/12)

sürü < sür-ü “Sürü.”

kendüliginden geçeni toğan ider ma’sūk anı

ördek ü keklige salar **sürü** idüben tutmaga (YD 1/3)

“ve bunlar bir yuva kılınmış güdücüsüz koyun **sürüsü** gibiydi” (KE 689/12)

³⁵¹ Ateş, a.g.e., s. 205.

“Ola hatta bir gün koyun sürüsüne uğradılar, bir koyun kuzusu-y-ıla sürüden ayrılmış ayrı giderler.” (TİKT 166b/10)

tapu < tap-u “Huzur, makam, kat.”

Tapdug'un tapusunda kul olduk kapusunda

Yûnus miskîn çigidük bişdük el-hamdüli'llâh (YD 292/8)

tartu < tart-u “Tartı.”

“andañ ayruk tañrıñuz yokdur ve ölçüde ve **tartuda** eksük virmeñ” (KE 342/12)

tolu < tol-u “Dolu.”

Kar yağar yağmur-ıla heyvet **tolu**

Sël şuyıyla yazı olur toptolu (YZ 9b/5)

Toludur ‘arş ü ferş nûrından

Ehl-ı küfr anlamaz gurûrından (HN 10)

âb-ı hayât’un çeşmesi ‘âşıklarun visâlidür

kadehi **tolu** yüridür susamışlar yakmaga (YD 1/7)

Her maķamda ĥal nedur bilü nedür / Her birinun gönliñe **tolu** nedür (GN 1168)

ulaşu < ulaş-u “Bitişik, yakın.”

“ol yir kim bu tamara **ulaşudur**” (KE 8/12)

umu < um-u “Umut.”

el bağlamışdur kamusı Hak Çalap'dandur umusı

nökerlü kızdur kimisi alınmaduk çoklar yatur (YD 82/8)

ülü < ül-ü “Pay, hisse.”

TS’de *ülü* ‘hisse, pay, kismet, kısım, bölüm’ açıklamasıyla yer almaktadır.

Clauson *üle-* fiilinden türeyen kelimenin ‘pay, parça’ ve mecazlı ifade ile ‘kader, alın yazısı’ anlamına geldiğini belirtmiştir.³⁵² Erdal da kelimeyi aynı anlamlarla açıklamış

³⁵² Clauson, **a.g.e.**, 1972, s.142.

ve *üle*- fiilinin nesne ismi türediği ve hem somut hem de soyut anlamlarda kullanıldığı şeklinde açıklama yapmıştır.³⁵³

“pes bundan ötürü irkek iki **ülü** dişie bir ülü mîrâş degdi” (KE 68/9)

“kazan içinde ol kadar kaynadalar ki üç **ülüde** bir **ülüsi** kala andan sonra yigirmi **ülüsi**ne bir **ülü** şeker ya bal katarlar” (EM 21a/6-7)

yaku < yak-u “Yakı”

“...tenün içine geçer eser eder renci giderür ol **yak**ulardur kim renclü endâmlar üzerine ururlar” (TM 41b/9)

“Verem-i şulb üzerine **yaku** ideler dağı şol nesne ki verem-i şulbı yumuşadur.” (CN 88b/7)

Ve dağı bögrölce bişüreler muharrâ dögeler yumşak dögeler bulamac gibi ola **yaku** eyleyeler...” (MŞ 115a/1)

yarı ~ **yarı** < yar-X “Yarı, yarım.”

“Yusûf ve anuñ anasına cümle görkün **yarısı** virildi habar birdi bize” (KE 220/9)

Ebû Yūsuf kavlında iki hisşe dağı āzād olur, āzād eyleyen mükātebün **yarı** kıymetini sākite ödeye.” (NH 8b/5)

“pes günün **yarısı** yā dağı artuķı çarhından düşer” (KE 34/13)

yazı (I) < **yaz-ı** “Ova, düz yer”

Kar yağar yağmur-ıla heyvet tolu

Sël şuyıyla **yazı** olur toptolu (YZ 9b/5)

Cümle erenler uçdı taglar **yazılar** geçdi (YD 391/2)

“piller ayağından gün yüzün töz dutdı. taş ve taş depe ve **yazı** bir oldı” (MN 50b/2)

³⁵³ Erdal, a.g.e., 1991, s.213-214.

“faşl-ı muşâf-ı pîl ve arslan ve nuşret buldukları ve bunların orduları katında
bir ulu ırmağ vâridi ve öñi **yazı**ydı.” (MN 50b/6)

“Haleb yanında Mecnûn Tabak **yazısından** oğraşdılar” (AT bâb 66)

“Geh inişdür geh yokuşdur **yazı** yir / Yola giden geh soğuk geh ısı yir” (GN 3176)

“Tag u **yazı** ev ü yaban toptolu / Alur andan dün ü gün uslu delü” (GN 5056)

“ol gün peygamberün çerisi şındı giñ **yazılar** bunlaea tar oldu” (KGZ 93a/2)

yazı ~ yazu (II) < yaz-X “Yazı, yazılmış şey.”

Budur âhir kışşaların görklüsü

Kur’ân içre muşhafların **yazısı** (YZ 2a/2)

“anın anası Aşût idi ve evvel **yazu** yazan don diken...” (KE 89/10)

“hayr **yazı** söz şerrini anın Kerâmen Kâtibîn kim anarsa du‘âda işbu hatın
kâtibin” (KGZ 107b/12)

“Sahra kâğıd hayme **yazu** ma‘ni hûb / Niçesi sabr ide ‘akl anı bakup”
(GN 3082)

“Ben bu sözi okımadum **yazudan** / Yâhud eyle sanmañ eydem yazıdan”
(GN 7419)

2.2.15. {-XcX} (-ıcı, -ici, -ucı, -üci, -ücü)

Her türlü fiil kök veya gövdesine eklenerek isim ve sıfat türeten oldukça işlek bir ektir. Geçişsiz fiillerden ziyade geçişli fiillere daha çok eklenmektedir. İşlevinde çokluk, aşırılık, devamlılık anlamı vardır. Bu ekle yapılan isimler çok devamlı yapan veya olan nesneleri karşılar. Eski Türkiye Türkçesinde {-XcX} şeklinde kalınlık-incelik uyumuna bağlıdır ve genel olarak ünlüleri düzdür.

Ekin kuruluşuyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Genel olarak görüşlerin iki tarafta toplandığını söyleyebiliriz. Birinci görüşü ileri sürenler ekin Eski Türkçedeki {-gUçI} eki, {-gU} sıfat-fiil eki ile {+çI} isimden isim yapma ekiyle

genişlemesi sonucu oluşmuş birleşik bir ek olduğunu ileri sürerler.³⁵⁴ Ergin de aynı görüşe sahiptir ve ekin gelişimini: “Eski Türkçede -ı-ğçı, -i-ğçı ve ğuçı, -ğüçi şekillerinde olan ek fiilden isim yapım ekleri -ğ, -g ve -ğu, -gü ile fiilden isim yapım eki -cı, -çi’den oluşmuş; Batı Türkçesinde eklerin sondaki ve baştaki /ğ/ ve /g/ seslerinin düşmesiyle Eski Türkiye Türkçesine -uçı, -üçi şeklinde girmiş, sonrasın ç sesinin sedalaşması yuvarlak ünlünün düzleşmesiyle -ıcı, -ici şeklini almıştır.” şeklinde açıklar.³⁵⁵

İkinci görüş ekin Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçiş sürecinde ekteki /g/ seslerinin düştüğünü önce -UçI biçimi sonra ise -IcI, -UcU biçimi ortaya çıktığını belirtir. Timurtaş ekin fiilden isim yapma eki -I ile isimden isim yapma eki -cI’nin birleşmesinden meydana geldiği ve bu görüşün genel kabul gördüğünü belirtir.³⁵⁶ Korkmaz ve Gülsevin de aynı görüştedir. Hatta Gülsevin görüşünü bazı çalışmalarda ekin sıfat-fiil olarak değerlendirildiğini ancak asıl fiillerin isimleştirilmiş şekli olan sıfat-fiilleri diğer fiilden isim yapan eklerinden ayıran esas farkın zaman kavramı taşımaları olduğunu; {-XcX} ekinin temelde bir zaman anlamı taşımadığını; bir fiili çok ve devamlı yapan kişi ve nesneleri işaret eden isim ve sıfatlar yaptığını belirtir. Ayrıca sıfat-fiillerin olumsuz şeklinin -mA olumsuzluk ekiyle yapıldığını ancak {-XcX} ekinin olumsuz şeklinin değil ile yapıldığını ifade ederek açıklar.³⁵⁷ Kısacası Korkmaz ve Gülsevin Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde, Eski Türkçedeki gibi, eki olumsuzluk eki almış bir örneğinin bulunmaması ve eklendiği bazı kelimelerin isimleşmesinden dolayı ek, sıfat-fiil işleviyle değil de fiilden isim yapma eki olarak değerlendirmiştir.³⁵⁸ Diğer taraftan Gülsevin’in zaman kavramı taşımaz ifadesinin aksine Deny ekin, Eski Türkiye Türkçesi döneminde diğer sıfat-fiillerde olduğu gibi kontekste göre geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadesi barındırdığını söyler.³⁵⁹

³⁵⁴ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.52; Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.291; Mansuroğlu, **a.g.e.**, 1953, s.343-344; Eraslan, **a.g.e.**, 1980, s.91; Hacıeminoğlu, **a.g.e.**, 213, s.169.

³⁵⁵ Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.191.

³⁵⁶ Timurtaş, **a.g.e.**, 2012, s.81.

³⁵⁷ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s.137.

³⁵⁸ Korkmaz, **a.g.e.**, 1973, s.189-190;

A.e., 2007, s.137.

³⁵⁹ Deny, **a.g.e.**, 2012, s.475.

Ekin hem yapım hem de çekim eki arasında kalmış bir yapıda olduğu söylenebilir. Yapım eki mahiyetinde sözlüksel bir değer taşıyarak yeni kelimelerin oluşmasını sağlarken, çekim eki mahiyetinde de oldukça fazla kelime türetmektedir. Fakat aradaki bu ayrımı net bir şekilde yapabilmek oldukça güçtür.

Taranılan eserlerde yoğun olarak hareketi çokça yapanı ve olanı karşılamasıyla düşkünlük anlamı bildiren kelimeler yapmasının yanı sıra bir işi meslek olarak yapanı bildiren isimler de türettiği görülmektedir.

Taranılan eserlerden tespit edilen örnekler şunlardır:

açıcı < aç-ıcı “Sökücü, tıkanıklığı giderici.”³⁶⁰

“Ve ol **açıcı**dur, sinirler ağzından olan süddeleri açar.” (EM 16a/10)

ağırlayıcı < ağırla-y-ıcı “Ağlayıcı, ağlayan.”

“bir cömerd er vâridi. konuk **ağırlayıcı** ve garîb egleyici. dâyima gendi yanında yidürür içürürdi” (MN 20a/12)

alıcı < al-ıcı “Alıcı, alma işini yapan, alan.”

“Ariyeye **alıcı** eger te‘addî eylese şart eyledgü-giyirden girü dönse zamân sâkıt olur” (NH 46b/16)

“senün lutfundan **alıcı** tama kılmğaa utana ve senün maşsūdun hâşıl ola” (KBN 188/13)

Bir isimden sonra gelerek umumiyetle o işi, hareketini yapanı bildirmektedir:

abdest alıcı (NH 22b/18); *girev alıcı* (NH 18b/6); *şatun alıcı* (NH 52a/15); *zekât alıcı* (NH 83a/13, KBN 19/2)

añlayıcı < añla-y-ıcı “Anlayan, anlayışlı.”

“dahı gerek yazıcı tîz bilici ola ve ince **añlayıcı** ve yazıcılar sırrın bile” (KBN 162/11)

arıdıcı < arıd-ıcı “Arıtıcı, temizleyici.”

³⁶⁰ Canpolat; Önler, a.g.e., 2007, s.105.

“Eger abdetsüz gişi abdest alsa, ol müsta‘mel şu arı, arıdıcı degül...”

(NH 22a/4)

avlayıcı < avla-y-ıcı “Avcı, avlayan.”

“İbnü ‘Abbās etiydi bular balık **avlayıcı**yıdı” (KE 822/5)

ayırıcı < ayır-ıcı “Ayırcan.”

“Andan gördi iki yine bātıl- eger olmasa ulu ırmağ **ayırıcı**” (NH 2a/6)

bağışlayıcı < bağışla-y-ıcı “Bağışlayan, affeden.”

“Çok şükür kim aña ẽrmeye kıyās ve delim ẽgmek ispās ol cān **bağışlayıcı**yı tanıya...” (TM 1b/2)

başarıcı < başar-ıcı “Başaran, başarılı olan.”³⁶¹

“Kedḥudālar olurlar ve kendü işlerin başarıcı olurlar” (KBN 91/7)

“Ben cihānuḡ eczāsın dirşirüb bir eylemişem ve kânā‘at mührin aña urmuşam ve eger girü tağıdam her birine bir yir ve bir bekçi ve **başarıcı** gerek.” (MN 17b/14)

bekleyici < bekle-y-ici “Bekleyici, koruyucu, gözetici.”

“sen yazuklar saklayıcı ve ataları ve oğulları ve oğlanları **bekleyicisin** imdi bunları yarlıgağıl ve helāk kıılmağıl” (KE 505/1)

besleyici < besle-y-ici “Besleyen, rızk veren.”

yūsufı ol qaravaş besleridi

besleyici anı hōş sever idi (KY 2b/43)

bildürici < bildür-ici “Haber veren, ileten.”

“Bilici durur, bilge durur, bildürici durur” (BH 49b/9)

bilici < bil-ici “Bilgili, bilgi sahibi olan, hâkim.”

³⁶¹ Korkmaz, a.g.e., 2017, s. 407; Doğan, a.g.e., 2011, s. 312.

“Bilici durur, bilge durur, bildürici durur” (BH 49b/9)

“Allaāh halkdan yigrek **bilici** olur.” (TİKT 43b/17)

“dahı gerek yazıcı tîz **bilici** ola ve ince anlayıcı ve yazıcılar sırrın bile”

(KBN 162/11)

bişirici ~ bişürici < bişir ~ bişür-ici “Pişirici, pişirme özelliği olan.”

“Ve sinir ağrılarını hoş eder ki kaz ve ördek yağıyla dürteler. Ve ol yumşadıcı ve **bişirici** ve tağıdıdır. Anuñ tohmı ve dibi yaprağından yègrekdür” (EM 15a/7)

boğazlayıcı < boğazla-y-ıcı “Boğazlayıcı, öldüren, cellat.”

“kaçan **boğazlayıcılar** anı işitdi bıçaqlarını alup İsiye katına geldiler kim oğlanı boğazlayalar” (KE 350/6)

bortlacı ~ botlacı < bortla-y-ıcı “Hamile deve.”

DS’de *bolta*- (Deve, manda vb. için) yavrulamak; doğurmak.

Andan ol taş iki päre oldı, içinden bir kızıl kuzıcaklı deve çıktı **bortlacı**. Andan ol deve eyitdi, inledi. (SK 29a/2)

ğara közlü, on aylık **botlacı** arvana daşra çıkdı” (BH 65b/5)

“yā Şālîh işbu kayadan bizüm içün bir biserege beñzer yüklü on aylık **botlacı** deve çıkarğıl” (KE 127/7)

çalıcı < çal-ıcı “Çalgıcı, saz çalan.”

çal-ıcı şeklinde türeyen kelime Tietze’de ‘çalgıcı’³⁶² ve TS’de ‘çalgıcı, saz çalan’ anlamında yer almaktadır.

Gelincük gibi şarı tonatdılar

Çalıcılara anca ton atdılar (SNB 353/8)

“ve **çalıcının** ulu hünere oldur ki dinleyici dilegince ola” (KBN 153/10)

³⁶² Tietze, a.g.e., 2002, s.469.

“...rengârenk tonlar geymişler, **çalıcı**larla, rakkâslar-ıla, şâdıllıklarla şeh-zâdeyi almaga gelmişler...” (FBŞ 38b/9)

çığırıcı < çığır-ıcı “Tellal.”

“dahı bâzâr içinde **çığırıcı** degül ve yazu işe yortıcı degül...” (KE 694/10)

dilenci < dilen-ici “Dilenci.”

“bir **dilenci** tañrım yüzinçün benden şadağa diledi viresi nesenem yoğıdı pes nevsümi aña muṭī‘ kıldum” (KE 480/2)

dinleyici < dinle-y-ici “Dinleyen, dinleme işi yapan.”³⁶³

“ve **çalıcı**nun ulu hüneri oldur ki dinleyici dilegince ola” (KBN 153/10)

ditredici < ditret-ici “Titreten, titretme özelliği olan.”

“ve nâfız ısıtmaya ki **ditredici**dür ve dahı kalan sıtmalara ki eskimiş ola yarar” (EM 27b/11)

dokıyıcı < dokı-y-ıcı “Dokuyucu, dokma işi yapan.”

“peygamber eyitdi pîşen ne-durur ol er eyitdi biz **dokıyıcı**van” (KE 66/9)

eglenici < eglen-ici “Bir süre kalan, duran.”

EM’de egle- ‘kalmak, durmak’ şeklinde açıklanmıştır.³⁶⁴

“koca kişilerin ma‘desinde ve bağarsuğında ğarīb yaşlık çok **eglenici** olur” (EM 57b/9)

egleyici < egle-y-ici “İlgilenen, oyalayan.”

“bir cömerd er vâridi. konuğ ağırlayıcı ve ğarīb **egleyici**. dāyima gendi yanında yidürür içürürdi” (MN 20a/12)

esirgeyici < esirge-y-ici “Merhamet gösteren, koruyan.”

diriğā **esirgeyicim** yok benüm

ğarīblikda uş ayrılısar cānum (SNB 93/10)

³⁶³ Doğan, a.g.e., 2011, s.336.

³⁶⁴ Canpolat; Önler, a.g.e., s. 127.

“pes yüzün göge döndi ve eyitdi ilāhī işbu oğlandur ve anuñ gözi yaşı-durur ve sen rahmat kılıcı ve **esirgeyici** Çalapsın” (KE 794/15)

eydici < eyd-ici “Şarkıcı; şarkı söyleyen, hikaye anlatıcısı.”

“Nite kim ol bir **eydici** eyitdi. Zîrek eyitdi: Nicedür ol dāsitanı eyit işidelim” (MN 38b/13)

“ve eyü şarāb olmayınca konaklık eyleme zîrā kaçan ki nuql ve şarāb ve **eydiciler** eyü ola” (KN 57/11)

eyleyici < eyle-y-ici “Yapıcı, yapan.”

“Datlu acı tîz çerb datsuz şör kabız **eyleyici** ekşi māzū dadı bu kamusı tokuzdur” (TM 52a/9)

“Āzer put yonıcıydı ve şanemler **eyleyiciydi**” (KE 144/12)

göyündürici ~ **göyündürücü** < göyündür-XcI “Yakan, yakıcı, yakma özelliği olan.”

“ferfīyūm issidür kurdur anuñ kuvveti yaşığından şonra üç yıla degin gider ve ol laţif kılıcı ve **göyündüricidir**. Ve issiligi kaşnıdan artuq eyler.” (EM 28a/1)

“pes **göyündürücü** yıldızla şeytānı atarlar ve göyündürürler” (KE 318/13)

gözedici < gözed-ici “Gözeten, kollayan.”

“Hābīl eyitdi bilmezvenve ben anı **gözedici** degülven” (KE 83/12)

güdücü ~ **güdici** < güd-XcX “Güdücü; çoban, sığirtmaç.”

“eyitdi iy yigit ben sığır **güdici**lerdenven kavmumı göresüm geldi” (KE 484/5)

“nitekim şefkatlu bir koyun **güdücü** koyunların yavuz otlaqdan sürer ve saşınur” (KE 376/6)

ırlayıcı < ırla-y-ıcı “Şarkıcı.”

“Ād kavmın helāk eyleyen ‘aķīm yili virile hamır içüp ribā yidklerinden ötrü ve **ırlayıcı** qaravaş dutup ve harīr giyüp...” (KE 123/2)

iltici < ilet-ici “İletici, ileten, götüren.”

“İltici ta‘āmı ücret ile- Zeyd’e digin kaçan girü getirse, ücret vardır evet.”

(NH 55a/16)

incidici < incid-ici “İncitici, inciten, rahatsızlık veren.”

“Bedene muttaşıl kökleri vardır dahı etrāfına yeşil tamarlar gerilür ve büyük olur ve ğayet **incidici**dür.” (CN 89a/10)

2.Mideyi rahatsız edici ve midede tepkiye yol açan madde.³⁶⁵

“fuvaḳ ıncḳıruḳdur, ol ma‘denün içerüki tabaḳası hareket eylemekdür, ma‘deyi **incidici** sürmek içün ve ol **incidüci** ya tîz hıltdur ya kızdurıcı ğidādur ki harāreti ıfrātıladur.” (EM 50b/2)

irdeyici < irde-y-ici “Araştırmacı, inceleyici.”

“...ya‘nî Yūsufıla qarındaşları kışşası içinde **irdeyicilere** ‘ibret ve nişān vardır dahı bir āyet içinde...” (KE 4/7)

kığırdıcı < kığırd-ıcı “Tellal.”

“pes **kığırdıcı** ve anuḡ yāranları eyitdiler eger siz yalan çıkarsaḡuz anuḡ crzāsı ne ola bular” (KE 274/1)

kığırcı < kığır-ıcı “Tellal, çağırıcı, çağırıcı.”

“Şadīḳa melik irteledi bir **kığırcı** şehir ḳapusına gelüp yüce avazıla kığırdı kim yā ...” (KE 687/7)

kızdurıcı < kızdur-ıcı “Kızdırıcı, kızdıran.”

“ma‘deyi incidici sürmek içün ve ol incidüci ya tîz hıltdur ya **kızdurıcı** ğidādur ki harāreti ıfrātıladur.” (EM 50b/2)

ḳulaḡuzlayıcı < ḳulaḡuzla-y-ıcı “Yol gösterici, klavuzluk edici, rehber.”

“ben od gördüm varayın ola kim size birazgetürü virem yā dahı anda bir yola **ḳulaḡuzlayıcı** bulam nitekim...” (KE 372/6)

ḳurutucı < ḳurut-ucı “Kurutan, kurumayı sağlayan.”

³⁶⁵ Canpolat; Önler, a.g.e., s. 145.

“ve ruṭūbeti **ḵuruducı** devālar ḵoyalar...” (CN 125b/10)

“şu devālar **ḵuruducı**dur: Mürdār-senc ve zerdeḵūb berāber saḥḵ ideler...”
(CN 45a/8)

ḵuvvetlendürici < kuvvetlendür-ici “Güçlendirici, gücü arttıran.”

“‘ilācı issi şerbetler vèreler ki yüregi **ḵuvvetlendürici** ola.” (EM 49a/14)

oḵıyıcı ~ **oḵuyıcı** < oḵı ~ oḵu-y-ıcı “Okur yazar.”

“Belḵīs yazıcı ve **oḵıyıcı** idi Tübba‘ ḵavmından idi” (KE 656/1)

“evvel ‘ālimler ikinci **oḵuyıcı**lar üçünci ‘ābideler dördünci...” (KE 16/12)

oṇarıcı < oṇar-ıcı “Onarıcı; düzene sokan, yoluna koyan.”

düşenleredür ḥaḵ ḵalap yārīci

ḵamu azmış işleri **oṇarıcı** (SNB 325/1)

“İşüṇ **oṇarıcısı** vār-durur aṇa tevekkül idüp işe şürū‘ itmek gerek” (MN 31b/2)

ödeyici < öde-y-ici “Ödeyici, ödeyen.”

“ve taṇrı ni‘metine şükür idici ve taṇrı ḥaḵḵın **ödeyiciydi**” (KE 317/12)

ölçici < ölç-ici “Ölçücü.”

“ol ‘adil ḵılıcıdur ve ḥaḵḵı tamām **ölçicidir**” (KE 283/2)

öldürici ~ **öldürücü** < öldür-XcX “Öldüren, ölüme yol açan.”

Bu ‘ışḵ ki sākīsı ḥārif **öldürücüdür**

Şāfī baṇa içürdi vü ayruḥlara dürdi (SNB 119/10)

“Bu bir verem-i şulbdur. Ya‘ni ḵatı veremdür. Ekşer **öldürücüdür**.” (CN 89a/8)

“ve şabūn mizācı kirecile berāberdür **öldürücüdür** yèyeni öldürür” (EM 24b/15)

“Ammā **öldürücüsü** ḵarası ve badıncānıdur. ‘ilāc evvel zāhir olduḡı vaḵt faşd ideler ve sovuḵ nesneler içeler” (CN 86a/11)

örtücü < ört-ücü “Örten, gizleyen, kapatan.”

Kimini zāhid eyleyen kimini fāsık eyleyen

‘Ayıblarını **örtücü** delīlile burhān benem (YD 211/3)

pişirici < pişir-ici “Aşçı.”

“Ve ‘Amr’a ‘ente’ olur. Ya‘nī **pişiricisin** dimiş.” (TİKT 162a/5)

şakımcı < şakın-ıcı “Sakınan.”

“...ya‘nī peygāmbarlar kıssası içinde **şakımcılara** doğru yol ve öğüt var-durur”
(KE 4/8)

şaklayıcı < şakla-y-ıcı “Gözetleyici; gözetleyen, bekleyen, koruyucu.”

“belki yalanlarsız cezā gününü dahı sizün üstünüzde **şaklayıcılar** vardır kerīm yazıcılar vardır bilürler siz işlegeni...” (SKT 634a/3)

“bir ayetde buyurdu her ne söz ki söylersenüz anı yazıcı ve **şaklayıcı** vardır nitekim Kır’ānda buyurdu ...” (KGZ 83b/12)

“pes tanrı ta‘ālā ol balığa vahiy kıldı kim Yūnusı saña rızq eylemedüm belkim senün karnuñı aña **şaklayıcı** ve mescid kıldum” (KE 870/10)

“Ya‘nī sizün üzerünüzde ‘amellerünüzü **şaklayıcılar** vardır, kerīmlerdür, hāfızlardır, yazıcılardur.” (TİKT 27b/17)

satıcı < sat-ıcı “Satıcı, satan.”

“şabāh ‘attārı nesrīn yasemin, müşk **satıcılar** bāzārında hoten göbegin şeşmişdi” (MN 63b/11)

siğirici < siğir-ici “Hazmedici, sindirici.”³⁶⁶

“Ve ol **siğiricidir** ve kuvvet vericidir ve menīyi arturur ammā çoğı baş ağrıdur, ıslāhı şamgıludur” (EM 15b/9)

sorucu < sor-ucu “Sorucu, sorgulayan.”

Sorucular geleler sorı hisāb soralar

Karanu sin içinde otura yanumuza (YD 311/5)

Sorucu gelür yir yırtup sorar Tanrı’n kimdür diyü

İş bu cānum anı tuyup sünüklerüm sıza durur (YD 72/4)

sovudıcı < sovud-ıcı “Soğutucu; soğtan, soğutma özelliği olan.”

³⁶⁶ Canpolat; Öner, **a.g.e.**, s. 178.

“dükeli endāma nüfūz eder ve kuvvet verür **sovudıcı**dur” (EM 5a/5)

söyleyici < söyle-y-ici “Söyleyen, konuşan, dile getiren.”

“Çok bilici, az söyleyici ol” (KBN 40/13)

sürici < sür-ici “Sürücü; iş takipçisi.”

“ve ol aslanların sayıları ve **süricileri** vardı” (KE 150/13)

tağidıcı < tağid-ıcı “Dağıtıcı, dağıtma özelliği olan.”

“Ve sihir ağırlarını hoş eder ki kaz ve ördek yağıyla dürteler. Ve ol yumşadıcı ve bışirici ve **tağidıcı**dur.” (EM 15a/7)

toğurducı < toğurd-ucı “Doğurtucu, doğurmasını sağlayan.”

“pes kırk yaşdan gëri ol böyüdücü ve uzadıcı kuvvet kalur ammā gıdā verici kuvvet ve toğurducı kuvvet tā ‘ömrün āhirne degin kullık eder” (TM 22a/5)

uyıcı ~ **uyucu** < uy-Xcı “Uyan, inanan, muktedî.”

“tanrıya **uyıcı**lar isteyü hattā kim...” (KE 153/6)

“**Uyucu** kişi yalunuzdur...” (NH 75b/3)

“ben sanā tābi‘ ve **uyucı**van...” (KE 266/8)

yaradıcı < yarad-ıcı “Yaratıcı; Allah.

“Sen gümān-ıla **yaradıcı**ya bakma. Düzülmüş[i] gör, düzeni anda bil.” (KBN 9/4)

“pes eyitdüm işbu kâmusının **yaradıcısı** ve şāni‘i vardur kim Daqyānūs dahı anın bir kemter kıludur” (KE 886/5)

“Tanrı Te‘ālā var eyledi yoğ-iken ma‘lūm oldu kim her nesnenün **yaradıcısı** vardur ve birdür nitekim Qur’ānda buyurdu” (KGZ 8a/7)

“ey ādemīler zıkr eylenüz Tanrı ni‘metlerini üstünüze **yaradıcı** var mıdır” (SKT 468b/4)

yazıcı < yaz-ıcı “Yazıcı, yazan, kâtip.”

anın buyruğına mu‘ti‘ oldılar

d d gi gibi **yazıcı** buldılar (SNB 354/10)

“Belk is **yazıcı** ve okıyıcı idi T bba‘ kavmindan idi” (KE 656/1)

“bir ayetde buyurdu her ne s z ki s ylersen z anı **yazıcı** ve  aklayıcı vardır nitekim K ur‘ nda buyurdu ...” (KGZ 83b/12)

“andan Senc rib geldi,  ehr  stine k nd . Cebr ‘il geldi bir kez  ağırd .  eri tem m kamu d rt ki iden artuğı hel k oldu ve hel k olmayanların biri Senc rib, biri Buhte Na r. ikisi **yazıcıları**” (MN 69b/3)

“dah  gerek **yazıcı** t z bilici ola ve ince anlayıcı ve yazıcılar sırrın bile” (KBN 162/11)

“pes yazunuz anı dah  yazsun aranızda bir **yazıcı** yah ılık bile dah  yığınmasun yazıcı yazma dan” (SKT 46b/5)

“Ya‘n  siz n  zerin zde ‘ameller n zi saklayıcılar vardır, ker mlerd r, h fızlardır, **yazıcılarıdır**.” (T KT 27b/17)

yıgıcı < yığ-ıcı “Engel, mani.”

“**Yıgıcıdır** azacuk a ılmak ‘avratdan-rev lıkdan da ı ‘avrdatdandır g bek.” (NH 76a/15)

yırtıcı < yırt-ıcı “Yırtıcı hayvan, vah i hayvan.”

“Belki ol **yırtıcılar** sen n k rk ndan sıtma dutm   gibi ditre eler.” (MN 30b/6)

“z r  biz hem  e siz n him yet n zile dirlik ider z ve siz n heybet n zile **yırtıcılar**  errinden f riğ yoruruz.” (MN 30a/10)

“Arudur  on  **yırtıcı** c navarların kim yazın ndır- arusuz gibi c mle k  ların dersi.” (NH 67b/2)

“Yeh za var ka an ka ıyıp dutsa **yırtıcı** gibi giyikleri iki n me k lur” (KE 230/10)

“Ve yırtıcı ardınca segirtme ki **yırtıcı** avında f yide olmaz.” (KN 75/8)

yidici < yed-ici “Götüren, kılavuz, yol gösterici.”³⁶⁷

TS’de *yedici* ‘Kılavuz’ anlamıyla yer almaktadır.

“ve daḥı ol müsülmānlar nāresīdelerinüñ pāyendānidur ve daḥı uçmağa **yidicidür...**” (KE 197/5)

yitürici < yitür-ici “Tamamlayıcı, tamamlayan.”

“cebra’ıl eyitdi eksükler **yitüriciye** ısmarlanmış hıç ḥācet degül” (KE 161/5)

yortıcı < yort-ıcı “Koşan.”

“daḥı bāzār içinde çığıricı degül ve yazu işe **yortıcı** degül...” (KE 694/10)

yöriyici ~ **yörüyici** < yöri ~ yörü-y-ici “Yürüyen, yolcu.”

“eger böyle işlersek ol bir nice **yöriyici** anı bula ve ala gide” (KE 228/7)

“dünin yörürdi ve gündüzin gizlenürdi andan ötürü taḡrı Ya‘ḳūba İsrā’ıl dünin **yörüyici** demek olur...” (KE 202/7)

yumşadıcı < yumşat-ıcı “Yumuşatıcı, yumuşatan, yumuşatma özelliği olan.”

“Ve siñir ağırlarını hoş éder ki kaz ve ördek yağıyla dürteler. Ve ol **yumşadıcı** ve bişirici ve tağıdıdır.” (EM 15a/7)

yüliyici < yülü-y-ici “Tıraş eden.”

“başınunḡ biti aḡa ziyān eylemek ḳorḳusından ol yüliyici gişiye nesene lâzım olmaz Şaf’i ḳatında.” (NH 92b/10)

yüzgüci ~ **yüzici** < yüz-güci ~ yüz-ici “Yüzücü.”

Taranılan eserlerden KBN’de yüz-güci şeklinde yer alan kelime {-gUcI} ekiyle türetilmiş arkaik bir kelimedir. KBN’de ‘yüzen, yüzücü’ şeklinde anlamlandırılmıştır.³⁶⁸

³⁶⁷ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**,2013, s.1183.

³⁶⁸ Doğan, **a.g.e.**, 2011, 98.

“Gemiciler ve **yüzgüciler** suya düşdiler, yedi gün aradılar. Āhir bir yüzgücü oal delüğe erişdi. (KBN 25/10)

“Ve baña gerekmez-idi, **yüzgücilik** öğrettiler” (KBN 105/9)

“Ma‘nī bu durur kim aydur: ب baħr durur, deñiz bolur, س sefīne durur, kemi bolur, م mellāħ durur, kemici ya **yüzici** olur.” (BH 173b/1)

2.2.16. {-(X)K} **-(u)ğ, -(ı)k, -(i)k -(u)k, -(ü)k**

Eski Türkçeden beri görülen işlek eklerden biridir. Gabain {-g} eki ile farkını net olarak tespit etmenin zor olduğunu belirterek bu ekle yapılan kelimelerin edilgenlik, yapılan işin sonucunu bildirme ve sıfat anlamı taşıdığını belirtmiştir.³⁶⁹ Erdal ise, eki {-(O)k} şeklinde vererek geçişli fiiller için nesne, geçişsiz fiiller için özne oluşturduğunu söylemiştir.³⁷⁰

Banguoğlu, eki sıfat-fiiller içerisinde değerlendirmiş ve ekin Osmanlı Türkçesinde, çeşitli özel anlamları ifade etmek için {-mIş} sıfat-fiili gibi kullanıldığını ve olumsuz çekimlerinin de bulunduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan, fiilden isim türetiminde ekin Türkçede büyük role sahip olduğunu belirterek ekin sıfat-fiil anlamında sıfatlar ve bunun dışında isimler türettiğini belirtmiştir.³⁷¹

Timurtaş, daima yuvarlak sesli {-(U)k} biçiminde verdiği ekin duyulan geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin ifade ettiği anlama yakın sıfatlar yapan bir ek olarak tanımlamış; aradaki yardımcı ünlünün daima yuvarlak olduğunu, fiil kökü ünlüyle bitiyorsa -k'nin doğrudan eklendiğini belirtmiştir.³⁷² Gülsevin de Timurtaş gibi ünlüsü devamlı yuvarlak {-(U)k} olarak kaydettiği ekin, hem geçişli hem de geçişsiz fiillere geldiğini; Banguoğlu aynı görüşte olarak ekin, edilgen çatıda {-mIş} eki işlevinde isim ve sıfat

³⁶⁹ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s. 54.

³⁷⁰ Marcel Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.224.

³⁷¹ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.248-249; 424.

³⁷² Timurtaş, **a.g.e.**, 2012, s.79.

yapan bir ek olduğunu belirtmiştir.³⁷³ Hatipoğlu, Özel ve Karaağaç çalışmalarında ekin, fiil kök ya da gövdesine gelerek çoğu kez sıfat görevinde kullanılan kelimeler ile hareket sonucunda ortaya çıkan nesneyi bildiren isimler türettiğini belirtmişlerdir.³⁷⁴

Taranılan eserlerde bu ekle yapılmış isim ve sıfatlar aynı yoğunlukta yer almaktadır. Tespit edilen kelimeler şunlardır:

acıķ < acı-k “Öfke.”³⁷⁵

DS’de *acık* (II) “3. Hiddet, gazap, öfke” anlamıyla yer almaktadır.

“Çünkü bunların tekzīb itdikleri Yūnus’a **acıķ** geldi, aralarından çıktı.”
(TİKT 90a/11)

açıķ ~ **açuğ** ~ **açuħ** ~ **açuķ** < aç-XK “Açık.”

“Göklerde dahı böyle ihtilāf itmişlerdür. Zāhir bu olur kim araları **açıķ**dur.”(TİKT 11a/20)

çü kırt aç ola ağıl ağız **açuħ**

diri kırtıla kızı yaru buçuħ (SNB 121/11)

Çalap hāzetinüñ **açuķ** kapusı

Anuñ rüşveti yokdur tpusı (SNB 17/5)

kim hācet kpusı **açuķ**dı meger

hāceti oldu kabūl iy mu’teber (KY 2b/48)

“başumı kaldurdım erse yidi kat kök kpusların **açuķ** kördüm.” (BH 32b/20)

“Ve üç nesneñi dosta **açuķ** dut: Biri kpusı; ikinci, sofranı; üçünci, kīseñi”
(KBN 208/2)

Dördi toga dört yerinden ol erüñ / Eydeyüm ger **açuğ**-ısa gözlerüñ (GN 2360)

Anların kim gözleri **açuķ**-durur / Anuñ-ıçun azmadın dogru varur (GN 8041)

³⁷³ Gülsevin, **a.g.e.**, 1997, s.136.

³⁷⁴ Hatipoğlu, **a.g.e.**, 1974, s. 80; Özel, **a.g.e.**, 1977, s. 35; Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s. 282-283.

³⁷⁵ Yelten, **a.g.e.**, 1998, s. 437.

Üç yüz tokuz yıl mıkdarı ol mağarada uyudılar, ammā gözleri **açuğ**-ıdı...”
(TİKT 145b/16)

alışuk < alış-u-k “Müşteri, alıcı.”³⁷⁶

“Ve az assıya kanā‘at eyle. Ve **alışuğ**ını kaçırma tama‘ kılmağ-ıla; tā rızklı ve çok harīflü olasın.” (KE 188/10)

artuğ ~ **artuk** < art-uK “Artık, fazla; başka.”

Kamu ilden anda ni‘met çok olur / Lezzeti vü berketi **artug** olur (GN 9696)

Söz içinde **artuk** eksük var-ısa / Düzivire her ki dogru yār-ısa (GN 3256)

şāh degüldi ol sipeh-sālār idi

andan **artuk** bir ulu şāh var idi (KY 20a/774)

Bākī dirlik seven kişi gerek tuta ‘ışk etegin

‘ışkdan **artuk** her nesnenün degşirilür zevāli var (YD 32/5)

“Eger derziye eyitse ki yivin uşak dikseñ müzdiñi iki aqça **artuk** virem” (KG 129b/6)

“ne eksük biresiye **artuk** birür, ne artuk biresiye eksük birür” (BH 79a/21)

“Nice kim birür erse taķı **artuk** istersen. Bu artukluğun hūç kıyı bolmas.”
(BH 83a/14)

“Cebra‘il geldi bir kez çağırdı. çeri temām kamu dört kişiden **artuğ**ı helāk oldu”
(MN 69b/2)

“pes günün yarusı yā dahı artukı çarhından düşer” (KE 34/13)

“Elinde keser var-ıdı, ol keser-ile sağ eli-y-ile urdı, zīrā sağ elün kuvvatı **artuk**dur.” (TİKT 59b/13)

“Arķaından alınsa pālānı

³⁷⁶ Doğan, a.g.e., 2011, s.300.

Şanki it **artuğ**ıydı kalanı (HN 47)

aruğ ~ **aruğ** ~ **aruk** < ar-uK “Çelimsiz, güçsüz, zayıf.”

Gördi yidi semüz öküz bir yaña

Yidi **aruğ** dahı ne eydem saña (KY, 24b/935)

Eger yaya olam yā atum **aruğ**

Kızardımazam şāh katıf ruğ (SNB 376/1)

arukvan semiz loğma yudımazam

bu kaç neseneyi hergiz edimezem (SNB 375/13)

Bunda geldi oldı cümle iş temiz / Bunda yitildi **aruk** oldı semiz (GN 8994)

“ne inen semiz ola ne inen **aruk** ola” (KN 88/15)

“ve eger çekirdeksüz yëseler **aruk** eyler” (EM 29a/9)

“başıma ne gele kaçşāb ilerü geldi kim dekei’ karvayub semizin **aruğ**ın göre bahasın virdi” (MN 29b/2)

“Velâkin kurbānlık yılkı aksak bolsa ya karağū ya depük bolsa ya **aruk** bolsa ya iglü bolsa, anı kurbān kılma revā bolmas.” (BH 69b/21)

ayığ < ay-ı-k “Ayık, aklı başında, kendinde olan.”

Senün fikrüne düşmiş idüm bayık

Bilimezdüm esrük midüm yā **ayığ** (SNB 122/12)

Sen gerek kör gerek sen görme **ayığ**

ta‘bir oldı olısar bellü bayık (KY 22a/836)

Eydür ol kim anda gördün sen **ayığ**

Gün enerdi üstüne anda bayık (YZ 7a/8)

Bu ‘ışk ile bulanugam ne esrügem ne **ayıgam**

Ne uyuram ne uyanugam hayrān u mestüm bilmezem (YD 192/6)

Andan iren hân-u-mânın terk ide / Cümlesi **ayık** gele esrük gide (GN 2337)

ayruğ ~ ayruk < ayır-uK “Başka, diğer.”

baḥs-ı ‘ilm dā’im anuñıla kılur

ayruğına çün ḥased andan ḳalur (KY 2a/35)

Var mı dërler ‘ayblu ḳul alıcı

Ayruk êle êledüben şatıcı (YZ 8b/3)

Hak anı **ayruk** nebîye virmedi

Hiç biri ol irdüğine irmedi (VN 9/8a)

‘ışk da’vîsin kılan kişi hîç anmaya hırs u hevâ

‘ışk evine girenlere **ayruk** ne meyl ü ne vefâ (YD 2/1)

her kimden kim ‘ışk varısa **ayruk** ne sıgar ol yire

dost döşegine geçemez at u katır yâhūd deve (YD 2/7)

“yirinde **ayruk** dahı bulımadı” (MN 20b/5)

“uşşın dirşürüb birez endişe eyledi: baña bunda **ayruk** ne rahat ola, gövdede cân variken gitmek gerek” (MN 2a/6)

Bizi ḳorḳduğumuzdan ḳurtar è Hak,

bize **ayruk** bititme anda hicrân! (ÇH 41)

Cân gidiçek cism ölür işden kalur / Mâlını vü mülkini **ayruğ** alır (GN 4773)

Hak’dan **ayruk** nesneye ol tapmadı / Büt içün kandası da ev yapmadı

(GN 10041)

barışıl ~ barışık < barış-ıK “Barışıklık, sulh.”³⁷⁷

barış-ıl şeklinde türeyen kelime TS’de ‘barışıklık, sulh’ anlamıyla yer almaktadır.

çuḳal geydi başına şaldı ışıḳ

³⁷⁷ Ali Cin, **a.g.e.**, 2012, s. 448.

ara yerde çün yoh idi **barışıl** (SNB 294/10)

“tañrı eyitdi girü ben **barışık** birağam kim birbirine ziyān degmeye” (KE 106/4)

bertük < bert-ü-k “İncinmiş, burkulmuş.”

“yan **bertü**gine ve hayā yarılmağa” (TM 47b/D)

bitik < bit-i-k Amel defteri, kitap.³⁷⁸

Erdal, ‘yazılı herhangi bir şey’ anlamına gelen kelimenin fiilin nesnesine işaret ettiğini belirtmiştir.³⁷⁹ Gülensoy, biti-k ‘yazı’ olarak gösterdiği kelimenin Anadolu ağızlarında biti, bitgi, bitik olarak ‘defter, mektup, kitap’ anlamıyla yer aldığını ifade etmiştir.³⁸⁰

“her ādem oğlınun aşduķ ‘ameli **bitik**lerini boğazında daħı çıkaruruz aña kıyāmet güninde bir **bitik** tapar anı açılmış ‘amelleri anda yazılmış” (SKT 300a/2-3)

bölük < böl-ük “Bölük, kısım, bölüm.”

“degme bir **bölük** kavme bir dürlü ad bireler...” (BH 35a/17)

“Bir konak yir kaldı kim hisāra varalar; ol arada gāzileri üç **bölük** itdiler”

(AT, bâb 22)

“Ve ol **bölü**ge ki ten ve cān ve havās degdi.” (KE 195/3)

Çünkü destūr oldu cümle bağçevān / Bir **bölük** halkı alup oldu revān (GN 1552)

3. Saç örgüsü, bölük, belik.

hem eyledi saçlarını iki **bölük**

ki bir kılı biñ yürek eyler delük (SNB 99/4)

iki **bölük** kıldı yuyup saçını

hem yūsufdan diler idi suçını (KY 18b/701)

³⁷⁸ Küçük, a.g.e., 2014, s.398.

³⁷⁹ Erdal, a.g.e., 1991, s.184.

³⁸⁰ Gülensoy, a.g.e., 2007, s. 152.

“Baķun ol ķullaruma kim **b l k**leri yapup y zleri toza bulaŗup maņa kel rl r ve sizler danuķ bolun kim men buları yarlıgadum.” (BH 67b/3)

b y k ~ b y k < b y ~ b y- k “B y k.”

“ikinci **b y k**d r ol tamara ebher d rl r ol iki tabakadan yaradılmıŗdur t  kim muhkem ola anuņiķ n.” (TM 11b/14)

“Bedene muttaŗıl k kleri vardur dahi eŗr fına yeŗil  amarlar geril r ve b y k olur ve ğayet incidicid r.” (CN 89a/10)

...anuņ ol ķurb nını bir **b y k** bu t  deve kibi y ride” (BH 68a/7)

bu uk < bi -u-ķ “Bu uk, yarım.”

“Kim ki **bu uk** dirhem ķaranfili kıızıl ke i s di-y-ile i se...” (KM 14b/2)

“Ya oru  sıyanlar, degme bir g n i  n **bu uk** ş   buğday yokŗula řadaķa bir n” (BH 46b/7)

“Cem  -i inc ler n g z desi ve h l ŗası bu durur, huŗ ŗ  kim vezni **bu uk** dirheme eriŗe.” (ŗTM 11b/8)

bulanuķ < bulan-u-ķ “Bulanık.”

“ ayz ķanı ş     kavlında t ze ķaradur, şarudur, **bulanuķ**dur.” (NH 68b/8)

“eŗek bevli: sız mıŗ sa yağı gibi olur **bulanuk** ve gal z olur taŗrası” (TM 31b/5)

“ol sular kim tab bi anuņıla sınarlar bu d yirede get rd k dahi bilmek gerek er bevli ř ŗe i inde kaķan depretseler **bulanuk** olur yokaru gel r” (TM 31b/3)

Bu ‘ıŗk ile **bulanugam** ne esr gem ne ayıgam

Ne uyuram ne uyanugam hayr n u mest m bilmezem (YD 192/6)

“ol iki sarāy taşra kimse kalmaya pes ay gün okıya ay ve gün ikisi kapkara ve **bulanuk** geleler...” (KE 40/14)

“eşek bevli: sızmış sa yağı gibi olur **bulanuk** ve galîz olur taşrası” (TM 31b/5)

“Eger bozırak ve **bulanuk** olursa balgam galıblığına delîldür.” (MŞ 3b/11)

buyruğ ~ **buyruk** < buyur-uK “Buyurulan, emredilen; emir, hüküm.”

Buyrug oldı toprağın dirşürdiler / Dört kavuldur kim niçe getürdiler (GN1866)

Allah **buyrug**ın dutgıl namāzun kılup gitgil

Namāzun kılmayınca zinhār varmagıl işe (YD 341/3)

Dutup **buyruk** yola göñüldiler tiz / Sürerlerdi katı çün tîğ-i hūn-rîz (IŞK 871)

Ben dilerdüm kim geçeydüm dutdılar / Nişe **buyruk** dutmaduñ dip eytdiler
(GN 4372)

“tîz **buyruk** geldi ki öldür yoğsa sen bilürsin!” (MN 60b/3)

“Bize çokdur hakîkî **buyruk**da

Nice boynuz kulağ u kuyruk da” (HN 88)

Ol ne kim emr itti ise anı tut

Kime anun buyruğı durur cāna kut (VN 4/61a)

“ol pāzişāh gey ‘ādilidi. peygamber **buyruğ**ından artuk iş işlemezdi”

(MN 69a/1)

çatuk < çat-u-k “Çatık.”

“Aḥbār eyitdi Yahyā görklü yüzlü ve görklü şüretlü paygāmbarıdı azırğu saçlu
kışa barmaklı uzun burunlu **çatuk** kaşlıydı...” (KE 791/3)

çekük < çek-ü-k “İçeriye doğru kaçmış, batık.”

“her ne gelürse ok gibi tiz sıçraya irkilüp turmaya öni ve kıcı beraber birbirinden uzun ve kısa olmaya ve yürüyücek kıcına **çekük** ve tolaşık olmaya ve almacıkları” (BN 2a)

çürük < çürü-k “Çürük, çürümüş.”

“yakūt içinde **çürük** ve yarık gibi nesneler gözüdür ola...” (ŞTM 34b/2)

danışık < danış-ı-k “Danışma, müşavere.” (bkz. tanışık)

“Şahâbeler **danışık** kıldıllare bu oğlan kanı için.” (BH 130a/3)

“illâ anam **danışığı** ile pes sığırı girü anası katına iletirdi” (KE 485/7)

danuk < danu-k “Tanık, şahit.” (bkz. tanuk)

“Baķuñ ol ķullaruma kim bölükleri yapup yüzleri toza bulaşup maña kelürler ve sizler danuk boluñ kim men buları yarlığadum.” (BH 67b/3)

“pes Yusûf eyitdi tañrı **danuk** ve seni **danuk** dutarvan kim Mışır eklin cümle âzâd kıldum” (KE 266/8)

dartışık < dartış-ı-k “Tartışma, çekişme.”

“ol iki ķavm arasında savaş ve **dartışık** düşdi...” (KE 481/11)

delik ~ **delük** < del-Xk “Delik.”

“ve iki gözinden od yanarardı ve burın **deliginden** semüm çıkarırdı” (KE 388/5)

“...bir igne yurdusınça **delük** bar erdi.” (BH 114b/15)

Yürek delük delük olıban nâleler kılur

Da'vîsi bu ki ya'nî benem şimdi nây-ı ışk (KBD G 1/9)

“ol altun ipliklerin ve ol altun tahtayı götürdük ve ol aydın girdügi **delüğe** girüben gitdük...” (KE 306/10)

depük < dep-ü-k “Tepilmiş, tekme yemiş, sakatlanmış.”

“Velākin kurbānlık yılķı ak̡sak bolsa ya k̡araġu ya **depük** bolsa ya aruk̡ bolsa ya iglū bolsa, anı k̡urban kılma revā bolmas.” (BH 69b/21)

donuk̡ < don-u-k̡ “Cilasız, parlak olmayan, mat.” (bkz. tonuk̡)

“bu nev‘ün rengi **donuk̡**dur, rebāhī bigi şāfī degül durur” (ŞTM 126b/11)

dutruk̡ < tuttur-u-k̡ “Ateş tutuşturmaya yarayan çer çöp.”

“Korķuġ ol t̡amudan kim anuġ **dutruġı** ādemler ola ve t̡aşlar ola.” (SK 6b/3)

dutuk̡ < dut-u-k̡ “Örtü, perde.”

Ulalsun da’ima alı cenabuġ

Felek üstünde **dutuksun** tınabuġ (IŞK 621)

“...tahtı üzre oturur erdi, yüzinden **dutuġın** kötürür erdi, halk̡ anuġ yüzine baķar erdi...” (BH 101a/18)

esrük < esri-k̡ “Şarhoş.”

baydalar tolu tolu içelüm biz

biz **esrük** olmazuz humār gerekmez (YD 101/4)

Bu ‘ışk ile bulanugam ne **esrügem** ne ayıgam

Ne uyuram ne uyanugam hayrān u mestüm bilmezem (YD 192/6)

Andan iren hān-u-mānın terk ide / Cümlesi ayık gele **esrük** gide (GN 2327)

“Vaşl şarābın maņa içürdi, ol şarāb birle mini **esrük** kıldı. Diledüm kim ol esrükligi āşikāre kılam.” (BH 93a/19)

gicik ~ **giciyık** ~ **giciyük** < gici-k̡ ~ gici-y-Xk “Kaşınma, kaşıntı, uyuz hastalığı.” (bkz. kiçük)

“incükler: eyüdür şar‘ rencine delülige ve t̡amlara be **gicige** yavlaķ eyüdür: yürek za‘īf-lıġın götürür.” (TM 47b/D)

“Eger ak şandalı hammāmda bedeblerine dürtsele, bedenlerinde **gicik** ve harāret olur.” (ŞTM 130a/10)

“yılanları çok yimekten gevdeleri geregince gicir ve bu **giciyik**den incinüp şsulara ve göllere girürler...” (ŞTM 66a/9)

“gözün **giciyüğ**in gidere veharāraryını ve uyuzını giderüp nūrın ve kuvvatın ziyāda eyleye” (KM 15b/13)

“maḳ‘adda olan **giciyük** eger ufacuk kurdlardan olursa ‘ilāc gerekdür ki marīz karnı kurdan hālāş olup kırıcı devālar içe...” (CN 55b/5)

“ve depesinden ayağına degin koyun kuyruğı gibi sigiller içinde **giciyük** düşdi kim hīç gendüzin yiñemedi” (KE 323/1)

ışık < ış-k “Işık, ziya.”

Görürem ener güneş gökden yere

Dür yağar **ışık** düşer kamu yere (YZ 7a/4)

“ol mağara ağzına düşdi ve hergiz **ışık** girecek yir dahı kalmadı.” (MN 3a/4)

“Elmāsı ol **ışığ**ında ışdalar ve üzerine kar şuyı veyā şovuk şu seperler, göreler...” (ŞTM 62b/2)

karışık ~ **karışuk** < karış-Xk “Karışık.”

“Bir nev‘i ak olur, sebebi eyü kandur. Bir dahı sevdā **karışık**lu kandur.”
(CN 96a/8)

“benī İsrā‘illüyle Kıbtīlinüñ evi birbirine **karışuk** idi daraça ve müşebbek birbirine geçeridi” (KE 399/4)

katık < kat-ı-k “Katık, ekmeğin yanına katılan herhangi bir yiyecek.”

“Haḳ birle ‘İṣi ḫayatı durur, açlık bularuṅ azığı durur, şabr bularuṅ **ḳatığı** durur, şükr burlaruṅ yimişi durur...” (BH 88a/14)

kayık < kay-ı-k “Bir taraf doğru kaymış, meyli olan.”

‘Āşıklar mezhebinde şermisār oldı Yūnus

‘Āşık ma’şūka irdi ben dūnyāya **kayık**dum (YD 221/6)

kesük < kes-ü-k “Kesik, ayrı ayrı, birbirine bitişmeyen.”

“Ḥarfler **kesük** erdi ve hīḫ ḫarfi biribirine ulaşuḳ degül erdi.” (BH 48b/19)

“Yā Rabbī! ‘Izzūṅ celālūṅ ḫaḳḳ-ıḫun eger elleri ve ayakları **kesük** olsa, yaradulduḡı günden tā ḳıyāmete deḡin yüzleri üzerine sürürseler...” (TİKT 106a/10)

kiçük < küç-ü-k “Kaşıntı.”

“Ḳaçan devenūṅ **kiçügi** dutsa barurlar, ol ağaçlara sürinmese oṅalmadan uyuz ḳalur.” (BH 16a/7)

ḳonuk < ḳon-u-ḳ “Bir yere geçici süreyle kalmak için gelen kimse, misafir.”

“nitekim ol **ḳonuḡı**la ev issi arasında oldı” (MN 20a/11)

“eyitdi: olmaya, ḳonuk buhl itdük şana, birin şıy ve birin getür” (MN 20b/4)

köpük < köp-ü-k “Köpük.”

“Ve eger su üstinde **köpük** dèrilmış ola, ḳara şafrā ḳana ḳarışmış ola, ḳorku ola (KBN 146/3)

“Andan her iki vaḳıyya süzilmiş nār şuyına bir vaḳıyya şeker bıraḡalar, kaynadalar, **köpügin** aldudḳtan soṅra içine birez na’nā’ bıraḡalar” (KM 20a/8)

“Şadeflerinüñ birezinde et yapışmış durur, kalanı **köpük** ve şu ve kan bigi nesnelerden tölmiş durur.” (ŞTM 8a/3)

köynük < köyün-ü-k “Yanık, yanmış.”

Her ne vaqt körse-men sevgümni men

Köñül **köynüğün** aña men sözleyem (BH 120b/2)

öksürük < öksür-ü-k “Öksürük.”

“...**öksürüğe** aşşısı çokdur, mücerrebdür; lâkin ma’deyi za’îf ider.” (KM 19b/3)

sarmaşuk < sarmaş-u-k “Sarmaşık.”

“**sarmaşuk** issidür qurudur, ma’deye kuvvet vërür” (EM 21b/12)

“bağarsuk tolaşuk ve **sarmaşuk**dur tâ kim anuñ bir ağızı vardur ol ağızdan taşra” (TM 15b/13)

saruk < sar-u-k “Sarık”.

“kim ol altun tahtalaradı harîr **saruklar** içinde” (KE 658/1)

segritük < ET. sekri-t-ü-k “Koşma, sıçrama.”

“Düşmen dapa yönendi **segritük**den yir titrer” (BH 77a/12)

şınık ~ **şınuk** < şın-Xk “Kırık, kırılmış.”

“bil ki **şınık** oğlanlık hâlinde tîz biter, yigitlerde andan gec biter” (CN 120a/4)

“Ve **şınuk** kemük şarmada zıkr olunan edviyeler ile ‘ilâc ideler” (CN 22a/7)

gel **şınuk** gönülden öziñi şaķın

kim **şınuk** gönül bilür tañrı hâķın (KY 2b/49)

Ben garîbün hâtırını sormaga geldi şol sanem

Düzdi gönül **sınugını** hâtır ziyâret eyledi (YD 392/4)

“üçüni ol işdür kim renc anuñla gider ol yā kesmek yā yarmak yā taglamak yā döğünlemek-dür yā çıkmış endāmı yêrine oturtmak yā **sınuḵ** endāmı seyüklemeḵdür” (TM 41b/11)

sovuḡ ~ sovuḵ < sov-u-K “Soğuk.”

“pes iki ayağı altında segirüp su çıqdı kıardan **sovuḵ** ve baldan taḡlu” (KE 70/3)

İssi olsa yok-durur korkuları / **Sovug** olsa korkudımaz buları (GN 7560)

Issıdan anda **sovuḵ** artar olur / Gün yüzın her dem bulıt örter olur (GN 1973)

“ammā kırgıllık yaşı tā altmış yıla-degin varur bu yaş aşaga ötmeklik yaşıdır ammā kuvvet dahı vardur yerinceḵdür bu yaşuñ mizācı **sovuḵ**dur kurudur” (TM 22a/7)

ṭanıṣıḵ < ṭanıṣ-ı-k “Danışma; tanıdık.” (bkz. danışık)

“kaçan bir ulu iş ve **ṭanıṣıḵ** olsa perde götürüp yüze yüz söyleridi” (KE 656/5)

ṭanuḡ ~ ṭanuḵ < ṭan-uK “Tanık, şahit.”

Yine ol mü’minlerün tācı yine / **Tanug** eydür bu ‘ilim yigligine (GN 9542)

Anı görenler buña **tanuk**-durur / Kim bu sözde artuk eksük yok-durur (GN 5816)

“ammā bunları söyleyüp birliğine ikrār itdirüp gendü nefslerine bunları **ṭanuḵ** kılamak bu ḡadıṣlerde aña delālet ider nesne yoḵdur.” (TİKT 37b/10)

ṭolaṣıḵ ~ ṭolaṣuḵ < ṭolaṣXk “Dolaşık.”

“baḡarsuḵ **ṭolaṣuḵ** ve sarmaṣuḵdur tā kim anuñ bir aḡzı vardur ol aḡızdan ṭaṣra” (TM 15b/13)

“öni ve kıçı beraber birbirinden uzun ve kısa olmaya ve yürüyücek kıçına çekük ve **tolasıık** olmaya ve almacıkları” (BN 2a)

“üçünci bağarsuğa lifāyifī dērler ol bağarsuk **tolasuk** ve sarmaşukdur tā kim ta‘ām anuñ içinde eglene ve ta‘ām pişe.” (TM 15b/13)

tonuk < ton-u-k “Donuk”. (bkz. donuk)

“ve gözleri **tonuk** olan at gündüz göremez ve eger bir gözi eyle olsa ol bir gözi hiçdür” (BN 11a)

“kaṭı deriñ olan yirlerde bulınan şadeflerüñ incüsi **tonuk** olur.” (ŞTM 8b/10)

ufanuk < ufan-u-k “Kırılmış.”

“Eger köprücek **ufanugı** deriñde ol‘ğı ecilden çekmek müte‘azzir olsa...” (CN 129a/1)

ulaşık ~ **ulasuk** < ulaş-Xk “Ulaşık, bitişik, yakınlık.”

“ve aña **ulasuk** ve şefkatlu oluñ” (KE 231/4)

Yūnus sen ‘āşıkısan ‘ışka muvafıkısan

Korkma **ulaşıgı**san ne olursan olasin (YD 261/7)

“sayrılık üçdür yā dükeli gevde bir kezden ağırır ya ālet endāmlaruñ birisinde sayrılık olur yā dahı **ulasuk** birbirinden ayrılır” (TM 22a/14)

“Harfler kesük erdi ve hīç harfi biribirine **ulasuk** degül erdi.” (BH 48b/19)

uyanık ~ **uyanuk** < uyan-Xk “Uyanık, uyanmış olan.”

Bu ‘ışk ile bulanugam ne esrügem ne ayıgam

Ne uyuram ne **uyanugam** hayrān u mestüm bilmezem (YD 192/6)

sen uyursun ol **uyanık** eksügüni bilgil bayık

dahı niçe bulam tanık yoldaş u hem rāz-dār durur (YD 61/7)

Hem senün dirliğüne tanuk ola / Gevde uyursa ol **uyanuk** ola (GN 5228)

yapuk < yap-u-k “Eyer yastığı, at örtüsü.”

“**yapuk** ve tozlu saçlıydı ve giçi yüzlüydü” (KE 815/2)

yaraşık < yaraş-ı-k “Yakışır, uygun.”

“Ey minüm mağfiretüme lāyık, ey minüm hizmetüme **yaraşık**” (BH 113a/11)

“tañrı ta‘ālā anuñ teni üzere dırnağdan don örtüdi her gün içinde görki ve **yaraşığı** artardı” (KE 48/7)

yarık ~ **yaruk** < yar-Xk “Yarık, yarılmış.”

“yakūt içinde çürük ve **yarık** gibi nesneler gözükür ola...” (ŞTM 34b/2)

“şöyle kim kavuşmışdur saklamak ikileyin şeşmemek üçünci ol yarımış endāmuñ **yarığı** arasına daşragı nesne girmekden saklamak” (TM 41b/3)

“ol mu‘allim şüretin urunup başı **yaruk** ve gevdesi zañımlu yüzi üstine kan akmış” (KE 322/1)

yazuk < yaz-u-k “Günah, suç.”

Dükeli **yazuğ**ını müzd ède

Nür ola sen karanulık gide (SVM 70)

Hem **yazuk**laruma sağış yok durur

Cümle işlerümde sağ iş yok durur (VN 13/32a)

gāfil olma aç gözünü hālüne bak öleni gör

kürelük itme dünyede **yazuk**ların dileni gör (YD 22/1)

Revā degül ki gözün yürekde kana girür

Yazuğını koyalum āşikāre kana girür (KBD, G 873/1)

“Evvel on kün kim anuñ içinzde **yazuk** kılmasa Kirāmen Kātibeyni aña **yazuk** yazmasa ol kün aña bayram durur.” (BH 57a/7)

“At bağı ehlinüñ dağı silāhları bize ol silāh ile çalışmak **yazuk**dur.”
(NH 111b/18)

yırtuk < yırt-u-k “Yırtık.”

“Kaçan kim üç künden sonra ussı keldi, örü kalhdı, tonı eline aldı, ileyin ardın aradı, kandası **yırtuk** bulmadı.” (BH 99a/18)

“pes melik bildi ki kim eger Yūsuf ‘avrata kışd eylemiş olsa **yırtuk** öñ eteginde oladı” (KE 237/4)

yitik ~ **yitük** < yit-Xk “Yitik, kayıp, zayı.”

“eyitdi erlik tã‘ati şöyle kılmağdur kim biregü **yitigin** ister gibi” (KGZ 91a/2)

“pes anuñ katına girdiler ol **yitük** habarın söyleyü dururlardı” (KE 551/12)

2.2.17. {-(X)m} (-ım, -im, -um, -üm)

Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. Fiil kök ya da gövdesine gelerek isimler türetir.

Erdal, fiil köke ya da gövdesine eklenerek daha çok iki heceli kelimler türeten bir ek olduğunu; bir heceli tek örnek olarak ‘yem’ ve üç heceli örnek olarak ise ‘tamızım’ kelimesini örnek gösterir. Diğer taraftan ekin hareket ismi, geçişli fiillerin nesnesini, geçişsiz fiillerin ise öznesini işaret eden isimler ve nicelik belirten isimler türetmek üzere üç temel işlevinin olduğunu belirtmiştir.³⁸¹

Deny, bir defalık iş isimleri ya da sadece bir defalık isimler olarak isimlendirilebilecek özel bir nitelikte iş isimleri yapmaya yarayan bir ek olduğunu; bu ekle türetilen isimlerin bir defada, birden yapılan bir fiili ve daha somut bir şekilde bu fiilin sonucunu bildiren isimler olduğunu belirtir. Ayrıca bu özelliğinin dışında ‘tarz, biçim’ bildirdiğini: biçin, kesim, çalım, çelim, tutum gibi kelimeleri örnek göstererek

³⁸¹ Erdal, a.g.e., 1991, s.291.

tanıklar.³⁸² Eraslan, ekin soyut ve somut isimler türettiğini ve +IIğ ve +sIz ekleriyle genişlemiş şekillerinin sıfat olarak kullanıldığını söyler.³⁸³

Banguoğlu, ekin söz konusu dönemde henüz işlekliliğini yitirmediğini ve daha çok tek heceli fiillere gelerek umumiyetle soyut isimler, kimi zaman da somutlaşmış isimler türettiğini; bu ekle türetilen kelimelerin aslında birden ve bir defada ya da aralıklı yapılan hareketlere, dolayısıyla bunların ölçülerin, zamanlarına isim olduğunu ifade eder.³⁸⁴ Timurtaş, ekin umumiyetle bir defada veya bir hamlede olan işi ve ürünü ifade ettiğini³⁸⁵; Gülsevin de aynı şekilde genellikle bir defada veya bir hamlede yapılan işleri belirten ve ünlü uyumuna girmiş bir ek olduğunu belirtmiştir.³⁸⁶

Ergin, işlek bir ek olduğunu ve başlıca görevinin eklendiği fiille ilgili bir durum, iş ifade etmek olup o işin sonucunda doğan varlık, eşya, âlet, yer gibi isimler yaptığını söyler.³⁸⁷ Özel de fiildeki kavramı sürdüren araç, eşya ve soyut isimler türettiğini belirtir.³⁸⁸ Korkmaz, geçişli ve geçişsiz tek bazen de çift heceli fiillere gelerek isim türeten işle bir ek olduğunu işaret ettiği fiilin gösterdiği işten o işle ilgili hareket ismi; fiilin gösterdiği işle ilgili soyut isimler ve bir defada veya kısa bir sürede oluşan işleri karşılayan isimler türettiğini belirtmiştir.³⁸⁹

Taranılan eserlerde tespit edilen kelimeler şöyledir:

adım < ET. āt-ı-m “Adım.”

Anuñ buyruğınsuz adılmaz **adım**

Boğazdan aşığa yudılmaz yudım (SNB 3/3)

“‘Azîzlik munçaķ bolur kim anuñ **adımına** Tañrı ta‘ālā and yāz kıılır...”

(BH 92b/1)

³⁸² Deny, **a.g.e.**, 2012, s.481-483.

³⁸³ Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.106.

³⁸⁴ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.52-253.

³⁸⁵ Timurtaş, **a.g.e.**, 2012, s.81.

³⁸⁶ Gülsevin, **a.g.e.**, 2017. S. 135.

³⁸⁷ Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.187-188.

³⁸⁸ Özel, **a.g.e.**, 1977, s.35.

³⁸⁹ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s. 89.

“Eger düşmene bir adım ilerü gelebilürsen bir **adım** gèrü qalma andan ki düşmen elinde dutsağ olasın.” (KBN 77/15)

basım < bas-ı-m “Basım, basımlık, ölçü, mesafe.”³⁹⁰

“ve hağ ekindedür kim inleye anuñ içün kim degme dört barmaq **basım** yirde ferişte vardur kimi kıyâmda kimi rükû‘da kimi sücûdda durur...” (KE 30/5)

büklüm < bükül-ü-m “Büklüm, kıvrıntı.”

“gevr diyü dülbend büklimine eydürler, bir gez başda dolamağa **büklüm** dirler, eger büklüm on olsa...” (NH 75a/15)

dönüm < dön-ü-m “Dönüm, ölçü birimi.”

Nice uzak yol-ısa uçı **dönüm** / Nice uzun ‘ömür ise sonı ölüm (GN 566)

“kaçan otursa bir **dönüm** yir dutardı pes kaçan bağîlik kıldı” (KE 502/5)

içim < iç-im “İçim, bir defada içilecek miktarsa olan.”

“aydur: ol şudan bir **içim** maña birgil.” (bh 22b/16)

kesim < kes-i-m “Kesim; taahhüt, ödenecek miktarı tâyin ve tespit.”³⁹¹

“yidi kağla Oğuz yirinden sürdi, **kesim** didi, kesdi, günde iki adam biş yüz koyun istedi...” (DK 222/4)

ölüm < öl-ü-m “Ölüm, vefat.”

Qazā-yı āsumānī çün erişür,

ölüme kimse olumaz pâyendān. (ÇH 57)

Niçe uzak yol-ısa uçı dönüm / Niçe uzun ‘ömr ise sonı **ölüm** (GN 566)

³⁹⁰ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.641.

³⁹¹ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı I-II**, Ankara, TDK Yay., 2016, s.202.

“Yā uçmak ehli, mengülük size uçmak içre, andan size çıkmak yok ve anuñ içinde mengülik size, **ölüm** yok. (BH 69b/5)

“şöyle kim hergiz **ölümü** gendüye yākīn görmeye ve dañı kanā’atı terk idüd halk mālını t̄ama’ ide” (MN 20a/3)

“bilin **ölüm** āhiretiñ yolıdur dünyādan geçer aña varur” (KGZ 66b/13)

“İdrīs eyitdi t̄a **ölüm** acısın dadam...” (KE 91/9)

“imdi vaktıdur kim erenler ħamiyyet kuşağın cānları biline bağlanub nāmus saklayub **ölüm**e rāzı olalar ve düşmeden girü ħalub zebūnlık ādın ħabūl itmeyeler” (MN 50b/4)

“Ciger yandurıcı düzmiş işāret / **Ölüm** kasdına yazmış yüz ibāret” (IŞK 2875)

“on birinci, elbetde ħarı ‘avrata ve şayruya yakınlık eylemeyeler ki mefācā **ölüm**in getürür.” (EM 59a/12)

“Zīrā **ölüm**-ile uyñu ikkisi birdür ammā birisi dirilik-ile yañur, biri ölmüş yañur.” (KBN 74/4)

“bedenlerinde ħiç miñdār-ı zerre ağı ħalmaz, **ölüm**den ħurtılurlar” (ŞTM 105a/8)

segirdim < ET. sekri-t-i-m “Akın, hücum.”

TS’de *seğirtim* ‘(I) Akın, hücum; (II) Koşma, koşuş’ anlamlarıyla yer almaktadır.

ol aradan atıñ başın şaldılar

segirdim ile ħapuya geldiler (SNB 62/12)

“Piller anı görüb şıduñ diyü **segirdim** şaldılar.” (MN 51a/3)

2.Yaya koşusu, koşma.

“Pes bedenleri dirilür, ħabirleri yarılır, çıkarlar, **segirdüm**-ile mañşara varurlar.” (TİKT 25a/15)

sohum < soḥ-u-m “Lokma.”³⁹²

TS’de *sokum* ‘lokma, ağzına bir defada sokulan yiyecek’ anlamıyla yer almaktadır.

ṭa‘ām ağzına ḳomadı bir **sohum**

gül-istāna incü şaçardı tohum (SNB 210/2)

ṭadım < ṭad-ı-m “Tadım, lezzet.”

Çü cān luṭfı ḥūnında ṭada **ṭadım**

Demesūṅ ki ben ma‘ridetden yadım (SNB 3/4)

ṭoyum < ṭoy-u-m “Ganimet, ganimet almış.”³⁹³

TS’de *doyum* (*toyum*) ‘(I) Ganimet almış; (II) Ganimet’ açıklamasıyla yer almaktadır.

“Ġazā mubārel oldı. Oğuz begleri **ṭoyum** oldı” (DK 153/8)

yarım < yar-ı-m “Yarım; ikiye bölünmüş, iki parça.”

Kılıç yalmanı nite kim ıldırım

Neye uğrasa eyler idi **yarım** (SNB 172/9)

“Mūsā ol sözi didügi vaktın bir **yarım** ḥurmāya muḥtācdı” (KE 364/2)

“uzunlığı cenūbden şemāle üç günlük yoldur, yüksekliği **yarım** günlük yoldur”

(TİKT 12a/21)

“Kesmek üç dırnağı anda dem lāzımdur- **yarım** şā‘ dağı bir şā‘ degül”

(NH 31a/12)

2. Tamamlanmamış, eksik, noksan.

Ol ḥatunlardan birisi yüklü oldı, heman dahı bir **yarım** tenlü oğlan ṭogur-dı.

(TİKT 133a/14)

“pes eyle olsa dostlık gitmiş ola ve o dostdan sakın ki dostlığı **yarım** ola.”

(KBN 111/10)

³⁹² Ali Cin, **a.g.e.**, 2012, s. 664.

³⁹³ Ergin, **a.g.e.**, 2016, s.293.

yudım < yut-ı-m “Yudum.”

yut-um biçiminde türeyen kelimeyi Gülensoy, ‘bir işte yutulacak miktar’ anlamıyla kaydetmiştir.³⁹⁴

TS’de *yudum* ‘lokma, bir defada yutulacak kadar (yemek)’ anlamıyla yer almaktadır.

anun buyruğinsuz adılmaz adım

boğazdan aşağı yudılmaz **yudım** (SNB 3/3)

2.2.18. [-inca]

İşlek olmayan bir ektir. Taranılan eserlerde sadece *şorınca* kelimesinde tespit edilmiştir. Bu kelime SNB’de üç farklı beyitte yer almaktadır. Türkiye Türkçesindeki *beğence*, *çekince*, *eğlence*, *güvence* gibi dönüşlü fiil tabanlarına eklenen {-cA} ekiyle benzer görev bir kelime türetmiştir.³⁹⁵ -inca, temelinde zaman zarfları yapan bir ektir³⁹⁶ Ancak bu örnekte fiilden isim yapılmıştır. Bu ekle yapılan başka bir kelime tespit edilemediği için doğruluğu kesin değildir. Ancak fiilin kökündeki anlama bağlı olarak fiilden isim türeten bir ek olduğu söylenebilir.

TS’de söz konusu kelimenin yer aldığı beş eserden örnekler yer almaktadır ve tüm örnekler için kelime ‘sual, sorgu’ anlamıyla kaydedilmiştir.³⁹⁷ DS’de *sorunca* ‘sorgu’ şeklinde yer almaktadır.

şorınca < *şor-inca Soru, sual.³⁹⁸

katuma getirün anı göreyim

şorincam ki ola aña şorayım (SNB 247/8)

kapucıya dedi kim benüm saña

şorincam var anı dëyivër baña (SNB 262/11)

³⁹⁴ Gülensoy, **a.g.e.**, 2017, s.1170.

³⁹⁵ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s. 76.

Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 225.

³⁹⁶ Özel, **a.g.e.**, 1977, s.38.

³⁹⁷ <https://sozluk.gov.tr/>

³⁹⁸ Ali Cin, **a.g.e.**, 2012, s. 665.

harîfûz elûmûzde uş cām var

şapuņa senüñ bir şorıncam var (SNB 283/5)

2.2.19. {+maC} (+mac, +maç)

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, {-mA} eki ve ‘aş’ kelimesinin birleşmesiyle aş kelimesinde /ş/>/ç/ ses değişimi yaşanmasıyla {-mAç} şeklinde daha çok yemek isimleri yapan bir olduğunu ileri sürmüştür ve Karahanlı Türkçesinden önce örneklerine rastlanılmadığını belirtmiştir.³⁹⁹

Banguoğlu -me sıfatlarının -eç küçültme ekiyle birleştirilmesinden oluşmuş birleşik bir ek olmasının muhtemel olduğunu belirtir. Ayrıca Eski Türkçeden beri bu bu ekle yemek isimleri türetildiği; aynı Erdal gibi o da ekin -me fiilden isim yapma ekinin üzerine aş kelimesini gelmesinden meydana geldiğini ileri sürer.⁴⁰⁰ Diğer taraftan Ercilasun yemek isimleri türeten {-mAç} ekinin {-mA} fiilden isim yapma eki ile “aş” kelimesinin ünlü birleşmesi sonucu kaynaşmasından meydana geldiğini ve /-ş/>/-ç/ değişimi ile de {-mAç} şeklini aldığını belirtir ancak yemek isimleri dışında *çığırtmaç*, *yırtmaç*, *yumulmaç* gibi kelimelerde de bu ekin var olduğunu ve bu kelimelerin söz konusu olan yapıyla açıklanamayacağını belirterek ekin, {-mAcA} > {-mAç} şeklinde açıklanabileceğini ifade eder.⁴⁰¹

Taranılan eserlerde tespit edilen kelimelerin dört tanesi yemek ismi, biri ise sıfat görevindedir:

bazlamac ~ bazlamaç < bazla-maC “Bazlama, bazlamaç; sacda pişirilmiş yuvarlak ekmek.”

DS’de *bazlamak* (I) ‘1. Topak halindeki hamuru (pazı) açmak, yassılamak; 2. Acele ekmek pişirmek; 3. Hamuru saca yapıştırmak’ anlamlarıyla yer almaktadır.

“**bazlamac** tabî‘atı kûrudur kârın bağlar eyüsi arı buğdaydan olandır”

(MŞ 17a/5)

³⁹⁹ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.319.

⁴⁰⁰ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.268.

⁴⁰¹ Ercilasun, “-maç, -meç Eki Üzerine”, 2007, s.83-88.

Uçmak aşından dilervem bir çanak,

Nür hamîrinden iki üç **bazlamaç**. (SVM, XIX/2)

bulamac < bula-mac “Bulamaç.”

“ve dahı bögrölce bişüreler muharrâ dögeler yumşak dögeler **bulamac** gibi ola yağu eyleyeler...” (MŞ 115a/1)

“eger bakla bulunmazsa kepekden **bulamac** edeler tuzıla sayagıyla üzerine bağlayalar şifa bula”. (MŞ 105b/12)

omac: Omaç; ekmek, peynir, pekmez, yağ ve soğanla yapılan bir yemek.⁴⁰²

Gülensoy kelimenin [uv- ~ uw- (~öw-) ‘ufalamak’ (DLT)+-maç] şeklinde etimolojisini yaparak ‘(ı)helva; (ıı)un çorbası; (ııı) oğmaç; (ıv) undan yapılıp kurutulan ve kışa saklanan yiyecek; (v) peynir ve ekmek kırıntısı ile yapılan köfte, yoğurt, pekmez ve ekmek kabuğu ile yapılan yemek’ anlamlarına geldiğini belirtmiştir.⁴⁰³

TS’de *omaç* (II) (omaç aşı, oğmaç aşı, ovmaç) ‘İçine, ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konup yoğurularak yapılan bir yemek’ açıklamasıyla yer almaktadır.⁴⁰⁴

“...ya tîzrek hamîrden olmuş **omac** aşıyla.” (EM 53b/15)

“aşlarda nohud aşı, birinc aşı, **omac**, erişte, isfanâh aşı...” (EM 67b/15)

soymaç < soy-maç “Soyulmuş, çıplak.”⁴⁰⁵

Üşendürme çadır kapusını aç

Ve eger nê girüp eylerem **soymaç** (SNB 225/3)

tutmac < tut-mac “Tutmaç, bir çeşit yemek.”

TS’de *tutmaç* ‘Yoğurtlu erişte çorbası.’ açıklamasıyla yer almaktadır.

“**tutmac** dahı rişte tabî‘atındadır gërü kıalan un işleri dahı buña yaqındur...” (MŞ 31a/8)

“ve erşte **ve tutmac** ve birinc ve nişetelü ve unlu tatlu nesneler yemeye...” (MŞ 82b13)

⁴⁰² Canpolat; Önler, **a.g.e.**, 2007, s. 169.

⁴⁰³ Gülensoy, **a.g.e.**, 2017, s. 623.

⁴⁰⁴ <https://sozluk.gov.tr/>

⁴⁰⁵ Ali Cin, **a.g.e.**, 2012, s.665.

2.2.20. [-mal]

Tek bir örnekte geçişli fiile gelerek sıfat türetmiştir.⁴⁰⁶

sağmal < *sağ-mal “Sağmal, sağılan.; süt veren.”⁴⁰⁷

Kubbealtı ve Ötüken’de Moğolca *sağamal* kelimesinde geldiği de ileri sürülmektedir.⁴⁰⁸

Güncel Türkçe Sözlük’te *sağlam*: (I) *sıfat* ‘Süt veren, sağılan; sağımlı, sütlü’ (II) *isim* ‘Bol süt veren inek’ ve DS’de *sağmal* ‘Sağımlık hayvan’ açıklamalarıyla yer almaktadır.⁴⁰⁹

“avratum oğlancuklarum dağı varıdı ve **sağmal** tavarum dağı varıdı. Her gün sağardum” (MN 3a/8)

2.2.21. [-men]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece bir kelimedede âlet ismi türettiği tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde işlek olmasa da fiili yapan veya olan öznenin ismini türeten isimler ‘çevirmen, danışman, eğitmen, göçmen, okutman, seçme gibi’ yapmıştır. Ancak Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait eserlerde bu ekin canlı olmadığını söylenebilir. Tanıkladığımız tek örnek olan *degirmen* kelimesinin etimolojisinde kati olarak bir birlik bulunmamaktadır. Gülsevin, çalışmasında bu ek için sadece *degirmen* kelimesini örnek göstermiştir.⁴¹⁰

degirmen < *tegir-men ‘döndürmek’ “Değirmen; tahıl ürünlerini öğütüldüğü araç” Clauson, kelimenin *tegir- fiilinden türediğini belirterek Türk lehçelerindeki şekillerini göstermiştir.⁴¹¹ Erdal, kelimeyi âlet ismi olarak ele alıp yaşayan bir köke sahip olmadığını, ancak *tegre*, *tegrigle*- kelimeleri ile karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴¹²

⁴⁰⁶ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s.136.

⁴⁰⁷ Korkmaz, **Marzubân-nâme**, 2017, s.163; 634.

⁴⁰⁸ <https://lugatim.com/>; <https://www.otukensozluk.com/>

⁴⁰⁹ <https://sozluk.gov.tr/>

⁴¹⁰ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s. 136.

⁴¹¹ Clauson, **a.g.e.**, 1972, s.486.

⁴¹² Erdal, **a.g.e.**, 1991, s. 388.

“Bir **degirmen** gördüm uşbu ‘âlemi / Taşları yir gök ü unu âdemi” (GN 7785)

“Bir gişi getüreler, cehenneme bırağalar, karnının bağarsukları çıka, ol bağarsukları-ıla ş‘ol **degirmen** çevürür, hıımar döner gibi döne.” (TİKT 74b/1)

2.2.22. {-mXK} (-mık, -mük)

İşlek olmayan eklerden biridir, eylem sonucu orta çıkan nesneyi bildirir.⁴¹³ Erdal, ekin Türkiye Türkçesinde {-mXK} şeklinde fiilden isim yapma eki olduğunu⁴¹⁴; Tietze ise Bugünkü standart Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında çok işlek olmasa bile bu ekle yapılan kelimelerin olduğunu ve Eski Türkçede de birkaç kelimede tespit edildiğini ifade etmiştir. Tietze küçültme manasıyla bir eylemin nesnesini veya ürününü ifade eden isimler türettiğini söylemiştir.⁴¹⁵

çetlemük < *çetle-mük “Çitlembik.”⁴¹⁶

Tietze kelimeyi çitlembik şeklinde maddebaşı yaparak Anadolu ağızlarında çıtlamık/cırtlambuk/çitlemik değişkenlerinin olduğunu, ‘bir ağacın ufak zeytine benzeyen meyvesi; o ağacın kendisi’ anlamına geldiğini ve çitle- / cırtla- gibi bir kökten gelerek fiilin meyvenin kayganlığına işaret ettiğini ileri sürmüştür.⁴¹⁷ Gülensoy, çitlembik kelimesini ‘melengiç’ olarak anlamlandırmış ve kelimenin yansıma *çıt/çit’tan +le-n-bik şeklinde türediğini ve Anadolu ağızlarında *çitlembek*, *citlenbik*, *çitlemik*, *çitlemük*, *çitlenbek*, *çitlik*, *cırtlambuk*, *citirmek* değişkenlerinin olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁸ DS’de de kelimenin çeşitli değişkenleri yer almaktadır.

“ħabbetü’l-ħazra ya‘nī **çetlemük** dükeli berāber, nār-müşk, zencebīl üçer direm, şeker iki vaķiyye, otları dögeler, balıla ħarışduralar” (EM 67b/2)

⁴¹³ Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s. 295.

⁴¹⁴ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.101.

⁴¹⁵ Tietze, **a.g.e.**, 2002, 493.

⁴¹⁶ Canpolat; Önler, **a.g.e.**,2007, s.120; Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.76.

⁴¹⁷ Tietze, **a.g.e.**, 2002, s.523.

⁴¹⁸ Gülensoy, **a.g.e.**, 2007, s.245.

kıymık < kıy-mık “Kıymık; çok küçük ve sivri tahta, demir veya kemik parçası.”⁴¹⁹

Dahı ne kim büt var-ısa uşanur

Pāresi **kıymığı** yere döşenür (YZ 16a/4)

2.2.23. [-mur]

İşlek olmayan eklerden biridir. Gabain, eski Türkçede {-mır}, {-mur} şeklinde görüldüğünü belirtirken⁴²⁰ Eraslan, eki [-mır], [-mır], [-mur], [-mür] altbiçimcikleri ile gösterir.⁴²¹ Erdal, {-mXr} olarak gösterdiği ekin hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelerek umumiyetle gerçek, olası öznelere işaret ettiğini veya onların spesifik özelliklerini bildirdiğini belirtmiştir.⁴²²

Taranılan eserlerde eki sadece *yağmur* kelimesinde tanıkladık. Gülsevin döneme dair çalışmasında sadece *yağmur* kelimesini örnek vererek geçişsiz fiile geldiğini belirtmiştir.⁴²³ Türkiye Türkçesinde başka kelime türetmemiş olan ek, sadece bu kelimedede yaşamaktadır.

Taranılan eserlerin neredeyse hepsinde tespit ettiğimiz kelimeyi cümle içerisinde göstermek yerine kelimenin sadece eserde bulunduğu yeri göstermeyi tercih ettik:

yağmur BH 29a/21, ***yağmur***layın SNB 181/12, *yağmur* KY 8b/292, ***yağmur***-ıla YZ 9b/5, ***yağmur***ın MN 42b/10, *yağmur* KBN 140/7, *yağmur* EM 13a/7, *yağmur* DK 40/3, *yağmur* KE 17/7, *yağmur* NH 50b/16, *yağmur* MŞ 163a/6, *yağmur* KG 26b/11, *yağmur* suyu TM 37a/1, *yağmur* SKT 4a/5, *yağmur* TİKT 12b/19, ***yağmur***lar KGZ 8b/6, *yağmur* SK 10b/15, *yağmur* ŞTM, 9a/8, *yağmur* SVM, XXXVIII, *yağmur* IŞK 461, *yağmur* FBŞ 112a/6, *yağmur* GN 927

⁴¹⁹ <https://sozluk.gov.tr/>

⁴²⁰ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.53.

⁴²¹ Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.107.

⁴²² Erdal, **a.g.e.**, 1991, s. 389.

⁴²³ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s.136.

2.2.24. {-(X)n-} (-ın, -in, -un, -ün)

Türkçede eskiden beri görülen bir ektir. İşleklik alanı çok geniş olmamakla birlikte oldukça örneği bulunan ve canlılığını koruyan bir ektir. Geçişli ve geçişsiz fiil kök ve tabanlarına gelerek eylem sonucunda ortaya çıkan nesneyi bildiren isimler, nadir de olsa sıfatlar yapan bir ektir. Çeşitli anlamda isimler türeten bu ek en çok fiilin işaret ettiği işin sonucunu ya da ürünü olma işlevini üstlenen isimler yapmaktadır. Yani eylemin sonucu olan isimler türetir.⁴²⁴

Gabain, ekin Eski Türkçede az kullanıldığı ve sıfat yaptığını belirtirken⁴²⁵; Erdal eki geçişli fiillerin nesnesine geçişsiz fiillerin ise öznesine işaret etmesinden dolayı eş işlevli olarak değerlendirip isimler ve sıfatlar türettiğini, ünlü ile biten fiillere gelirken ünlüsünün kaybolduğunu, umumiyetle bu ekle türetilen kelimelerin iki heceli olduğunu açıklar.⁴²⁶

Gülsevin, söz konusu ekin Eski Türkiye Türkçesi döneminde hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelebildiğini ve ünlü uyumuna girmeyen örneklerinin de bulunduğunu ifade eder.⁴²⁷

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şöyledir:

akın < ak-ı-n “Akın.”

“kanlu kâfir iline **akın** çapayım, baş keseyim, kan dökeyim...” (DK 174/10)

“Turdı Kazan Bigden **akın** diledi. **Akın** viridi. Çığırtdı, akınçı dirildi. Üç yüz şay yigit bunun yanına cem‘ oldı.” (DK 254/12)

boğun < boğ-u-n “Boğum, eklem.”

“taşra kim el barmakamlarınun **boğun**ındadır ol sünüklerün dāyiresi budur”

(TM 10a/8)

⁴²⁴ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s.129; Timurtaş, **a.g.e.**, 2012, s.80; Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.282; Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.188-189.

⁴²⁵ Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.54.

⁴²⁶ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.300-301.

⁴²⁷ Gülsevin, **a.g.e.**, 2007, s. 135.

bulın ~ bulun < bul-Xn “Esir, tutsak.”

“bir ergeldi ve eyitdiler peygāmbara iy ki kurbān oğlu tañrı saña virdügi

bulından baña dañı virgil” (KE 183/7)

“Dāniyālī ve peygamberler oğlanlarında çok kavm bile **bulun** iletdi kaçan
Buhta Naşır Bābil yirine vardı” (KE 707/10)

“Yezīde mü **bulun** bolayım?” (BH 77a/21)

dögün < dög-ü-n “Yakı; dağlamakla açılan yara.”⁴²⁸

dögün ‘Yakı, dağlamakla açılan yara’⁴²⁹ anlamıyla yer almaktadır.

TS’de üç farklı anlamı mevcuttur; birinci ve üçüncü açıklama tanıkladığımız
örneklerle ilintidir: (I) Yakı, dağlamakla açılan yara. (III) Dövünme, matem.

baķup gördi ol yüzi kim ay gün

görürse yüregine ura **dögün**

“ol degün kim kanı dökmek için ururlar ana gey kuvvetlü ve kıatı urmak
gerekdür” (TM 48a/12)

2.Yas, matem.⁴³⁰

Atamdan işidür idüm dün ü gün

Yüregüme ‘ışķ odı urdı **dögün**

dütin ~ dütün < düt-Xn “Duman. “(bkz. tütün)

“tañrı ta‘ālā anuñ buğından ve **dütininden** gökleri yaratdı nitekim Kır‘ān içinde
yād kıldı” (KE 5/11)

“...ķarğa yañağı odı **dütünine** boyanub dehliz sürür.” (MN 66a/5)

“...anuñ aşı dütünlü buķārdur ol kıl şol dütün tenden taşra çıkduğı yerlerden
bitmişdür” (TM 14a/1)

“...ammā magāra içinden **dütün** çıkar, yalın çavara...” (FBŞ 136a/4)

⁴²⁸ Doğuer, a.g.e., 2013, s.150.

⁴²⁹ Çetin, a.g.e., 2020, s.94.

⁴³⁰ Cin, a.g.e., 2012, s. 498.

“gāh gāh bādincān bōrki ve yılan kavı ve mersīn yaprağı dütüzdürüp hasta apışup **dütünü**ne tura.” (EM 54a/2)

“Dağı ayıttuk kim **dütün** kâfirler başı üzre durğa, anuñ içün kim bular dünyāda küfr karanıluğı içinde erdi kim yine kıyāmet karanıluğı içinde bolğalar.”
(BH 26b/22)

“Ol taşlar kibrīt taşlarıdur, tīz yanar ve giç söyner ve **dütün** dahı çok olur ve odı dahı çirkin olur, dir.” (SK 6b/4)

“berkideler kim taşradan **dütün** içlerine gitmeye ve hem içlerinden dahı buhār ve duhān taşraya çıkmaya.” (ŞTM 138b/1)

“ancılayın bu peygambarıla tañrı ta‘ālā şayrulara şifā viresidür ve işbu günlüğün dahı **dütünü** göge irer bundan ayruķ hīç nesenüñ **dütünü** göge irmez”
(KE 810/1-2)

ekin < ek-i-n “Ekin; tarlaya atılan tahılların hasat sonundan kadar aldıkları durum.”

“Ekinçidür, **ekin** eker tohumuz...” (BH 49a/22)

“Çıkarur har çün enker-ül-aşvāt

Ekin ıssısına ‘arż olur ‘araşāt” (HN 104)

Êtdi buyruķ Yusūf **ekin** ekdiler

Vaķtı geldi başı birle dērdiler (YZ 29a/5)

Çifti koşup tohumını saçmak gerek / Çün **ekin** oldı bugün bıçmak gerek
(GN 2903)

“ağaçlardan bir yapraķ deprenmez-idi ve başlanup-duran **ekin** üzerinden geçicek bir yalunuz baş deprenmez-idi.” (SK 26b/9)

“...girü ekin vaķtı geldi. Anuñ haķın ayruca ekdüm” (MN 3b/6)

“...zīrā bir öküze ‘illet eresi olursa **ekin** vaķtında ser-gerdān qalmayasın”
(KBN 188/6)

“çok yağmurlar yağdı şu yir yüzinde yayıldı çökdi, **ekinleri** ve yimişleri çürüttdi.” (TİKT 99a/7)

“ve eger fil kemügiyle **ekine** ve bāğa be ağaca tütse vireler, ol **ekine** ve bāğa ve ağaca kırt yakın gelmeye ve yimişi kırtlu olmaya...” (ŞTM 113b/1-2)

gelin < gel-i-n. “Gelin.”

Yūnus bilmez kendü hālin Hak Çalap söyledür dilin

vir niçesi yini **gelin** ak teleme yüzler yatur (YD 82/9)

“Pes sende erlik hamiyyeti yoḥ mıdur ki iblīs **gelini** olursın?” (KBN 55/14)

“Nūḥ idi, üç oḡlı-y-ıla dört **gelini**-y-idi, ol gemiye girmeyen oḡlınuḡ daḡı ‘avratı bile idi.” (TİKT 46a/12)

oyun < * ET. ōy-u-n “Oyun.”

“Bir kez oḡlı, ata elinden qarıdaşları alu yitürmek içün **oyun** oynamaḡı bahāne kıılır.” (BH 70b/4)

“Korqarın kim begler bunı **oyun** idineler, her beg gele boza, gendü bildügi gibi yapa.” (TİKT 66b/17)

satun < sat-u-n “Satın; bedel ödeyerek almak işi.”

Rāyigāndur bay u yohsul düpdüzi / **Satun** ad almış degül oḡlı kızı (GN 2124)

tütün < tüt-ü-n “Duman.” (bkz. dükün)

Ger bu söz ire bihārun sem’ine

Bu sözün odı **tütün**inden yana (VN 15b/5)

“İkinci nev’inün rengi bi-‘aynihi **tütün** rengine beḡzer, ya’nī **tütünde** çok tırmış nesnelere beḡzer.” (ŞTM 92b/9)

“Şöyle kim çıkdı **tütün** ol āh-ıla / Gör bilişmek ne-y-imiş Allāh-ıla” (GN 7778)

yıḡın < yıḡ-ı-n “Yıḡın; toplu, bir arada.”⁴³¹

Eger **yıḡın**uḡ destesin biçeler

Ve ger ağacuḡ budaḡın açalar (SNB 235/5)

⁴³¹ Cin, a.g.e., 2012, s.726.

2.2.25. {-(Xn)ç}

Eski Türkçeden beri görülen işlek bir ektir. Bu ek ‘aşırılık’ bildirmektedir. Bu ekle türetilen isimler yapanı, yapılanı veya hareket durumunu gösterir. Ekin yapısına dair farklı açıklamalar vardır. Kimi araştırmacılar bu ekin {-n-} dönüşlü çatı eki ile {-ç} fiilden isim yapma ekinden meydana gelmiş birleşik bir ek olduğunu belirtirken; kimileri ekin -ç eki olarak kabul edip -n ekini ayrı olarak belirtirler. Bu farklılıklara karşın daha çok dönüşlü fiillere getirilen bir ek olduğu aşıkardır.

Gabain, {-nç} olarak gösterdiği ekin {-nçU} ile aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş görevli ek olduğunu; bazılarında fiil tabanlarının örneklenmemiş olduğunu ve bu eklerin -n- dönüşlülük ekinden sonra geldiğini belirtmiştir.⁴³² Eraslan ise -nç olarak gösterdiği ekin aslında {-n-} ve {-ç}’ den oluşan birleşik bir ek olduğunu, bazı örneklerde {-n-}’nin dönüşlülük eki özelliğinin açık olarak görüldüğünü ifade etmiştir.⁴³³

Erdal, ekin çoğunlukla hareket isimleri türettiğini ve geçişsiz fiillerin öznesine işaret ettiğini; bu ekle türetilen kelimelerin büyük bir kısmının zihnin ve duyguların faaliyetleriyle ilişkili olduğunu ve kelime tabanlarının fâilinin büyük oranda insan olduğunu açıklamıştır.⁴³⁴

Banguoğlu, dönüşlü -in- fiilleri üzerine gelen ve fiilden isim yapan -iç ekinin kaynaşması sonucu -in-iç>-inç birleşik ekinin oluştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca ekin sonu /n/ ile biten dönüşlü fiillere eklenerek soyut isimler türetmesinin yanı sıra zamanla {-Inç} şeklinde bağımsız bir ek olarak dönüşlülük veya edilgenlik bildirmeyen fiil tabanlarına doğrudan eklendiğini belirtmiş; eki fiilden türetilen isimler ve berkitme sıfatları örnekleriyle açıklamıştır.⁴³⁵

Korkmaz, eki -ç şeklinde gösterip dönüşlü fiil gövdelerine gelerek fiildeki hareketi yapanı, yapılan hareketi ya da hareketle ilgili bir niteliği gösteren soyut isimler ve sıfatlar türettiği yönünde ek ile ilgili görüşünü açıklamıştır.⁴³⁶ Gülsevin ise

⁴³² Gabain, **a.g.e.**, 2007, s.54.

⁴³³ Eraslan, **a.g.e.**,2012, s. 107.

⁴³⁴ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s. 275-185.

⁴³⁵ Banguoğlu, **a.g.e.**,2004, s.257.

⁴³⁶ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s.76-77.

söz konusu dönemde geçişsiz fiillerden sıfat, geçişli fiillerden isim yaptığını ifade etmiştir.⁴³⁷

Taranılan eserlerde hem dönüşlü fiiller üzerine -ç eklenen, hem de -nç birleşik eki gelerek türetilen örnekler tespit edilmiştir:

basınç < bas-ı-nç “Zulüm, tazyik”

ne zehle kim zālīm êde güç **basınç**

ra‘iyyet ri‘āyet bulup oldı dinç (SNB 242/5)

geh urdum kılıç u geh êtdüm kılınç

komadum ki êdile güç ü **basınç** (SNB 355/15)

“Hemîşe işi zulm ola vü **basınç** / Ki zulminden kimesne olmaya dinç”
(İŞK 8577)

begenç < begen-ç “Beğenilecek, beğenilmeye değer.”

“Aña kim melikü’l-‘arş velî didi / Dükeli işde **begençi** ‘Alî didi” (BH 128b/1)

gülinç < gülün-ç “Gülünç, gülünecek, alay edilecek durum”

yada bilişe eylemeyen kılınç

olur bilişe yad yada **gülinç** (SNB 15/3)

güvenç < güven-ç “Sevinç, neşe, mutluluk.”

TS’de *güvenç* ‘ (I) Arzu, emel. (II) Sevinç, sürur’ anlamlarıyla yer almaktadır.

cihân işi geh kayğudur gen **güvenç**

kişi gâh rahat bulur gâh renc (SNB 321/10)

dilersen ki bulasın öküş **güvenç**

gerek kimseden almayasın **ilenç** (SNB 19/11)

2.Arzulu, istekli.⁴³⁸

“Dilersen ki çok māl-ıla dervîş olmayasın, **güvenç** olma ve dükeli işde şabr eyle” (KBN 94/13)

⁴³⁷ Gülsevin, a.g.e., 2007. S.135.

⁴³⁸ Doğan, a.g.e., s.90.

ilenç < ilen-ç “Bedduâ.”

dilersen ki bulasın öküş güvenç

gerek kimseden almayasın **ilenç** (SNB 19/11)

ne var yığdum u gizledüm ise genc

kimesneden almamış olam **ilenç** (SNB 355/14)

“Sağın ey oğul! Ağa ana ilencin almayasın; zîrâ Tanğrı te‘âlâ buyurur...”

(KBN 20/13)

kaķınç < kaķı-nç “Öfke, hiddet.”

kızından çü işitmedi şâh cevâb

kaķınç odına bağı oldu kebâb (SNB 150/10)

2. Başa kakılan şey, ayıp.

“Eger çoban-ile varaçak olurisem kalın Oğuz bigleri benüm başuma **kaķınç**

kaķarlar, çoban bile olsa Kazan kâfiri almaz-idid dirler didi. (DK 50/2)

“Türk dilinçhoş meşel aydurlar: Özdeki ökinçi alur, karındağı **kaķınç**ı alur, dirler.” (BH 71a/10)

kazanç < kazan-ç “Kazanç, getiri.”

Kişinün kim helâl ola **kazancı**

N’ider ol dağı ayruhsı **kazancı** (BHK 26b/6)

kişi kim kuyumcı vü **kazancı**dur

bir oaul bu ‘Alemde **kazancı**dur (SNB 358/15)

“ve gönli Mevlâda ve **kazancı** dünyâda mâlî Mevlâda ve adı dünyâda cânî Mevlâda olsa gerek” (KGZ 14b/5)

“hammâmcı gendü **kazancı**ndan bereket gördi ve rızķı anuñ üzere aķdı”

(KE 896/6)

kılınç < kılın-ç “Eylem, iş, hareket.”

“Şunuñ kim vardur ussı ister / **Kılınç** uman kılıca baş yastar” (IŞK 3043)

geh urdum kılıç u geh êtdüm **kılınç**

komadum ki êdile güç ü basınç (SNB 355/15)

2. Davranış; huy, karakter.

Yada bilişe eylemeyen **kılınç**

Olur bilişe ya yada gülinç (SNB 15/3)

“Hîç bulardan gelmeye bir hōş **kılınç** / Kim aña yoldaş olanlar ola renc”

(GN 2382)

“ve ‘unfuvān-ı şebābda irş-ile ve **kılınç**-ıla kılıc-ıla ol ḥadd-ile iḥrāz itdi ki pādīshāhane ‘azīmet ḳankı ṭarafa teveccūh itse zafer rāyeti...” (ŞMT 4a/3)

ḳorḥunç ~ **ḳorkunç** < ḳorḥ ~ ḳork-u-nç “Korkunç; korku veren.”

Ḳalanı ḳamu ḳatı **ḳorḥunç** idi

Velī ḳorḥudan ol dinç idi (SNB 230/4)

“Yigirmi arpa ağırı becādeyi yüzük ḳaşında bile götürenlere **ḳorkunç** ve yaramaz düşler vāḳi‘ olmaz” (ŞTM 58b/1)

ödünç < öde-(ü)nç “Borç.”

“Benī İsrā’il’den bir gişi biḡ dīnar **ödünç** istedi.” (TİKT 151b/14)

ökinç ~ **ökünç** < ökin ~ ökün-ç “İntikam, hınç, öç.”⁴³⁹

TS’de *ökünç* ‘İntikam, öç, hınç’ açıklamasıyla yer almaktadır.

Ötüken Sözlük’te *ökünç* kelimesi ET dönemi için ‘Pişmanlık; üzülmeye; nedamet’ ve

ETT dönemi için ‘İntikam; hınç; öç.’ anlamlarıyla açıklanmıştır.

kişi kimseye eylemiş ola güç

ökinçin alıvêrür idi şon uc (SNB 368/10)

“Türk dilinçe hoş meşel aydurlar: Özdeki **ökinçi** alır, karındağı ḳaḳınçı alır, dirler.” (BH 71a/9)

⁴³⁹ Canpolat, a.g.e., 2018, s.576.

“Ol ay içinde kim birbirinden çalışmak ve **ökünç**, kışâş almak harâm kıldılar, ol aya ‘muḥarrem’ didiler.” (BH 34a/4)

sağınç < sağın-ç “Emel, arzu; düşünce, fikir.”

yā rab bilürsin benüm sırrımı

sağincumı vü hayrumı şerrümü (SNB 149/8)

Geçdüm bitmez **sağınç**dan usandum yaz u kışdan

Bostānlar başın buldum bostānum yagmā olsun (YD 271/6)

“Kim halka eglense **sağınç**ı artar, kim Hakkā eglense sevinç artar” (BH 5a/7)

“Gāh uzak **sağınç** u gāh gussa vü gam / Yir bu nefis olmaz yire her dem-be-dem” (GN 5363)

“uzun **sağınç** dīv duzāğıdur anuñ dānesinden gey sañın kim duzağına düşmeyesin” (MN 18b/3)

sevinç ~ **sevünç** < sevin ~ sevün-ç “Sevinç, mutluluk.”

“Kim halka eglense sağınç artar, kim Hakkā eglense **sevinç** artar” (BH 5a/7)

“Ne hoş ağlamak durur ol kim sonı **sevünç**, beşāret bolsa.” (BH 117b/3)

söklinç < söklin-ç “Kebap.”

Kuşlar eti **söklinç**dür diledüginçe,

Südden ırmağ sızmış bal ol şarābı (BH 101b/7)

üşenç < üşen-ç “Üşenme; bıkkınlık.”

“İlyāsa evde oturmak **üşenci** geldi anuñ içün kim tağda olmak aña ‘ādet olmışıdı” (KE 534/1)

2.2.26. [-sak]

İşlek olmayan bir ektir. Taranılan eserlerde sadece iki kelimedede tespit edilmiştir. Fiilden isim ve sıfat yapmıştır.

dutsağ ~ **dutsak** < dut-sağ “Tutsak, esir” (bkz. < tuṭṣağ)

Şöyle birlikde-y-iken gör bu işi / Niçe **dutsag** oldı ol hazret kuş (GN 1101)

“Kamu azan işe işlâh senden / Kamu **dutsak**lara iflâh senden” (İŞK 7995)

“Buyurdum saña kaçan kâfir senün elünde **dutsak** bolsa yâ kirü satğıl...”

(BH 126a/18)

“Eger düşmene bir adım ilerü gelebilürsen bir adım gerü kalma andan ki düşmen elinde **dutsak** olasın.” (KBN 78/1)

“Çü maliksin Şeh’üm Âb-i Hayât’a / İrür **dutsak** gönülleri necâta” (İŞK 3173)

tuşsak < tuş-sak “Tutsak, esir”

“Şası dinlü kâfir elinde **tuşsak** ola-y-idün oğul” (DK 65/5)

“Ya niç eylemek gerek varuñ ol **tuşsak** yigidi çıkaruñ getürüñ, depegen köpini süsegen yırtar, at virüâ toñ virüñ didi.” (DK 265/8)

unutsak < unut-sak “Unutkan”

TS’de *unutsağı* (*unutsağı*, *unutsak*) ‘unutkan’ anlamında yer almaktadır.

“Bağırı ve talağı bişürür ve menîyi azaldur ve cimâ‘ şehvetin zâyıl eder ve ta‘âm arzûsın giderür ve **unutsak**lık getürür.” (EM 20b/12)

2.2.27. {-sX} (-sı, -si, -sü)

Eski Türkçeden beri görülen ve işlek olmayan bir ektir. Eski Türkçede -sIk/-sUk ve -sIg / -sUg şekilleriyle kullanılırken Eski Türkiye Türkçesinde ek {-sI} şeklinde birkaç kelimedede bulunmaktadır.⁴⁴⁰

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şöyledir:

buñalsı < buñal-sı “Bulantı, sıkıntı.”

“**bunalsı**ğ olsa aña degin

Güder dincligini gözetmez begin” (SN 188/9)

⁴⁴⁰ Korkmaz, a.g.e, 2003, s.105-106.

çöksü < çök-sü “Çöksü; baskı, mılh.”

TS’de *çöksü* ‘Bir şeyin kımıldamasını önlemek için kullanılan ağırlık, baskı, çivi’ anlamıyla yer almaktadır.

Çöksü kıldı tagları hak bu yire / Tā ki bu yir dölenüp kāyim dura (GN 4272)

Bu şerī‘at lengerin **çöksü** bırak / İltmesün ol yil seni yoldan ırak (GN 7238)

dütsi ~ **dütsü** < düť-sX “Tütsü.” (bkz. tütsi)

“Bayram ol degül kim kimerse ‘ūd ‘anber **dütsü** kılsa” (BH 56b/24)

“Eger ‘ü-ıla başa ve buruna **dütsi** virseler, balgāmı başdan indürür.”

(ŞTM 125a/4)

“eyitdiler bir ‘avrāt Ka‘beye **dütsü** virürdi bir pāre od uçdı ve Ka‘be örtüsine düşdi ol sebebeden yandı” (KE 178/13)

tütsi < tüt-si “Tütsü.”

“her kim ki tavşan kıgın başına **tütsi** eylese ağrısın gidere” (MŞ 39a/9)

“ve eger fil kemügiyle ekine ve bāğa be ağaca **tütsi** vireler, ol ekine ve bāğa ve ağaca kırt yakın gelmeye ve yimişi kırtlu olmaya...” (ŞTM 113b/1)

yatsu < yat-su “Güneşin batışından bir iki saat sonraki zaman, yatsı.”

“aḥşām namāzın **yatsu** vaktın kılpup bile cem‘ eyledi” (KE 174/13)

“andan aḥşām birle **yatsu** namāzı arasında on iki rek‘āt namāz kılsa”(BH 12b/7)

Zen-i Bennā eyitdi: “**Yatsu** namāzın daḥl kılayın, qaraḡuda gelsün.” didi.

(FBŞ 20b/3)

“...iki pāre panbuğa dürteler, **yatsu** namāzı kılınuğundan sonra göze kıpak üstinden yapışduralar...” (KM 7a/7)

“‘Abbas eyitdi: “Öyle vaktından Öndin, bir rivayatda daḥl aḥşām-ıla **yatsu** arasında gÖrdi iki gişi savaşırlar.” (TİKT 3a/7)

“Ya‘nī Müzdelife’de aḥşam namāzını **yatsu** vaktında bir baḥ namāz ile cem‘ eylemek gerek, hīç arasında taṭavvu‘ kılmak gerekmez” (NH 31a/9)

2.2.28. {-(X)t}

Eski Türkçeden beri süregelen, Eski Türkiye Türkçesinde de birkaç kelimedede görülen işlek olmayan bir ektir. Geçişli ya da geçişsiz fiillerden isim yapan ünlü sesbirimiyle biten fiillere direkt eklenen, ünsüz sesbirimiyle biten fiillere yardımcı ünlülerle gelen bir ektir.

Eraslan, ekin soyut isimler meydana getiren fiilden isim yapma eki olduğunu belirtmiş ve eke dair şu örnekleri vermiştir: *aḍır-t* ‘fark’, *ar-t* ‘geçit’, *sıḡ-ı-t* ‘ağlama’, *urun-t* ‘kavga gibi’.⁴⁴¹

Erdal, ekin Eski Türkçede işlek eklerden biri olduğunu ve soyut isim, yer ismi ve araç-gereç isimleri türettiğini belirtmiştir. Ayrıca Ekin işlevsel olarak genellikle hareket isimleri türettiğini; geçişli fiillerin nesnesini, geçişsiz fiillerin ise öznesini karşıladığını eklemiştir.⁴⁴²

Ergin, Türkçede eskiden beri görülen, eskiden örnekleri daha çok olan zamanla Türkçede işlekliliğini yitiren bir ek olduğunu ve Eski Türkiye Türkçesinde *içit* ‘içilecek şey’, *binit* ‘binilecek şey’, *yüklet* ‘taşıyacak vasıta’ kelimelerinin türediğini belirtmiştir.⁴⁴³

Banguoğlu, -it şeklinde gösterdiği ekin çok eski bir isim-fiil eki olduğunu ve geçmiş kipini oluşturduğunu (geç-it-im> geçtim); Eski Türçeden itibaren yalnız isimler, yer ve ağıt isimleri türettiğini belirtmiştir.⁴⁴⁴

Korkmaz, ekin geçişli ve geçişsiz tek ve çok heceli fiillerden soyut ve somut isimler, bazen de sıfatlar türettiğini ekle yapılan eski ve yeni kelimelerden örnekler vererek açıklamıştır.⁴⁴⁵ Gülsevin ise ekin geçişli fiillere eklenerek isimler türettiğini belirtmiştir.

Taranılan eserlerde tespit edilen örnekler şöyledir:

⁴⁴¹ Eraslan, **a.g.e.**, 2012, s.108.

⁴⁴² Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.308-316.

⁴⁴³ Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.194-195.

⁴⁴⁴ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 263.

⁴⁴⁵ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s.103-104.

aşut < aş-u-t “Aşıt, aşılacak yer.”

TS’de *aşut* ‘Aşılacak yer, bel, geçit’ anlamıyla yer almaktadır.

“Döştlar birle minüm aramda bir **aşut** bar, kaçan anı aşsa maña kavışurlar. Ol

aşut ölüm durur. İmdi ol **aşut** seni maña kavşura.” (BH 155a/6-7)

binıt ~ **binüt** < bin-Xt “Üstüne binilen hayvan veya taşıt; binecek şey, binecek hayvan.”

“Yüriyem yirde vü uçam hevâda / Gerekmez **binıt** ü zâd ü zevâde” (İŞK 5060)

“iy oğlum kaçan menzile irseñ **binidün**den ingil evvel aña ‘alf virgil” (KE 377/11)

“İbrâhîm bularuñ içün **binüd**inden inmedi” (KE 240/6)

“Gişi imâ eyleye **binüt** üstinde okısa ol olsa yirde revâdur anlağıl.” (NH 77a/15)

“Bu denizün dibi balçıkdur, bizüm **binüt**lerümüz geçmeye didiler.” (SK 22b/11)

Nitekim hamza binerdi Aşkar’a / Hem **binüt** olmuşdı Düldül haydar’a (GN 8514)

geçüt < geçü-t “Geçit, geçilecek yer.” (bkz. keçüt)

bu dünyâ bir eski ‘aceb köprüdür

ki kamu **geçüd**in aña uğradur (SNB 352/2)

Ne aşut var ol cihânda ne **geçüt** / Anda ne harkât u cünbiş ne sükût (GN 9434)

keçüt < keç-ü-t “Geçit, geçilecek yer.” (bkz. geçüt)

“Ve ol dörette birisi dünyâ durur, kim kılun **keçüdi** durur.” (BH 6b/3)

“Yâ Muhammed, cümle halkun **keçüdi**nde senün Tañrın durur” (BH 67a/15)

kurut < kuru-t “Kurut; kışın suda çözeltiip çeşitli yemeklerde kullanılmak üzere güneşte kurutulmuş çökelek.”⁴⁴⁶

Clauson, kırı-t şeklinde gösterdiği kelimeyi ‘sert bir peynir çeşidi olarak kullanılan keşler’ anlamıyla izah etmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Canpolat; Öner, **a.g.e.**, 2007, s. 157.

⁴⁴⁷ Clauson, **a.g.e.**, 1972, s.648.

TS’de *kurut* ‘Kaynatılıp suyu alınan ayran kuruşu, yoğurt kuruşu, keş’ anlamıyla yer almaktadır.

Gülensoy, kuru-t şeklinde gösterdiği kelimeyi ‘kurutulmuş süt ürünü’, Orta Türkçede ‘çökelek, kurut’ ve Anadolu ağızlarında ‘kurutulmuş süzme yoğurt; meyve kuruşu’ anlamlarına geldiğini söylemiştir.⁴⁴⁸

“**ķurut**, şovukđur, ķurudur ve şafrānuķ tīzligin giderūr ve issi mizācluluara nāfi‘dür ve şovuk mizāclulara yaramaz...” (EM 29a/1)

ölet < *öl-ü-t “Salgın hastalık, kırgın, kıran.”

“ķaçan zinā ve fāhişe zāhir olsa **ölet** ola” (KE 17/6)

“ve ‘anber bedeni ve a‘zāyı ķavī ider ve za‘fı giderūr ve **ölet**lerde havānuķ ‘ufūnetin bedenden ve dimāğdan men‘ ider” (ŞTM 121a/3)

yoğurt < yuğur-t “Yoğurt.”

“Bağır kibi üginende **yoğurtdan** ne var” (DK 105/7)

Balğam arturur nesneler balık ve **yoğurt** ve marul ve semuz et gibi yemeyeler. (MŞ 27b/10)

“**yoğurt** ekşisi şovukđur , ķurudur, tatlusı issidūr, yaşđur, çok ğıda vērūr” (EM 40a/6)

“Hiç vaktda **yoğurdı**la balık yēmeyeler ki yavuz ğastalıklar getūrūr.” (MŞ 5a/3)

yüklet < yükle-t “Yük taşıyan; yük yüklenen hayvan.”

“ Ķatar ķatar develeri şorar olsam **yüklet** kimün” (İŞK 103/3)

2.3. Kalıplaşmış Fiilimsi Ekleri

Fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen ancak kişi ekleri olarak fiil çekimine girmediği için yargı bildirmeyen bitmemiş fiil niteliğinde *-mAk*, *-mA*, *-Iş/-*

⁴⁴⁸ Gülensoy, **a.g.e.**, 2007, s.578.

Uş; *-An*, *-Acak*, *-mİş/-mUş*, *(y)İp/(y)Up* ve *-Arak* gibi eklerle oluşturulan isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiiller olarak alt gruplara ayrılan yapılar fiilimsi / eylemsi / çekimsiz fiil olarak adlandırılır.⁴⁴⁹

Çalışmamızda kalıplaşmış sıfat-fiiller başlığı altında değerlendireceğimiz kelimeler isim-fiil, sıfat-fiil ekleri olarak kabul edilen ekler vasıtasıyla oluşturulup sözlüksel bir değer kazanan isimleri tespit edebilmektir. İsim-fiil ve sıfat-fiil eklerinin fiil kök ya da gövdesine gelerek bir nesneyi, bir olguyu, bir durumu ya da bir duyguyu tarif etmek için oluşturulmuş sözlüksel değer kazanmış isimleri, kalıplaşmış isim-fiil ekleri ve kalıplaşmış sıfat-fiil ekleri olmak üzere iki alt başlık altında taranılan eserlerden örnekler vererek açıklamaya çalıştık.

2.3.1. Kalıplaşmış İsim Fiil Ekleri

2.3.1.1 {-(X)ş} (-ış, -iş, -uş, üş)

Türkçenin her döneminde görülen ve işleklik sahası oldukça geniş olan bir ektir. Timurtaş, {-ş} olarak gösterdiği ekin bir çeşit mastar / isim-fiil hükmünde olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁰

Banguoğlu, ekin aslında isim-fiil eki olduğunu ve umumiyetle tarz isimleri yaptığını; bunun yanında kalıcı isimler de türettiğini ifade eder.⁴⁵¹ Ergin, ekin {-mAk} ve {-mA} gibi fiil isimleri yaptığını ancak ekin asıl işlevinin hareket ve iş isimleri türetmek olduğunu belirtir. Ayrıca ekin kalıplaşarak klişeleşmiş iş isimleri türetme işlevinin yanında nesne isimleri de türettiğini ilave eder.⁴⁵²

Korkmaz, söz konusu eki iki guruba ayırarak incelemiştir. Kalıcı isimler yapan ekin -(I)ş, -(U)ş şeklinde, geçici isimler yapan ekin ise -(y)İş, -(y)Uş şeklinde olduğunu belirterek eke dair açıklamalarını yapmıştır.⁴⁵³ Gülsevin de eki iki guruba ayırmış; {-İş} ve {-ş} olmak üzere eki iki farklı başlıkta incelemiştir. Bunlardan ilkinin aslında mastar/isim-fiil eki olduğunu ancak kalıcı isimler de türettiğini belirterek *depreniş*,

⁴⁴⁹ Korkmaz, **a.g.e.**, 2010, s.59.

⁴⁵⁰ Timurtaş, **a.g.e.**, 2012, s. 81.

⁴⁵¹ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.261-263.

⁴⁵² Ergin, **a.g.e.**, 2005, 187.

⁴⁵³ Korkmaz, **a.g.e.**, 2009, s.106-107.

toğış kelimelerini örnek olarak vermiştir. İkincisinin ise *adaş*, *oynaş* kelimelerinde olduğu gibi geçişsiz fiile gelerek bir işte çift olmayı gösterdiğini ileri sürmüştür.⁴⁵⁴

Taranılan eserlerde {-(X)ş} ekiyle türetilen kalıcı isimler şunlardır:

bakış < bak-ış “Bakış, nazar.”

Yitmiş iki dil seçdi aramuza söz düşdi

Ol **bakış**ı biz bakduk yirmedik ‘ām u hāsı (YD 382/4)

“ve Çalap evine tavāf kııurlar ve Hāk ta‘ālā bulara bir rahmet **bakış**ın bakar, aydur...” (BH 12a/12)

“gözi yaşlu teni aruk beñzi şaru ve bakışi heybetlü ve sözi tatlu” (MN 24a/13)

“‘Ayb oldur ki işde ziyānlu ve **bakış**da çirkīn...” (KBN 98/2)

biliş < bil-ış “Dost, tanıdık.”

taşum **biliş** içüm yād dilüm hoş gönlüm mürted

yavuz işe eyü ad böyle fitne kanda var (YD 41/4)

biliş ādemi hoz nişe içinde

niçün darta kılıç düрте cıda (SNB 15/2)

Kişiye kim ululuk ola pışe

Fakırlık aña ne vechden **biliş**e (BHK 53b/5)

“bir mişede atası dōstlarından bir kurd **biliş**i varıdı, anun katına vardı. yüz yire vurub oturdı” (MN 2a/7)

Her birisin bildiler bir ad-ıla / **Biliş** oldı adı biñ biñ yād-ıla (GN 6305)

“Uçmak kilīzin **biliş** mü’min elinden ben almak kaçan revā körem?”

(BH 106b/8)

“ve hīç **biliş** bulamadı pes bāzārā vardı bir etmekçi katında oturdı”(KE 890/9)

⁴⁵⁴ Gülsevin, a.g.e., 2007; s. 135, 136.

“bundan ilerü ırakdan yakından yaddan **biliş**den ol hazretün vasfın ve hünelerin hemîşe işidüridüm” (TM 2a/7)

çalış < çal-ış “Çarpışma, savaş, vuruş, dövüş.”

“Şartı namāzun silāhı bağlanmağdur namāzda- degüldür **çalış** ziyān degürici namāz ehline.” (NH 80a/10)

“Muḥammed Muştafa kāfir birle çalışmağa ‘kiçi **çalış**’ didi ve nefis birle çalışmağa ‘ulu **çalış**’ didi.” (BH 61b/24)

“yigirminci bāb, düşmen ile **çalış** resmin bildürür” (KBN 7/3)

“...ammā **çalış** güninde anları şınamadın ve anlaruñ zaḥmın yimedın bunlardan girü oluñ” (MN 43a/6)

depiş < dep-iş “Tekme, tekme atma.”

cühüd gördi gügercinün öpüşin

hîç anlamadı katıruñ **depiş**in (SNB 219/12)

depreniş < depren-iş “Hareket.”

“dūdī: bu **depreniş**e dūdī dërler kırtcuğaz yörür gibi hareket eyler deprenir.” (TM 28b/D)

diyiş < de-y-iş “Söyleyiş, söyleme tarzı, anlatma biçimi.”

Bir gez anuñ yüzini gören kişi

‘aql ḥayrān oldu şaşar **diyiş**i (KY 9a/311)

doğış < doğ-iş “Doğuş, doğma.” (bkz. toğış)

“Tengri te‘ālā bize bunuñ gibi nāzūk ve muvāfık yār rūzi kıldı ve eyü gün **doğış**ından bellüdür” (MN 36a/10)

dokış ~ **dokuş** < dok-Xş “Savaş, cenk.” (bkz. toğuş)

TS’de *dokuş* ‘Çarpışma, mücadele’ anlamıyla yer almaktadır.

“biz dağı ançılayu kâfir birle **dokuş** kılsavuz Tanrı üçüni didiler.”(BH 51b/14)

“Nite kim Bedr **dokuş**ında indiler, yârenlere yârî kıldılar...” (BH 52b/20)

döniş < dön-iş “Dönüş, dönme.”

Gider tezvîr olur her dürlü işi

Özü mürted olur yanlış dönişi (BHK 16b/9)

giriş < gir-iş “Giriş, başlangıç.”

Pes evvel bu durur söze **giriş**de

Edeb şaklaya kişi her bir işde (BHK 18b/4)

görüş < gör-iş “Görüş, görüşme, tanışma.”⁴⁵⁵

Dağı bir dürlü ma‘nî var bu işde

Nazar kılsañ begenürsin **görüş**de (BHK 9b/4)

Hadim varur zelîhayı alur gelür

ya‘kûb görür ü **görüş** kılar (YZ 96/11)

kaçış < kaç-ış “Kaçış, kaçma.”

çü maşırıkda ııdı zengî dişi

habeş dutdı mağrîb şaru **kaçış**ı (SNB 237/9)

kurtuluş < kurtul-ış “Kurtulmak işi; bir yerden ya da bir şeyden kurtulma.”

bu ‘âlem işine tolaşıcagaz

çepelliklerine bulaşıcagaz

kişinin nite ola **kurtuluş**ı

mege dëyesin kıo vü kurtul işi (SNB 356/6)

oynaş < oyna-ş “Erkeğin karısı haricinde çevre tarafından hoş karşılanmayan bir ilişki içerisinde bulunduğu kadın.”

“Deveyi öldürürsen kılzarumun kınkışın dilerseñ saña vireyin, dilerseñ ‘avrat

idin, dilerseñ **oynaş** idin” (TİKT 56b/7)

⁴⁵⁵ Taş, a.g.e., 2019, s.380.

ödeniş < öde-n-iş “Ödenmek işi veya biçimi.”

“Kaçan zāyi‘ olsa üçinci katında ol iki gibide- olmaz hiç anuñ katında
ödenişlü.” (NH 10a/20)

sağış < sağ-ış “Sayı, miktar, adet.”

Hem yazuklaruma **sağış** yok durur

Cümle işlerümde sağ iş yok durur (VN 13/32a)

“Şol dört hılıtun **sağış**ınca kim şafrā ve sevdā ve balgam ve kandur” (TM 23b/3)

“Boğazlayacak yir merīdür daķı hulkūmdu daķı iki vedecāndur **sağış**ları
bellü.” (NH 11a/2)

“Bu kitāb cem‘ olındı kırk dört bāb üzerine. Bu **sağış**da çok hāşşıyyet var”
(KBN 6/4)

“kethudā eyitdi: anuñcūn artuķ istemez kim biñ **sağış**uñ gayetidür”
(MN 31a/11)

ülüş < üle-ş: e~ü değışmesiyle **ülüş** “Hisse, pay.”

“Alsa ‘avrat ata malından, dönmeyeler vereşe- anı şağır **ülüş**inden işidün!”
(NH 33b/18)

toğış < toğ-ış “Doğış.” (bkz. doğış)

Şerī‘at şan kim gün **toğış**dur

Şerī‘atsuz fi‘iller ğıll u ğışdur (BHK 28a/5)

toķuş < tok-uş “Savaş, cenk.” (bkz. dokuş)

“Oluk ħamle içre miñ yidi yüz erün başın kesdi ve kendüzi yitmiş başlu oldı.

Ve ol **toķuş** içinde on yidi at degşürdi.” (BH 77b/6)

uruş < ur-uş “Savaş.”

TS’de *uruş* ‘Müsademe, harp, savaş, cenk’ anlamıyla yer almaktadır.

“Şandı kim gökde bir **uruş** oldı yāhud kıyāmet ķopdı” (KE 190/7)

varış < var-ış “Varış, varma, ulaşma.”

“İblīs eyitdi taşları götürüp götürsüz girü **varış**da boş mı degürdi”

(KE 679/14)

yağış < yağ-ış “Yağış; yağmur”

“şok buluttan **yağış** ola kim gök gürlmek ve şimşek dokımak anuñıla bile olmaya...” (TM 36b/15)

yanlış < yanlış-ış “Yanlış, doğru olmayan”

Gider tezvîr olur her dürlü işi

Özü mürted olur **yanlış** dönışı (BHK 16b/9)

senüñ içün êtdüm qabûl özüme

degül **yanlış** inan benüm sözüme (SBN 126/8)

“Ve ol, yatlu ve çok yanlış işler (KBN 98/9)

söze geldi yine oğlan söyledi

didi şeha idişüñ **yanlış** didi (KY 18a/683)

Birdür ol birliğine şek yok durur

Gerçi **yanlış** söyleyenler çok durur (VN 2/26b)

yaradılış < yaradıl-ış “Yaratılış, fıtrat.”

“feriştelere hiç benzemez levünleri od yalını gibi qalan **yaradılış**ı aq qar gibi yüksek...” (KE 422/12)

yöriyiş ~ **yörüş** ~ **yürüş** < yöri-y- ~ yörü- ~ yürü-Xş “Yütüme iş; yürüyüş tarzı.”

Özin qarğa keklige nêde

Bayıq kendü **yürüş**ini unıda (SNB 22/8)

“...**yöriyiş**de uyanuq, böğri sığanmış, budı içi gên...” (KBN 97/3)

“her çend hoş **yörüş**lü ve gökçek dahı olursa kim adamı haqîr gösterür.” (KBN 75/4)

2.3.1.2. {-mA} (-ma, -me)

{-mA} eki somut anlamda isimler türeten bir isim-fiil / mastar ekidir. Bu görevine ek olarak bazı örneklerde kalıplaşarak kalıcı isimler türetir.

Erdal, ekin fiil kök ya da gövdelerine gelerek geçişsiz fiilin öznesini, geçişli fiilin ise nesnesini işaret ettiğini; ekin Eski Türkçe döneminde işlek olmayıp Karahanlı metinlerinde işlev kazandığını ifade etmiştir.⁴⁵⁶

Timurtaş, Eski Türkçe ve Eski Türkiye Türkçesinde bu ekle somut anlamda isim türetildiğini, ekin hareket ve oluş adı olarak kullanılmasının ve {-mA} mastarının hafifletilmiş şekli olarak kabul edilmesinin son zamanlarda ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁴⁵⁷

Taranılan eserlerde {-mA} ekiyle türetilen kalıcı isimler şunlardır:

düzme < düz-me “Gerçek olmayan, sahte, yapma.”

“Zīrā kim ḥālīši az bulunur ve bu alınan ve satılan pād-zehrlerün belkim cemī‘si **düzme** ve zağal olduğu-çün zağal bahāsına alurlar, şatarlar ve...”

(ŞTM 69a/8)

göyündürme < göyün-dür-me “Vücutta etin oyulması biçiminde görülen bir hastalık; ekile, ḥore.”⁴⁵⁸

göyündürme ‘Çok acıyıp yanan bir yara’ açıklamasıyla yer almaktadır.⁴⁵⁹

“kaçan bir kişinün endāmında baş çıksa ve çıktığı yerün eti yense aña ekile ve pārsice ḥore dērler ve **türkce** kesme ve göyündürme dērler.” (EM 22b/4)

ısıtma ~ **sıtma** < ısıt-ma “Sıtma.”

yaturdı kuluḡ dün gece ḥatarah

ısıtma dutup ḥāṣā sizden ırāḡ (SNB 174/10)

“Evvel yir yüzine inen **ısıtma** oldu.” (TİKT 45b/21)

⁴⁵⁶ Erdal, **a.g.e.**, 1991, s.316.

⁴⁵⁷ Timurtaş, **a.g.e.**, 2012, s.81.

⁴⁵⁸ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, s.135.

⁴⁵⁹ Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.120.

“ikinci faşıl **ısıtmalar** bildürür **ısıtma** bir ğarīb issilikdür kim yürekden kıpar ve cümle tene êrer” (TM 23a/12)

“otuz yıl oldu hîç anuñ başı ağrımadı ve sünügi sızlamadı ve renc ve **ısıtma** dutmadı” (KE 884/14)

“ve sidük yolın işledür ve muhrıka **ısıtmalara** fāyide êder” (EM 15b/5)

“ma‘ide üzerine yaķu itseler, ıssıdan olan baş ağrısına ve **ısıtmaya** ve yürek ağrısına ve za‘fına gerezince fā‘ide ider.” (ŞTM 130a/8)

“Ve **sıtmalar** cinsin bilmeyince ve marazlar tedbiri ne tanıķ ola...” (KBN 144/6)

“Belki ol yırtıcılar senüñ kırkunđan **sıtma** dutmış gibi ditreşeler” (MN 30b/7)

“ve nāfız ısıtmaya ki ditredicidür ve daķı kıalan **sıtmalara** ki eskimiş ola yarar” (EM 27b/11)

içme < iç-me “İçme, içiş.”

“Yidi gün yidi gice yime **içme** oldu.” (DK 65/6)

“Meyhanad biş gün yime **içme** oldu.” (DK 255/1)

ķatma < ķat-ma “Katma, kıışmış, kıışık.”

“**ķatma**: bu bulanuķ kıızıldur bu daķı kıan ğālib-lıķı nişanıdır.” (TM 29b/D)

ķavurma < ķavur-ma “Kavurma; kendi yaķıyla kavrulduktan sonra yenen veya dondurulup saklanan et”

“sırtlan **ķavurması** sünük enleri ağrısıyicün...” (TM 55b/5)

ķazma < ķaz-ma “Kazma; topraķı kazıp kaldırma, düzeltme gibi işlerde kullanılan ağaç saplı demir âlet.”

Tenüm toprak tozar yolca n‘süm iltür beni önce

Gördüm nefsün burcı yüce **ķazma** aldum kazar oldum (YD 222/8)

“Ol yıl Ka‘benün çevresinde olanları giderdi. Ka‘benün bunyādın açdı, **kazma-**y-ıla kazdılar, bunyāzı giñ eylediler.” (TİKT 65b/8)

kesme < kes-me “Vücutta etin oyulması biçiminde görülen bir hastalık.”⁴⁶⁰

“kaçan bir kişinün endāmında baş çıksa ve çıktuğı yērün eti yense aña ‘arabca ekile ve pārsice ĥore dērler ve türkce **kesme** ve göyündürme dērler.” (EM 22b/4)

sapma < *sap-ma “Tabut.”⁴⁶¹

DS’de ‘mezarda ölünün üstüne döşenen tahtalar’ açıklamasıyla yer almaktadır. Ötüken Sözlük’te *sap-ma* (I) ‘Mezarda ölünün içine konulduğu yan oyuntu’ anlamıyla yer almaktadır.

“andan ferişter anı suyla ĥunūt ve sidrile tek tek kefin dütsülediler andan gūr içinde **sapmaya** kodılar” (KE 88/2)

söğülme < söğül-me “Kebap etmek, kebab.”⁴⁶²

TS’de *söğülme* (*söğlüme*) ‘kebab’ anlamıyla yer anlamaktadır.

“söğülme issidür,terdür.” (EM 23a/8)

“ve dahı koyun etin söğülme yemek n āfi’dür.” (EM 65b/6)

sürme < sür-me “Göze çelilen boya, sürme.”

Yūsufun başını öper kuçar

Gözlerini **sürmeler** mā-verd saçar (YZ 3a/9)

“Oşbu ĥitāb gözünge sürme èyle.” (MN 48a/11)

“Göze **sürme** çekerdı nîze pertāb / Ki geñsüz gösterür idi aña hāb” (İŞK 3512)

“eyitdi her kim ‘āşūra günü **sürme** dürtünürse hergiz gözi ağrımayā” (KE 112/3)

⁴⁶⁰ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, 2007, s.153.

⁴⁶¹ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, 2013, s. 1058.

⁴⁶² Canpolat; Önler, **a.g.e.**, 2007, s.180.

“Taķı sürme dürtinüñ, kim **sürme** dürtinse bu kün içinde ol mü'min ĩmin köz ağrısından bolğa.” (BH 74b/10)

“Pes gözlerine **sürme** çekdiler; kuvvatlu olsun diyü.” (TİKT 49b/1)

“ve eger saħķ idüp **sürme** bigi göze çekeler, gözün ğamarların berk ider ve nürin arturur” (ŞTM 58a/11)

yime < ye-me “Yeme.”

“Yidi gün yidi gice **yime** içme oldı.” (DK 65/6)

“Meyħanad biş gün yime **içme** oldı.” (DK 255/1)

2.3.1.3. {-mAk} (-mak, -mek)

Aslında isim-fiil eki olan ek bazı fiillerden kalıcı isimler türetmiştir. Timurtaş, fiilin isim-fiil /matar şekli olarak değerlendirdiği ekin bir hareket ve oluşun somut ismi olduğunu ve her fiil tabanına eklenebildiğini belirtmiştir. Ayrıca isim mahiyetinde olduğu için ismin cümledeki özne, nesne vb. gibi tüm fonksiyonlarına sahip olduklarını da eklemiştir.⁴⁶³

Taranılan eserlerde {-mAk} ekiyle türetilen kalıcı isimler şunlardır:

boğmak < boğ-mak “Gerdanlık.”

“Subħān ol uluğ Taħrıya kim ana suçını kızlarına zīnet kıldı, kol bağı, **boğmak** kılur ve ata suçını oğlanları derdine dermān kılur.” (BH 100b/15)

buşmak < buş-mak “Öfke, hisset, kızgınlık.”⁴⁶⁴

geyigi çü yer üzre biraħdı

revān çaķdı **çaķmak** u od yaħdı (SNB 192/1)

“... bunun gibi tehdīd ve **buşmak** kelecisi yazdı.” (KBN 162/11)

çaķmak < çaķ-mak “Çakmak; çelik, taş, cam, plastik vb. maddeden yapılmış gaz ya da benzinle dolu tutuşturma aleti.”

⁴⁶³ Timurtaş, a.g.e., 2012, s.82.

⁴⁶⁴ Doğan, a.g.e., 2011, s. 324.

“Andayuk kaçan kim Tanrı odı **çaķmaķı** aña dokınsa anşuzın āh bir le ‘ışk odı aķzından çıkar.” (BH 89a/11)

Çakmak u hem taş u kav vardı bile / Kavlığında çıkarup aldı ele (GN 514)

“Mūsā **çaķmaķın** çaķdı kim od yandura hīç od çıķmadı...” (KE 372/2)

“Mūsā **çaķmak** çaķdı, od çıķmadı; gördi ırakda od yanar.” (TİKT 94b/4)

yimek < ye-mek “Yemek, yiyecek, gıda.”

ger bize izn olurısa varalum

yimek için çok buğda alalum (KY 30b/1186)

Budur anuñ içinde hükm-i Kur’ān

Aru **yimek** aru geymekdür iy cān (BHK 27b/4)

Peyğambere bunun gibi **yemek** yaramaz

Peyğāmber olan bunun gibi **yemek** yemez (YZ 49b/9)

“**Yemek**den sonra birez katlanalar şu içmeyeler” (EM 10a/4)

2.3.2 Kalıplaşmış Sıfat Fiil Ekleri

2.3.1. {-An} (-an,-en)

Eski Türkçede {-gAn} şeklinde bulunan bir sıfat-fiil ekidir. Geniş zaman bildirmede kullanılan bu ek, zaman zaman kalıplaşarak kalıcı isimler de türetir ve fiillerden nitelik ya da bu niteliği taşıyan varlığı işaret eden isimler yapar.⁴⁶⁵

Salman, sıfat-fiillere dair yaptığı çalışmasında kalıplaşmanın türemeden ayrı tutulması gerektiğini çünkü bu şekilde oluşan türemelerde sıfat-fiil eki ve eklendiği kelimeye özgü bir durumun olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁶⁶ Mansuroğlu ekin zaman mefhumu barındırmadığı söylemiştir.⁴⁶⁷

Taranılan eserlerde {-An} sıfat-fiil ekiyle türetilen kalıcı isimler şunlardır:

⁴⁶⁵ Karaağaç, **a.g.e.**, 2019, s.306.

⁴⁶⁶ Ramazan Salman, “Türkçede Sıfat-Fiil (Partisip) Eklerinin Kalıcı İsim Oluşturma İşlevleri”, TDAY-Belleten, 2003.

⁴⁶⁷ Mansuroğlu, **a.g.e.**, 1960, s.21.

diken < dik-en “Bazı bitkilerde bulunan ucu sivri, sert, batıcı çıkıntı.”

“Sen anı götüresin düşmüş iken / Ol saña karşı biter olur **diken**” (GN 1660)

“nefsünî uşbu bâğdan kırtar diyüben anuñ üstine tükürürlerdi ve üzerine **diken** bırağurlardı ve ağaç dikdiler kim aşalar” (KE 850/13)

düzen < düz-en “Düzen.”

size kavm olandan ipi üzmeñüz

düzen yad kişiler ile düzmeñüz (SNB 357/14)

“buyurdi ki: siz yirünüzden ırılmañ, görelüm anlar ne **düzene** gelürler. pes cümle vü hoş şaf bağlayb tırdılar” (MN 50b/8)

“dahı bu **düzene** pes bunun gibi saglığı saklamak şol altı sebebi mu’tedil kılmagıla olur tâ kim ol saglık ömrün āhirine degin dölek ola hıç ırılmaya” (TM 32a/4)

“... Hâk te‘ālâ bu gökleri bezek-ile ve yerleri tertīb **düzen**-ile şöyle serserî yaratmadı” (KBN 12/13)

“Ebū Mūsā hazīneye girdi gördi kim bir uzun taş havz **düzenine** kazılmış” (KE 715/4)

“...dahı **düzen** bozulduğı taktīrce dost ve düşmen içinde rüsvây olmak...” (FBS 64a/1)

geçen < geç-en “Geçmiş olan.”

geçen geçdi gelmeyen kim bilür

demin hoş geçüren key uşlu olur (SNB 338/5)

Sıfat görevinde kullanılarak ‘bir önceki, daha önceki, evvelki’ anlamına gelmektedir:

geçen gece olmuş durur aña yıl

taş atınca dinlenmedi eyle bil (SNB 102/1)

Eyitti: “**Geçen** gece biñ kılıncağ uoadı karga gözlü.” (KBN 99/12)

2.3.2 {-AcAk} (-acak, -ecek)

Aslında gelecek zamanı bildirmede kullanılan işlek bir sıfat-fiil ekidir. Ancak zaman zaman kalıplaşarak kalıcı isimler de türetir ve fiillerden nitelik ya da bu niteliği taşıyan varlığı işaret eden isimler yapar.

Eski Türkiye Türkçesi döneminde daha yeni yeni kullanılmaya başlanan ek bazı kelimelerde kalıplaşarak türetilen isimler bu başlangıç dönemi özelliklerini yansıtan niteliktedir.⁴⁶⁸

Taranılan eserlerde {-AcAk} sıfat-fiil ekiyle türetilen kalıcı isimler şunlardır:

basacak < bas-acak “Merdiven, basamak.”

“kaçan Süleymân ol kürsiye ağmak dilese ayağını en aşağığı **basacak** üzere korıdı” (KE 636/3)

dapacak < dap-acak “Tapılacak şey, mabut.”

“eyitdi Hâbîl kurbânın od anuñçun yidi kim Hâbîl oda tapardı sen dañı oda dapğıl saña ve senüñ soyuña **dapacak** olsun” (KE 85/14)

“İbnü Cüreyyh eyitdi Yūsufuñ anasu Yūsufa buyurdi kim tayısınıñ **dapacak** haçın uğurlaya” (KE 275/2)

diñlenecek < diñlen-ecek “Dinlenme yeri.”

“ben kul hoz çokdan berü iştiyāk-ı na‘li bu hāzret fırākı odından komuşam ve şāhuñ hayāl-i hizmeti ki hemîşe mekār-ı haste **diñlenecegi**dür.” (MN 66b/6)

geyecek ~ **giyecek** < gey ~ giy-ecek “Giyecek, elbise, giysi.”

“İshāk kuçdı, bedenine yapışdı, eyitdi kim āvāzı Ya‘kūb āvāzı, beden ve **geyecek** ‘İş’uñ didi.” (TİKT 77a/1)

“Pes kaçan sizden birinüz gusl eylese **giyecek**le örtünsün, yā bir dıvār ardına, yā deveci ardına gizlensün.” (TİKT 28a/7)

⁴⁶⁸ Korkmaz, a.g.e., 1973, s.190.

içecek < iç-ecek “Soğuk ve sıcak olarak içilecek her şey; meşrubat.”

“Ol kıl arkası-y-ıla odun getürüp şatar-ıdı, yiyecek ve **içecek** alup ol kuyuya varurdı.” (TİKT 89b/17)

kesecek < kes-ecek “Kesici âlet.”⁴⁶⁹

“Nişāmladığı şadefleri orağa benzer **keseceg**-ile keser ve hem denize bilesine ağ bigi tobralar indürür, kesdüğü şadefleri ol torbalara koyar...” (ŞTM10a/5)

olacak < ol-acak “Gelecek, atı.”⁴⁷⁰

“Bilgil ey oğul ki! Hîç nesne yokdur olmışda **olacak**da, illā âdem oğlanı anı bildi.” (KBN 8/7)

yiyecek < yi-y-ecek “Yiyecek, gıda.”

“... meger bir gün **yiyecek** bulmadı” (MN 63a/4)

“**Yeyecek** tizcek yemeye genjince yeye.” (KBN 51/5)

“... ve eger **yeyecege** bişeriken kıtsalar bēş diremin bir bēze bağlayup çömlek içine bırağalar kıynaya ol ta’āmdan yeyeler. (EM 6b/9)

“Ol kıl arkası-y-ıla odun getürüp şatar-ıdı, **yiyecek** ve içecek alup ol kuyuya varurdı.” (TİKT 89b/17)

yöriyecek < yöri-y-ecek “Yörünge.”⁴⁷¹

“havā içinde maşrıqdan mağrîbe degin düpedüz **yöriy[e]cegi** ol deniz üstidür nitekim tanrı ta‘ālā eyitdi...” (KE 33/12)

⁴⁶⁹ Argunşah, **a.g.e.**,1999, s.431.

⁴⁷⁰ Doğan, **a.g.e.**, 2011, s.94; 429.

⁴⁷¹ Yılmaz; Demir; Küçük, **Kısas-ı Enbiya**, TDK Yay., Ankara 2013, s.536; 671.

2.3.3. {-Ar} (-ar,-er) ~ {-Xr} (-ur, -ür)

Aslında geniş zamanı bildirmede kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Ancak zaman zaman kalıplaşarak kalıcı isimler de türetir ve fiillerden nitelik ya da bu niteliği taşıyan varlığı işaret eden isimler yapar. Eski Türkiye Türkçesi döneminde bazı kelimelerde kalıplaşarak yapım eki işlevinde kullanılmıştır.

Taranılan eserlerde tespit edilen kalıcı isimler şunlardır:

binür < bin-ür “Binit, binecek şey.”⁴⁷²

“Fır‘avn çerisinde hîç dişi **binür** yoğıdı...” (KE 415/2)

biter < bit-er “Bitki.”⁴⁷³

“yimişler ve yaşıl **biter**ler yise boğazı döşinden ve göğsinden anuñ yaşıllığı anlanurdı.” (KE 222/15)

Kıyas-ı Enbiya çalışmasında kelime tek cümlede tanıklamıştır. Kelimenin en yakın anlamlısı DS’de biter ‘tohum’ olarak yer almaktadır. TS’de ve başka kaynaklarda ise biten ‘bitki, nebat’ ve biter gövdesinden türetilmiş biterli ‘bitki yetişen yer, bitki yer’ olarak yer almaktadır.⁴⁷⁴

göçer < göç-er “Göçebe.”

Bu Saruhan ilinüñ **göçer** halkı var-ıdı. Menemen ovasında kışlarlar-ıdı ve ol ıklîmde tuz yasagı var-ıdı. (AT 78a)

ķaynar < ķayna-r “Kaynar, kaynamakta olan; çok sıcak.”

“pes getürünüz cehennem ortasına degin andan şoñra dökünüz başı üstine ķatı

ķaynar şu ‘azābını dad...” (SKT 536b/4)

keser < kes-er “Keser, kesme aleti.”

“İbrāhīm, İsmā‘ili aldı. Bir ip ve bir **keser** birle kötürdi.” (BH 70a/24)

⁴⁷² Yılmaz; Demir; Küçük, **Kıyas-ı Enbiya**, 2013, s. 13.

⁴⁷³ A.e., s.1199.

⁴⁷⁴ A.e., s.535,

“ve ol gün evvel g endüzin **keser**ile sünnet eyledi” (KE 196/2)

“Elinde **keser** var-ıdı, ol **keser**-ile sağ eli-y-ile urdı, zîrâ sağ elün kuvvatı artuğdur.” (TİKT 59b/13)

siğer < siğ-er “Hazmı kolay.”

siğ- ‘sinmek, hazmedilmek’ anlamındadır. TS’de bu kökten olduğu belli olan *siğmez* “hazmı güç” şeklinde yer alsada *siğer* kelimesi yoktur. Fakat bu bağlamdan ve örnekten yola çıkarak *siğer* ‘hazmı kolay’ şeklinde anlamlandırılmıştır.⁴⁷⁵ Ayrıca Bahşayış Lügati’nde siğ- ‘Hazmolmaki yiyeceklerin vücutta sinmesi işi’ anlamıyla yer almaktadır.⁴⁷⁶

“ol araya kondılar ve gördiler kim bol ve **siğer** su pes Hâcere eyitdiler eger dilerseñ senünile olalum ve saña iş olup suyuñdan sulanalum” (KE 162/1)

uçar < uç-ar “Uçucu, uçan (kuş).”

uç-ar şeklinde türeyen kelimeyi Clauson, isim/sıfat olan geniş zaman sıfat-fiili olarak nitelendirerek ‘genellikle uçan bir kuş’ olarak açıklamıştır. Ayrıca bazı lehçelerde sadece ‘şelale’ için kullanıldığını ilave etmiştir.⁴⁷⁷ Gülensoy, kelimenin ‘uçan, uçucu’ anlamıyla kaydetmiştir.⁴⁷⁸

TS’de *uçar* ‘uçan’; SNB’da *uçarda* ‘kuşlardan, kuşlar arasında’ olarak yer almaktadır.

biğerlik semiz yunt biğden öküş

uçarda ne kim eti yënürse kuş

boğazlandı ol toйда vü yëndidi

melâyikden ayruğı toıındıdı (SNB 139/14)

uyur < uyu-r “Uyuyan, uyku durumunda olan.”

⁴⁷⁵ A.e., 2013, s.550.

⁴⁷⁶ Turan, **Bahşayış Lügati**, 2017, s. 99; 178.

⁴⁷⁷ Clauson, **a.g.e.**, 1972, s.29-30.

⁴⁷⁸ Gülensoy, **a.g.e.**, 2007, s.955.

Bu ‘ışk ile bulanugam ne esrügem ne ayıgam

Ne **uyuram** ne uyanugam hayrân u mestüm bilmezem (YD 192/6)

yarar < yar-ar “İşe yarayan, uygun, faydalı.”

sevindi şu bahduğına nev-bahār

dédi kim bu yār olmağa key **yarar** (SNB 103/15)

ne kim teñri buyruğıdur eylegil

ne kim haqqa **yarar** anı söylegil (SNB 363/9)

dönüp dedi naqqaş ey şehriyār

sözün altun ile yazılса **yarar** (SNB 308/12)

yaraşur < yaraş-ur “Yaraşır; layık, uygun.”

Ol ki bizden **yaraşur** kılduk anı

Sen sana **yaraşur**ın kıl yā Ganī (VN 19/43b)

yaşar < *yaşa-r “Yaşında.”

TS’de *yarar* ‘yaşında’ anlamıyla yer almaktadır.

“Ve eger bir **yaşar** şana yağıyıla tuzı başda olan berte dürteler oñuldur”

(EM 17a/4)

“Ben yitmiş **yaşar** kişiyem. Cihān aḥvālin görmişem.” (MN 16a/3)

2.3.4. {-AsI} (-ası,-esi)

Aslında geniş zamanı bildiren sıfat-fiil ekidir. Ancak zaman zaman kalıplaşarak kalıcı isimler de türetir ve fiillerden nitelik ya da bu niteliği taşıyan varlığı işaret eden isimler yapar.

Korkmaz, Oğuz ve Kıpçak lehçelerine ait bir özellik olarak değerlendirdiği ekin, tarihî dönem Orta Asya yazı dillerinde, Oğuzcadan geçen istisnalar haricinde bulunmadığını, ilk kez Eski Türkiye Türkçesinde ortaya çıkmasıyla bu saha ve dönem

için bir yenilik oluşturduğunu ifade etmiştir. Ayrıca sıfat-fiil olarak değerlendirdiği ekin bazen kalıplaşmış isimler de yaptığını eklemiştir.⁴⁷⁹

Taranılan eserlerde tespit edilen kalıcı isimler şunlardır:

içesi < iç-esi “İçecek, içilecek şey.”

“bu dört nesne kim kan ve şafrā ve sevdā ve balgam-dur ādemīnün teninde yeyesinden **içesinde** toğar ve durur yer bu dāyire anı beyān eder.” (TM 8a/14)

“Her ne etse eder, yeyesi, **içesi** geyesi eksük kılmaz.” (KBN 20/7)

“ve ol karının bir gözsüz ve dilsüz ve kötürüm oğlu varıdı ve hîç gişiden aña yiyesi ve **içesi** ulaşmazıdı pes kaçan Cercīse açlık irdi ol karıya eyitdi hîç senün katunđa yiyesi **içesi** ola mı karı eyitci bunca gündür kim benüm katumda ta‘ām yokdur” (KE 925/12-13)

Ekin yuvarlık sesli alt biçimi KE’de bir örnekle tanıklanmıştır:

“pes Süleymān aña eyitdi yiyesün **içesün** kandadur yigit eyitdi...” (KE 633/15)

geyesi ~ **giyesi** < gey~ giy-esi “Giyisi, kıyafet.” (bkz. keyesi)

gemimüz içinde delim nesne var

geyesi ve yeyesi māl u tavar (SNB 219/3)

“Her ne etse eder, yeyesi içesi **geyesi** eksük kılmaz.” (KBN 20/7)

“Ata ve ana ve hışm kavm sevinür bişik tahtın yaraqlayup yiñi geysiler eyleyüp dürlü şāzī birle anuñ kulluğına bil bağlarlar tā aña degin ki resīde ola”

(MN 10a/1)

“açar altında ırmaqlar tonanurlar anda bilezükler altundan incüyile muraşşā⁶ olmuşlar ve **giyesileri** anda harīrdür” (SKT 359a/1)

keyesi < key-esi “Giyisi, kıyafet.”

“**Keyeside** harīrden kıymetlü yok...” (BH 144b/8)

yeyesi ~ **yeyesi** ~ **yiyesi** < ye- ~ yè- ~ yi-y-esi “Yiyecek, yemek.”

⁴⁷⁹ Korkmaz, a.g.e., 1972, s.190.

gemimüz içinde delim nesne var

geyesi ve **yéyesi** māl u tavar (SNB 219/3)

“ol kızlık yıllarında Yūsuf ‘as hīç toya **yeyesi** yimedi” (KE 266/10)

“Yūsuf eyitdi ‘ār bañadur kim senünile **yiyesi** yiyem...” (KE 264/4)

“**Yéyesi** yënür-iken başuñ aşığa eyle, kimse loğmasın gözetme.” (KN 51/7)

“her bir nesnenün bir yeri var her **yiyesinün** kabı var” (MN 17b/12)

“bu dört nesne kim kan ve şafrā ve sevdā ve balğam-dur ādemīnün teninde **yéyesinden** içesinde toğar ve durur yer bu dāyire anı beyān eder.” (TM 8a/13)

“Nūr tabaklar tolu dürlü **yiyesi** / Kim bu mü’mīnler varuban yiyesi” (GN 2299)

“ol kim va‘de olundı şakınıcılara aķar altından ırmaķlar **yéyesi** anuñ hemīşedür...” (SKT 267b/4)

Ekin yuvarlık sesli alt biçimi KE’de bir örnekte tespit edilmiştir:

“pes Süleymān aña eyitdi **yiyesün** içesün kãdadur yigit eyitdi...” (KE 633/15)

2.3.5. {-dXK} (-duk, -dük)

Aslında geçmiş zamanı bildiren bir sıfat-fiil ekidir. Kalıplaşarak kalıcı isimler de türetir ve fiillerden nitelik ya da bu niteliği taşıyan varlığı işaret eden isimler yapar. Taranılan eserlerde sadece bir kelimede isim olarak tanıklanmıştır:

bildük < bil-dük “Bildik, tanıdık.”

Ayruksı nesne tatmışam **bildük**lerüm unutmuşam

Cānumı ‘ışka atmışam anda ne buldum bilmezem (YD 192/2)

2.3.6. {-mAz} (-maz, -mez)

Geniş zamanın olumsuz sıfat-fiil eki olan ek, kimi zaman kalıcı isimler de türetmiştir.⁴⁸⁰

Taranılan eserlerde sadece kalıcı sıfat olan kelimelerde tespit edilmiştir:

bilmez < bil-mez “Cahil, bilgisiz, bilmeyen.”

⁴⁸⁰ Gülsevin, a.g.e., 2007, s.136; Karaağaç, a.g.e., 2019, s.304.

“pes oklar eyleyüp bir **bilmez** gişiye virdiler” (KE 168/12)

“kim Süleymān ve anuñ çerisi size basmasun kim bular **bilmez** kıavmdur pes yil bu sözi Süleymān kulağına bıraķdı” (KE 618/13)

yaramaz < yara-maz “Zararlı, faydasız; fena, kötü.”

Kelecilerün bişürgil **yaramaz**unı şeşürgil

Sözün usıla düşürgil dimegil çağ ide bir söz (YD 102/3)

“Aduñ **yaramaza** çıķa eşün kuruñ arasında bed-nām kıalasın” (KN 78/5)

“Bu inķırık **yaramaz**dur bundan az kışı kıurtılır” (EM 51a/4)

“Ki şeytān işidür ta'cil kıılmak / **Yaramaz** kışı ho tebdıl kıılmak” (IŞK 556)

“ol nesne ki anı bilmege **yaramaz** Tengri zātıdır. Ādem oğlanı fikri ve bilüsi aña muķīt olmaz.” (MN 25b/7)

“Ammā eger nāşürdan şaru şu çok aķsa ve kıokusu daķı **yaramaz** olsa ākile olmaķdan kıorķsalar vācibdür ki tīz devā ile ‘ilāc ideler” (CN 50a/9)

“Ādemün bilinde velilige ve uçmağa **yaramaz** varıdı ķün anları anuñ bilinden kııķardı...” (KE 55/15)

“Bunlaruñ aķmaķlığın görüñ, gendüzinden şerri def^c idemeyeni taķrılığa **yaramaz**-ıduğın zıkr itmediler.” (TİKT 59b/16)

“Yigirmi arpa ağırı becādeyi yüzük kıaşında bile götürenlere kıorķunç ve **yaramaz** düşler vāķi^c olmaz” (ŞTM 58b/1)

2.3.7. {-mXş} (-mış, -miş)

Eski Türkçeden beri görülen bir sıfat-fiil ekidir. Ancak kalıplaşma ile az sayısa olsa da isim yapma işlevi bulunmaktadır.⁴⁸¹ Gabain eki yapım ekleri içerisinde ele alarak etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim-fiil ve sıklıkla

⁴⁸¹ Korkmaz, a.g.e., 2011, s.47-48.

yüklem ismi yaptığını belirterek *övmiş* ‘övgü’ , *atı körülmüş* ‘adı yüksek, ulu, yüce’ kelimelerini örnek göstermiştir.⁴⁸²

Taranılan eserlerden tespit edilen örnekler çoğunlukla sıfat görevindedir. Tespit edilen sıfat ve isimler şunlardır:

düşmiş < düş-miş “Düşkün; muhtaç, zavallı.”

“her ki **düşmiş**ün elin dutmasa aña ol ire kim çaylağa uğradı” (MN 20b/3)

“tevakku’ iderem kim ben **düşmiş**ün elin dutub bu belādan ve bu miḥnet çengelinden beni kırtarasın” (MN 10b/8)

“Ve kendüzünjü düşmene yig göster, **düşmiş**lerden gösterme.” (KBN 114/4)

geçmiş < geç-miş “Geçmiş, evvel, önceki.”

“çün bizüm **geçmiş** ulularumuz arasında ‘adet eyledür” (MN 30a/13)

“**geçmiş**ler firākı odın anlaruñ vişāli suyıyla söyindüresiz (MN 67a/1)

olmuş < ol-miş “Geçmiş, mazi.”⁴⁸³

“Hiç nesne yokdur **olmuş**da olacaḡda, illā adem oḡlanı anı bildi.” (KBN 8/7)

ölmüş ~ **ölmüş** < öl-mXş “Ölmüş, cansız; ölmüş olan kimse.”

“Gel, beni kaçma‘ada **ölmüş** bulursın, defn eyle” (FBŞ 160b/22)

sürükmiş < sürük-miş “Sürülmüş; sürgüne gönderilmiş, kovulmuş.”

TS’de *sürünmüş*, (*sürükmüş*) ‘Kovulmuş, sürülmüş, recmedilmiş, menfur, perişan, zelil’ anlamıyla yer almaktadır.

“‘Āmirī eyitdi tañrı yalancı **sürükmiş** ve yaluñuz kıluḡ öldürsün” (KE 499/2)

⁴⁸² Gabain, a.g.e., 2007, s. 58.

⁴⁸³ Doğan, a.g.e., 2011, s.94; 429.

yaradılmış < yaratıl-mış “Yaratılmış; yaratma eylemi sonucu var olan.”

Yaradılmış cemî‘i öliserdur,

kalısardur hemân ol Ferd u Raḥmân (ÇH 32)

Cümle âlem yoğ iken ol var idi

Yaradılışdan ganî cebbâr idi (VN 2/28a)

Her **yaradılmış** ki var ansuz degül / Nitekim her bir beden cânsuz degül

(GN 3431)

“zîrâ Tenḡri te’âlâ cümle **yaradılmış** cevâhirinde âdem oḡlan cevheri gibi aru
cevher yaratmadı” (MN 20b/8)

yaşamış < yaşa-mış “Yaşlı, ihtiyar.”

“ve ol **yaşamış** karıydı ve anuḡ görklü kızları varıdı” (KE 129/7)

yimiş < ye-miş “Yemiş, meyve.”

Ola ki bitüre **yimiş**ini ışk

Çün irürdi yaşum nemini neme (KBD, G 1053/5)

Yimişi irse yirler dostlar-ıla

Virürler ḡalka künde ḡostlar-ıla (BHK 36b/10)

Yemiş altundan kılalar ağaca

Hem gümüşden kuş kona uçdan uça (YZ 16b/15)

“...daḡı dürlü **yemiş**ler ve çayır ve çümen otlaḡlar.” (BH 55a/6)

Veli anuḡ gibi ulu degüldi / **Yimişi** taze vü sulu degüldi (IŞK 801/2)

Dürlü **yimiş** dikdiler ol bağçada / Niçe eydem vafını gelmez ada (GN 1526)

“...ḡayalar ve ḡum ḡızḡun boldı ve **yemiş**ler köynüldi ve ḡalk dürlü ni‘mete
kiḡidi, ol aya ramaḡân dirler.” (BH 34a/11)

“Kaçan girü kalan **yimiş**lerün her birisinün şerbetin bişirmelü olsanız, bu didüğümüz şerbetlere göre kıyasın idesiz, bişüresiz.” (KM 21a/13)

“Her gün dīvār delüğinden girüp **yimiş** yirdi ve telef iderdi” (MN 2a/2)

“āškārā olduqdan sonra **yimiş** kabından...” (NH 148a/2)

“**yimiş**ler ve yaşıl biterler yise boğazı döşinden ve göğsinden anuñ yaşıllığı anlanurdı.” (KE 222/15)

“yā bir bāğçeye beñzer ki **yimiş** bir dürlü ya bir bostāna beñzer ki bir dürlü gülü var” (MN 68a/8)

“havāda bulutlar yürüdüg, ağaçda **yimiş**ler bitdügi ve yirde nebātlar bitdügi cümlesi delīldür Hakkun birliğine” (KGZ 8b/8)

“ve eger fil kemügiyle ekine ve bāğa be ağaca tütsi vireler, ol ekine ve bāğa ve ağaca kırt yakın gelmeye ve **yimişi** kırtlu olmaya...” (ŞTM 113b/2)

“Pes ol kıvm bu Peyğambar’ı öldürdiler, ol kıyuya bıraktılar, hemāndem kıyularınun şuyı şoğuldı, gendüler şusuz kıldılar, ağaçlar kırudı, **yimiş**leri kesildi, evleri hārāb oldı, cemī’si helāk oldı.” (TİKT 89b/11)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRLEŞTİRME YOLUYLA YAPILAN İSİMLER

Türkçenin isim yapım yollarından biri de birleştirmedir. Birleştirme yoluyla kurulan isimlere birleşik isim denir. Birleşik isim, yeni bir kavramı veya yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak şekilde bir araya getirilmesidir. Birleşik kelime de kullanılan söz kalıpları çeşitli kelime gruplarıdır. Bir kelime grubu yapısındaki her birleşik kelimenin birleşigi oluşturan unsurların kendi anlamları dışında yeni ve bağımsız birer sözlük anlamı kazanmış olması gerekmektedir.⁴⁸⁴

Türemiş isimlerin anlamları, kendilerini oluşturan asıl ve bağlı morphemlerin anlamlarının dahil edilmesiyle oluşurken birleşik bir ismin sahip olduğu anlam da kalıp da onu oluşturan kelimelerin anlamlarıyla şekil bulur, ancak burada ortaya çıkan yeni isim daha karmaşık olabilir. Birleşik isim, bir kavram ya da nesneyi ifade etmek amacıyla, anlam değerini kaybeden iki ya da daha fazla kelimenin birleştirilmesiyle oluşan yeni bir oluşumdur. Bunlar bir ismin, bir nesnenin yapıldığı maddeyi, o nesnenin nitelik veya özelliğini gösterme, isimlendirme, görevini belirtme, bir özelliği bir nesneye yargı hâlinde yükleme, aitlik belirtme, kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşmuş isimlere dönüşme ve benzetme gibi çok yönlü anlam ilişkileri taşırlar. Türkçede birleşik isimlerin oluşma kaynağı isim tamlaması, sıfat tamlaması, isnat grubu, isim+çekimli fiil kalıbındaki gruptur.⁴⁸⁵

Çalışmamızda sadece Türkçe kurallara göre kurulan birleşik isimlere yer verilmektedir. Çalışmamızda birleşik isimleri tasnif ederken kullandığımız başlıklandırma Zeynep Korkmaz⁴⁸⁶'ın eserindeki tasniftir. Bu tasnife göre taranılan eserlerden elde ettiğimiz birleşik kelime oluşturma yolları şu şekildedir:

- İsim Tamlaması Kalıbındaki Birleşik İsimler
- Sıfat Tamlaması Kalıbındaki Birleşik İsimler

⁴⁸⁴ Zeynep Korkmaz, **Şekil Bilgisi**, TDK Yay., Ankara 2004, s.137-138.

⁴⁸⁵ Güner Gülsevin, **Türkçenin Dil Bilgisi**, Akçağ Yay., Ankara 2019, s.413.-414; **A.e.**, 2004, s.138.

⁴⁸⁶ **A.e.**, 2004, s.139-143.

- Sıfat-Fiil Kalıbındaki Birleşik İsimler
- İsnat Grubundaki Birleşik İsimler
- İsim+ Çekimli Fiil Kalıbındaki Birleşik İsimler
- İkileme Kalıbındaki Birleşik İsimler

3.1. İsim Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler

İsim tamlamasının adlandırılması, kaynaklara göre çeşitlilik göstermektedir. En çok isim tamlaması ifadesi kullanılsa da ‘bağlam takımı, ad takımı, isim takımı, ad tamlaması, aitlik bilgisi ve izafet’ şeklinde de adlandırılmaktadır.

Ergin, isim tamlamasını isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubu diye tanımlar ve bir ismin anlamının iyelik sistemi içerisinde başka bir isimle tamamlanma esasına dayandığından; bir nesnenin başka bir nesne ile tamamlandığını veya ait olduğunu ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Bu tamamlamada iki unsurun iyelik ile bağlandığını belirtir. Ergin, isim tamlamalarını tamlayanı ek aldıysa belirtili isim tamlaması, tamlayanı ek almadıysa belirtisiz isim tamlaması olarak ifade eder.⁴⁸⁷

Hatipoğlu, isim tamlaması yerine ad tamlaması ifadesini kullanır ve isim tamlamasını üç gruba ayırır. Ergin’den farklı olarak takısız tamlamayı da ilave eder.

488

Banguoğlu, ad takımı demeyi tercih eder ve isim tamlamalarını üç gruba ayırır: belirli ad, belirsiz ad ve ad takımlarının zincirlemesi diye başlıkta genel olarak zincirle isim tamlaması diye bilinen ikiden fazla ismin birleşmesiyle oluşan isim tamlaması türünden bahseder.⁴⁸⁹ Gencan da Banguoğlu gibi ad takımı ifadesini kullanmayı tercih eder.

Karaağaç, isim tamlamasını tanımlarken bir ismin başka bir isimle ilişkilendirildiği söz ögesi olduğunu belirtir. Bütün dillerde söz konusu tamlamaların iki şekilde olduğunu; ilkinin varlığın başka bir varlıkla ilişkilendirilmesi şeklinde olurken ikincisinin varlığın bir kişi ile ilişkilendirildiği iyelik öbekleriyle yapıldığını

⁴⁸⁷ M.Ergin, **a.g.e.**, s.381-388.

⁴⁸⁸ Vecihe Hatiboğlu, **Türkçenin Söz Dizimi**, s.11.

⁴⁸⁹ Tahsin Banguoğlu, **a.g.e.**, s. 332-338.

belirtir. Karaağaç tıpkı Banguoğlu gibi üç gruba ayırır: belirtili isim tamlaması, belirtisiz isim tamlaması ve zincirleme isim tamlaması şeklinde.⁴⁹⁰

Bazı araştırmacılar isim tamlamalarını ‘belirtili’ ve ‘belirtisiz’ olmak üzere iki grupta incelerken bazıları ‘takısız / eksiz / iyeliksiz / iyelik eki düşmüş isim tamlamaları şeklinde ifade edilen isim+isim şeklinde tamlayan ve tamlananın ek almadığı isim tamlamalarına da değinir. Ancak takısız isim tamlamasıyla ilgili bir görüş birliği bulunmamaktadır. Araştırmacıların bir kısmı zincirleme ve takısız tamlamalarından bahsederken bir kısmı böyle bir ayrıma yer vermez. Bu konuya dair görüş farklılıklarından bahsetmek gerekirse:

Gencan, takısız tamlama ifadesini kullanmakta ve bu tamlama çeşidinde iki unsurun da eksiz olarak birbirine bağlandığını; takısız tamlamalarda tamlayanın asıl ismin yapıldığı şeyi ya da ismin neye benzediğini gösterdiği görüşündedir.⁴⁹¹

Zülfikar, bu konuyla ilgili makalesinde, takısız tamlama konusunda Vecihe Hatiboğlu, A. Cevat Emre, Tahir Nejat Gencan, Neşe Atabay, İbrahim Kutluk ve Sevgi Özel'in ortak çalışmasında ayrı bir başlık olarak takısız tamlamaya çalışmalarında yer verdiğini; Semra Harut ve Mustafa Güveli'nin takısız tamlamaların sıfat tamlaması olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirttiklerini; Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin, Haydar Ediskun, Berke Vardar, Zeynep Korkmaz'ın çalışmalarında ise bu tamlamaya yer vermediklerini ifade eder.⁴⁹²

Caner Kerimoğlu⁴⁹³, H. İbrahim Delice⁴⁹⁴ ayrı ayrı konuya dair yapmış oldukları çalışmalarında konuyla ilgili; takısız isim tamlamasının, isim tamlaması türlerinde tartışılan bir konu olduğunu belirtirler ve Gencan'ın ortaya attığı bu tamlama türünün uzun yıllar tartışıldığını ancak son yıllardaki yayınlarda böyle bir isim

⁴⁹⁰ Günay Karaağaç, **Türkçenin Söz Dizimi**, s.172.

⁴⁹¹ Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, TDK Yay, 1974, s.153.

⁴⁹² Hamza Zülfikar, “**Takısız Ad Tamlaması Sorunu**”, Türk Dil Kurumu Dergisi, S.523, 1995, s.781-789.

⁴⁹³ Caner Kerimoğlu, “Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine I [Kelime Grupları]”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.20, 2006, s.110.

⁴⁹⁴ H. İbrahim Delice, “**Takısız İsim Tamlaması Üzerine**” **Uluslararası Farkındalık Konferansı**, Krakow, Polonya, 16 - 18 Kasım 2017, cilt.1, ss.129-140

tamlaması türünün olmadığı, takısız isim tamlaması sayılan grupların sıfat tamlaması olduğu görüşünün ön plana çıktığını açıklarlar.

Duman konuyla ilgili çalışmasında, belirtisiz tamlamalarının bir ek ile genişletildiklerinde veya başka bir tamlama grubu içinde yer aldıklarında aynı şekilde iyelik ekini düzenli olarak düşürdüklerini *Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm(+ü) Başkanı*, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkan(+ı) Vekili* örneklerini vererek tespitini açıklar ve bu durumu iyelik ekinin silikleşmesi veya belirsizleşmesi oluşunu belirtir.⁴⁹⁵

Döneme ait birleşme yoluyla yapılan isimleri tespit ederken isim tamlaması bölümünü iki gruba ayırdık: belirtisiz isim tamlaması ve takısız isim tamlaması şeklinde. Fakat takısız isim tamlaması olarak kastettiğimiz iyelik eki düşen isim tamlamalarıdır. Bir ismi+isim şeklinde yapılan tamlamalarda birinci unsur ikinci unsurun özelliğini niteleyici bir görevdeyse sıfat tamlaması kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir. Tamlamaların söz dizimsel, birleşik sözcüklerin ise sözlüksel bir birim olduğu düşüncesiyle hareket ettiğimiz için bir nesneyi, bir durumu sözlükte yer alabilecek şekilde isimlendiren tamlamalar seçildiğinden belirtili isim tamlamasıyla oldukça sınırlı örnek tespit edilmiştir. Çalışmamızın en büyük dilimini belirtisiz isim tamlaması oluştururken, ikinci sırada aslında iyeliği düşmüş belirtili isim tamlaması olarak nitelendirdiğimiz takısız isim tamlamaları yer almaktadır.

3.1.1. Belirtisiz İsim Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler

Tamlayanın ek almadan ilgi durumu çekiminde olduğu, tamlananın iyelik eki aldığı söz öbeğine belirtisiz isim tamlaması denilmektedir. Bu iki isim arasındaki bağlantıyı tamlanan öbeğin aldığı iyelik eki karşılar. İşlevi geriye doğru olan bu ek, öbeğin oluşması için en önemli ögedir. İyelik çekiminin ilgi durumu çekimi gibi sahiplik ve bağlantı bildirilmesi, Türkçeye bu imkânı vermektedir:

[isim + ø ilgi durumu eki] + [+isim + iyelik eki] düzeninle sağlanan bu tür isim tamlamalarının bir şeyi isimlendirme için çokça kullanıldığı ve belirtisiz isim

⁴⁹⁵ Musa Duman, “Tarihi Metinlerdeki Örnekleri Işığında ‘Takısız Tamlama’ Konusu Üzerine”, 2001, s.259-260.

tamlamalarındaki ilişkilendirme, iyelik ekiyle karşılandığı için, belirsiz isim tamlamaları ile sağlanan bağlantının iyeliğe, sahipliğe dayandırılmış olduğu görülmektedir: bulgur pilavı, sebze çorbası vb. gibi.⁴⁹⁶

Jeny, belirtisiz isim tamlamalarının devamlı, kararlı bir öbek meydana getirdiğini veya meydana getirmeye meyilli olursa birinci terimin yalın hâlde kaldığını belirtir. Böyle olan isim tamlaması ilgilerine sabit ‘fixe’ veya tamlama ‘synthétique’ ismini verdiklerini ifade eder.⁴⁹⁷

Banguoğlu, ad takımı olarak belirttiği isim tamlamalarından belirsiz ad takımının (belirtisiz isim tamlaması) cins adı olarak kullanılmaya elverişli olduğunu; bu sebeple geniş ölçüde birleşik kelime yapımında işlek olduğunu belirtir.⁴⁹⁸

Eski Türkiye Türkçesi dönemine ait taradığımız eserlerde bir nesneyi, bir durumu isimlendirebilmek için belirtisiz isim tamlamasından sıklıkla faydalandığı görülmektedir. Bu oluşumlar Türkçe+Türkçe kelimelerle yapıldığı gibi azımsanmayacak derece Türkçe+ödüncleme veya ödüncleme+Türkçe kelimelerle sağlanmıştır. Tespit edilen örneklerde sıklıkla Arapça, Farsça kelimeler yer almaktadır. Özellikle döneme ait din, ahlâk ve tıp konularında çok eser tercüme edilerek dil hazinesine kazandırılmıştır. Bu eserlerdeki yapıların bilgi vermek üzerine dayandırılmasından dolayı açıklama mahiyetinde kelime öbekleri ve bir dilden diğer bir dile çeviri olarak kazandırılan terimler yer almaktadır. İşte bu yapılar belirtisiz isim tamlamasıyla sağlanmıştır. Tespit edilen örneklerde belirtisiz isim tamlaması sayesinde hastalık, ilaç, tedavi, bitki isimleri sıklıkla türetilmiştir. Özellikle tercüme eserlerde birinci ögenin yani tamlayanın ödüncleme bir isimken ikinci ögenin yani tamlananın Türkçe olması dile giren bu yeni kelimelerin yazar tarafından açıklama kaygısıyla aktarıldığı düşündürmektedir.

Belirtisiz isim tamlaması şeklinde yapılan birleşik isimlerde tamlamayı meydana getiren kelimelerin mensup oldukları dile göre alt başlıklara ayırarak eserlerden tespit edilen birleşik isimleri bu başlıklar altına örnek cümle ve anlamlarıyla

⁴⁹⁶ Günay Karaağaç, **Türkçenin Dil Bilgisi**, Akçağ Yay., 2019, s.487.

⁴⁹⁷ Deny, **a.g.e.**, 2012, s.679-680.

⁴⁹⁸ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 332-333.

ekledik. Tarama esnasında elde edilen veriler ışığında belirtisiz isim tamlamasıyla yapılan birleşik isimler için şu şekilde bir sınıflandırma yapılmıştır:

- [Türkçe isim ø] + [Türkçe isim + iyelik eki]
- [Türkçe isim ø] + [Arapça isim + iyelik eki]
- [Türkçe isim ø] + [Farsça isim + iyelik eki]
- [Arapça isim ø] + [Türkçe isim + iyelik eki]
- [Arapça isim ø] + [Arapça isim + iyelik eki]
- [Arapça isim ø] + [Farsça isim + iyelik eki]
- [Farsça isim ø] + [Türkçe isim + iyelik eki]
- [Farsça isim ø] + [Arapça isim + iyelik eki]
- [Farsça isim ø] + [Farsça isim + iyelik eki]
- [İsim + nispet eki -î] + [isim + iyelik eki]

3.1.1.1. Türkçe + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden her iki unsuru da (hem tamlayan hem de tamlanan) Türkçe kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

ağac kavunu: Ağaçkavunu, turunç. (Citrus medica).⁴⁹⁹

ağac kavunu ‘Ağaçkavunu, turunç’ anlamıyla yer alan kelime isim tamlaması şeklinde kurulmuş bir botanik terim ismidir. Kelime Arapça turunç karşılığıyla da metinlerde yer almaktadır.⁵⁰⁰ Güncel Türkçe sözlüklerinde de yer almaktadır.

“... Yürek ditremesine muvâfık otlar şunlardır: **ağac kavunu**, bilād-ı kimnān...”

(EM 41a/13)

“...tasalanan kişinün sireyile anı burnına dürtseler yüreği kuvvetlebe **ağac kavununun** ekşisi şovukdur kurudur” (MŞ 79a/13)

⁴⁹⁹ Önler, **a.g.e.**, 2019, s.275.

⁵⁰⁰ Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.21.

ağaç kurdı: Ağaç kurdu.

Ötüken Türkçe Sözlük’de *ağaç kurdu* ‘Ağaçların selülozunu kemirerek beslenen kurtçuklar’; Güncel Türkçe Sözlük’te ‘Ağaçları kemirerek beslenen sinek kurtçuğu’; Kubbealtı Lugatı’nda ‘Ağaçları ve tahtaları içinden kemirerek onlara zarar veren, cassidae familyasından kurtçukların ortak ismi’ anlamlarıyla yer almaktadır.

İsim tamlaması şeklinde kurulmuş bir terim ismidir.

“dīvler eyitdi **ağaçkurdı** getürgil pes ağaçkurdı geldi...” (EM 661/5)

“Andan şonra dağılup gitdiler ve **ağac kurdına** çok şenâlar ve methler itdiler.”

(TİKT 133b/8)

ağı ağacı ~ ağu ağacı: Zakkum.

ağu ağacı ‘Zakkum, ağı ağacı’ anlamıyla yer almaktadır. İsim tamlaması şeklinde oluşan terim günümüzde daha çok zakkum karşılığıyla bilinir.⁵⁰¹ Bitkinin zehirli olmasından dolayı benzetme ilgisiyle birleşik bir isim oluşturulmuştur.

“...yüzerlik köki ve süsen köki ve yılan yaşduğı köki ve kebere köki ve **ağı ağacı** köki ve kerefs köki...” (CN 45b/7)

“**ağu ağacı**; aña fârsice ħarzehre ve’arabca dıflî dërler” (EM 6b/2)

“...bir rıtıl zeyt yağın alalar, içine bir vaқыyya **ağu ağacı** yaprağın koyalar, ħaynadalar...” (KM 11b/3)

“Dıflî ya’nî **ağu ağacı** bunun çiçegin ve yaprağın ħanķı cānavar yêrise ölür”

(MŞ 150b/12)

ağız ağrısı: Afte.⁵⁰²

ağız ağrısı ‘Pamukçuk, afte’⁵⁰³; Ötüken Sözlük’te ‘Çocuklarda görülen ağız yaraları’ anlamlarıyla yer almaktadır. İsim tamlaması şeklinde bir tıp terim ismi oluşmuştur.

“arĥûn; issidür, kurudur, **ağız ağrısına** nâf’dür, dişleri berkidür...” (EM 12b/9)

⁵⁰¹ Çetin, a.g.e., 2020, s.24.

⁵⁰² Canpolat; Önler; a.g.e., 2007, s. 105.

⁵⁰³ Çetin, a.g.e., 2020, s.22.

“...tarhūn hār u yābisdür ma’deyi kavī ve cimā’ı sâkin eyler ve gēc siner şuşalık getirür **ağız ağrısına** müfīddür...” (MŞ 28b/7)

ağız bitmesi: Ağızda yara meydana gelmesi durumu.⁵⁰⁴

“Hāşıl-ı kelām cerāhat olan siniri şovukdan şakınalar dahı **ağız bitmesinden** şakınalar.” (CN 112a/6-7)

ağız kokusu ~ ağız kokusu: Ağız kokusu, ağızda oluşan kötü koku.

ağız kokusu ‘Ağızda kökü koku, ağzı kokusu’ şeklinde yer almaktadır.⁵⁰⁵

“Andan beş dirhem içeler ve ma’deyi sust eder ve **ağız kokusun** çirkin eder kuşmak ve şovukluk getirür...” (MŞ 22a/14)

“**Ağız kokusu** ‘ilācın beyān ider.” (CN 40a/4)

“Ve ma’deyi issidür ve yaprağın çeyneyicek **ağız kokusun** giderür” (EM 6a/13)

ağız yarı: Tükürük.⁵⁰⁶

“...gicimek ve gevde ağır olmak ve burun becid kanamak ve **ağız yarı** tatlı olmak” (MŞ 2b/8)

“Eger dişî kanasa anı **ağız yarı** birle yutsa ve kazā vācib olur keffāretsüz” (KG 52b/12)

ağu kunduş ~ ağu kunduş: Aksırık otu, kündüs (Gyposhila strythium).⁵⁰⁷

Yeni Taram Sözlüğünde *ağukunduz*: *Aksırıkotu* şeklinde yer almaktadır.⁵⁰⁸

“kündüs ki **ağu kunduş** derler ve kuşt ikişer dirhem alalar döğeler tîz sirkeyle ya lîmūn şuyıyla...” (MŞ 128a/6)

“...bêşer direm kunduş ki **ağu kunduş** dërler” (MŞ 131b/11)

akın davarı: Savaş atı.⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Yavuz, **a.g.e.**, 2013, s.172.

⁵⁰⁵ Çetin, **a.g.e.**, s.23.

⁵⁰⁶ **A.e.**,2020, s.23.

⁵⁰⁷ **A.e.**,2020, s.23.

⁵⁰⁸ Yeni Tarama Sözlüğü, haz. Cem Dilçin, TDK yay., 1983,s. 5.

⁵⁰⁹ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, 2013, s. 595.

“Ol er eyitdi sen şol kavma kul degül misin kim fülân yirde sen **akın davarıyla** bile giderdün” (KE 738/3)

alplık tonı: Kahramanlık giysisi.

“Mübāriz-ü’ d-devle ve’ d-dīn aña ululuk nerdubānına ağmağlığı dāyim dutsun tapusıyla müşerref oldum ve anı hüner bezegiyile ve comardlık ve **alplık tonı** birle ārāste buldum” (TM 2a/6)

ana anası: Anneanne.

“Eger anası ve **ana anası** oğlanı bislese nafaka ve süd müzdi atasından lāzım olur” (KG 78b/8)

ana atası: Dede.

“Meger anayı ya atayı ya **ana atasın** ya **ata atasın** oğlu borcu-çun zindāna vursalar revā olmaz” (KG 145a/4)

arka şuyı: Ter.

“bu otlardur kim yumuşak döğerler ve elerler ve bala katarlar ma’cün eylerler bu ma’cünler yā ishāl eyletmek yā karın bağlamak içün-dür yā bēl ve **arka şuyı** arıtmak içündür yā agular ziyānın gidermek içün..” (TM 60b/3)

arka ağrısı: Sırt ağrısı, sırtta hissedilen ağrı.

“...kedi eti bevāsīr rencine müfīddür böğregi kızdurur menīyi arturur **arka ağrısına** fāyide eyler” (MŞ 18a/5)

arka sancusı: Sırt ağrısı.

“...**arka sancusını** ve böğrekdeki yēlleri ve yan başlarında yūriyen sancuları giderür” (MŞ 178b/7)

arpa şuyı: Arpadan elde edilen içki, bira; arpa suyu.

“karındağı ıssı hılıtları sürer bunlardur, uruz otı, **arpa şuyı**, erük, igde...” (EM 42a/7)

aşlık biti: Yiyeceklere zarar veren kurtçuk, buğday biti.

“pes eyitdüm ol tūfāndur ve çekürge ve **aşlık biti** ve kurbaga ve kan ve ‘aşā ve Mūsānuñ nūrlu eli ve mälları taş olmak ve denize ğarılmağdur” (KE 408/10)

at tonı: Ata giydirilen zırh.

“At öñine gövde düşerdi revān
yıkılurd **at tonı** ber-güstüvan” (SNB 171/14)

ata atası: Dede.

“Bir ata katında ve ikinci **ata atası** katında...” (KG 155b/2)

“Meger anayı ya atayı ya **ana atasın** ya **ata atasın** oğlı borcı-çun zindāna vursalar revā olmaz” (KG 145a/4)

ata karındaşı: Amca.

“ya **ata karındaşı** kız alıvirseler, kaçan resīze olsa ihtiyārı vardır” (KG 73a/12)

aşa suyu: Er suyu, meni.

“Ādem oğlanınun mevlūdı doğduğı degül, belki **aşa suyu** ana rahmine düşe ve kabul ola, mevlūd aşlı andan-dur” (KBN 147/15)

ata öğüdi: Ata nasihatı.

“**ata öğüdi** öñdin acı gelür
anun tatlılığın şon uci bilür” (SNB 199/8)

ata sözi: Atasözü

“oğul kim kötürmeye **ata sözin**
gerek çoñ bealā götüre geñsüzün” (SNB 199/7)

ay aydıñı: Ayışığl.

“ol maķşūdā irmeyesin ve dereceden giren **ay aydıñı**-y-ıla göge ağılmaz” (MN 22a/7)

ayağ bağı: Engel, mani.

“Çü biz başduk işbu ile ayağı

sizün bir lu tıfuuz oldı **ayah bağ**” (SNB 138/6)

ayağ ağrısı: Siyatik.⁵¹⁰

ayağ ağrısı ‘Gut hastalığı, organizmadaki ürik asidin atılmasıyla vücudun bazı yerlerinde, özellikle ayak başparmağında, topuk ve eklem yerlerinde birikmesinden ileri geleb, ağrı ve şişlerle ortaya çıkan hastalık.’ Açıklamasıyla yer almaktadır.⁵¹¹

“...ve şadefün tohmı şovuk yelleri sır ve **ayağ ağrısı**n giderür” (EM 25b/7)

“...ve **ayağ ağrısı**na ve endamlar sustığına nâfi’dür...” (MŞ 85a/12)

ayağ bileği: Ayak bileği.

“Her bir ayak sünükleri: tamām otuz sünükdür: ... **ayağ bileği** , ayak yağrını...”

(TM 10b-D)

ayağ bilezüğü: Ayağa takılan halka, halhal.

“Eger bir gişi oğlına ayak **bilezüğü**n itse kerāhiyyet olur” (KG 160b/7)

ayağ kabı: Ayakkabı.

“Ata binmeden yā **ayağ kabı**ndan yāhūd na’leynden deri şıyrılmasın beyān ider” (CN 116b/4)

“Zahhāk eyitdi saih̄tiyānlar ve **ayağ kabı**yıdı imdi bize şadağa buyurgıl ve haqqumuz ölçü virgil” (KE 281/12)

ayağ yağrını: Ayağın üst kısmı.

“Her bir ayak sünükleri: tamām otuz sünükdür: ... ayak bileği, **ayağ yağrını** ...” (TM 10b-D)

ayağ yolu: Hela, tuvalet.

“Segrek mest oldı. Taşra **ayağ yolu**na çıkdı” (DK 256/9)

ay başı (1): Ayın ilk günleri.

⁵¹⁰ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, s.109.

⁵¹¹ Çatin, **a.g.e.**, 2020, s.35.

“Eger Musa Peyğamber orucın dutarsa üç gün dutğıl ve **ay başında** ve üç gün ortasında ve üç gün şonında dutğıl “ (KG 55a/4)

aybaşı (II): Belirli yaşlar arasındaki kadınların ayda bir döl yatağından kan gelmesi durumu, ay hālī, ādet, hayız.

“Eger bir ‘avratuñ değme ayda on gün ‘ādeti var-ıdı, imdi **aybaşı**nda bet arındı” (KG 46b/6)

baladı otı: Ayı gülü, şakayık.⁵¹²

Döneme dair metinlerde bu bitki Eski Yunanca favāya ve Arapça‘du’s-şalib olarak yer almaktadır. Terimin ilk kelimesi olan baladı kelimesinin kökeni konusunda bilgi bulunmamaktadır.⁵¹³

“Rüfes-i hekīm eydür ‘ūd-ī şalībe Yūnān dilince favāniya dërler ve Türkī dilince **baladı otı** dërler bir otdur çirişlik köki olur ammā ol ancılayın uzun degüldür ve çiçeği kıızıl gül gibi olur...” (MŞ 162a/4)

baldur kemügi: İncik kemiği.

“**Baldur kemügi** ve diz gözi kemügi ve topuk ve ökçe ve ayağun bākī eczāsı şınmasını beyān ider” (CN 135b/10)

banbal otı: Bambul otu, aygün çiçeği (Heliotropium europaeum).⁵¹⁴

banbal otı ‘Bambul otu, aygün çiçeği, siğiotu’ şeklinde yer almaktadır.⁵¹⁵

“...dermān ola bir direm **banbal otı** rakķı şābūnıla dögeler...” (MŞ 108a/2)

baş ucu: Yatılan bir yerin baş konan tarafı, baş ucu.

“ulu-kiçi aglamışlar server yigitler komışlar

baş ucında yay sımışlar kırıluban oklar yatur” (YD 82/4)

“Ādem uyħudan uyandı, gördi **başı ucında** bir hātun gişi oturur.”

(TİKT 32b/13)

⁵¹² Çetin; **a.g.e.**, 2020, s.43; Önlr, **a.g.e.**, 2019, s.294.

⁵¹³ **A.e.**, 2020, s.43-44.

⁵¹⁴ **A.e.**, 2019, s. 296.

⁵¹⁵ **A.e.**, 2020, s.47.

“Ve gördiler kim **baş ucında** tuz kômişlar ve kıyruğı kâtında eşkü-y-ile sürke kômişlar” (SK 34a/8)

baş ağrısı: Baş ağrısı, başta hissedilen ağrı.

“ Ve ıssıdan haşıl olan **baş ağrısı** ve kılak ve bögrek ağrısına ve gücile işeyenlere ve kavuğında taş olanlar...” (MŞ 19b/4)

“ma‘ide üzerine yaķu itseler, ıssıdan olan **baş ağrısına** ve ısıtmaya ve yürek ağrısına ve za‘fına geregince fā‘ide ider.” (ŞTM 130a/8)

bayram gicesi: Arafe günki gece, bayram gicesi.

“Eger kimerseñün kılı ya oğı **bayram gicesi** ya tañlacak ölse fıtra anlaruñ-çun vācīb olmaz” (KG 57a/2)

bayram gicesi: Arafe günki gece, bayram gicesi.

“Eger kimerseñün kılı ya oğı **bayrām gicesi** ya tañlacak ölse fıtra anlaruñ-çun vācīb olmaz” (KG 57a/2)

bayram günü: Bayram.

“Ve arefe gün ve iki **bayram günü** ğusl kılmak sünnet durur” (KG 4b/12)

“ ‘arafe gün başladı şubh namāzında **bayram günü** üküñdñ namāzında ğatm kıldı” (KG 41b/4)

beg bórki: Kadife çiçeğı, horozibiğı (fumaria officinaslis).⁵¹⁶

“**Beg bórki** ki pārsice şehteredür mu’tedildür şafrāyı ishāl eder” (MŞ 92a/15)

beg oğlanları: Prensler.

beg oğlanları ğanlar uruğları

ki illerde yürürdi buyruğları (SNB 140/3)

beglerbeyi: Beylerbeyi.

Diñle **beglerbegi** kimdür iy safā / Mustafā’dur Mustafā’dur Mustafā

⁵¹⁶ Önler, a.g.e., 2019, s. 298; Çetin, a.g.e., 2020, s.51.

(GN 3230)

bêl suyu ~ bil suyu: Meni, sperm.⁵¹⁷

“bu ma’cûnlar yâ ishâl eyletmek yâ karın bağlamak içün-dür yâ **bêl** ve arka **şuyı** arıtmak içündür yâ agular ziyânın gidermek içün...” (TM 60b/3)

bilmeklik evi: Bilinç, idrak.

“Çok şükür kim aña êrmeye kıyâs ve delim ögmek ispâs ol cân bağışlayıcıyı tanrıya kim işbu anlamaklık kârhânesinün bünyâdın ve **bilmeklik evinün** tılsımını dürlü endâmlar birle muhkem kıldı” (TM 1b/3)

bişik oğlanı: Beşik çocuğu; bebek.⁵¹⁸

“Anuñ üç oğlancuğı varıdı birisi **bişik oğlanı**yıdı” (KE 939/7)

boğaz ağrısı: Boğaz ağrısı.

“...dahı nezleler inmege komaz mâddeleri koyu eylemegile dahı gargarayı **boğaz ağrısı** ve boğaz şişleri içün eylerler” (TM 61a/4)

boğaz şişi: Bademcik şişliği.

“...dahı nezleler inmege komaz mâddeleri koyu eylemegile dahı gargarayı boğaz ağrısı ve **boğaz şişleri** içün eylerler” (TM 61a/4)

böyümeklik yaşı: Olgunlaşma zamanı.

“İkinci yigitlik yaşı üçünci kırğıllık yaşı-dur ol **böyümeklik yaşı** gençlikden ve oğlanlıktan tâ resîde olıncadır bu yaşuñ haddi yigirmi yıldur” (TM 22a/1)

buğday ağacı: *Hz. Ādem’in meyvesini yedikten sonra cennette kavuşmasına sebep olduğuna inanılan ağaç.

“Biz eyitdük Ādem’e ey Ādem sen sâkin ol ‘avratuñ bile uçmağa dahı yêñüz andan ‘âfiyetle ne yêrden dilerseñüz dahı yakın olmañuz yêmenüz bu **buğday**

⁵¹⁷ Doğuer, a.g.e., 2013. s.135.

⁵¹⁸ Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., 2013, s. 595, s.670.

ağacına eger yeseñüz zâlimlerden olursız pes azdurdı ol ikisin şeytân çıkardı
uçmak ni'metlerinden” (SKT 6a/5)

buğday biti: Yarım kanatlılardan, ekinlere zarar veren vücudu yeşil, başı siyah, bir böcek; ekin biti.

“arab dilinde çekürgeye cerād dirler **buğday bitine** kummal dirler”(KE 397/13)

çakır diken: Demir diken. (Eringium campestre) ⁵¹⁹

MŞ'de 'çakırdikeni' olarak verilmiştir. ⁵²⁰

“...**çakır diken** şovukdur, kurudur, ma'deyi şafrādan arıdur” (EM 14a/4)

“...**çakır diken** şovukdur, kurudur endāmları berkidür” (MŞ 90a/10)

çakmak taşı: Çakmak taşı.

“Kaçan kim **çakmak taş**a dokınsa taştan od çıkar” (BH 89a/10)

“Eger bir pāre **çakmak taş**ını bir pāre bēze bağlayup kendüzine bağlasa zahmetsüz toğura...” (MŞ 110b/4)

çakmak taşı: Çakmak taşı.

çakmak taşım ‘Çakmak taşı, demir veya çeliğe sürtüldüğünde kıvılcım çıkartan bir tür kuvar; hacir'n-nâr, hacirü'ş-şam, hacirü'z-zerâr, mehâ, seng-i âteş. ⁵²¹

“Kaçan kim **çakmak taş**a dokınsa taştan od çıkar” (BH 89a/10)

“Eger bir pāre **çakmak taş**ını bir pāre bēze bağlayup kendüzine bağlasa zahmetsüz toğura...” (MŞ 110b/4)

çam şakızı: Çam ağaçlarından sızıp toplanan reçine, çam sakızı. ⁵²²

“...şığır yağıla **çam şakızı** dögeler ve içine tölduralar...” (BN 63b)

⁵¹⁹ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, 2007, s.120.

⁵²⁰ Önler, **a.g.e.**, 2019, s.318; Çetin, **a.g.e.**, 2020, s.75.

⁵²¹ **A.e.**, 2020, s.75.

⁵²² **A.e.**, 2020, s.75.

“...bögrek yağını havanda döğeler ve çın bal ve **çam şakızı** katarlar” (BN 29a)

“Alalar **çam şakızını** ve ak günlüğü, barābar bir bakır kaba koyalar ve ol kabı yumşak od üstinde ol kadar kaynadalar” (ŞTM 85a/11)

çayan otı: Çıyan otu (Polygonum bistorta).⁵²³

çayan otı (*çıyan otı*) birşelik kelimesinin ilk unsuru olan *çayan* kelimesi Eski Türkçede *akrep* olarak kaydedilmiştir.⁵²⁴

“Yelin ve bögrek yellerin tahlîl eder otları zurunbād ve zerūnce ya’nî **çayan otı** ve kara helîle...” (MŞ 107a/13)

çevre yanı: Etraf, dolay.

“didi zindānı temîz eyleş bugün

çevre yanın arı eyle zū-fünūn” (KY 20a/752)

çeri başı: Komutan, asker.

“cevābında eydür eger ol kişi

gidemezse kim ola **çeri başı**” (SNB 142/3)

çiriş otı: Çiriş otu (L. Asphodelus). Bkz. çirişlik.

“**çiriş otı** ıssıdur tîzdür anuñ dibin kaynadup agrır dişe dürtsele agrısın gidere” (MŞ 60a/3)

“eger dırnağ egri olsa ya kör olsa **çiriş otı** ve sirke...” (MŞ 139a/8)

çörek otı ~ çörek otu: Çörek otu.

çörek otı ‘Düğün çiçeğigillerden, çiçekleri sapının ucunda bulunan otsu bir bitki, karaca ot ve bu bitkinin siyah renkli tohumu’ anlamıyla yer almaktadır.⁵²⁵

“...**çörek otı** ıssıdür, kuruudur, tenden göyünmüş şafrāları arıdur” (EM 13b/11)

“...reyhān ve **çörek otı** ... ve yağlardan kına yağı buçuk direm...” (MŞ 43a/8)

⁵²³ Önler, a.g.e., 2019, s.318.

⁵²⁴ Clauson, a.g.e., 1972, s.403.

⁵²⁵ A.e., 2020, s.81.

“Bir dürlü **çörek otu**-y-ıla sedāb toḥmın barābar dōge, bir dirhem yiye”
(KM 13b/3)

“Mürdāsenc ve boraḳ ve gül yağı cem‘ idüp tılā ideler. Bir daḥı **çörek otu**
sirkeyle tılā ideler.” (CN 95b/10)

dağ arası: Vadi.

“...eyitdi iy ata **dağ arasına** girdüm gördüm bir arslan gögsi üzere yatur...” (KE
561/9)

degirmen tozu: Un döğülmeden alınan değirmen taşı tozu.⁵²⁶

“Ve göyünmüş şarımşak ve serv қоzağı ve göyünmüş arpa ve **degirmen tozu** ki
gül yağıyla daḥı isfīdācıla kıṛūṭī düzülmüş ola. (CN 101a/4-5)

demür boḳı: Erime durumundaki madenlerin yüzeyinde toplanan madde, cüruf.⁵²⁷

demür boḳı (demür çirki) ‘Cüruf, erime durumundaki madenlerin yüzeyinde toplanan
madde’ olarak açıklanmıştır.⁵²⁸

“İlāc, ibtidāda bezr-i қаtūna ve sirkeyle zāmād ideler yāḥūd **demür boḳı**
sirkeyle zāmād ideler.” (CN 95a/9)

demür egendisi: Eğelenmiş demir, demir tozu.⁵²⁹

“Ve zībaḳ-ı maḳṭūl **demür egendisi**yle qarışmış olsa az olur nāşūrıla yubūset
olur devā fā‘ide itmez” (CN 107b/6)

demür diken: Demirdikeni. (Tribulus terrestris)

demür diken ‘toprak üzerinde yatık olarak buluna, boynuz biçiminde dikenli çiçekleri
küçük ve açık sarı renkli bir tür bitki’ açıklamasıyla yer almaktadır.⁵³⁰

İki Türkçe ismin tamalam oluşturmasıyla botanik bir terim isimi meydana gelmiştir.

Güncel Türkçe Sözlük’te *çobançökerten* ismiyle de yer almaktadır.

⁵²⁶ Yavuz, Serdar, **a.g.e.**, 2013, s.208.

⁵²⁷ **A.e.**, 2013, s.208.

⁵²⁸ Çetin, **a.g.e.**, 2020, s. 86.

⁵²⁹ **A.e.**, 213,, s. 210.

⁵³⁰ **A.e.** s.86.

“...**demür dikenî** ki ‘arabca ḥasek dërler anuñ şuyından içseler boğaz ağrısından nâfi’dür” (MŞ 68b/1)

“bu maraža tebāşîr daḥî sürmek nâfi’dür dîger ağzı ağrıyan âdem **demür dikenî**” (EM 27b 9-10)

“...**demür dikenî** ıssıdur, kûrudur, kûlınca nâfi’dur ve bögrekde ve kavuḡda olan taşî eridür...” (EM 16b/4)

deniz balığı: Denizde yaşayan balık çeşidi.

“Sordum **deniz balığına** ırak degül salığına

Girdüm gönül sınıḡına gönülleri düzer oldum” (YD 222/3)

“Melik-i zengibâr bizi gösterdi, eyitdi: ‘Buları baña vir, bir ‘alâmet-ile öldüreyin buları ki havâ kuşları, **deniz balıkları** anları saḡu saḡalar’ didi” (FBŞ 40b/21)

“...ve daḥî **deniz balığı** eydür iç yaḡı boğaz iriligine müfîddür” (MŞ 67b/11)

deniz kıranı: Sahil.

“pes bulardan bireḡü şenbe gün bir balığı dutdı ve kıyruḡına bir ip baḡladı ve ipüñ ucın **deniz kıranı**nda bir ağaca baḡladı...” (KE 600/8)

deniz köpüğü: Lüle taşı.⁵³¹

denizköpüğü ‘Mürekkap balığının sırtındaki kemiksi tabakadan veya deniz kabuklarından elde edilen tuz’ ifadesiyle açıklanmıştır.⁵³²

“**deniz köpüğü** ıssıdur, kûrudur, saç saḡal dökülmesine nâfi’dur” (EM 16a/12)

“**deniz köpüğü** ki zebedü’l-bahr dërler mûmıla, gül yaḡıyla kârûşduralar...” (EM 60a/15)

“...üç direm şeker za’firân **deniz köpüğü** bucuḡar dirhem...” (MŞ 46b/1)

Hacerü’l-kayşûr: **Deniz köpüğüne** benzer bir taşdur, şuya batmaz (ŞTM 102b/5)

⁵³¹ Önler, a.g.e., 2019, s.327.

⁵³² Çetin, a.g.e., 2020, s.87.

deñiz tavşanı: Bir bitki.⁵³³

kan akıdıcı: bir otdur kim kanuñ cevherin sıvuk eyler ve ğāyet laṭīf eyler
şöyle kim yollardan ve kıllar dibinden taşra dökilür: **deñiz tavşanı** gibi. (TM
55a/D)

deñiz tuzu: Deniz tuzu.

“Kızıl şeker ve **deñiz tuzu** ve sıçan necisi ve benefşe türbüd berāber dögeler”
(MŞ 163b/4)

derim evi: Çevresi üstü keçe, bez ya da saz ile örtülen çadıra benzer göçebe evi,
çadır.⁵³⁴

TS’de *derim evi* (*derim ev*) ‘Etrafı ve üstü keçe, bez veya saz ile örtülen çadıra benzer
göçebe evi.’ anlamıyla yer almaktadır.

“ol fāsık kavm arasın ayırğıl böyle dise Mūsānuñ **derim evi** üzere bir kara bulut
durdı andan tañrı Mūsāya vahy kıldı” (KE 504/11)

deve kuşu: Deve kuşu.

Kelimelerden benzetme yoluyla isim tamlaması şeklinde birleşik isim yapılmıştır.

“bir dahı göyünmiş kāmış köki ve zirāvend ve **deve kuşu** yumurdası kabı ve
borak ve ...” (CN 36a/6)

deve tabanı: Deve tabanı bitkisi.

Kelimelerden benzetme yoluyla isim tamlaması şeklinde isim yapılmıştır.

“...buḥūr-ı meryem ki turkīce **deve tabanı** derler” (MN 39b/9)

deñiz yalısı: Yalı.

“Deñiz dahı talaz-ıla kıyıya çıkarur ve **deñiz yalısı**nda pādişahlar tarafından
‘ūd içü oturanlar bulurlar” (ŞTM 122a/4)

⁵³³ Doğuer, a.g.e., 2013, s. 147.

⁵³⁴ Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., s. 724.

deñiz yüzi: Deniz yüzeyi, üst kısmı.

“Kış günlerinde şubh ve şām vahtlarında, şemāl yilleri katı esdükde **deñiz yüzi** ıalazlu olur” (ŞTM 8a/5)

dil kicimesi: Dil kaşınması.

“El-Faşlū’s-selaşün: **Dil kicimesinüñ** ‘ilācın beyān ider.” (CN 33a/4)

dil yarılması: Dilde oluşan çatlaklık.

“El-Faşl-ı ihdā-yı selaşün: **Dil yarılmasınun** ‘ilācın beyān ider.” (CN 33a/10)

dilkü taşağı: İtkasarı, tilki taşağı (Orchis hircina).⁵³⁵

Dönemin metinlerinde kelimenin Arapça karşılığı olan huşyetü’s-sa’leb terimi huşye ‘taşak’ ve sa’leb ‘tilki’ anlam yapısıyla Türkçede *dilkü taşağı* olarak yer alan terim semantik olarak bir diğerrinin çevirisi olmalıdır.⁵³⁶ Bu birleşik ismin tercüme yoluyla dilimize kazandırıldığını söyleyebiliriz.

“...**dilkü taşağı** ki pārsice būzeydān dērler, meşhurdur” (EM 16a/15)

“...şol ot kim aña huşyatūs’sa’leb ya’nī **dilkü taşağı** dirler” (KM 22a/4)

“...**dilkü taşağı** ıssıdur kırudur bağırurñ va ıalağurñ süddesin açar”
(MŞ 88a/14)

dilkü üzümü: İt üzümü, köpek üzümü, bambul otu (Solanum nigrum).⁵³⁷

Dönemin metinlerinde kelimenin Arapça karşılığı olan ‘inebu’s-sa’leb teriminde Arapça ‘ineb ‘üzüm’ ve sa’leb ‘tilki’ anlam yapısıyla Türkçede *dilkü üzümü* olarak yer alan terim semantik olarak bir diğerrinin çevirisi olmalıdır.⁵³⁸ Bu birleşik ismin tercüme yoluyla dilimize kazandırıldığını söyleyebiliriz.

“...**dilkü üzümü** ki pārsīce adı engūr-ı rubāh ve ‘arabca ineu’s-sa’lebdür”

(EM 2a/11)

⁵³⁵ Önler, a.g.e., 2019, s. 330.

⁵³⁶ Çetin, a.g.e., 2020, s.90.

⁵³⁷ Canpolat; Önler, a.g.e., 2007, s. 147.

⁵³⁸ A.e., 2020, s.90.

“‘inebu’s-ša’leb ki **dilkü üzümi** derler anuñ şuyın gül yağıyla ve sirkeyile tılā edeler” (MŞ 116b/15)

dirlik suyu: Abıhayat; efsanelere göre içen kimseye ölümsüzlük sağladığına inanılan su; ebedî hayat suyu.

Bir dilden diğer bir dile çevrilerek kazandırılan birleşik bir yapıdır.

“ol taş katında bir bınar var aña ‘ayne’l-ḥayāt dirler ya’nī **dirlik suyu** ve ol su neye degürse diri olur” (KE 456/3)

diz gözi: Diz kapağı.

“Baldır kemügi ve **diz gözi** kemügi ve topuk ve ökçe ve ayağın bākī eczāsı şınmasını beyān ider” (CN 135b/10)

dudak yarığı: Dudakta oluşan çatlak.

“**dudak yarığı**na bevāsirine ve qarḥalarına olan ‘ilācı beyān ider.” (CN 26a/9)

durak otı: Dereotu (Anethun graveolens).⁵³⁹

TS’de *durak otu* (*turak otu*) ‘Dere otu, razıyane’; Ötüken Türkçe Sözlükte *durak otu* ‘Dere otu; rezene’ açıklamalarıyla yer almaktadır.

“...**durak otı** issidür, kurdur ve ma’deden balğamları arıdur” (EM 16a/2)

dün buçuğı: Gece yarısı.

dün buçuğı olıcağ bir gez yine

kanatların uruban öter yine (MC 377)

“**Dün buçuğın** andan durdı, ḥatunları sarāyına vardı” (KBN 185/7)

dün içi: Gece yarısı.

“Bir gün bu devletsüz Mukbilek kapu kulları-y-ıla içerler-imişi **dün içi**-y-imiş.”

(FBS 60a/9)

dün namāzı: Yatsı namazı.

⁵³⁹ Canpolat; Önler, a.g.e., 2007, s. 126.

dün namāzın kılanlara çağırur

uyur-iken kâmusını oyarur (MC 378)

dün yarusı: Gece yarısı.

“Gice olduk da çok mûmlar yandurdılar, kandîller cellâseler yandurdılar,
meclis-i tâze itdiler **dün yarusına** degin” (FBŞ 121a/23)

ebe gümecı ~ ebem gömecı ~ ebem gümecı: Ebegümecı (Malva silvestris).

‘Ebegümecillerden, mor renkli çiçekleri ilaç, yaprakları sebze olarak kullanılan, kendiliğinden yetişen çok yıllık bir bitki.’⁵⁴⁰

DS’de kelimelerin ağızlarda çeşitli değişkenleri yer almaktadır: ebegümecı, ebekömecı, ebekömcı, ebemkömesi, ebomeç, emenkömenci, evenkömecı gibi.

“**ebe gümecı** göksi yumşadur öksürüğe nâfi’dür” (MŞ 67b/5)

“gül-ile bir dahı **ebe gümecı** şuya bişmiş gül yağı-y-ıla ve hindubâ şuyıla ve yaş kişnîc şuyıla tılâ ideler.” (CN 115b/3)

“...**ebem gömecı** dedükleri ot ki fârsice adı hürperetdür ve pnîrekdür, ‘arabca aña hûbâzî dërler ve şâmda ol büstânîdür, ekerler...” (EM 1b/13)

“soyılmış haţmi ve tohmı ve **ebem gümecı** her birinden dörder direm pazı yaprağı beş direm...” (MŞ 162b/7)

ekin yiri: Tarla.⁵⁴¹

“ve anuñ yitmiş kat barûsı varıdı degme iki bārū arasında bāzârlar ve ırmağ ve **ekin yirleri** varıdı” (KE 378/4)

el ayası: Elin, bilekle parmaklar arasındaki iç bölümü.

“Bir kişinüñ dirsegi içerüye çıksa el ayası-y-ıla omuzı dutalar bir elle çıkıanı red ideler.” (CN 140b/9)

⁵⁴⁰ Çetin, a.g.e., 2020, s.97.

⁵⁴¹ Yılmaz; Demir; Küçük; a.g.eksiklik., s.766.

el değirmeni: El değirmeni.

“**El değirmeni**yle ikinci kerre yumşak ögüdürler, beğāyet laṭīf ve nāzūk koḡulu ‘abīr olur” (ŞTM 139a/2)

el tarlıḡı: Maddi olarak zorluk yaşamak, maddi sıkışıklık.

“...müsölmān **el tarlıḡı**ndan zaḡmet çekerti” (FBŞ 191a/4)

el yiri: Namaz kılarken elin konulduḡu yer.

“Eger **el yiri**nde olsa ya diz yirinde olsa namāzı revā olur, kıyas üzre revā olmaz” (KG 26b/5)

er tonı: Mürşid, kāmīl olma elbisesi.

“**er tonı**nı giyübeni togru yola gelmezise çıkarsın ol tonı yohsa noksān irer tondan ana” (YD 11/5)

erlik şuyı: Meni, dölsuyu, sperm.

“...yılan balık issirekdür **erlik şuyı**n arturur” (EM 2b/14)

“...ve anuḡ azı ṭa’ām arzūsın getürür ve **erlik şuyı**n arturur” (EM 24a/7)

et suyu: İçinde et kaynatılarak elde edilen suyu.

“Ol başuḡ üstine düpdüz yalır, anuḡ derinliḡi şehdiyye kadar olmaz ammā et suyu gibi ruṭubeti akar.” (CN 58b/8)

ev issi: Ev sahibi.

“... nitekim ol konuḡıla **ev issi** arasında old” (MN 20a/11)

“**ev issi** eyitdi: Ma’zür düşer ki şarābumuz eksükdür ammā baḡīllıḡ şanmayasız” (MN 20a/14)

ev işiḡi: Eş, hanım.⁵⁴²

⁵⁴² Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, 2013, s. 595, s.777.

“İbrāhīm eyitdi kaçan erün gelse benden aña selām oğul ve eyitgil kim **ev işigin** degşürsün” (KE 162/15)

gece buçuğı: Gece yarısı.

“Senün ehliñi al git **gece buçuğı**nda dahı sizden hıç kimse ardına bakmasun...”
(SKT 242a/4)

geçiboynuzu: Keçiboynuzu.

keçi boynuzu ‘Baklagillerden, kerestesi marangozlukta, kabukları tabaklıkta kullanılan bir anağç, harnup ağacı ve bu ağacın baklaya benzer, şekerli yemişi.’⁵⁴³

“ol ağaçlar İsrā’ıl kavmıdur ve **geçiboynuzu** kim ol ağaçlarda bitdi bunların çirkin ‘amleidür” (KE 690/13)

göbek borusı ~ göbek burusu: Göbek sancısı, karın ağrısı.

göbek burusu ‘Karındaki hafif sancı, mide sancısı’⁵⁴⁴

“**Göbek burusu**, hayzanun yedügi ma’dede yaramaz ola sinmeye” (EM 51a/4)

“Vaqt olur ısırduğı kimesnede **göbek borusı** hāşıl olur ve ‘usr-ı bevl olur ve a‘rāz-ı sem olur.” (CN 153b/9)

gögüs bağı: Ölünün kefeninin açılmaması için kefen üzerine bağlanan ip.

“Ya‘ni çadır, bişinci **gögüs bağı** kim kefenin bürkiye açılmaya ve azırağı ‘avrat kefeni üçdür...” (KG 36b/13)

gök etegi: Ufuk.

TS’de *gök kıranı*, (*gök eteği*, *gök ucu*, *gök kenarı*) ‘Ufuk’ anlamıyla yer almaktadır.

“Tanrı ta’ālā yir kıranıla **gök etegi** içinde gün toğacak ve dulunacak yaratdı”
(KE 33/3)

gök suyu: Yağmur.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Çetin, a.g.e., 2020, s.182.

⁵⁴⁴ Çetin, a.g.e., 2020, s.117.

⁵⁴⁵ Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., 2013, s. 595, s.817.

“...ya’nî gökler kapusun açduķ dökündü suyıla ve yilerde bınarlar aķıtduķ tā su birbirine kavuşdı ya’nî **gök şuyı** yir suyına kavuşdı” (KE 107/10)

gök kapısı: Gök kapısı.

“...hayālinde bunu baēladı ki Cebreyil’e **gök kapısı** açıldı, içerü girdi. Andan yüzün yire odı, āferīn lüğatın söylendi ve yaķīn dürüst oldu ki Cebreyil anuē güyegüsüdür” (FBŞ 70b/5)

gök yüzi: Gökyüzü.

Yēdi sünbül yaş buēday yēdi kıru

Uçdılar **gök yüzine** görünmeyü (YZ 25a/5)

gök yüzinde ferişter Yūnus ne kasd ider bular

dek turmazsa ferişter ‘Arş’a çomak uran benem (YD 212/7)

“Pes ay ı gün ikilesi iki koşulmuş deve gibi kapķara maēribden doēa ve yoķaru kalka birbirinden öñürde **gök yüzinde** yöriye...” (KE 39/3)

gömec balı: Petek balı.⁵⁴⁶

“Şol **gömec balı** gibi her delüğün içi tulu irin olur anuē māddesi balēam-ı mālīhdür...” (CN 58b/2)

göñül aērısı: Yürek acısı, incinme.

“ve bilürin kim söylemek türek daşēunluēın giderür ve **göñül** aērısına şifā virür” (KE 804/1)

göñül dinçliēi: Beēenme.

“Ve istihsān didüēi ya‘ni **göñül dincligi** olur”(KG 95a/5)

göñül kineligi: Gizli düşmanlık, kindarlık.

“Eger fasādlığından ötürü degül-ise **göñül kīneliginden** ötürü-y-ise bu imām müstaķıkdur imāmlik etmeēe” (KG 161b/3)

⁵⁴⁶ Serdar Yavuz, **a.g.e.**, 2013, s.239.

göñül gözi: Basiret.

Bularuñ tã‘atı syr ü tefekkür

Göñül gözini aç bak sen dahı göre (BHK 24a/7)

“**göñül gözi**yile baħsun cemāline yāruñ / ‘ayıblasın beni vërmez isem aña cānı”
(SNB 82/2)

“Kankı ma‘būd Tañrı Ta‘ālā’dan özge size geceyi getürebilir ki siz anda
dinleseniz pes niçün **göñül gözile** bakmazsız” (SKT 422a/7)

göñül ili: Gönün huzurda olduğı yer.

“**göñül ili** varduğunca oldı ören” (SNB135/111)

gönül tarlığı: İç sıkıntısı.

Girü durur yoklukdan kamularun baylığı

Bunca varlık var iken gitmez gönül tarlığı (YD 361/1)

göz ağrısı: Gözde ve/veya gözde veya çevresindeki dokularda hissedilen ağrı.⁵⁴⁷

“Ve dimāğı za‘īf ve ħavāsı mükedder ve **göz ağrısını** çok eyler” (MŞ 2b/5)

göz aydını: Göz nuru, sevgili. ⁵⁴⁸

“dédi ey **gözüm aydını** cān oğul

tamarlarum içindeki kan oğul” (SNB 360/5)

göz kararı: Korkusuzluk, pervasızlık.⁵⁴⁹

“Ve ger söylemeye nedür çāresi

belādur kişiye bu **göz kararı**” (SNB 149/2)

⁵⁴⁷ Çetin, a.g.e., s.122.

⁵⁴⁸ Cin, a.g.e., 2012, s. 539.

⁵⁴⁹ A.e.,2012,540.

göz karanlığı: Göz kararması.⁵⁵⁰

Gelincik çiğeginün dibin kaynadup şuyın göze dürtsele **göz karanlığı**n gidere
ve gözi nūrlandura ʔağda biten yılan bıçağınun ʔal eyleyüp bişirüp göze
dürtsele gözdeki aḳ beni ve kara beḳi gidere” (MŞ 48a/10)

göz yaşı: Göz yaşı. (bkz. köz yaşı)

Göz yaşın diḳmedi sen ağlayu

Yedi bunlar sen oturdun ʔayḡulu (YZ 37b/5)

“Kandan özge nesne isdemez hayāli la'linün

Dökerem **göz yaşı**nı ki kanı ol miḳmān kanı” (KBD G 197/5)

“La'lün boyadı **göz yaşı** kanına tenümi

Ol şimdi hayālünü boyar kanına kan uş” (KBD G 505/3)

Öyle **göz yaşı** revān olmuş idi

Sanayidün sel revān olmuş idi (VN 18/33a)

“pes Yaḳyā ağladı ḥattā kim **göz yaşı** anuḳ iki yaḳaḡın yidi” (KE 794/1)

gün aşuru: Gün aşırı; bir gün ara ile, iki günde bir.

“pes ol deve köşegiyle Şemūd yirinde eglendi ağaç otlayup **gün aşuru** su içerdi”
(KE 128/9)

gün batısı: Batı.

“kim güneş bayaḡı gün doğısından doğa yoksa **gün batısı**ndan doğa ʔaçan taḡrı
ta‘ālā gün doğusından doğmaḡa destūr virse derḥāl feriştele güneşi götürüp ve
çeküp tīz uçarlar” (KE 36/8)

gün bucuḡı: Gün ortası, öğle vakti.

“Pes geldi anuḳ kavmine bizüm ‘azābımız gece yaturiken Lūt ʔavmi gibi **gün**
bucuḡında Şu‘ayib ʔavmi gibi...” (SKT 152b/1)

gün doğısı ~ gün doğusu: Doḡu.

⁵⁵⁰ Çetin, a.g.e., 2020, s. 122.

“kim güneş bayağı **gün doğus**ından doğa yoksa gün batısından doğa kaçan tanrı ta‘ālā **gün doğus**ından doğmağa destūr virse derhāl ferishteler güneşi götürüp ve çeküp tîz uçarlar” (KE 36/8-9)

“pes bir gün Meryem **gün doğus**ından yaña bir çoğaç yirde gusul eyleridi ve ol kışuñ kısa günindeydi Hasan eyitdi göreler **gün doğus**ında kıble anuñıçun dutundi kim Meryem gusul içün **gün doğus**ından yaña varmışıdı pes tanrı ta‘ālā anuñ kavmindan yañasına perde dutdı” (KE 803/2-3-4)

gün evveli: Günün başlangıç vakti, sabah.

“**gün evvelinde** ya şonında orucına ziyān kılmaz” (KG 52b/1)

gün ilki: Günün başlangıç vakti, sabah.

“dahı haber de eyitmiş kim misvak kılmak **gün ilkinde** ve şonında revādur” (KG 52b/9)

gün ortası: Öğle vakti.

“pes bir gün ortasında bir gişi geldi ol gişi geldi eve dahı kalan **kiriciler** virdüğümi haq üzere kiriye dutdum” (KE 875/15)

gün sonı: Günün sonu, akşam vakti.

“dahı haber de eyitmiş kim misvak kılmak gün ilkinde ve şonında revādur” (KG 52b/8)

gündüz köri: Gündüzleri gözü net görmeyen, alaca karanlıkta daha iyi gören.⁵⁵¹

“Bir dahı, **gündüz köri** yatlu olur. Nişānı oldur ki gözi qarası yaşıl-lığa ura, dāyım gözlerin açuq duta ve hergiz kirpügin biri-birine urmaya.” (KN 98/10)

gündüz ortası: Öğlen.

“bir gün Loqmān **gündüz ortasında** uyurıdı gökden bir ün geldi” (KE 734/6)

⁵⁵¹ Doğan, a.g.e., 2011, s.89.

günlük uşağı: Taze günlük, günlük filizi.⁵⁵²

“...bir or mahşüşdur aşşı éder nite-kim **günlük uşağı** ve āsmānī süsen köki ve burçak otı başar etin bitürmege mahşüşdur” (TM 58b/11)

güyegü otı: Güveyotu, keklikotu (Origanum vulgare).⁵⁵³

güyegü otı (güyegü kekügi) ‘Güveğiotu’ anlamıyla yer almaktadır.⁵⁵⁴

“boğaz ağrısına bu otlar muvāfıkdur...kişnic, **güyegü otı**, mercimek nişadır” (EM 41a/8)

“...**güyegü otı** kaynadup şuyın bir kaç kez başa dökeler...” (MŞ 35a/13)

ıpar yavşanı: Yavşan türlerinden bir ot.⁵⁵⁵ Pelin otu.⁵⁵⁶

TS’de *ıpar (ıpar yavşan, ıpar yavşanı)* ‘Yavşan denilen güzel kokulu ot’ varyantları ve anlamıyla yer almaktadır.

“... fāyide étmezse afsentīn ki **ıpar yavşanı** dërler içüreler oğlan toğsa cehd edeler ki içinde hayz kanı kalmaya” (MŞ 9b/1)

ısrırgan dikenî: Isırgan otu (Utrica).⁵⁵⁷ [bkz. ısırgan (II)]

“ zurefā ottuz dirhem **ısrırgan dikenî** tohmı biş dirhem şabr iki buçuğ dirhem şerbeti üç dirhem bu ma‘cūna mülāzemet ideler.” (CN 74a/1)

“amma şovuk mizāclu kişilere yaramaz. İslāhı dārçini ve fulfulhadur **ısrırgan dikenî**; issidür.” (EM 5a/13-14)

iç ağrısı: Dizanteri.⁵⁵⁸

“yürek ağrısıçün fulūniyā-yı fārsī dërler terkībī **iç ağrısı** bābındadır” (MŞ 79a/9)

⁵⁵² Doğuer, **a.g.e.**, s.166.

⁵⁵³ Canpolat, Önler, **a.g.e.**, s.136.

⁵⁵⁴ Çetin, **a.g.e.**, s.124.

⁵⁵⁵ Önler, **a.g.e.**, ss.388.

⁵⁵⁶ Çetin, **a.g.e.**, s. 151.

⁵⁵⁷ Canpolat; Önler; **a.g.e.**, s.143.

⁵⁵⁸ Çetin, **a.g.e.**, s. 155.

iç yağı: Geviş getiren hayvanların karın boşluğundan çıkarılan yağ.

“kaçan kişinin ıssılığı ve yaşlığı gâlib olsa yâ dahı **iç yağı** çoklığından-dur”

(TM 21b/10)

“herîse gibi ki simîd etmek içi ve birinc unı ve şığıruñ **iç yağı** cem‘ idüp herîse biüreler.” (CN 146a/7)

“Andan sonra üzerine **iç yağı** ve mûmdan ve zeytlen ve kınadan olmış kara merhem idüp tılâ ideler.” (CN 153a/1-2)

“... şarımşağı **iç yağı**la dögeler ve tuz katalar merhem gibi ola...” (BN 23b)

“Dahı şğırdan ve koyundan harâm eyledük anlara **iç yağı**nı illâ arķasına karışan yağ harâm oldu” (SKT 148a/7)

“Ve dahı deniz balığı eydür **iç yağı** boğaz iriligine müfıddür” (MŞ 67b/11)

iki kardaş kanı: Kardeşkanı ağacı.

“ ‘ilâc oldur ki **iki kardaş kanı** her birinde ikişer dirhem alalar ve yumşak dögeler andan sonra bir fetîli bala bağduralar...” (MŞ 50b/13)

“**İki kardaş kanın** ve akākıyâ ve bādām yağın bile karışdura, yaka..” (EM 49b/15)

irte bağı: Sabah ezanı.

“Ya’nî teşvîb **irte bağı**nda dimekdür; bu kadîm kavlıdur” (NH 71b/2)

iş issi: mec. Yardımcı, dost.

“Andan artık hîç **iş issi** oldu gösterür size yıldırım korkmağıçün dahı ummağıçün dahı koparur” (SKT 263b/5)

it boncuğı: Küçük sedefotu.⁵⁵⁹

Döneme ait metinlerde Farsça karşılığı olan *sipistân* kelimesi daha sık bulunmaktadır.

“**it boncuğı** ki aña pārsice sipīd-mühre ve ‘arabca vara’ dērler” (EM 3a/6)

⁵⁵⁹ Canpolat; Önler, a.g.e., s.147.

“...çalak ağrısına bunlar muvāfıkdur: ebem gömeci, **it boncuğı**, acı bādām...”
(EM 41a/5)

“**it boncuğı** ki aña fārsīce sifīd-mühre dērler ‘arabca adı vara’dur ıssıdur
kırudur...” (MŞ 48b/13)

it enigi: Köpek yavrusu.

“gerekdür ki vakt olur **it enigine** müşābih olur.” (CN 151b/1)

it burnı: Yaban gülü, köpek gülü (Rosa canima)⁵⁶⁰

it burnu ‘Yabani gül, kuş burnu ve Süleymân Peygâmbere ağacı, rûhü’l-kamer’
isimleriyle de bilinmektedir. Benzetme yoluyla isim tamlaması şekilde kurulan bir
terimdir.⁵⁶¹

“**it burnı** gülünüñ içinde şaruca tohmı ağız şıyrılduğına müfīddür...” (MŞ
63b/13)

it dirseğı: İtdirseğı, arpacık; göz kapağında çıkan sivilce.

“gözde **it dirseğı** çıksa anuñ yaprağın bişürüp uralar yavlağ aşşı ede...”
(MŞ 48b/8)

it keseri: İtkasarı (Bunium bulbocastanum)

Tamamlamanın ikinci unsurunu oluşturan keser kelimesinin anlamı belirsizdir.

“**İt keseri** istiskāya ve gevde şişine ve qarın ve el ve ayak ve göz şişlerine anı
döğüp bala katup şişe vursalar tēz fāyide kıla...” (MŞ 84b/6)

it üzümü: İt üzümü, köpek üzümü, bambul otu (Solanum nigrum).⁵⁶²

it üzümü (köpek üzümü tilki üzümü) patlıcangillerden, 20-50 santimetre
yüksekliğinde, bazı ilaçların yapımında kullanılan bir yıllık otsu bitki.⁵⁶³

“...**it üzümü** qaraca ve kızılca olur...” (MŞ 39b/13)

⁵⁶⁰ Önler, **a.g.e.**, s.401.

⁵⁶¹ Çetin, **a.g.e.**, s.163.

⁵⁶² Canpolar; Önler, **a.g.e.**, s.147.

⁵⁶³ Çetin, **a.g.e.**, s.163-164.

“...boğaz ağrısına bu otlar muvâfıktır; **it üzümü** suyu, encîr suyu...”

(EM 41a/7)

“su inmiş göze geregince fâyide ider ve eger **it üzümü** şuyuyıla bu taş ezeler, cemreye ve nemleye yakı ideler...” (ŞTM 100a/7)

“Hendebâ şuyı ve **it üzümü** şuyı hayyü'l-‘âlem şuyı ve semiz otı şuyı ve rendenmiş...” (CN 82b/11)

kadın tuzluğu ~ **kadun tuzluğu**: Diken üzümü, kadın tuzluğu otu (Berberis crataegina).⁵⁶⁴

Ayrı taç yapraklı çeneklilerden, çiçekleri sarı, meyvesi ekşi ve kırmızı renkte, kabuğu ve kökü solucan düşürücü ilaç olarak kullanılan biri bitki. Ayrıca diken üzümü, çoban tuzluğu, amberbaris, sarıçalı ve hatun tuzluğu da denilmektedir.⁵⁶⁵

“Sumak ve **kadın tuzluğu** ve koruk aş yiyeler.” (CN 85b/8)

“...**kadun tuzluğu** şovuktur, kurudur, safrâyı dükeli endâmlardan sürer”
(EM 28b/10)

“...**kadun tuzluğu** cigere fâyide eder arduc yemişi cigere ziyân eder”
(MŞ 73b/11)

kan ısıtması: Kan sıtması.

kan ısıtması: damarın içinde muṭbiḳa: bu ısıtma tamar içinde kaynadığından olur bunun ıssılığı dâyim olur hîç ırılmaz... (TM 24a/D)

kara yiri: Kara parçası; yeryüzü.

“kimi âh idüp kılur zârı günehtür elinde varı

göçmiş yatur **kara yiri** miskînleri gülteni gör” (YD 22/3)

karaca kemüğü: Omuz ile dirsek arasındaki kemik.⁵⁶⁶

“‘uẓv **karaca kemüğü**dür bir daḥı eyegüdü bir daḥı terḳovadır.” (CN 119b/4)

⁵⁶⁴ Önler, a.g.e., s.405.

⁵⁶⁵ Çetin, a.g.e., s.168.

⁵⁶⁶ Yavuz, a.g.e., s. 268.

ķarķa dũgleđi: Karga dũleđi; ebucehil karpuzu.⁵⁶⁷

“...ĉintıyāne ve zırāvende-i şavıl ki aŗa **ķarķa dũgleđi** dibi dەرler...”

(MŞ 165b/2)

ķarındaş oğlanları: Kardeş çocukları, kuzenler.

“... mālİK olsa ķarındaş gibi, **ķarındaş oğlanları** gibi āzād olmaz Şāf’ī ķatında.”

(NH 104b/6)

ķarındaş oğlı: Yeğen.

“dahı ata ana bir er ķarındaş oğlıdır” (KG 156a/13)

ķatır ķuyruđı: Katırkuyruğu otu, bitkisi (Anaygiris foetida).⁵⁶⁸

Benzetme yoluyla isim tamlaması şeklinde kurulmuş bir terimdir.

“...**ķatır ķuyruđı** mu’tedildür, yaraķāna fāyide eder” (EM 28b/7)

“**ķatır ķuyruđı** mu’tedildür yaraķāna müfīddür yaprağın sirkeyile bişürüp yēseler...” (MŞ 82a/3)

ķaya keleri: Zehirli kertenkele, alaca kertenkele; vazağa.⁵⁶⁹

“...yaramaz mantar ve yanbul ķurdı ve **ķaya keleri** ki aŗa vazağa dەرler”

(MŞ 149a/7)

ķaz yağı: Kazyağı otu (Chenopodium album).

“Boy ve kettān toğmı ve **ķaz yağı** onar direm, gũnlũk yedi dirhem...” (EM 52a/12)

ķeĉi boynuzı: Keĉiboynuzu.

“...‘ilācı budur kim **ķeĉi boynuzın** ĥavanda ķarışduralar ve gũnde altı loķma atıĥ boğazına ķoyalar...” (BN 22a)

“**Keĉi boynuzı** bārid ü yābisdür ķurusı ķabż eder yaşı ishāl eder” (MŞ 26a/13)

ķırđılıķ yaşı: Orta yaşıllık.

⁵⁶⁷ Ćetin, a.g.e., s.175.

⁵⁶⁸ Canpolat; Önler; a.g.e., s.150.

⁵⁶⁹ Önler, a.g.e., s.414.

“Kişinün yaşın bildürür âdeminün yaşı dört mertebdür evvel büyümeklik yaşıdur ikinci yigitlik yaşı üçünci **kırğıllık yaşı**-dur” (TM 21b/15)

kızkuşu: Sarguçlu, küçük bir kuş.

“kolayını anlasadı işinün elinden gelür idi **kızkuşunun**” (SNB 302/3)

kız oğlanı: Genç kız.

“Kırk ince bellü **kız oğlanı**-y-ile kara aygırın tartdurdı, buñun bindi, kara kılıcın kuşandı” (DK 148/7)

kız südi: Kız çocuğu emziren kadın sütü.⁵⁷⁰

“meşelâ şâf-ı mâmişâ, az afyön **kız südi** içinde ezeler, tamzuralar” (CN 5b/1)

kocalık yaşı: İhtiyarlık, olgunlaşma zamanı.

“...**kocalık yaşı** atmışdan tâ ömrün sonına degindür bu yaşı aşığa ötmeklik yaşıdur ve kuvvet dahı günden güne za’îf olur...” (TM 22a/7)

kol bağı: Bilezik.

“Subhân ol uluğ Tañrıya kim ana suçını kızlarına zînet kıldı, kol bağı, boğmağ kılur ve ata suçını oğlanları derdine dermân kılur.” (BH 100b/15)

kol kemügi: Kolun omuzla dirsek arasında uzanan tek parça hâlindeki kemiği.

“**Kol kemügi** ve bilek ve el tarakı ve barmağlar şınmasınun ‘ilâcı beyânındadır.” (CN 133a/10)

konuk yiri: Misafirhane, konuk olunacak yer.

“Medyenden Mışra varmağ dilerdiler yoldan çıkup **konuk yirin** isteyü giderleridi hattâ kim geldiler ve kuyuya yakın kondılar...” (KE 238/12)

koyun oğlanı: Koyun çobanı.

⁵⁷⁰ Yavuz, a.g.e., s.276.

“Melik ol **ķoyun oğlanınun** elin dutdı gendü yirinde oturtdı ve eyitdi...”

(KE 83/9)

köpricek kemügi: Köprücük kemiği.

“hattā ki **köpricek kemüginün** tarafı yukāru ķalkā ve redd oluna ve berāber oluna, andan zamād oluna.” (CN 129a/4)

köz ağrısı: Göz ağrısı. (bkz. göz ağrısı)

“Taķı sürme dürtinün, kim sürme dürtinse bu kūn içinde ol mü’min ĩmin **köz ağrısından** bolġa.” (BH 74b/10)

köz yaşı: Göz yaşı. (bkz. göz yaşı)

“Her kim receb ayında t̡ā‘at toġmın ekmeye, şa‘bān ayında **köz yaşı** birle şuvarmaya...” (BH 22b/2)

ķulak ağrısı: Kulak ağrısı, kulakta hissedilen ağrı, sızı.⁵⁷¹

“..ve ilklīl-i melik ve ġatmī ılıcak řu-y-ıla ma‘cūn idüp zamād ideler, **ķulak ağrısına** nāfi‘ olan devālardandır.” (CN 8a/3)

“Balasān yağı ‘akreb ışırdığını ve **ķulak ağrısını** sākin ider, ķaçan kim içine tāmzuralar.” (şTM 108b/4)

“müfredāt ki anuġla **ķulak ağrısına** ve güvüldisine mu‘ālece olunur”(Mş 51b/1)

ķulak gicisi: Kulak kaşıntısı.

“**ķulak gicisi** ‘ilācın beyān ider.” (CN 12a/11)

ķulak güvüldüsü ~ güvüldüsi: Kulak çınlaması.

“**ķulak güvüldüsünü** ve çivildüsünü beyān ider.” (CN 4b/8)

“müfredāt ki anuġla **ķulak ağrısına** ve **güvüldisine** mu‘ālece olunur”(Mş 51b/1)

ķulak işitmemesi: Sağırılık.

“**ķulak işitmemesinün** ‘ilācın beyān ider.” (CN 1b/8)

⁵⁷¹ Çetin, a.g.e., s. 194.

kulak dozi: Kulak tozu; kulağın arkasındaki çukur yer.⁵⁷²

“bunca meşakkatıla başum eti ve kulağum dozları gitdi şöyle kim bu kulağumdan ol kulağum gözüdür.” (KE 326/5)

kunduz taşığı: Cavşir otu ve bundan elde edilen bir tür zamk, macun; oğlan aşısı.⁵⁷³

Kelime dönem metinlerinde şir-ıışt, cünd-i bidester karşılıklarıyla da yer almaktadır. Türkçe *kunduz taşığı* olan birleşik kelimesinin Arapça *cünd-i bidester* (cünd:taşak, bidester: kunduz) terkininin çevirisi olmalıdır.

“...oğlan aşısı ki aña **kunduz taşığı** derler, pārsice cāvşīrdür...ol bir ağacın pusıdır” (EM 6a/14)

“...ol yenmiş dişün üzerine ekeler yahūd **kunduz taşığı** ve kaşnı ... ile yoğuralar...” (MŞ 58a/11)

kuş dili: Kuş dili.

“‘āşık dilin bilmeyen yā delüdü yā dehrī
ben **kuş dilin** bilürem söyler Süleymān bana” (YD 12/9)

“...eyitdi ey ādem oğlanları biz **kuş dilini** öğrendük dedi” (SKT 405b/5)

kuş südi: Kuş sütü.⁵⁷⁴

“kamu dürlü ni’metler andayidi
meger bengü şuyıyile **kuş südi**” (SNB 302/3)

kuyruk kabığı: Bir tür kabak.⁵⁷⁵

“ve dögölmiş hurmā ile ve yaş **kuyruk kabığı**yla ‘uzvı telyīn ideler ve toğrudalar ve bağlayalar ve üzerine issi şu dökeler.”(CN 122b/5-6)

kuyruk yağı: Koyun kuyruğunun eritilmesiyle elde edilen yağ; kuyruk yağı.

“Bir dağı iħrāk olmuş māzū **kuyruk yağı** ile tılā ideler.” (CN 59a/9)

“... ba’de gül yağın veyā **kuyruk yağın** dürteler ba’de kurşun erideler...”

⁵⁷² Yılmaz; Demir; Küçük: **Kıyas-ı Enbiya**, TDK Yay., Ankara 2013, s. 543.

⁵⁷³ Çetin, **a.g.e.**, s.195.

⁵⁷⁴ Cin, **a.g.e.**, s.610.

⁵⁷⁵ Yavuz, **a.g.e.**, s.284.

(BN 28a)

ķuyu ŗuyu ~ ķuyu ŗuvı: Kuyudan ıkarılan içme ve genellikle sulamada kullanılan su.

ıkarup dökseler **ķuyu ŗuyını**

Bu sözün diğle bir nzk ŗuyunı (BHK 23b/6)

“men bir ķuŗ oyurmaķdan ‘ciz boldum **ķuyu ŗuvı** birle, urağutı nite oyura-men muzdrlık birle?” (BH 80b/8)

ķuzęun otı: Kuzgun otu; eğreli otu (Driopteris filixmas).⁵⁷⁶

“...**ķuzęun otı** ki ‘arabca seręas drler...” (EM 29a/12)

“...ki ķarın soğulcanın ve ķurdın kırar çıkarur ęabb-ı seręes ki ağa **ķuzęun otı** drler...” (MŖ 93b/6)

ķuzı ķulaęı: Kuzukulağı otu (Rumex acetosella).

Benzetme yoluyla kurulmuŖ, isim tamlaması ŗeklindeki bu terim DS’de eŖili varyantlarıyla yer almakta ve ‘geniŖ yapraklı, kalın köklü bir bitki’ anlamıyla yer almaktadır. Güncel Türkçe sözlükteki anlamında ‘ekŖikulak’ olarak da yer almaktadır.⁵⁷⁷

“...ve toğmekn ve **ķuzı ķulaęı** toğmı...” (EM 49a/11)

“...**ķuzı ķulaęın** biŖmiŖi yaraķna fyide der...” (MŖ 82a/7)

od evi: ZerdŖ tapınağı.⁵⁷⁸

Pes ķbl bir **od evin** yaptı ve ol oda apan oldu gendnn oğlanların oda atardı ve od sizi gyndrmez dirdi (KE 85/14)

od issi: Cehennemlik.⁵⁷⁹

“**od issileri** anlar içinde anuğ ebed kalıcılardur...” (SKT 262b/6)

oğlan aŖı: CavŖir ağacı ve bundan elde edilen usare, macun. (TM izah)

⁵⁷⁶ önler, **a.g.e.**, s.433.

⁵⁷⁷ <https://sozluk.gov.tr/>

⁵⁷⁸ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s. 1007.

⁵⁷⁹ Küçük, **a.g.e.**, s.621.

Cavşir otu ve bu ottan ende edilen tıbbî zamk (Ferula alaeochytris) EM İz.

“ot sınımak: kaçan otuñ ziyānı olsa dañı otlar katalar kim ziyānın şıya: **oğlan aşına** efyūn kātmağ...” (TM 57a-D)

“...eger gitmezse çörek otı ve zencebıl ve **oğlan aşı** ve kara kaşnı bu zıkr olınan eczānıñ her birinden bir dirhem ve bunları sücüyile kaynadalar...” (BN 18b)

“...ve **oğlan aşı** ki añ a kınduz taşagı dërler pārsice cāvşīrdür...ol bir ağacuñ pusıdır” (EM 6a/14)

“**oğlan aşı** ki fārsīce cāvşīr dërler ıssı ve kurdur ol bir ağacuñ pusıdır baş ağrısına ve şar’a müfīddür” (MŞ 40a/4)

oğlan ağrısı: Doğum sancısı, doğum ağrısı.⁵⁸⁰

“...kaçan İbrāhīm doğmağı yakın geldi ve anasın **oğlan ağrısı** dutdı”
(KE 141/9)

oğlan burusu: Doğum sancısı, doğum ağrısı. (bkz. oğlan ağrısı)

“eger **oğlan burusu** kasuğdan öjindin olursa oğlan geñezin toğa” (MŞ 9a/4)

oğlan otı: Oğul otu (Melissa officinalis).⁵⁸¹ (bkz. oğul otı)

“Yürek oynamasına **oğlan otı**nuñ yaprağın ve ballık dibin kazup yere degenin kazıyalar ikisin bile kaynadalar...” (MŞ 78b/14)

oğlancuğlar hastalığı: Epilepsi.⁵⁸²

“Ümmü’ş-şıbyān ki **oğlancuğlar hastalığı** dërler uçukdur ki şafrādan olur ‘alāmeti oldur ki tēz tēz olur ve gece katı buñalar ve tarlığanur ve bedenden harāret kavī olur ve aklı katı zāyil olur” (MŞ 161a/15)

oğlancuğlar şayruluğı: Epilepsi hastalığı.

“Bi-‘ināyeti’llāhi tā’ālā ümmü’ş-şıbyān aña **oğlancuğlar şayruluğı** derler”

⁵⁸⁰ Çetin, a.g.e., s. 227.

⁵⁸¹ Önler, a.g.e., s. 456.

⁵⁸² Önler; a.g.e., s. 456.

(MŞ 43b/12)

oğlancuklar zoru: Epilepsi hastalığı.

“yigirmi yedinci bāb **oğlancuklar zorunda** ve sebebinde ve ‘alāmetinde ve ‘ilācındadır” (MŞ 32b/7)

oğul kıızı: Torun.

“Kaçan iki bahş hendü kızları alur-ısa, girü kalanın dahı üç bölük eyleyeler iki bölük oğul oğlına vireler **ve** bir bölük **oğul kıızı** vireler” (KG 115a/14)

oğul oğlancuğı: Torun.

“Umaram ki sen gileyi **oğul oğlancuğı** etmeyesin” (KBN 49/8)

oğul oğlanı: Torun.

“Henüz Bağdādda ol köyleri **oğul oğlanları** yerler” (KBN 26/12)

oğul oğlanları: Torunlar.

“Abbās eyitdi Ādem ‘as ölmedi tā gendünüñ oğlanları **ve oğul oğlanları kırk** bine irince...” (KE 78/12)

oğul oğlu: Torun.

“Kaçan iki bahş hendü kızları alur-ısa, girü kalanın dahı üç bölük eyleyeler iki bölük oğul oğlına vireler **ve** bir bölük **oğul kıızı** vireler” (KG 115a/14)

oğul otı: Oğul otu.

Oğulotu, melisa; ballıbaklagillerden, 20-150 santimetre yüksekliğinde, tıpta yapraklarından yararlanılan çok yıllık ve otsu bir bitki, kovan otui melissa.⁵⁸³

“Hafaķāçün **oğul otı** bir dirhem gāvzubān dibi bir dutam yere değen yerin keşür kazır gibi kazıyalar kaynadalar dahı seker katarlar üç şabāh içeler sākin ola” (MŞ 78b/11)

⁵⁸³ Çetin, a.g.e., s. 228.

omuz başı: Kol ile omuzun birleştiği yer.

“karıca çıkısa şāhibi hareket idemez, **omuz başı** çukur olur..” (CN 139a/7)

oruc ayı: Ramazan ayı.

aç ādem ki ḥalvetde bula öyin

nite şahlayubile **oruc ayın** (SN 216/11)

oturacak yir: Kaba et, kış, popo.

“Kıumral kıuzı derisin alalar, yukaru ucunı yağrın küreklerinden aşāğaraqdan göñlegün taş yüzine dikeler, tūsin tenden yaña eyleyeler, aşāğısı vara **oturacak yirine** ine, üstinden kıuşak kıuşanalar kim yıl girmeye.” (KM 10b/4)

öksüz eyegüsi: Küçük eye kemiği.⁵⁸⁴

“kolanı yeri ve onurı yoğun, **öksüz eyegüsi** yoğun, tūsi uvaq...” (KE 96/15)

ölüm döşegi: Son nefesın verileceği yer veya yatak.⁵⁸⁵

“kaçan kim ol kıuluñ eceli yitse derd-i ḥasret birle **ölüm döşegine** yatsa, cān acığı susuzlığından bağı kıatsa, ol İblīs-i la‘īn kelür...” (BH 22b/12)

örümcek ağı: Örümcek ağı.

“**Örümcek ağı**n cerāḥata tıldurmak daḥı nāfi‘dür.” (CN 113a/10)

örümcek evi: Örümcek ağı.

“Ol kışilerün ki Tañrı Ta’ālā ‘dan özge ma’būd edindiler örümcege beñzer ki ev edindi taḥkıķ evlerün za’ıfrağı **örümcek evidür**” (SKT 430b/1)

sa yağı: Sade yağ, tereyağı.

“eşek beqli: sızmış **sa yağı** gibi olur bulanuk ve galīz olur taşrası...”

(TM 31b/5)

“ve eger saḥķ idüp şığıruñ **şayağı**yla ağı içene içüreler, fāyidesi gereğince zḥir olur.” (ŞTM 26a/1)

⁵⁸⁴ Enfel Doğan, **a.g.e.**, s. 431.

⁵⁸⁵ <https://www.otukensozluk.com/>

şagış günü: Hesap günü.

“Şağış güninde ayna görklü. Ayna günü okıyabda kuşbe görklü” (DK 6/9)

sancağ bigi: Osmanlı yönetiminde sancağı idare eden kişi, mutasarrıf.

“Bayındır Han yigirmi dört bahadır **sancağ bigini** Yigeneye yoldaşlığa bile koşdı” (DK 206/6)

sapan taşı: Sapana yerleştirilip atılan taş.

“Karaçuk Çoban k’afirün üç yüzünü **sapan taşı**-y-ile yire bırağdı” (DK 41/12)

sarımsak otı: Bir tür otsu bitki, sarımsak otu.⁵⁸⁶

“**Sarımsak otın** yimedın Kızan kulağum çınlar...” (DK 137/3)

savaş eri: Asker⁵⁸⁷

TS’de *savaş eri* ‘Muharip, mücahit’ anlamıyla yer almaktadır.

“Ya’küb oğlanları yitmiş gişiden altıyüz biş biş yüz yitmiş yedi **savaş eri** üremişidi ve savaş erinden ayruğı ‘avrat oğlanlar ve koca biş gişiydi” (KE 289/8)

semiz otı ~ semüz otı: Semiz otu (Portulaca oleracea).

Semizotugillerden, etki ve mayhoş yaprakları sebze olarak yenilen otsu bir bitki.

İsim tamlaması şeklinde yapılan bu birleşik ismin ilk unsuru olan *semiz* kelimesinin bu tamlamada ‘semiz, şişman’ anlamındaki kelimeyle aynı olması semantik açıdan net olarak açıklanabilir değildir; Eski Türkçeden beri görülen *semüzlik otı* yapısındaki *semüzlik* ismiyle bağlantılı olması daha muhtemeldir.⁵⁸⁸

“Hendebā şuyı ve it üzümü şuyı hayyü’l-‘âlem şuyı ve **semiz otı** şuyı ve rendenmiş...” (CN 82b/11)

“ve kabak rendelenmiş ola ve **semüz otı** şuyı ve bunlara qar katarlar.” (CN 82a/3-4)

⁵⁸⁶ Ergin, **a.g.e.**, 2016, s.259.

⁵⁸⁷ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s. 1061.

⁵⁸⁸ Çetin, **a.g.e.**, s.251.

“sögüt yaprağı ve **semüz otı** yaprağı ve hayyü’l-‘âlem ve gülâb...” (MŞ 155b/3)

semüzlik otı: Semiz otı. (bkz. semiz otı).

“erük aşı ve kâsnî aşı ve **semüzlik otı** aşı ve isfanâh aşı ferārîc...” (MŞ 129a/2)

serçe dili: Kuş dili otu, kuş otu (*Stellaria media*).⁵⁸⁹

“...**serçe dili**, habb-ı reşād, na’nā...” (EM 65a/14)

şığır dili: Sığır dili otu (*Anchusa*).

Sığır diligillerden, 30-60 santimetre yüksekliğinde, tüylü, çok yıllık ve otsu bir bitki; öküz dili, sığır dili olarak bilinen bitki isim tamlaması şeklinde oluşmuştur.⁵⁹⁰

Dönemin metinlerinde kelimenin Arapça *lisānū’s-sevr* ve Farsça *gāvzubān* karşılıkları da yaygın olarak bulunmaktadır. Türkçe *sığır dili*, çeviri bir birleşik kelimedir; bir dilden başka bir diğer çeviridir. Çünkü Farsça *gāvzubān* (*gāz* ‘öküz’ ve *zebān* ‘dil’) ve Arapça *lisānū’s-sevr* (*lisān* ‘dil’ ve *sevr* ‘öküz’) kelimelerin anlam olarak aynıdır.

“**şığır dili** ıssıdır, yaşıdur, anı göyündürüp, oğlancukların ağzı ağrıduğına saçsalar giderür” (EM 25b/13)

“**şığır dili** dibin aş edüp yeyicek her zāhmete ve öksürüğe gāyet müfīddür” (MŞ 71a/8)

şığır kuyruğı: Sıgırkuyruğı otu, birkaç türü bilinen bir ot (*Verbascum*).⁵⁹¹

“**şığır kuyruğı**, ıssıdır, kuru dur, nıkrısı ve bendükşeler ağrısına eyüdü” (EM 26a/1)

“**şığır kuyruğı** ıssıdur ve kuru dur bendükşeler ağrısına ve ayak ağrısına müfīddür” (MŞ 819a/12)

sidük yolu: İdrar yolu.⁵⁹²

⁵⁸⁹ Çetin, **a.g.e.**, s. 252.

⁵⁹⁰ **A.e.**, s. 255..

⁵⁹¹ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, s.177.

⁵⁹² Çetin, **a.g.e.**, s.178.

“şu kerdemesi issidür, kurudur, **sidük yolın** işledür” (EM 23b/6)

“kärin sıflın ter èder ezer çıkarur ve ahlātun tîzligin giderür **sidük yolından** sürer dî èder” (MŞ 21a/4)

sirke kurdı: 1-4 mm. Uzunluğunda olup, sirke, şarap, mayalı hamur gibi ekşimeye uğramış bitkisel ortamlarda yaşayan ve insana üreme organlarının raslansal asalağı da olabilen küçük solucan.⁵⁹³

“...ve eger yeşil be ak olursa ki içinde **sirke kurdı** ola, anda bevāsîr yêli ola, cimā’ èdemeye” (KBN 146/11)

soñ ucı: Sonuçta, işin sonunda.

Î niceler dünyāya benüm didi

kamucuğı **soñ ucı** peşmān yidi (MC 222)

su alacağı: Suluk, su alınan yer.⁵⁹⁴

“Fir’avun bâğçasına girürdi ve ol Fir’avn karavaşlarınun **su alacağı**yıdı pes İsiye karavaşlar vardılar” (KE 350/3)

şu evi: Tuvalet.⁵⁹⁵

Bir dilden başka bir dile yapılan çeviri sonucu ortaya çıkan bir birleşik isimdir.

“Eger hasta olşunuz ya seferde olşunuz ya bir kimsenüz gelse **şu evinden** ya ‘avratlara yêtişenüz şu tapmasanız teyemmüm eylenüz” (SKT 84a/4)

subaşı: 1.Şehirlerin güvenlik işlerine bakan görevlilerin başı.

“Hörsan melikinün **subaşı**sı-y-ıdı; likîn pâdişāh kâtına varmaz-ıdı” (KBN 164/39)

2. Komutan.

“Süleymāna varmağıçun kığırtıdı pes Süleymāndın yana çıkdı on iki biñ subaşıyla degme **subaşı** eli altında biñ savar eri varıdı” (KE 662/14)

⁵⁹³ Doğan, **a.g.e.**, 2011, s.447.

⁵⁹⁴ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s. 1085.

⁵⁹⁵ Küçük, **a.g.e.**, s. 689.

şu kuşu: Ördek.

“germ ü erdür bellü bilgil **şu kuşu**
anı çok yeyicegez smrür kişi” (TT s.109)

şu sıçanı otı: Nilüfere benzer bir tür bitki.⁵⁹⁶

“...**şu sıçanı otı**, şu üzerinde olur, kök olmaz, uşacuk bir birine yapışur...”
(MŞ 84b/11)

şu şığırı: Manda.

“Koyun keçi ve **şu şığırı** yağından issirekdür” (EM 39b/1)

subaşı ~ sübaşı ~ sübaşı: Subaşı.

1. Subaşı; şehirlerin güvenlik işlerine bakan görevlilerin başı.⁵⁹⁷

“Adı Ezher-i Harıdı, **subaşı** geldi, dizginin duttı” (KBN 76/8)

2. Subaşı; komutan.⁵⁹⁸

“naḳḳāş bu sözi çün çeriy dedi
ne bilürdi **sübaşı** uya dedi” (SNB 80/15)
“çeri şındı **sübaşumuz** düşdi
tutuldum [u]ben şeh baḡa buştı” (SNB 311/7)

şunḳur kuşu: Sungur kuşu, doğan, şahin.

“Ağ **şunḳur kuşu** irkeginde bir köküm var” (DK 280/12)

şu yoşunu: Su yosunu, klorofilli bitki; alg.

“toḥmegān şuyıyla veyā **şu yoşunu**yla yoğuralar...” (ŞTM 130a/2)

sü eri: Asker.⁵⁹⁹

“**Sü erinüñ sü erine** ve divālunüñ dīvānluya ve pîşekār gişilerün pîşekārlara ve
baylarun dahı varışı...” (KG 150b/8)

⁵⁹⁶ Önler, **a.g.e.**, 2019, s.501.

⁵⁹⁷ Doğan, **a.g.e.**, 2011, s.450.

⁵⁹⁸ Ali Cin, **a.g.e.**, 2012, s. 669.

⁵⁹⁹ Karasoy, **Tabiâtname**, 2018, s. 149.

süci arası: Yarı ayık olma durumu.

“görür kim kıızıdur nedür çâresi

hayâl ol dër bu **süci arası**” (SNB 143/8)

süd oğlu: Bir kadının kendi çocuğu değilken emzirdiği ve kocasıyla birlikte evlat gibi benimsediği erkek çocuk.⁶⁰⁰

“Eger oğlan bir yudum yād ‘avratdan süd emse **süd oğlu** ve ne kardaşı ve ne atası” (KG 74a/11)

şāhinçi başı: Şahincibaşı; Osmanlı Devleti’nde şahincilerin yöneticisi olan kişi.

“Bir gice yiyüp içüp oturur-iken **şāhinçi başı**na aydur: Mere şabah şāhinleri al, halvetçe ava binelüm didi” (DK 272/3)

tağ geçisi: Dağ keçisi.

“bir gün pāzişāhā āva vardı. nāgāh öninden bir **tağ geçisi** irkegiyile oğlağıyla geldi” (MN 60b/8)

bir kabağ ağacı bitürdi kim anuñ dibinde gölgelene ve bir **tağ geçisin** anā musahhar kıldı ki Yunūsa gelüridi... (KE 872/7)

tağ arası: Vadi. (bkz. dağ arası)

“hattā kim iki **tağ arası** tā yoğarisına degin dīvār sanasın...” (KE 770/2)

taṃu odı: Cehennem ateşi.

“Ulu ‘azāb bile kıyāmet güninde kızdıralar anı **taṃu odı** içinde” (SKT 199a/2)

taṃrı evi: Kabe, mescit.

“**Taṃrı evi** katında anlar şavaşmayınca sizünile anuñ içinde...” (SKT 29a/4)

taş yüzü: Dış yüzü, dış tarafı, dışı.

“Kıumral kıuzı derisin alalar, yuğaru ucunı yağrın küreklerinden aşağıarakdan gönlegün **taş yüzine** dikeler, tüsin tenden yaña eyleyeler...” (KM 10b/4)

⁶⁰⁰ Akkuş, **a.g.e.**, s.841.

teke sakalı: Teke sakalı bitkisi (Tragopogon porrifolius).

Teke ve sakal kelimelerinden benzetmeye dayalı olarak türetilen bir kelimedir. Aynı dönem metinlerinde Arapça *lihye* ‘sakal’ ve *teys* ‘teke’ anlamıyla Türkçe teke sakalı terimleri aynı anlamdadır.

“**teke sakalı** ki ‘arabca lihyetü’-teys dërler.. ve aña rûmca kıotundûs derler”

(EM 12b/14)

“**teke sakalı** kûrudur kıarın geçmesine ve bağarsuqlarda baş olmasına fâyide êder rûmca aña kııstındûs dërler” (MŞ 98b/15)

ton işi: Elbise ile birlikte verilen; iç çamaşırı.⁶⁰¹

“ ‘Avratuñ tonı bir göñlek ve **ton işi** ve biri derincek ve biri bürüncek”

(KG 73a/1)

top oyunu: Top ile oynan bir tür oyun.

“Ve **top oyunı**nda sekkiz kışıyi bir kezden kıoma ki meydana gireler.”

(KBN 76/15)

torak otı ~ turak otı: Durak otu; maydanozdillerden,ince yapraklı, kokulu bir bitki, dereotu (Anethum graveolens).⁶⁰²

“kıarındağı kıurtları kııran nesneler...encîr, kııyârşenber, **torak otı**, süd çürügi...”

(EM 42a/4)

“Su‘d ve uşna ve mersîn ve **torak otı** ve sünbül ve mî‘a üzüm ağacınuñ küli şuyıla cem‘ idüp tılâ ideler.”(CN 87b/7)

“Ağıza muta‘allık olan marazlaruñ devâsı beyânındadır: **Turak otu** tohmı ve mazu her birinden barâbar olsun, ayru ayru döğsün, andan şumak şuyı kıaynatsun...” (KM 7a/11)

Türk dili: Türkçe.

⁶⁰¹ Akkuş, **a.g.e.**, 1995, s.867.

⁶⁰² Çetin, **a.g.e.**, s.289.

Türk dilin bilürmisedüm ben,

Söz bile bellü göstereydüm ben, (SVM 78)

“..türk dilinde bir ot yoğıdı ki evvel harf-i şā olaydı.” (EM 13a/13)

uruz otı: Bağa yaprağı, sinir otu (*Plantago major*).⁶⁰³

“dağı issi günlerde bu **uruz otı**nu şuyını göz üstine ğāyet müfīddür”

(MŞ 48a/8)

“ğarındağı issi hılıları sürer bunlardur, **uruz otı**, arpa şuyı, erük..” (EM 42a/7)

üzüm çubıķı: Asma fidanı.

“İbnü Cüreyyh eyitdi tañrı ta’ālā Ādeme bir tohumlu mürd ve bir **üzüm çubıķı** ve bir reyhān indürdi...” (KE 71/3)

venbel otı: Boyacı dikenı, cehri (*Rhamnus petiolaris*).⁶⁰⁴

**venbel* kelimesinin köküyle ilgili bilgi bulunmamaktadır.

“**venbel otı** ki haşşu’l-ħimār dērler ‘arabca. Yaku edicek katı şışleri esildür.”

(EM 38b/7)

yağrın küreği: Kürek kemiği.

“Kumral kızı derisin alalar, yukaru ucunu **yağrın küreklerinden** aşağıarakdan gönlegün taş yüzine dikeler...” (KM 10b/4)

“**yağrın küreği** başı ki kemürdeklüdür aña minğārü’l-ğurab dirler ki köpricegi omuz ile cem’ ider” (CN 138b/10)

yan ağrısı: Siyatik.⁶⁰⁵

yan ‘Kalça kemiğinin üst bölümü’⁶⁰⁶

Çetin’in çalışmasında, yan ağrısını karşılığı olarak *zatü’l-cenb* verilmiştir.

zatü’l-cenb: *zatülcenp*, satlıcan. Akciğer zarı iltihabı şeklinde anlamlandırılmıştır.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Önler, **a.g.e.**, s.527.

⁶⁰⁴ Çetin, **a.g.e.**, s.301.

⁶⁰⁵ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, s.194; Önler, **a.g.e.**, s.548.

⁶⁰⁶ Çetin, **a.g.e.**, s.304.

⁶⁰⁷ Çetin; **a.g.e.**, s.304;316.

“...ve yakı etseler **yan ağrısı**n giderür” (EM 36a/4)

“Ve **yan ağrısı**na ve yağrın ağrısına ve nāzleyi men eder” (MŞ 170b/14)

yanbaşı: Kalça kemiğinin üst başı, uca.⁶⁰⁸

yanbaşı Kalça kemiğinin üst kısmı; üç kısımdan oluşan kalça kemiğinin en geniş kısmını teşkil eden yan üst parçası⁶⁰⁹

“eger bu ‘illet fiḫarāt-ı zahrda olursa yāhūd hıḫḫ-ı verekīde ki anı **yanbaşı** dirler, ‘ilāc itmeyeler.” (CN 114b/9)

yay günü: Yaz günü, yaz mevsimi zamanı.

“**yay gün**lerinde şerbetleri soğuk vermek gerek ve kış içinde şerbeti kadar ılıdıp yumuşadup vèreler ve yay günlerinde istifrāğ ve ishāl taḫlacak eyleyeler ve kış güninde öyle vakıtda eyleyeler” (TM 42a/14)

yazı otu: Kır bitkileri (otları).

“**yazı otları**: yaz otları zemistān otlarından yēgrekdür likīn gevdesi kiçirek ve rengi yaşlırak olur” (TM 56a/D)

yér yéri: Bir kısım.⁶¹⁰

“Ve eger saçı ḳara, iri, yoğun ve **yér yéri** ḳararak ola, ol saç boyanmışdur” (KBN 92/14)

yér ḳurdu: Ağaç kurdu.⁶¹¹ (bkz. ağaçḳurdu)

“cinnilere anuḫ ölümünü illā **yér ḳurdu** ‘aşāsını yedi çürüdi...” (SKT 463a/2)

yir üsti: Yer üstü; yer kabuğunun üst kısmı, toprağın üstü.

“kim yir yüzinde bundan yavuzıarak köy yok-durur ve bunun ḳavmından **azğun** ve yavuz işlü yir üstinde hīç ādem bilmesven” (KE 209/3)

yér yüzi ~ yir yüzi ~ yir yüzü: Yeryüzü, dünya.

⁶⁰⁸ Yavuz, **a.g.e.**, 2013, s.354.

⁶⁰⁹ Çetin, **a.g.e.**, 2020, s. 305.

⁶¹⁰ Doğan, **a.g.e.**, s. 481.

⁶¹¹ Küçük, **a.g.e.**, s. 761.

“Kanıyile reng oldu **y r y zi**

nite kim c h d boyar olur bizi” (SNB 208/8)

“Hak anı yaratdı sevdi Hab b’ m didi

Y r y zinde c mle    ek Mustaf ’nun terid r” (YD 81/2)

“**Y r y zinde** gezerid m ugradum milketler yatur

kimi ulu kimi ki i key ku a ı berkler yatur” (YD 82/1)

 ademi **y r y zini** ideli p k

Far -ı efl ki tozca g rmez h k (HN 18)

“Evvel **y r y zine** inen ısıtma oldu.” (T KT 45b/21)

“...dur ol d rt nesne oddur y l-d r  udur  opraqdur ı bu her nesne kim **y r y zinded r**” (TM 5b/3)

“**y r y zi** nurlana All h n riy la herkese kit b  verile m z n da ı  ur la...” (SKT 503b/2)

Hem da ı levn lev n d rl     ek / Bitdi bu **y r y zine** oldu bezek (GN 4265)

“**Y r y zinde** h c dir eginden ulu dir ek bolmaya me er  ıyamet k ninde dir eye...” (BH 57b/16)

“Ve c mle ben   ademin atas  an   ıldı ve **y r y zinde** an  h l fa  ıldı” (KE 89/1)

“**y r y z ne** d  edi(ler) bizleri

iki ya a  urdu h r   ızları” (KY 10b/380)

yılan balı ı: Bir cins uzunca deniz veya g l balı ı.⁶¹²

“Ve balı  hal ldur ve **yılanbalı ı** da ı hal ldur” (KG 103b/2)

yılan bı a ı: Yılanb  a ı otu, yılan yastı ı (Dracunculus vulgaris)⁶¹³

⁶¹² Akku , a.g.e., s.917.

⁶¹³ Canpolat;  ner, a.g.e., s.197.

DS'de *yılanbıçağı*: ‘Genellikle mezarlıklarda, kayalık yerlerde biten enli, uzun parlak yapraklı, ortasında mor çiçeği bulunan bir bitki’ anlamıyla yer almaktadır.

“kişnic, güyegü otı, mercimek, nişadır. boğazdan kan gelmesine bunlar münāsibdür: **yılan bıçağı**, şabr, mum...” (EM 41a/8)

Gelincik çiçeğünün dibin kaynadup şuyın göze dürtseler **göz** karanülüğün gidere ve gözi nūrlandura tağda biten **yılan bıçağı**nın hal eyleyüp bişirüp göze dürtseler gözdeki ak beni ve kara beñi gidere” (MŞ 48a/10)

yılan boncuğu: Danaayağı, yılanboncuğu otu (Arum maculatum)⁶¹⁴

“katı müfiddür, yüreği ve ma'deyi kuvvetlendirür ve ağız kokusın hoş eyler, **yılan boncuğı**; aga lûf derler, issidür” (EM 7b/7-8)

yılan yaşduğı: Yılanbıçağı otu, yılan yastığı (Dracunculus)

“...yüzerlik köki ve süsen köki ve **yılan yaşduğı** köki ve kebere köki ve ağı ağacı köki ve kerefs köki...” (CN 45b/7)

yılbaşı: Ocak ayının birinci günü, yılın ilk günü.

“Eger bezirgenlik için olsa, alur şatar olsa **yılbaşında** malın bir yire dire ve, zekât vire” (KG 60a/1)

yigitlik yaşı: Gençlik dönemi.

“...**yigitlik yaşı** otuz beş yıla-degin yâ kırk yıla-degin-dür (TM 22a/3)

“Kişinün yaşın bildürür âdeminün yaşı dört mertebdür evvel büyümeklik yaşıdur ikinci **yigitlik yaşı** üçüncü kırgıllık yaşı-dur” (TM 21b/15)

yir altı: Yer altı.

Ki bünyad idüben çıkasını gör / Ki **yir altında** yatur kısıban gür (IŞK 351/2)

“pes iblīs aña eyitdi varğıl Eyyübuñ devesine ve devecisine uğrağıl pes vardı develer başın aşığa **yir altından** çıkdı ve semüm yıl yıyısın saçdı” (KE 319/10)

⁶¹⁴ Çetin, a.g.e., s.308.

yir kıranı: Ufuk.⁶¹⁵

“Tanrı ta’ālā **yir kıranı**la gök eteği içinde gün toğacak ve dulunacak yarattı”
(KE 33/3)

yol ayırdı: Kavşak, yol ayrımı.⁶¹⁶

“Mūsā koyunları alup gitdi kaçan **yol ayırdı**na irdi koyun sağdın yana uğradı
Mūsā cehd kıldı” (KE 370/2)

yol eri: Bir tarīkata girmiş olan kimse, sālīk.

“Turmuş ma’rifet söyler erene Yūnus Emrem

Yol eriyle yoldadur yolsuza yoldaş degül” (YD 162/4)

“biri şem’ündür yehūndādur biri

biri alyūn biri ‘imrān **yol eri**” (KY 2a/29)

“Dört hāl içinde dervīş gerek siyāset çeke

Menzile irmez kalur **yol eri** yuvacası” (YD 351/10)

yumurda ağı: Yumurta beyazı.

“Bir **yumurda ağı** birez gül şuyı mecmū’ın dögüp karışduralar...” (MŞ 46b/13)

yumurda sarısı: Yumurta sarısı.

“ekşi hamīr ve **yumurda sarısı** karışduralar ve günde iki kez uralar”(BN 27a)

yumuş oğlanı: Hizmetkār, uşak.

“ ‘Azrāil aydur: Mere delü kavat maña ne yalvarursın, Allah Ta’ālaya yalvar,
menüm-de elimde ne var, men dahı bir **yumuş oğlanı**yam didi” (DK 160/13)

yund dişi: İtboğan (Colchicum autumnale)⁶¹⁷

yund dişi ‘Ağır kestane, acı çiğdem’⁶¹⁸

⁶¹⁵ Küçük, a.g.e., s.1191.

⁶¹⁶ A.e., s.1196.

⁶¹⁷ Canpolat; Önler, a.g.e., s. 199.

⁶¹⁸ Çetin, a.g.e., s.312.

“...yund dişi ki aña sūrcān derler...” (EM 39b/13)

yüz karası: Yüz kiri; utanmayı gerektiren şey, ayıp.⁶¹⁹

“Bir anlayugör nolısar çaresi

ki az iş degül bize **yüz karası**” (SNB 178/15)

“Bizüm hānedāna bu **yüz karası**

çü oldı eyitgil nedür çaresi” (SNB 184/2)

yüz şuyu ~ yüz suyu ~ yüz süyi: Şeref, haysiyet.⁶²⁰

“Döker **yüz şuyın** yele vèrür urdı

adı toprağa bırağur ‘ışk odı” (SNB 76/10)

“yèr olur ki iş bitürür **yüz suyu**

bir aňmazlar ol arada yüz suyu” (SNB 176/13)

“yèr olur ki iş bitürür yüz suyu

bir aňmazlar ol arada **yüz süyi**” (SNB 176/13)

yüzük kaşı: Yüzüğün üst kısmı; yüzük üzerinde taş yerleştirmeye yarayan oyuk kısım.

“Eger **yüzük kaşın** satun alsa yâkut diyüp sırça çıksa bey‘ı fāsīd olur”

(KG 125b/13)

“Alalar cez‘-i yemānīyi, kireç olunca yağalar ve ol kireci şuda koyı ezeler ve

yüzük kaşı yâkūtları ol şuya bandurup bakır şahīfe üzerine ol kadar dürteler

kim tarāveti yirine gele.” (ŞTM 38b/10)

3.1.1.2. Türkçe + Arapça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Türkçe ve ikinci unsuru (tamlananı) Arapça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

⁶¹⁹ Cin, a.g.e., s.734.

⁶²⁰ Cin, a.g.e., s.733.

baş haracı: Bir yerden veya bir kimseden zor kullanılarak alınan para.

“Ve cuhūzlara ve tersālara ve muğlara **baş haracı** vācib durur” (KG 138a/4)

çert āleti: Malzeme, alet.

“Bilgil kim ortaklık itmek **çert āleti** zere revā olmaz” (KG 116b/5)

er ‘illeti: İktidarsızlık; cinsî gücü olmama”

“deve südi yağı az ve gayet raķīķ olur ya‘nī sıvık bunun peynīri az oldığıyçün

er ‘illetine müfīddür...” (MŞ 20a/8)

er mehri: Dini nikâh esnâsında belirlenen ve erkek tarafından kadına verilmesi gereken mal yâhut para, nikâh bedeli.

“**Er mehrinüñ** nişfin virmek vācibdur meger ‘avrat ‘afv eyleye” (NH 141b/6)

er menīsi: Meni, dölsuyu, sperm.

“Ammā bularuñ Hūlāşa kitābında ‘avrat menīsinı **er menīsi** barābār kıldı t̄ahir dimeklik içinde” (NH 67a/3)

erlik āleti: Erkek cinsel organı.

“Eger bir kimse cimā’dan öñdin **erlik āletine** dürtse ‘avrat yüklü olmaz” (EM 29b/9)

göz nūrı: Görme kabiliyeti.

“...‘akıl idrak sust olur, **gözlerinin nūrı** za‘īf olur...” (KM 3a/8)

irte vaktı: Sabah namazı vakti.

“Tartışsalar **irte vaktı** geçdükden sonra-ķavl ķul ķavlıdur āzādlık tamām olur.” (NH 34a/14)

kindü vaktı: İkinci vakti.⁶²¹

⁶²¹ Bilgin, Azmi, **Nazmü’l-Hilâfiyyat Tercümesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.443.

“Ya‘nī bir **kindü vakt**ında hayzdan arınsa, öyleyi kindüyi ikisini dağı қаза eyleye...” (NH 69a/9)

od küresi: Ateş topu.

“ulu şu’le **od küresinde** dağı yerleri uzadup döşedük dağı bırakduq anda anı...”
(SKT 277a/5)

orak vaktı: Hasat zamanı.

Ya‘nī şatu eyleseler hācīlar gelesiye, yā **orak vakt**ına, yā hırmen vaktına, ittifāk revā degül bu fesādı götürseler (NH 50b/14)

tamu ehli: Cehennemlik, cehennemde yanmaya müstahak (kimse) tamu

“Ve dağı yılanlar vardur anda kim, kıyâmet güninde **tamu ehline** ‘azâb kılasıdur” (SK 7b/3)

3.1.1.3. Türkçe + Farsça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Türkçe ve ikinci unsuru (tamlananı) Farsça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış kazanmış olanlar yer almaktadır.

aḥşam namāzı: Akşam namazı.

“Ve aḥşam namāzı fazılırağı olur kim giç kılsa...” (KG 18b/9)

“aḥşam namāzın yatsu vaktın kılop bile cem‘ eyledi” (KE 174/13)

altun rengi: Altın rengi.

“...ve bişinci gögi **altun rengine** yaratdı ve anuñ kalınlığı dağı biş yüz yıllık yol-durur” (KE 23/9)

ana rahmi: Döl yatağı.

“Ol ṭālī’ ki ata belinden **ana rahmine** indügi vaktıdan-dur, anda söz yok”
(KBN 148/5)

“Âdem oğlanınun mevlûdı doğduğı degül, belki ata suyı **ana rahmine** düşe ve kabul ola, mevlûd aşlı andan-dur” (KBN 147/15)

“(SKT 627a/6)

anlamaklık kârhânesi: Anlama merkezi, anlama yeteneğinin oluştuğı yer.

“ol cân bağışlayıcıyı tanıya kim işbu **anlamaklık kârhânesi**nün bünyâdın ve bilmeklik evinü tılsımını dürlü endâmlar birle muhkem kıldı” (TM 1b/3)

bayram namâzı: Bayram namazı.

“Aydur: Bayram kıldığunuzdan **bayram namâzına** çıkmagunuzı gürünüzdan mahşer yirine çıkmagunuza menzedün, yarın gürdan nite çıkalar?” (BH 57a/19)

“Eger şehir içinde **bayram namâzı**-çun ya cenâze namâzı-çun teyemmüm kılsa revâ olur” (KG 13a/4)

balık mühresi: Balığın başından çıkarılan katı taş benzer mühre.⁶²²

mühre-i mâhî, Farsça tamlamasının çevrilmesiyle oluşturulmuştur.

“Mühre-i Mâhî: Ğâfîkî eydür: **Balık mühresi** bir ak ve katı taş benzer kemük durur, balığın başından çıkarurlar...” (ŞTM 105b/3)

deniz cânavarı: Deniz canavarı.

İnbi Hassân eydür: “Anber **deniz cânavarı**nun revli durur.” (ŞTM 119a/1)

dün namâzı: Yatsı namazı.

“...âbdest ala mescide gele **dün namâzın** kıla...” (KE 38/1)

erte namâzı ~ ırte namâzı: Sabah namazı.

“Evvel ziyân oldur ki **erte namâzı** fevt olur ve kedhüdâlık qalur” (KBN 54/12)

“Andan bularuñıla giceledi tâ ırte doğınca **ırte namâzın** gey karanuken anda kıldı” (KE 174/14)

⁶²² Argunşah, a.g.e., 1991, s. 286.

“Vitr bir rek’atdur rükû’dan sonra- du’â eyleye du’â **irte namâzında** dağı böyledür” (NH 72b/9)

“Bir **irte namâzından** sonra gün uyağınca ve ikinci tañ atsa kaçan irta namâzın kılınca” (KG 20b/7)

eşek mührəsi: Eşegin boynunun arkasındaki etin içinden çıkarılan mührə.⁶²³

mührə-i har, Farsça tamlamasının çevrilmesiyle oluşturulmuştur.

“Mührə-i Har: **Eşek mührəsi**; büyük ve ak ve tolanı durur ve gâh olur kim degirmi olur.” (ŞTM 105a/12)

eşek turbı ~ eşek turpı: Eşekturpu, bayır turpu.

“**eşek turbı** ki ‘arabca kıṣāü’l-ḥimār dərler” (EM 6a/2)

“...bir dürlü dağı **eşek turbı** yaprağını kurıdup...” (EM 60b/7)

“**Eşek turpı** hār u yābisdur anı döğüp şıkup şuyın yarağanlunun burnına koysalar hoş eder” (MŞ 28b/13)

ikindü namâzı: İkinci namazı; öğle ile akşam namazı arasında ikinci vakti kılınan namaz.

“Alī bin Ebī Ṭālīb eyitdi andan tañrı ta‘ālā ol feriştelere kim güneşe müvekkeldür buyurdi kim güneşi girü döndürdiler ki Süleym **ikindü namâzın** vaktında kıldı” (KE 630/7)

kan bahāsı: Kan parası.

“...kıṣāş kana kan olur ve diyet **kan bahāsı** olur” (KG 147b/8)

“Sultānuñ yaşı uzun olsun, eger Manşūr’ı biñ päre iderler, ol genci kimseye göstermez. Kişinüñ **kan bahāsı** on iki biñ direm olur.”(FBŞ 80b/3)

⁶²³ Argunşah, **a.g.e.**, s.351.

kül rengi: Kül rengi.

“...eger **kül rengi** gibi olursa yalısı ve kıyruğı ve budı arası ve gözleri ve tırnakları ki kara ola...” (BN 6b)

öyle namāzı: Öğle vaktinde kılınan namaz; öğle namazı.

“Ammā **öyle namāzı** vakti oldur kim gün dönse kaçan kamu nesne gölgesi gendü boyınca olsa...” (KG 18a/2)

“Peyğambar -(s.a.v)-bir gün bizümle şubh namazın kıldı, andan sonra menbere çıktı, hutbe okıdı; tā öyle vakti olunca indi, **öyle namāzın** kıldı” (TİKT 4a/14)

saman rengi: Açık ve soluk sarı renk, saman sarısı, samanî.

“genç oğlan bevli: **saman rengi** gibi olur akçıl olur ve oğlanların bevli galiz olur şaman rengin dutar” (TM 31b/5)

taḥıl bāzārı: Hububat pazarı.

“**taḥıl bāzārı** yöresinde yavuh görür uyḥuda kendözin aç tavuh” (SNB 225/5)

yatsu namāzı: Yatsı namazı.

Zen-i Bennā eyitdi: “**Yatsu namāzın** daḥl kılayın, karanjuda gelsün.” didi. (FBŞ 20b/3)

“...iki päre panbuğa dürteler, **yatsu namāzı** kılınıduğından sonra göze kapak üstinden yapışduralar...” (KM 7a/7)

“Ve **yatsu namāzı** vakti oldur kim şafaḥ batsa tākim taḥ atıncadur ve yatsu namāzı vakti durur” (KG18b/1-2)

“andan aḥşam birle **yatsu namāzı** arasında on iki rek‘āt namāz kılsa”(BH 12b/7)

3.1.1.4. Arapça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Arapça ve

ikinci unsuru (tamlananı) Türkçe kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

‘**Acem dili**’: Farsça.

“Defterler ve çok hikmet ve feşāhat içinde ‘**Acem dilince** düzilmiş çokdur”

(MN 68a/7)

ādem kızları: Kadınlar.⁶²⁴

“Peygamber ‘as eyitdi hayz bir nesnedür ki tanrı ta’ālā **ādem kızları** üzerine yazmışdur” (KE 58/6)

ādem oğlanı: İnsanoğlu.

“Dördüncü şıfatı ol durur kim; saķankūr **ādem oğlanını** ıştırır...” (ŞTM 110a/7)

ādem oğlanları: İnsanoğlu.

“Lākin şöyle gerek duru kim, toğuracak vaktlarda ol taş derisiyle gendülerinden gidereler ve eger gidermeseler zahmet çekerler, toğuramazlar ve bu fāyide **ādem oğlanlarına** mahşüş degüldür, belki cemīī hayvānāt āmil durur” (ŞTM 98a/6)

ādem oğlu ~ ādem oğlanı ~ ādem oğlu: İnsan.

“... yavuz gümān iltemeyeler ki hemīşe **ādem oğlını** bir biri haķķına yavuz güm’an dutucı olur” (KBN 40/5)

“Yaḥyā eyitdi ne vaktın ḥācetüñi **ādem oğlanından** alursın” (KE 76/15)

“...ulu meyl eylemek ister Tañrı Ta’ālā ki yiynilde üstünüzzen **ādem oğlu** za’īf yaradıldı” (SKT 81b/4)

“yir içinde ḥalk vardır ki yüzleri **ādem oğlanı** yüzi gibi...” (KE 10/2)

“...ḥarc eylemekden kōrķup taḥķīķ **ādem oğlanı** katı baḥīldür” (SKT 311a/3)

⁶²⁴ Yılmaz, Emine; Demir, Nurettin; Küçük, Murat, **Kısas-ı Enbiya**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.581.

“ol nesne ki anı bilmege **yaramaz** Tengri zātıdır. **Ādem oğlanı** fikri ve bilüsi aña muhīt olmaz.” (MN 25b/7)

“Dördünci şıfatı ol durur kim; saķanķūr **ādem oğlanını** ısıtır, fi’lhāl şuya girmek ister...” (ŞTM 110a/7)

“Ĥaber bir baña yā Muĥammed kim ol cānavardan kim bir kez **ādem oğlanına** ögüt viridi” (SK 24a/3)

“ve şabr eyle kullığına hīç bilür misin yā Muĥammed Tanrı Ta‘ālā’ya bir adaş **ādem oğlanı** eydür...” (SKT 331/1)

“Biz yaratduk **ādem oğlunu** yahşı şüretde...” (SKT 644b/4)

‘**akl işi**: Aklın gerektirdiği şey, mākul iş.

“çün sizün tedbīrünüz iki sene arasına düşdi, birin koyub dahı birin dutmak ‘**akl işi** degül” (MN 20a/9)

amān bitisi: Bir kişinin bağışlandığına dair yazı.

“Buĥt Naşra yitdi bana bir **amān bitisin** yazsan kim sen melik olıcaķ beni ĥoş dutasın” (KE 704/6)

‘**ammu**⁶²⁵ **oğlı**: Amca oğlu, kuzen.

“Bir, tam dedesi Veşmgîr; bir, ‘**ammum oğlı**...” (KBN 75/10)

‘**Arab dili**: Arapça.

Çü bilmez **moğalca** ne dēse yarar

‘arab dili içinde kılı yarar (SNB 151/8)

“İşbu Bereket eydür kim bu zg’İf bundan ilerü ve ‘**arab dilince** eylemişidi tıb ‘ilmi içinde dahı Şeyh Ebū ‘Ali bin Sīnā ki tıb ‘ilmi içinde Kānūn kitābın eylemişidi.” (TM 1b/9)

⁶²⁵ Ar. ‘**amm** “amca”.

“**‘arab dilinde** çekürgeye cerād dirler buğday bitine kummal dirler” (KE 397/13)

“pes ol kitābı **‘arab dilinden** pārsī diline döndürdüm ve ol kitāba Tuhfe-i Mübārız dēyü ad vërdüm” (TM 2b/4)

‘arefe günü ~ ‘arefe küni: Dini bayramlardan bir önceki gün, arife günü.

“cum’a günü haqqıçün ve **‘arefe günü** haqqıçün helāk oldı” (SKT 637a/4)

“Kim kıl **‘arefe küni** oruç duttuğı için bir yıllık keçmiş yazuğın yarlıgar, bir yılkı kılası yazuğın yarlıgar kılmadın ilerü.” (BH 61b/5)

balasān yağı: Pelesenk ağacı ve bundan elde edilen yağ.⁶²⁶

“**Balasān yağı** ‘akreb ısırduğın ve kulak ağrısını sâkin ider, kaçan kim içine tamzuralar.” (ŞTM 108b/4)

bizir yağı: Keten hohumu yağı.

“alalar **bizir yağı**nı, yaş kişnīc şuyıyla barābar ol kadar kaynadalar”
(ŞTM 71a/5)

bunduk⁶²⁷ taşı ~ pınduk taşı: Fiske ile atılan küçük taş, ateşli silahlarla atılan taş veya mermi.

“kaçan anda vardılar yıl bunların altında girüp buları götürdi ve başların gevedesinden ayırıp **bunduk taşı** gibi atdı hattā Hulecāndan artuğı cümle helāk oldı” (KE 122/2)

“Abdu’l-Muṭṭalib eyitdi irkek keklik kadar her birinün burnında **pınduk taşı** gibi taş var” (KE 944/9)

burun delügi: Burun boşluklarının ucundaki dışarıya açık iki delikten her biri.

⁶²⁶ Argunşah, a.g.e., 1999, s.286.

⁶²⁷ Ar. ‘bunduk’

“pes otalamak üç nesneyile tamām olur bir ol altı sebeble kim yād kılduk ikinci otları işe iletmekile ol otları işe iletmek yā tenün içindedür kim göz göre yolu vara ağız gibi **burun delügi** gibi oturacak gibi” (TM 2b/8)

buyān dibi: Meyan kökü.⁶²⁸

“...**buyān dibi** suyuyla ve gıda benefşeyile ve cevāv vereler” (EM 44b/1)

cehennem odı: Cehennem ateşi.

“Cehennem ehlinden ol **cehennem odı** cezāsıdır” (SKT 111a/7)

cemre taşı: Küçük çakıl taşı.

“Ka’be evin tavāf kılmak yidi Şafāyıla Merve arasında yilmek yidi **cemre taşı** kim atarlar yidi ve tamu kapuları ve tabağaları yidi” (KE 19/7)

ceza günü ~ ceza günü: Herkesin yaptığıının karşılığını bulacağı gün, kıyāmet günü, mahşer günü.

“size va’de olınan kıyāmet girçekdür **cezā günü** dahı olacaktadır” (SKT 562a/5)

“...bāṭıl işler işleyenlerle ve **cezā gününü** yalanlarduk...” (SKT 622b/6)

cum’a gicesi: Cuma gecesı; Dinî bakımdan önemi olan, perşembeyi cumaya bağlayan gece.

“Ve kitābumuzun te’lîfi ve tenmîki Bursa şehrinde **cum’a gicesinde** kim, ol sene şelāşesine ve şemāni mi’e şub’atının hamisi durur” (ŞTM 139b/13)

dübür yolu: Kıç, makat, anüs.⁶²⁹

“...abdes biş nesneden sınır: sidükden, dübür yolından gayızdan ve kusmakdan ve kıandan” (KG 9b/2)

dünyā dirligi: Dünya hayatı.

“...kāfirlere **dünyā dirligi** masharalığa alurlar ĩmān getüren kişileri dahı ol kişiler kim Tanrı’dan korkarlar” (SKT 32a/3)

⁶²⁸ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, 2007, s.118.

⁶²⁹ Akkuş, **a.g.e.**, 1995, s. 526.

Arapça olan dübür kelimesi ‘kıç, makat’ anlamına gelmektedir.

dünyā bınarları: Kısmet, nasip.

“ol yigit andan ilerü su içse **dünyā bınarları**ndan bir bınar kırır didi”

(KG 169a/14)

dünyā işleri: Günlük yaşayışa dair işler.

Mücāhede içinde göyinmekdür

Bu **dünyā işlerinden** söynimekdür (BHK 16b/12)

dünyā sevgüsü:

“izzet ü erkān kamusı bunlardur **dünyā sevgüsü**

‘ışkdan haber eyitmesün kim dünyā ‘izzetin seve” (YD 2/5)

“...anuñ göñline **dünyā sevgüsün** bırakasın zinā ve şehvet hayāli nağşın celv
kılasın” (MN 20a/2)

edīm derisi: Tabaklanmış deri, sahtiyan.

“Eger bu nev’ ektemküti **edīm derisine** şaralar, yüklü āvratlaruñ şol incüklerine
bağlayalar” (ŞTM 97b/9)

emānet issi: Emanet sahibi.

“Ebū Yūsuf katında ol **emānet issi** ol üç kula kañkısına gerekse ödede...” (NH
10b/7)

eze bezmi: Elez-i elest ifadesinin tercüme hâli.

“Çok sorarlar Yūnus'a niçe ‘ışk esrükliğı

N'itsün **eze bezminde** öyle çalındı kalem” (YD 202/9)

fıtr bayramı: Ramazan Bayramı.

“Nezri anuñ naħr günü orucına-daķı **fıtr bayramı** günine daķı teşrīk günine nezr
degül” (NH 86a/15)

fīl dişi: Fil dişi; tarak vs. yapımından kullanılır.⁶³⁰

⁶³⁰ Argunşah, a.g.e., 1999, s.360.

“lâkin müşk geyiklerünün her birinde **fîl dişi** gibi iki dişleri var durur, ikisi dahı birer karış durur, artuk eksük olur, ağızlarından çıkmış durur...” (ŞTM 116b/5)

firdevs uçmaıkları: Cennet.

“Dahı ‘amel-i şâlih işlediler anlara **firdevs uçmaıklarını** menzil kılduk”
(SKT 325a/3)

fürkat odı: Ayrılık acısı.

“**fürkat odı** yakdı cānumı benüm
âh-ı hasret yaşı gözümde akar” (KY 20a/764)

ğamūs andı: Söyleyenin günaha battığı, kasten yalan yere yapılan ant.

“Bayık **ğamūs andı** yemîn[-i] mün’akıdedendür – yemîn-i lağv oldu kim eyide
kasdsuz” (NH 105b/5)

hac ayları: Hac ayları, hicrî takvimdeki Şevvâl ve Zilka'de aylarının tamamı ile Zilhicce ayının ilk 10 günüdür.

“Bağıldur ihrāmı hac eylemeğe- **hac aylarından** öñdin dağı müddetinden”
(NH 88b/13)

hacet kapısı: Bir kimsenin zor ve sıkıntılı anlarında baş vurup maddî ve mânevî her türlü ihtiyâcının karşılanmasını dilediği makam.

“kim **hacet kapısı** açukdı meger
hâceti oldu kabûl iy mu'teber” (KY 2b/48)

hak yolu: Allah’a eriştiren yol, doğru yol, hidâyet.

‘Âşık Yûnus sen cānumı **Hak yolına** eyle fidâ

Bu şeyhıla buldum Hak'ı ben gayrı nesne bilmezem (YD 192/8)

harām ayları: İslâmiyet’ten önce Arap kabîlelerinin savaşmayı yasak kabul ettikleri, özel bir saygı gösterdikleri zilkâde, zilhicce, muharrem ve recep ayları, eşhürü’l-hurum.⁶³¹

“Ve ayları yarattı harām ayları birle bezedi. Ve hürum aylarından şa‘bân ayın Muhammed ayın kıldı.” (BH 24a/19)

haşr yeri: Mahşer.

“pes anlar habs olurlar evveli âhirine yêtişince hattâ geldikleri vakt **haşr yêrine...**” (SKT 412b/2)

havâ kuşu: Uçmayan, sadece suda hayatını devam ettiren kuş.

Melik-i zengibâr bizi gösterdi, eyitdi: “Buları başa vir, bir ‘alâmet-ile öldüreyin buları ki **havâ kuşları**, deniz balıkları anları sağı sağılar.” didi. (FBŞ 40b/21)

hesâb günü: Mahşer günü.

“Eyitdiler yâ rabbenâ tizlet bize naşibimüzi ‘azabdan **hesâb gününden** şabr eyle yâ Muhammed...” (SKT 490b/2)

hürum ayları: Arabi ayların on birinci, on ikinci ve birinci ayları.

“Ve ayları yarattı harām ayları birle bezedi. Ve **hürum aylarından** şa‘bân ayın Muhammed ayın kıldı.” (BH 24a/19)

iblīs oğlanları: Şeytana uyanlar.⁶³²

“ve müsülmâ olmadılar anlar ve âdem oğlanlarından tanrıya ‘asî olan ve **iblīs oğlanları** cümle şamuya giresidür” (KE 36/3)

‘ibrânî dili: İbranilerin dili.

⁶³¹<http://lugatim.com/>

⁶³² Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.869.

“tañrı ta‘ālā añ zebûrı indürdi ‘ibrānî dilince...” (KE 573/11)

‘ibri dili: İbranilerin diliçesi

“İşhāk ‘ibri dilince güleç dimekdür” (KE 222/11)

ka‘de yiri: Oturulan yer, kış.

“...imām bir kaç rekāt kılmış olsa, lâhik **ka‘de yirinde** ku‘ūd eyleye...”

(NH 24b/11)

kadîr gicesi: Kadir gecesı.

Bize **Kadîr Gicesi**'dür bu gice

Ko ırte olmasun seher gerekmez (YD 101/2)

kimi **kadîr gicesin** bu[la]nlaruñ

kimisi tañrı dōstı müminleruñ (MC 174)

“Ramazān ayı içinde **kadîr gicesi** tañrı ta‘ālā anı göge götürdi” (KE 854/15)

kaf tağı: Ankā kuşunun yaşadığı ve yeryüzünü çepçevre kuşattığı kabul edilen efsānevî dağ.

“**Kaf tağı** nedendür ve anuñ ar[dında] ne vardur?” (SK 17b/7)

“**Kaf tağı** üzerine çıkarlar, du‘ā ve zārılık kılup ağlaşurlar” (SK 18a/5)

kāfir ili: Kafiristān, kafir memleketi.⁶³³

“...**kāfir ilinde** üleşmeyenler ve Şāfi‘î kavlinde üleşmek dañı revā olur” (KG 137a/9)

ķalya⁶³⁴ taşı ~ ķalye daşı: Sodyum.

“**Ķalya taşı** yalunuz fā‘ide ider sañķ idüp ‘ufūnet olan yire vuralar.”

(CN 40a/9)

⁶³³ Akkuş, **a.g.e.**, 1995, s.650.

⁶³⁴ Yavuz, Serdar, **Cerrāh-nāme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, Kesit Yayınları, Ekim 2013, s.266.

Ar. ķaliyye “ķalya-ķalye”

“Bir dahı unşulı sirkeysini **ķalye daşy**yla saħķ ideler.” (CN 40b/3)

ķarar evi: Sürekli kalınacak yer.⁶³⁵

“Yaħyā bin Ma‘āza şordılar kim ādem oğlanı bilür kim işbu dünyā **ķarar evi** degüldür pes bilüriken aña göñlin neçün bağlar” (KE 15/5)

ķasık kemügi ~ **ķasuk kemügi**: Kalça kemiği.

“**Ķasık kemügi** ufanmasını beyān ider ki aña Türkīce ķalaca dirler. (CN134a/10)

“Bir dahı **ķasuk kemügidür** aña ķalaça kemük dirler, zīrā bunlar ‘użv-ı şerīfi ihāta itmişlerdür.”(CN 119b/5)

ķatran ağacı: Katran elde edilen, Lübnan sediri denilen sedir türlerinden biri.

“...**ķatran ağacı**nun köpügidür dişisi aķdur yeynidğr tēz uvanur ...” (MŞ 71a/11)

ķaylüle uyķusu: Öğle uykusu.

“Yiğit **ķaylüle uyķusu** dilemişidi ya’nī dünin namāz ķılan ķuşluğın biraz uyumak revādur” (KE 541/11)

ķefen tonı: Kefen.

“İnanmayan gel sinüme dost adını eyit kığır

Ķefen tonın pāre kılup topragumdan turu gelem” (YD 182/8)

ken‘an ili: Antik Filistin topraklarına İbrahimī dinī metinlerde verilen isim.

“yaz(d)ı nāme bunlara virdi girü

bunları **ken‘ān iline** gönderü” (KY 40b/1594)

ķettān toħmı: Keten tohumu.

⁶³⁵ Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., s.914.

“kaçan verem nihāyet bulsa **kettān toḥmı** ve bezr-i mür ve şibit ve bābūnec ve ḥaṭmī cem‘ idüp vuralar..” (CN 81a/11)

“ve **kettān** toḥmın ve günlük ve şām sakızı dögeler ve şaru mumı katup ısıcaḳla vuralar...” (MŞ 118a/3)

kıyāmet günü ~ kıyāmet günü ~ kıyamet küni: Kıyamet günü.

“Anup **kıyāmet günini**

Aglaşalum ol gün için

Ol gün melāmet günidür

Aglaşalum ol gün için” (YD 272/1)

Peyğamberler-ile bellü kitāblar

Kıyāmet günü taḥḳīḳī ‘itāblar (BHK 11a/9)

“Ka’bu’l-Aḥbār ḥabar virdi kim kaçan **kıyāmet günü** olsa aynı günü tamām iki öküz gibi getüreler” (KE 31/7)

“...bir güne ki şek yokdur anda ya’nı **kıyāmet günü**... (SKT 49b/2)

“Ve kaçan **kıyāmet günü** olsa bu okıyan gişinün yüzi ayuñ bedri gibi”

(KG 167b/9)

“Ve daḥı yılanlar vardur anda kim, **kıyāmet güninde** ṭamu ehline ‘azāb kılasıdır” (SK 7b/3)

“Senün atañ **kıyāmet güninde** bir ümmet olısardur başına” (TİKT 174a/15)

“Fir’avn yolu doḡrı degüldi ḳavminün ileyince gelecekdür **kıyāmet gününde** cehenneme iletecekdür” (SKT 244b/2)

“Yir yüzinde ḥac dirñeginden ulu dirñek bolmaya meger **kıyamet küni**nde dirñeye...” (BH 57b/16)

kindü namâzı: İkinci namazı.⁶³⁶

“Ya’nî kaçan müsâfir kindü namâazını başlasa kılmğa, kılu duruken gün tolinsa, andan ikâmete niyyet eyleye...” (NH 26a/1)

kudret eli: Allah’ın gücü, yed-i kudret.

“kıyâmet güninde gökleri dahı dürüle **kudret eli** bile münezzahdür ve yücedür” (SKT 503a/6)

kuds evi: İbadet edilen yer, Tanrının evi.

“Mūsāya kim bunların cemā’atçun mescid düze dahı **kuds evin** düze...” (KE 487/12)

kurbân bayramı: Kurbân bayramı.

“Tañrı Ta’âlâ’dan dahı Resûl’inden kişilere **kurbân bayramı** güninde ki Tañrı Ta’âlâ bîzârdur” (SKT 193a/6)

maḥşer yeri: Maḥşer yeri.

“Aydur: Bayram kılduğunuzdan bayram namâzına çıkmğunuzı gürünüzden **maḥşer yirine** çıkmğunuza menzedün, yarın gürdan nite çıkarlar?” (BH 57a/19)
“Kaçan Ye’cüc ve Me’cüc açılsa dahı anlar her taraftan **maḥşer yirine** gelürler...” (SKT 354a/7)

mercân taşı: Mercan taşı.

“...ol eline ala hemân oğlan gelicek taşı bırıga dahı **mercân taşın** alalar ol hatun kişünün kapusına bağlayalar...” (MŞ 109a/15)

murdâr ağacı: Bir çeşit ağaç ve bunun zehirli meyvesi.

“...**murdâr ağacı** tohumı âdem mizâcına ağudur sığırçuk kuşu mizâcına aşşıludur ve anuñ gıdâsıdır” (TM 50b/13)

naḥr gicesi: Kurban bayramının ilk gecesi.

⁶³⁶ Bilgin, Azmi, **Nazmü’l-Hilâfiyyat Tercümesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.443.

“...naḥr gicesinsüz revā degül gerek **naḥr gicesinden** vukūf eyleye Mālik katında.” (NH 139b/3)

naḥr günü: Kurban bayramının ilk günü.

“Naḥr güninden öḡdin ikisi daḡı boḡazlana- revādur saḡla bunı yaḡınlıḡ ile.” (NH 94b/15)

Rum ili: Osmanlı Devleti’nin Balkanlar’daki topraklarına verilen isim, Rumeli.

Çün **Rūm iline** kim geçdi Süleymān

Gāziler ıbrıkı hep oldı mevcūş (AT, bâb 38)

“ḡüsne hayrān olur ḡübān-ı çīn

rum ilinde mişli yokdur nāzenin” (KY 10a/353)

“**Rūmili** tamām Sultān Muhammed’e feth oldı ve etrāfuḡ beglerine ilçiler göndürdiler. (AT, bâb 69)

“...varuḡ **Rum iline** menüm oḡlum içün yaḡşı armaḡanlar getürüḡ...” (DK 69/10)

şırāt köprüsi: Sırat köprüsü.

“Yine **şırāt köprüsi** üç ülü durur, ḡoksaḡ miḡ yıllık yol duru.” (BH 176b/14)

şubḡ namazı: Sabah namazı.

“ ‘arafe gün başladı **şubḡ namāzında** bayram günü üküdü namāzında ḡatm kıldı” (KG 41b/4)

“Peyḡambar -(s.a.v)-bir gün bizümle **şubḡ namazın** kıldı, andan sonra menbere çıkıdı, ḡuḡbe okıdı; tā öyle vaḡtı olunca indi, öyle namāzın kıldı” (TİKT 4a/13)

sūryān dili: Süryanların dili.

..Nūḡ ‘as gemiye bindi ve ĩmān getürenleri daḡı bile aldı ve ol āb ayı içindeydi **sūryān dilince** (KE 107/6)

şām saḡızı: Çam saḡızı.

“on dirhem **şām saḡızı** ve otuz dirhem şıḡırıḡ iç yaḡıla erideler...” (BN 44a)

“...**şām sakızı** issidür, kurudur, yavuz hıtları gevdeden giderür” (EM 24a/2)

“ve kettân tohmin ve günlük ve **şām sakızı** dögeler ve şaru mumı katup ısıcaqla vuralar...” (MŞ 118a/3)

şahâdet barmağı ~**şehâdet barmağı** ~ **şehâdet parmağı**: İşâret parmağı; şehadet parmağı.

“..ol tamar üzerine dört barmağ kımak gerek **şahâdet barmağını** ve orta barmağ ve yanındağı serçe barmağ.” (TM 28a/4)

“Kaçan çeñe ufansa ve dâhile meyl eylese, gerekdür ki orta barmağı ve **şehâdet barmağı** sağ elden..” (CN 127b/3)

“..derüciğı igneyile delüp iplik geçüreler ve **şehâdet parmağın** altına şoka ve tiz üstüreyile ağılcağ üstündeki derinüñ üst zarın alalar..” (BN 30a)

şehir halkı: Şehirde yaşayan insanlar.

“Eger Germiyânoglı’nun geldüğı tahkîk-ısa **şehir halkı** karşı çıksunlar ve eyü taezîm idesiz” (AT, bâb 102)

şehir kızı: Köyden uzakta yaşayan kız.

“İy baba, göñlüm bu **şehir kızlarına** meyl eylemez. Göñlüm anı diler ki sefere varam, anda ya bir kız ya bir kenzek bulam göñlüme yarar” (FBŞ 10b/6)

şehvet şuyı: Meni, sperm.

“âdem oğlanı şanur mı ki özi mühmel kıonıla teklîfsüz özi bir nuṭfe degül midî **şehvet şuyından** ki ana kıarnına dökülür...” (SKT 624a/7)

tevnîd tonı: Allah’ın bir ve tek inanıp kabul edip ona göre davranma.

“bu **tevnîd tonını** geyen varlığını yoga sayan (YD 61/9)

tîh yazı: Çöl, çöl ovası.

“Ne var olsa ni’met yazısı

ağa bu deñiz ola **tîh yazısı**” (SNB 211/8)

3.1.1.5. Arapça + Farsça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Arapça ve ikinci unsuru (tamlananı) Farsça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

‘āc rengi: Fildişi rengi.

“Evvelgi nev’ eyüsidür ve **‘āc rengine** benzer şaru durur” (ŞTM 92a/13)

‘amel terāzūsı: Kıyamet günü insanların iyilik ve kötülüklerini tartacağı kabul edilen terazi.

“Şek degüldür kim yük götürenlerün yükin yiyniltmek **‘amel terāzūsında** āğır gelüp bākī uçmağa irürür” (MN 64a/14)

bakam⁶³⁷ rengi: Kızıl ağaç rengi.

“Yidinci şınfa lahmī dirler, rengi **bakam rengindedür**” (ŞTM 54a/3)

beden rengi: Beden rengi, ten rengi.

“Vaqt olur ziyāde elem-ile başlar ve hīç bir tılā anı sākin idemez ve issi dahı olur ve evvel ve **beden rengi** olur” (CN 89b/3)

bellūt gülü: Peşe malamudu (pelit ağacı) gülü.

“... **bellūt gülünü** şuyıla yuyalar andan bunı édeler...” (BN 75b)

cenaze namazı: Cenaze namazı.

“eyitdi: Resül-şallāllāhü ‘aleyhi’s-selām- nehyibize üç vaqt namāz kılmış ve dahı **cenāze namāzın** kılmış ol üç vaqt içinde.” (KG 20a/15)

cum‘a namāzı: Cuma namazı.

“Bilgil kim **cum‘a namāzı** biş şart üzeredür” (KG 42a/9)

“Yā mü’min, āzīne küni **cum‘a namāzına** bargıl...” (BH 40b/4)

“Semendire’de Cum‘a namazı kılındı...” (AT 157b)

⁶³⁷ Ar. *baḳḳam* ‘Baklagillerden, odunundan kırmızı boya çıkarılan bir ağaç (Haematoxylon campechianum)’

“Fethüh evvel cum‘a günü Ayasofya’da **cum‘a namāzın** kıldılar.” (AT 181b)

edeb perdesi: Hayā hissi, utanma duygusu.

“Yūnus bak neredesin ne yirde ne gökdesin

Bekle **edeb perdesin** gel imdi gel tapu kıl” (YD 151/9)

hallāc panbug⁶³⁸: Hallaç pamuğu.

“Cercīs olup basıldum Mansūr oldum asıldum

Hallāc panbugı gibi bunda atılup geldüm” (YD 191/13)

‘ışā namāzı: Yatsı namazı.

“‘**ışā namazından** sonra daḥı üç ‘avret vaktidür size yazuk yokdur sizün üstünüze...” (SKT 383b/4)

imām namāzı: Cemaatle birlikte kılınan namaz.

“Bizüm kavlumuzda muḳtedī namāzı **imām namāzına** müte’allıḳdur” (NH 75b/4)

“Meger bu gişiler **imām namāzına** ir gelseler andan bulara vācīb olur” (KG 41b/15)

keffaret orucı: Ramazan ayında bilerek yenilenerek bozulan orucun yerine Ramazan ayı bittikten sonra altmış bir gün tutulan oruç.

“Eger ol zıhār getürdüḡi ‘avrat-ıla cima‘ kılsa keffāret orucın dutar-iken, keffāreti şınur” (KG 96a/13)

kül rengi: Kül rengi.

“...eger **kül rengi** gibi olursa yalısı ve kıyruḡı ve budı arası ve gözleri ve tırnaḳları ki kara ola...” (BN 6b)

şabāḥ namāzı ~ şubḥ namāzı: Sabah namazı.

“Güneş gece karanlıḡına deḡin **şabāḥ namāzın** daḥı durḡur” (SKT 308a/7)

“...gice bunun üzerine yataalar, **şabāḥ namāzı** vaktında gidereler...” (KM 7a/9)

⁶³⁸ Far. Penbe Tietze, I/519.

vitir namāzı ~ vitr namāzı: Yatsı namazı sonrası kılınan üç rek‘atlık namaz.

“Şāf‘ī kıyında **vitir namāzın** dilese bir rek‘at kıla ve dilerse üç rek‘at kıla”

(KG 22a/2)

“Peygāmbere -‘aleyhi’s-selām- **vitir namāzın** üç rek‘at kılırdı” (KG 22b/15)

3.1.1.6. Arapça + Arapça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden her iki unsuru da (hem tamlayan hem de tamlanan) Arapça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

‘Acem vilāyeti: İran.

“‘**Acem vilāyetinde** bu taş gereğince maṭlūb ve merḡūbdur, ḥalişine ne dirlerse yok dimezler, tā bilesin” (ŞTM 64a/11)

af’ī yılanı: Ergenek yılanı.

“...şol ipligile ki **af’ī yılanı** boğalar ol ipliği boğazına daḡsalar ‘aẓīm fāyide ēde...” (MŞ P-64b/14)

aḥkām ‘ilmi: Yıldızların hareketlerinden ve mevkilerinden yorum çıkarılmasını sağlayan ilim.

“Eger müneccim olursañ, cehf eyle ki çok renc riyāzī kısmına yēyesin **aḥkām**

‘ilmi tamām ‘ilm-i nücûmıdır” (KBN 147/9)

‘ayal⁶³⁹ ‘ayalı: Torun.

“Ammā ata mirāşı eger er ölse atası ḡalsa ve ‘ayalı ḡalsa ya **‘ayal ‘ayalı** ḡalsa anasına altıda bir degir” (KG 154b/15)

bezir yağı: Ketene tohumu kullanılarak elde edilen çabuk kuruyan bir yağ.⁶⁴⁰

“...ve bununıla daḡı gitmezse **bezir yağını** şuyıla ḡaynadalar...” (BN 21b)

⁶³⁹ Ar. ‘iyāl “çoluk çocuk”.

⁶⁴⁰ <http://lugatim.com/>

cehennem ehli: Cehennemlik.

“**Cehennem ehli** ebedî kalurlar anda ne yaman varacak yêrdür” (SKT 600b/7)

cehennem hâzini: Malik.

“**Cehennem hâzinine** ki du’â eyle senüñ Tanru’ñ bizüm cānumuz alsun eyide...” (SKT 533a/3)

cema‘at vakti: Öğle namazı vakti.

“...bişinci şehir ve **cemā‘at vakti** öyle namāzı vaktidir” (KG 42a/11)

dīn ehli: Dindarlar; dinî kurallara uyanlar.

“Her **dīn ehline** qurbān eyleyecek yer kılduğ zikr eylemegiçün...”
(SKT 360a/5)

dīn ‘ilmi: Dinle ilgili, dīne âit bilgileri barındıran ilim.

“Her cemā’atden gitmedi bir bölük anlardan ‘ālimler olmağičün **dīn ilminde**...” (SKT 214b/5)

duḥā vakti: Kuşluk vakti.

“pes ardlarına düşdiler **duḥā vaktinde**...” (SKT 396b/4)

dünyā ehli: Maddî konularla ilgilinen, dünyevî işlere bağlı kişi.

“...ve āhiretde **dünyā ehline** katı ‘azāb vardır” (SKT 583b/1)

dünyā mālī ~ dünyē mālī: Para pul, mal mülk, servet.

“Benüm āyetlerümi az bahāyıla **dünyā mālından** daḥı benden şakınuñuz daḥı örtmeñüz” (SKT 7a/1)

ḥoca eydür bu sözi diñle şahā

Dünyē mālī yétmeye aña bahā (YZ 14a/15)

dünya sarayı: Hayat, ömür.

“Anuñ-çun kim ‘Āyişe-i Sıddīka -radıyallāhü ‘anhā- eyitdi kim ne şakadr kim **dünyā sarayında** Resül Ḥazreti -‘aleyhi’s-selām- bünüm-ile olduı ben anuñ ol benüm biribirimüzün setrine bakmaduğ” (KG 101a/8)

dünyā ta‘āmı: Dünya malı.

“Bu kubbenün üstindedür bihişt ve çarh bu kubbeyi degzinür ve bu bir salkum üzüm uçmağ üzümüdür. Bu yire geldün, konulıgındur. Yidüginleyin **dünyā ta‘āmından**, dünyā yimişinden bī-niyāz olursın.” didi. (FBŞ 161a/4)

edeb defteri: Edeb ait bilinen ne varsa.

“denizde saña şu bigi aħmışam

edeb defterni oda bıraħmışam” (SNB 206/11)

fāsık şahādeti: Allah’a karşı gelenlerin şahadeti.

“Eger kādı **fāsık şehādeti** ile hükm eylese, nāfiğ degüldür anuñ katında”

(NH 123b/12)

ganīmet mālı: Savaş sonra düşmandan elde edilen mal.

“Eyideler gerü kalanlar ğazālığdan kaçan gitseler **ganīmet mālın** almağičün...”

(SKT 553a/3)

ğurūb vaqtı: Güneşin batış zamanı.

“...ol secdeyi zevāl vaqtında yā **ğurūb vaqtında** secde eylese revā degül Züfer qavlında” (NH 24b/1)

hac vaqtı: Hac zamanı.

“Ya’nī bir kāfir **hac vaqtından** öñdin müsülmān olsa, yā şabī bāliğ olsa, ölüm irse, hacca vaşıyyet eylese, vaşıyyeri bātıldur Züfer qavlında...” (NH 33a/10)

hacet vaqtı: Küçük ya da büyük aptes ihtiyacı olması durumu.

“...ya işeyesi gelüp ya yēl çıkası gelüp yabāna varacağı **hacet vaqtında** cimā’ etmek yavuzdur” (MŞ 7a/13)

Hak kelāmı: Kur’ân-ı Kerim.

Nite kim **Hak kelāmında** buyurdı

‘İmāret kıldı emr-ile tıyurdı (BHK 34b/8)

Hak sözi: Kur’ân-ı Kerim.

İşidüp **Hak sözi** tut olma zerrāk

Külü min tayyibāti didi Rezzāk (BHK 27b/6)

İncil ehli: İncile inanlar, Hristiyanlar.

“İbnü İshāk eyitdi **İncil ehlinün** işi karcaşdı ve bunların içinde yazuklar ulaldı ve melikler azdı tā kim şanemlere tapdılar....” (KE 898/1)

İslām dīni: İslam dini.

“**İslām dīni** üstine şābir olasız...” (SKT 106b/2)

kıyāmet şūri: İslamî inanca göre, İsrâfil’in kıyamet gününün geldiğini haber vermek için üfleyeceği araç.

“Yā Muḥammed ol balık ḥaqqı-çun, anuñ iki kaşı ḥaqqı-çun, benüm va‘adüm ḥaḍdur, ya‘nī ölmek, dirilmek, **kıyāmet şūri**, ḥisāb, uçmak cümle-si gerçektür” (SK 3b/9)

luṭf kapısı: Lütuf kapısı.

“Bizümle **luṭf kapısını** baḡlu tutarsın

Dilersin ola mı hicrāna feth-i bāb idesin” (KBD G 348/4)

mevz ağacı: Muz ağacı.

“dahı **mevz ağaçları** biribiri üstine düzilmiş dahı uzanmış...” (SKT 578a/2)

mi‘rāc gècesi: Miraç gecesi.

“Allāh bilür cemī’i ḥaḷḷı dahı kılmaduḡ ol rü’yāyı ki saña gösterdük **Mi‘rāc gècesinde...**” (SKT 306a/2)

naşūḥ tevbesi: Bozulması imkānsız tövbe.

“Ma‘āz bin Cebel eyitdi yā resūla’l-lāhi atan anam saña fidī olsun **naşūḥ tevbesi** ne-durur.” (KE 39/14)

suvāl vakti: Sorgu vakti, hesap günü.

“Bu hilāf anadadır ki **suvāl vaktında** mālīk hazır olmasa, ammā ol şordığıda māl issi hazır olsa, inkār eylese, icmā‘dur kim zamān lāzım olur.” (NH 46b/6)

şekāvet ehli: Kötülük yapan kişiler.

ammā **şekāvet ehli** cehennem içine girürler (SKT 245a/5)

şer ehli: Kötülük yapan kişiler.

“dahı eyideler ne oldı bize ki nice kişiler ki biz anları **şer ehli**nden şayarduk maşharalığa alurduk...” (SKT 494a/2)

tıbb ‘ilmi: Tıp bilimi.

“Otuz üçüci bāb, **tıbb ‘ilmi** tertībin bildürür” (KBN 7/13)

zevāl vakti: Öğle zamānı.

“...ol secdeyi **zevāl vaktında** yā gürüb vaktında secde eylese revā degül Züfer kavlında” (NH 24b/1)

“Bir gün toğar-ken kaçan yayılınca, ikinci **zevāl vakti** kaçan dönince, üçünci uyağur-iken kaçan dükeli uyağınca” (KG 20a/7)

3.1.1.7. Farsça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Farsça ve ikinci unsuru (tamlananı) Türkçe kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

āb ayı: Ağustos ayı.⁶⁴¹

“Nūḥ ‘as gemiye bindi ve ĩmān getürenleri dahı bile aldı ve ol **āb ayı** içindeyidi süryān dilince pes yidinci yir altındağı ulu denizün bınarları deprendi.” (KE 107/6)

ābdest suyu: Abdest aldıktan sonra kalan kirli suyu.

⁶⁴¹ Yılmaz, Emine; Demir, Nurettin; Küçük, Murat, **a.g.e.**, 2013, s.92.

“Yatsu namâzından sonra hatun **âbdest suyn** almaga çıkdı” (FBŞ 131b/3)

ayna⁶⁴² **güni**: Cuma günü.⁶⁴³

“Şağış güninde ayna görklü. **Ayna günü** okıyabda kuşbe görklü” (DK 6/10)

bādām südi: Badem sütü.

“...**bādām südi** ile müzevvere-i qar’ yiyeler...” (CN 52a/8)

bādām yağı: Badem yağı.

“... burnuna **bādām yağın** ve benefşe yağın tamzuralar...” (BN 33b)

bāzırgān aşı: Bir tür yemek.⁶⁴⁴

“bir kiçirek çölmege yağsuz yufkadan **bāzırgān aşın** bişüreler” (MŞ 51b/12)

benefşe yağı: Menekşe yağı.

“... burnuna bādām yağın ve **benefşe yağın** tamzuralar...” (BN 33b)

“Görmez misin yağ benefşeye yâ güle hem-şoĥbet olsa yağı **benefşe yağı** dërler” (KBN 30/6)

cādū gözü: Baktığı şeye kötülük getiren, hasetle bakan göz, kem göz.

“Gözümü **cādū gözün** hasta kıldı hayli durur” (KBD G 149/3)

cān evi: İnsan vücudu.⁶⁴⁵

“...ışbu bünyādı böyle bırakmagıla âdemînün **cān evini** ışbu zahir ‘âleminde ‘imâret kıldı” (TM 1b/5)

cān gözi: Gönül gözü, kalp gözü.

dünyā gözi örtülü görmez olur

ķādîr tanrı **cān gözine** nur verir (MC 402)

“**Cān gözi** anı gördi dil andan haber virdi

⁶⁴² Fars. **āzine**, **ādîne**

⁶⁴³ Ergin, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I-II**, Ankara, TDK Yayınları, 2016, s.31.

⁶⁴⁴ Önler; Zafer, **Müntahab-ı Şifâ**, s.288.

⁶⁴⁵ Doğruer, Binnur Erdağı, **Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.142.

Cân içinde oturdu gönlümi ‘Arş eyledi’ (YD 362/3)

cân korkusu: Hayâtının tehlikede olduğunu hissetmekten gelen korku, ölüm korkusu.

“ol hatuna du‘â kıldı, cân korkusundan yola girdi.” (FBŞ 11a/1)

cuhūd⁶⁴⁶ kapısı: Yahudi evi.

“...ton geydi, cuhūd kapısına geldi, karavaşa işitdügi ad-ıla çağırdı.
(FBŞ 180b/7)

gül rengi: Gül rengi; pembe.

“Evvelgi nev’ün rengi **gül rengi**yle āsumānī renginden mürekkeb durur ve bu nev’ kalan envā’uñ eñ eyüsidür” (ŞTM 90a/13)

gül suyu: Gül suyu.

“muraşşa’ legençeyile **gül suyu** uş
getürdiler ol elini yudı hoş” (SNB 239/10)

“şaçdılar **gül suyun** ol dem gül yüze (KY 10b/388)

“Bir yumurda ağı birez **gül suyu** mecmū’ın döğüp karışduralar...” (MŞ 46b/13)

“Mersīn suyu ve **gül suyu** ile cem‘ idüp alına ve depeye zamād ideler..”

(CN 21a/5)

“Alalar döğülmiş ve elenmiş kırı benefşeden iki yüz dirhem, kıızıl gül yaprağından otuz dirhem, ikisin bile karışduralar, **gül suyu**yla şulurak yoğuralar...” (ŞTM 138a/9)

gül yağı: Gülden elde edilen yağ, gül yağı.

“...bir gün bir gice tura ba’de **gül yağı**n veyā kıyruķ yağın dürteler...” (BN 28a)

“Sirke dürtmek, **gül yağı**n sürmek, gicişen yerleri hacāmat idüp şişe çekmek gerek...” (KM 16b/3)

⁶⁴⁶ Ar. **yehūd**’un Farsçalaşmış şekli **cuhūd** ‘Yahûdi’

“Bir pâre süciden olmuş sirke ve **gül yağı** ve kündür cem‘ idüp tırmazalar.”

(CN 2a/6)

hatun tuzluğu: Hatuntuzluğu, dikenüzümü otu.

hatun tuzluğu ‘Hatun tuzluğu, diken üzümü, karamuk dikenî’ ⁶⁴⁷

“Eger ıssıdan olursa yemek gerek gıdâlardan nesne yese koruk suyuyla ya nârdeng ya **hatun tuzluğu** vèreler...” (MŞ 10a/2)

hindüstân kôzı: Hindistan cevizi.

“**hindüstân kôzı**, ki cevz-i hindi derler cimâ‘ şehvetin getirür ve anug yağı nâsür rencine nâfi’dür (EM 39a/2)

“tuzlu şu menîyi azaldur mevz bâhı tahrîk eder **hindüstân kôzı** menîyi ziyâde eder...” (MŞ 105b/5)

“ve ol vilâyetün gemileri ağaç mîh-ıla mîhlanur ve **Hindüsitan kôzı**nun ipiyle bağlanur...” (ŞMT 76a/11)

hindü çerisi: Hint askeri.

“Çü çîn kavmi **hindü çerisin** şıdı / kara zengî kâfûrla yüzün yudı” (SNB 213/7)

kereyağı: Tereyağı.

“Yöresinde beş kirdeden düzülmüş bir kirde üstinde zeytün ikincisi üstinde **kereyağı** üçüncisi üstinde bal...” (KE 843/5)

“**Kere yağı** evvel derecede hâr u raḥbdur munziz ve muḥallildür” (MŞ 19a/6)

koz yağı: Ceviz yağı.

“...andan **koz yağı**la, bal-ıla karışdura...” (KM 14b/4)

namâz yeri: Mescid.

⁶⁴⁷ Çetin, a.g.e., s.139.

“Dahı **namāz yèrine** yakın olmañuz ya’nî mescitlere lîkin yoluñuz uğrayup geçseñüz yazuk yokdur.” (SKT 84a/3)

pîl azusu: Fildişi.

“.. yalan ÷anuk anı göricek ditreye ve kórka ve heybet ala pes **pîl azusında** bir kürsî eylediler” (KE 635/11)

rāşuht taşı: Rastık taşı.

“**rāşuht taşı** issidür, kuruddur, eğer bir mışkāl andan dögeler...” (EM 17b/6)

rāz bitişı: Gizli şeyler yazılı olan belge.

“oқыıcıya **rāz bitişin** inanma ve yigit gişıye ‘avrat inanma ve ‘avrata sırrı inanma rivāyet kıldı” (KE 226/12)

rib’ sıtması: Nöbeti dört günde bir tutan sıtma.

“Ve andan üç direm yēseler **rib’ sıtmasını** giderür” (EM 33b/1)

ribāt siniri: Bağ siniri. (Arapça kelime+Türkçe kelime isim tamlaması)

“...pes ol **ribāt siniri** kim bendükşeler üstine kaplanmış ve bağlanmışdur” (TM 11b/6)

sabā yili: Sabahleyin gün doğusundan esen hafif yel; saba.

Müşevveş eyledigiyçün **sabā yili** saçunı

Çemende sünbül-i ter dahı gey perîşāndur (KBD, G 399/3)

şam yilleri: Sam rüzgārı, zehirli rüzgār

“**Şam yilleri** esmedin Kāzan kulağum çıñlar” (DK 137/2)

şandal ağacı: Sandal ağacı.

“**Şandal ağacı** ve kāfur ağacı ikisi bir yirde biterler ve andan cem’i’i eṭrāfā iledürler” (ŞTM 129a/12)

serv ağacı: Selvi ağacı.

yēñi yigit oldacı kişidür / boyı **serv ağacı** ağzı şadef dişidür (SNB 211/14)

serv kōzağı: Servi kozalağı.

“Ve göyünmüş şarımşak ve **serv kzoağı** ve göyünmüş arpa ve degirmen tozu ki gül yağıyla...” (CN 101a/4)

summāk aşı: Bu meyveyle pişirilen yemek.

“Bunda yazmış ki: ‘Bu gece Ġaznīnde on iki biñ evde **summāk aşın** bişürdiler.’” (KBN 186/10)

susam yağı: Susam yağı.

“şarımşak ve ak şoğanı ma’an dögeler ve hamrıla bişüreler ve içine **susam yağın** veyā zeytūn yağın koyalar” (BN 21a)

vaşiyet bitisi: Vassiyet mektubu.

Ādem ‘as ölmeden öñ on bşr gün hasta oldu ve oğlu Şīşe vaşiyet kıldı ve **vaşiyet bitisin** yazdı (KE 86/12)

yaban⁶⁴⁸ keçisi: Yaban keçisi.

“Eytidi: **yaban keçisi** çifti ve oğlağıyıcun oşbu şefkati eyler” (MN 60b/10)

“bir dahı keçi yağı **yaban keçisi** yağı ve şıgır iligi ve tavuk beynisi zamād ideler, gāh tılā ideler. (CN 14a/1-2)

Yūnān dili: Yunanca.

“Rūfes-i hekīm eydür ‘ūd-ī šalībe **Yūnān dilince** favāniya dërler ve Türkī dilince baladı odı dërler bir otdur...” (MŞ 162a/4)

za’ferān suyu: Safran suyu.

“**za’ferān suyu** yıyısından bilinür kim bevl degüldür” (TM 31b/5)

zakḳūm ağacı: Zakkum ağacı.

“Dahı ol mel’ūn **zakḳūm ağacı** ki Ḳur’ān içinde anıduḳ...” (SKT 306a/3)

zeyt yağı ~ zeytūn yağı: Zeytin yağı.

⁶⁴⁸ Fars. biyābān “çöl”den ‘yaban’

“Bir rıtıl **zeyt yağın** alalar, içine bir vaqıyya ağı ağacı yaprağı koyalar, kaynadalar...” (KM 11b/3)

“Tūr-ı Sīnā’dan biter anda yağ ki **zeyt yağı**dur ve toklıkdur yeyicilere...” (SKT 367a/6)

“şöyle ki **zeytün yağı** koyusu gibi ola...” (KE 30/12)

“**zeytün yağın** ılıcak edeler ve burnuna bir emziklü bardağıla koyalar” (BN 45)

“şol geç yanandan ol şartıla kim ol ikisinün cevheri [...] katılıkdadur ve süstlikdedür ve sıvuklıkda ve koyulukda berāber ola anuñiçün kim **zeytün yağı** tiz yanar ammā gevdeyi geç issi eyler” (TM 51b/5)

3.1.1.8. Farsça + Arapça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Farsça ve ikinci unsuru (tamlananı) Arapça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

armud⁶⁴⁹ **şarābı**: Armuttan yapılan şifalı su.

“**Armud Şarabı**: İshāl olanlara çok fāyıda vardur ve ma’desin, bağarsuğların kuvvatlandurur, harāratın sākin eyler...” (KM 21a/7)

hırmən vaktı: Harman vakti.

“...ya’nī şatu eyleseler hācīlar gelesiye, yā orağ vaktına, yā **hırmən vaktına**, ittifāk revā degül bu fesādı götürseler...” (NH 50b/14)

yabān hıyārı: Acı dölek, acı hıyar, eşek hıyarı (Ecballium elaterium)

“**yabān hıyārı** issidür, kurudur qarını yumşadur” (EM 30b/3)

⁶⁴⁹ Fars. *emrūd*’dan göçüşme ile ‘armut’

3.1.1.9. Farsça + Farsça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden her iki unsuru da (hem tamlayan hem de tamlanan) Farsça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış kazanmış olanlar yer almaktadır.

āsumānī rengi: Gök rengi.

“Evvelgi nev’ün rengi gül rengiyle **āsumānī renginden** mürekkeb durur ve bu nev’ kalan envā’uñ eñ eyüsidür” (ŞTM 90a/13)

āteş pāresi: Kabarcıklar biçiminde beliren kaşıntılı, alerjik bir cilt hastalığı.

“...şol gevdede çıkan nesnelere **āteş pāresi** ve şerey ve ħumre gibi...”
(EM 32b/3)

“**Āteş pāresi** beterrātdur şulu ve şarp göyündürür” (MŞ 132b/11)

azīne namazı: Cuma namazı.

“...bundan sonra kılam didi ve **azīne namazın** kıldı” (KG 42b/10)

beng tohmı⁶⁵⁰: Esrar tohumu.

“Delle bu sözi işitdi, döndi, ‘aṭṭārdan bir ... beng tohmı hatun aldı..’”
(FBŞ 180b/7)

hindūstān kōzı: Baharat olarak sayılan sert bir tane olup, mideyi kızdırmak ve sancıyı durdurmak için kullanılır. ⁶⁵¹

“...bābādyā divi ve gülnār içi ve **hindūstan kozi** içi...” (KM 22a/3)

“balğam arturur nesnelerden perhiz etmek ve çerb nesneler yememek ve anīson ve karanfulıla **hindūstān kōzı** ya küflenmiş kōz yemektür” (MŞ 93b/4)

mūm revğanı: Bal mumu ve yağdan elde edilen bir karışım.

⁶⁵⁰ Fars. *tuḥm*’dan ‘tohum’

⁶⁵¹ Muhammet Yelten, **Kemaliye**, 1993, s.177.

“Nite-kim **mūm revġanı** başlarda yaluġuz işe sürerlerise başlar çirkin arturur”
(TM 58b/14)

3.1.1.10. Arapça Nispet Eki -î ile Yapılan Kelimeler

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, belirtisiz isim tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Arapça nispet eki almış yapılardan oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

nabṭī dili: Nabtilerin dili.

“Bir niceler eyitdi Āzer **nabṭī dilince** bunamış koca dimekdür ve bu meclis çok bāb-durur” (KE 139/5)

pārsī dili: Farsça.

“pes ol kitābı ‘arab dilinden **pārsī diline** döndürdüm ve ol kitāba Tuhfe-i Mübāriz dēyü ad vërdüm anuñçün-kim tuhfelerün adına düzile” (TM 2b/4)
eyitdi **pārsī dilince...**” (KE 434/7)

sūryānī dili: Süryanca.

“...ve ikisi **sūryānī dilince** idi anlayamadum” (KE 539/12)

ṭāzī dili: Tazilerin dili.

“Çün bu za’fe işāret kıldı ve buyurdı kim ‘arayis kitābını **ṭāzī dilinden** türki diline döndürem” (KE 1/2)

Türkī dili: Türkçe.

“Rüfes-i hekīm eydür ‘ūd-ī šalībe Yūnān dilince favāniya dërler ve **Türkī dilince** baladı otı dërler bir otdur...” (MŞ 162a/4)

“buyurdu kim ‘arāyis kitābını ṭāzī dilinden **türki diline** döndürem” (KE 1/2)

“Rüfes-i hekīm eydür ‘ūd-ı šalībe Yūnān dilince favāniyā dërler ve **Türkī dilince** baladı otı dërler bir otdur çirişlik köki gibi olur...” (162a/5)

3.1.2. Takısız İsim Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler

Takısız isim tamlamasına dair farklı görüşler olmasından dolayı bu tamlama çeşidi için fikir birliği bulunmamaktadır. Çalışmamızda takısız isim tamlaması olarak kastettiğimiz, eksiz yani iyelik eki düşmüş olan isim tamlamasıdır. Bu başlık altında belirtisiz isim tamlaması yapısında olan fakat tamlamanın ikinci unsur olan tamlanandaki iyelik ekinin olmadığı, düştüğü sözlüksel değer kazanmış örneklerle yer verilmiştir. Tarama esnasında elde edilen veriler ışığında takısız isim tamlamasıyla yapılan birleşik isimler için şu şekilde bir sınıflandırma yapılmıştır:

- [Türkçe isim ø] + [Türkçe isim ø]
- [Türkçe isim ø] + [Arapça isim ø]
- [Türkçe isim ø] + [Farsça isim ø]
- [Arapça isim ø] + [Türkçe isim ø]
- [Arapça isim ø] + [Arapça isim ø]
- [Arapça isim ø] + [Farsça isim ø]
- [Farsça isim ø] + [Türkçe isim ø]
- [Farsça isim ø] + [Arapça isim ø]
- [Farsça isim ø] + [Farsça isim ø]

3.1.2.1. Türkçe + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan birleşik isimlerden her iki unsuru da (hem tamlayan hem de tamlanan) Türkçe kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

bayram gün: Bayram günü.

“**Bayram gün** ʃaṇ atıcaḵ boġuzlasa revā olur” (KG 106b/9)

bişik kertme: Beşik kertmesi.

“Baḵ gördi, bu otaġ Bai Çiçek otaġı-y-imiş ki Beyregün **bişik kertme** nişanlusı adaḥlusı-y-idi” (DK 76/10)

buğday gün: Zilhincce ayının sekizinci günü.

buğday gün ‘Güneş’in Sünbüle burcuna girdiği zaman, ağustos ayı’ açıklamasıya yer almaktadır.⁶⁵²

“Pes ol ikiye alup **buğday gün** Mināya vardı öyleyi ikindüyi ahşamı yatsuyı bunlarıñıla bile kıldı” (KE 174/8)

kalaça kemük: Kalça kemiği.

“Bir dahı kaşuḡ kemügidür aña **kalaça kemük** dirler, zīrā bunlar ‘uḡv-ı şerīfi ihāta itmişlerdür.”(CN 119b/5)

kul kulluḡçı: Köle, cariye.

“Ḳo, **kul kulluḡçı**lar segirtsün; meger bir ulu pādīshāh öniñde ki aña mübārizlik gösteresin” (KBN 75/10)

sac ayak: Üç ayaklı demir ayak, sac ayak.

“Bir ḡanceri kürek üzerine uralar iki daḡ aṡuḡ kim **sac ayak** gibi ola”
(TM 48b/D)

“Alalar on dirhem ḡālīṡ miski, didüḡümüzetin saḡḡ ideler, eleyeler ve hem alalar taṡdan bir ṡancarayı, ṡu-y-ıla ṡolduralar, **sac ayak** üzerine ḡoyalar”
(ŞTM 131a/78)

ṡavuk üzerlik: Tavuk üzerliği; çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen, tohumları acı olan bir bitki.⁶⁵³

“üç dirhem dahı **ṡavuk üzerlik** toḡmın alalar, azacuḡ ḡavuralar...” (KM 7a/4)

yılan balık: Yılan balığı.

“**Yılan balık** issirekdür erlik ṡuyın arturur” (EM 2b/14)

⁶⁵² Çetin, a.g.e., s.62-63.

⁶⁵³ Yelten, a.g.e., 1993, s. 207.

3.1.2.2. Türkçe + Arapça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Türkçe ve ikinci unsuru (tamlananı) Arapça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

öyle vakıt: Öğle vakti.

“yay günlerinde şerbetleri sovuk vèrmek gerek ve kış içinde şerbeti kadar ılıdup yumuşadup vèreler ve yay günlerinde istifrâğ ve ishâl tañlacak eyleyeler ve kış güninde **öyle vakıt**da eyleyeler” (TM 42a/14)

3.1.2.3. Türkçe + Farsça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Türkçe ve ikinci unsuru (tamlananı) Farsça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

oğulcan: Rahim, döllyatağı.

“Tañrı bilür anı kim ıarnında her dişi dağı anı kim ekse **oğulcan**lar dağı anı kim arturur...” (SKT 263a/5)

3.1.2.4. Arapça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Arapça ve ikinci unsuru (tamlananı) Türkçe kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

‘arefe gün: Arife, dini bayramlardan bir önceki gün.

“Arafâtda **‘arefe gün** içinde kavışdılar ve bilişdiler” (KE 63/8)

“Ve **arefe gün** ve iki bayram günü gusl kılmağ sünnet durur” (KG 4b/12)

“ ‘**arafe gün** başladı şubh namâzında bayram günü üküdü namâzında hutm kıldı” (KG 41b/4)

azîne gün: Cuma günü.

“Bismillâh demek sünetdür. Ammâ **azîne gün** gusl eylemek fazlı öküştür”
(KG 4b/9)

bınşır barmağ: Yüzük parmağı.

“Bir şamardur ki elün arkasında hınşır barmağıla **bınşır barmağ** arasındaki şol tarafda ola” (EM 52b/6)

ef’î yılan: Engerek yılanı.⁶⁵⁴

“Kağan kim **ef’î yılan**un zümürri-i zübâbîye tuş gelse fi’l-hâl gözleri patlayup çıkar” (ŞTM 47a/13)

ısırgan diken: Isırgan otu (*Urtica dioica*) ve (*Urtica urens*) olmak üzere iki türü vardır.⁶⁵⁵

“...ru’âfiçün bunlar münâsibdür, **ısırgan diken**, badrık, tavuk beynisi...”
(EM 40b/12)

mirâş yiyici: Varis.⁶⁵⁶

“ve anuñ bir ‘ammusı oğlu varıdı yavlağ ve miskînidi ve ol gişinüñ bundan ayruğ **mirâş yiyicisi** yoğıdı”(KE 481/1)

temr ağaç: Hurma ağacı.

⁶⁵⁴ Argunşah, **a.g.e.**,1999, s.343.

⁶⁵⁵ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, s.143.

⁶⁵⁶ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.983.

“Tanrı mesel kelimesin ya’nî lâ-ilâhe illallah arı **temr ağaç** gibidür arı köki berkdür dahı budağı gökdedür vërür yemiş...” (SKT 272b/6)

3.1.2.5. Arapça + Farsça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Arapça ve ikinci unsuru (tamlananı) Farsça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

nāfile namāz: Sevap amacıyla farz ve vacip namazları dışında kılınan namaz.

“Şabāh namāzında ferishteler hazır olurlar geceyile dahı **nāfile namāz**ın kıl ola kim seni Tanrı Ta’ālā yetiştüre maḳām-ı maḥmūda...” (SKT 308b/1)

nebāt şeker: Bitki şekeri

“her birinden berāber alalar edviye ḳadar **nebāt şeker** ḳatalar bu otları irirek dögeler ve ḥacet vaḳtında beş dirhem yèyeler” (MŞ 172a/15)

3.1.2.6. Arapça + Arapça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan birleşik isimlerden her iki unsuru da (hem tamlayan hem de tamlanan) Arapça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

hayır-du‘ā: Bir kimseye iyilik dilemek, hayır temennî etmek için yapılan du‘a.⁶⁵⁷

“Bizüm içün **hayır-du‘ā** kılanlara selām olsun” (YD 231/1)

⁶⁵⁷<https://lugatim.com/s/hayir>

3.1.2.7. Farsça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan oluşturulan birleşik isimlerden ilk unsuru (tamlayanı) Farsça ve ikinci unsuru (tamlananı) Türkçe kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

bāc alıcı: Vergi toplayıcı.

“Suddī ve Ebū Revk eyitdiler bular **bāc aşıcılar**ıdı” (KE 343/5)

bāc dirici: Vergi toplayıcı; vergi memuru.⁶⁵⁸

“Yemende bir **bāc dirici** varıdı Süheyl adlu “ (KE 96/6)

dāne çādır: Çadıruşağı bitkisi ve bundan elde edilen zamk (Dorema ammoniacum)⁶⁵⁹

“altı direm günlük ve uşak ve **dāne çādır** ve aq mūm onar direm...”

(MŞ 173b/13)

şeker kāmış: Şeker kamışı.

“Dükeli şayruluklara yarar **şeker kāmış** tab’iatı yēñi şeker gibidür ammā yēl eyler” (MŞ 27b/7)

ṭāzı at: Arap atı.⁶⁶⁰

“Ol ululuklardan birisi kim tañrı ta’ālā Süleymāna virmişidi oldur kim tañrı aña deñizden ‘arabī **ṭāzı at**lar çıkarurıdı” (KE 628/5)

tereyağ: Tereyağı.

“kuzı ve biraz şāfī süt ve biraz **tereyağ** kurbān iletı...” (KE 80/14)

“Ve ol ırmağın şuyı güneşden aydıñ ve südden aqdur ve **tereyağ**dan yumuşaqdur” (SK 11b/10)

⁶⁵⁸ Yılmaz; Demir; Küçük, **Kıyas-ı Enbiya**, TDK, 2013, s.635.

⁶⁵⁹ Önler, **a.g.e.**, s.324; Çetin, **a.g.e.**, s. 83.

⁶⁶⁰ **A.e.** 2013, s. 1114.

3.1.2.8. Farsça + Farsça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında döneme dair taranılan eserlerden tespit edilen, takısız isim tamlaması şeklinde yani tamlanan unsurun iyelik ekinin düşmesi suretiyle oluşturulan birleşik isimlerden her iki unsuru da (hem tamlayan hem de tamlanan) Farsça kelimelerden oluşan sözlüksel bir değer kazanmış olanlar yer almaktadır.

zerde birinc: Zerde pirinci; zerde pilavı.

“...pazı aşı, dāne birinc, **zerde birinc**, zīrbā...” (EM 67b/15)

bāzūbend: Kol bağı, kolçak.

“tamām elli gişiyi kıl idindi kızıl atlasdan her birisine kaftan idi virdi başlarına tāt urdı kollarına **bāzūbend** ve ayaklarına halhal eyledi”(KE 883/12)

3.2. Sıfat Tamlaması Şeklinde Yapılan İsimler

Sıfat tamlamasının adlandırılması kaynaklara göre çeşitlilik göstermektedir. En çok sıfat tamlaması ifadesi kullanılsa da ‘sıfat tertkibi, terkeb-i tavsifi, sıfat takımı, takısız isim tamlaması, eksiz isim tamlaması, takısız tümleme, takısız tamlama ve önad tamlaması’ gibi terimlerle adlandırılmaktadır.⁶⁶¹

Kaynaklarda sıfat tamlamasıyla ilgili çeşitli açıklamalar yer almaktadır. Bu açıklamalardan bazıları şöyledir:

Korkmaz, sıfat tamlamasını “Soyut, somut isimleri ve kavramları çeşitli yönleri ile nitелеmek veya belirtmek maksadıyla ve ona bağlı sıfatın tamlama dizilişinde oluşturduğu söz grubu.”⁶⁶² şeklinde açıklar. Ayrıca bu dizilişte sıfatın tamlayan sıfat tarafından nitelenen veya belirtilen, ismin tamlanan görevinde olduğunu ekler.⁶⁶³

⁶⁶¹ H. İbrahim Delice, **Türkçe Sözdizimi**, 2012, s.30.

⁶⁶² Korkmaz, **a.g.e.**, 2010, s. 190.

⁶⁶³ **A.e.**, s.190.

Banguoğlu sıfat tamlaması için sıfat takımı terimini kullanır ve sıfatın hiçbir ek almadan ismin önüne gelerek onunla takım teşkil ettiğini ifade eder.⁶⁶⁴ Deny ise sıfatın, Türkçede sıfatın belirticisi olduğu ismin öncesine geldiğini söyler.⁶⁶⁵

Ergin, sıfat tamlamasını “Sıfat tamlaması eksiz bir birleşmedir. Her iki unsur da ek almadan doğrudan yan yana getirilir sıfat tamlamasında sıfat ismin başına gelir yani sıralama olarak sıfat önce isim sonra getirilir. En basit sıfat tamlaması bir sıfat ile bir isimden oluşan iki kelimelik tanımlamadır.”⁶⁶⁶ şeklinde açıklar.

Karaağaç, sıfat tamlamasını “Varlık ve fiil isimleri, varlık ve fiilleri tanımlamazlar onlara yalnızca işaret ederler her ismin işaret ettiği varlığın birden çok özelliği vardır sıfat tamlaması bir varlığı daha belirgin hale getirmek amacıyla o varlığın taşıdığı özellikleri sayıp dökmektir. Sıfat tamlaması varlığı var oluş özellikleriyle veya var olduktan sonra gerçekleştirdiği eylem özellikleriyle niteleyen bir söz öbegidir.” açıklamasıyla izah eder.

Sıfat tamlaması genel anlamıyla bir varlık ve o varlığı çeşitli yönlerden niteleyen, belirten kelime veya kelime gruplarından oluşan, vurgunun sıfatın üzerinde olduğu bir tamlama türü olarak açıklanabilir. Sıfat tamlamalarının özelliklerine dair kısaca açıklama yapmak gerekirse: Sıfat tamlamalarında sıfat yardımcı unsur, isim ise asıl unsurdur; sıfat tamlamaları eksiz olarak kurulur, tamlama meydana gelirken herhangi bir yardımcı ek kullanılmaz; bir sıfat tamlaması başka bir sıfat tamlamasının oluşumunda sıfat ya da isim unsuru olarak yer alabilir; sıfat tamlamalarında birden fazla sıfat olabilir dolayısıyla birden fazla sıfat bir ismi niteleyebilir.

Tarama esnasında elde edilen veriler ışığında sıfat tamlamasıyla yapılan birleşik isimler için şu şekilde bir sınıflandırma yapılmıştır:

- [Türkçe sıfat ø] + [Türkçe isim ø]
- [Türkçe sıfat ø] + [Arapça isim ø]
- [Türkçe sıfat ø] + [Farsça isim ø]
- [Arapça sıfat ø] + [Türkçe isim ø]

⁶⁶⁴ Banguoğlu, **a.g.e.**, 2004, s.342.

⁶⁶⁵ Deny, **a.g.e.**, s.659.

⁶⁶⁶ Ergin, **a.g.e.**, 2005, s.380-381.

- [Arapça sıfat ø] + [Arapça isim ø]
- [Arapça sıfat ø] + [Farsça isim ø]
- [Farsça sıfat ø] + [Türkçe isim ø]
- [Farsça sıfat ø] + [Arapça isim ø]
- [Farsça sıfat ø] + [Farsça isim ø]

3.2.1. Türkçe + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında her iki unsuru da Türkçe kelimelerden oluşan sıfat tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimler yer almaktadır.

acı bakla: Acı bakla, yaban baklası (Lupinus termis)⁶⁶⁷

“sirkeyile mürebbi kebere yemişi ciğer süddesin açar **acı bakla** ciğer süddesin açar” (MŞ 73b/12)

ağır günü: Ahiret.⁶⁶⁸

“bir **ağır günü** biz yaratduk anları ve a‘zâların berkitdik...” (SKT 626a/7)

ak börk: Yeniçerilerin giydikleri, beyaz çuha ya da keçeden yapılmış yuvarlak başlık.

“Ol vakt adamların çoğı kadıya rişvet virdi kim: ‘Beni yayaya yazdurun.’ diyü ve hem anlara dahı **ak börk** geyürdiler.” (AT 35)

“**Ak börk** geyürdiler. Adını ezel çeri iken yiniçeri kodılar. Bunun zamanında vakı‘ olındı.” (AT 50b)

ak günlük: Ardiç ağacından toplanan ve yakılarak güzel koku elde edilen bir zamk.⁶⁶⁹

“Alalar çam şakızını ve **ak günlüğü**, barābar bir bakır kaba koyalar ve ol kabı yumşak od üstinde ol kadar kaynadalar...” (ŞTM 85a/11)

ak soğan: Beyaz soğan.

⁶⁶⁷ Çetin, a.g.e., s. 19.

⁶⁶⁸ Küçük, a.g.e., s.351.

⁶⁶⁹ Argunşah, a.g.e., 1999, s.268.

Zambakbillerden, soğanından ilaç olarak yararlanılan bir takım maddeler elde edilen çok yıllık bir bitki aksu soğan ada soğanı.⁶⁷⁰

“...eger kim gitmezse şarımsağ ve **ak şoğanı** ma'an dögeler havanda...”
(BN 54b)

ak teleme yüz: Bembeyaz süt gibi yüz.

Yünus bilmez kendü hâlin Hak Çalap söyledür dilin
vir niçesi yini gelin ak teleme yüzler yatur (YD 82/9)

ak yol: Samanyolu.⁶⁷¹

“Kim bir kez bu yaña ve bir kez ol yaña gezinür eger felekden anlayumazsañuz
ol **ak yol** kim gökdedür aña bañuñ...” (KE 34/6)

ana bir (kardeş): Aynı anneden, ayrı babadan olan kardeş.

“Eger kız resize olsa ve anası ölmüş olsa anuñ iki kız kardaşı olsa, biri ata ana
bir ve birisi **ana bir** ve ata ayruk” (KG 78b/10)

ata bir (kardeş): Aynı babadan, ayrı anneden olan kardeş.

“...altıda bir ata bir qarındaşa degir ve anuñ birle dahı **ata bir** er qarındaş
qalsa...” (KG 155b/10)

ata ana bir (kardeş): Öz, üvey olmayan kardeş.

“Eger kız resize olsa ve anası ölmüş olsa anuñ iki kız kardaşı olsa, biri **ata ana
bir** ve birisi ana bir ve ata ayruk” (KG 78b/11)

atılmış panbuk gibi: Kabarık ve beyaz bir yığın hâlinde.⁶⁷²

“şol **atılmış panbuk gibi** nesne olur dāyiresi budur tamām şerhiyile beyān
kıluk” (TM 31b/5)

⁶⁷⁰ Çetin, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁷¹ Yılmaz; Demir; Küçük; **a.g.e.**, s.595.

⁶⁷² <http://www.otukensozluk.com/>

baḡ barmak: İşaret parmağı.

“Ebū Revḡa eyitdi her vaḡt kim İbrāhīm **baḡ barmagın** emer gördi” (KE 142/8)

baş yazıcı: Baş katip.

“pes isteyiciler viribidi bir yazı içinde Senḡārībe daḡı **baş yazıcısına** irdiler anuḡ birisi Buḡta Naşr idi...” (KE 687/10)

ḡepel su: Meni.⁶⁷³

“Andan şonra yaratdı ādem neslini meniden ki **ḡepel şudur** andan düzetdi ādemi...” (SKT 447a/1)

dip dede: En büyük dede.

“Peyḡambaruḡ **dip dedesi** İsmā’īl kim anuḡ için ḡoḡ fidī oldı ve ol ḡurtuldı” (KE 183/13)

doḡrı yol ~ doḡru yol: Doḡru yol; dinin hükümlerine uygun yaşama biçimi.

“ve anuḡ revīşi ‘adl ve şerī‘atı ḡaḡ ve imāmı **doḡrı yol** ve dinī islāmdur ve adı Ahmeddür pes anuḡıla azmışlara **doḡru yol** gösterem ve bilmezlere bildürem aşıḡa kalmışları götürem ve belesüzleri āşḡare ḡılam” (KE 694/13-14)

dolun ay: Ayın dünyâya dönük yarım küresinin aydınlık ve parlak tam bir dâire şeklindeki görünüşü, dolunay.

“Muḡammedi Muştafa yüzine baḡdum ve ol bir kıvıll ḡulle geymişidi andan **dolun aya** baḡdum gözüme Muḡammedi Muştafa ḡolun aydan görklü geldi” (KE 223/11)

emziklü bardak: Toprak ibrik.⁶⁷⁴

TS’de *emzikli bardak* ‘İbrik’ anlamıyla yer almaktadır.

⁶⁷³ Küçük, a.g.e., s.416.

⁶⁷⁴ <https://sozluk.gov.tr/>

“... ‘ilâcı oldur kim hâş tiryâkı meyle ezeler ve içine zeytûn yağın ılıcak êdeler
ve burnuna bir **emziklü bardağı**la koyalar...” (BN 45b)

eski ev: Kabe

“... tavâf eylesünler **eski evi** ki Ka’bedür” (SKT 359b/5)

demür ton: Zırh.

Demür tona ğark oldu on biñ çeri

Dokınurdu on biñe her bir eri (SNB 167/15)

dil göz: Nazar.⁶⁷⁵

“kaçan Yūsuf yigit oldu Ya’kûb ol gönlegi heykel içine koyup kaplayup **dil göz**
içün Yūsuf boynına aşmışdı” (KE 233/7)

er adam: Koca, eş.

“Ve **er adam** ‘avratın öpse ya kuçsa dahı iğrenüp suyu gelse abdesti şınur” (KG
9b/14)

er gişi ~ er kişi: Erkek.

“yaradıldı bir sudan ki atılup çıkar çıkar ol şu **er kişinin**ün bēlinden ve ‘avratın
iki emcegi ortasından...” (SKT 638a/6)

“...**er gişi** er gişiyi şöyle yalıncağ öpse...” (KG 160a/15)

“...siz varur mısız **er kişilere** şehvetiçün ‘avratlardan özge...” (SKT 163b/3)

ğarib egleyici: Yardımsever.

“bir cömerd er vāridı. konuk ağırlayıcı ve **ğarīb egleyici** dāyima gendi
yanında yidürür içürürdi” (MN 20a/12)

genc ay: Yeni ay, hilal.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.734.

⁶⁷⁶ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s.799.

“Üzeyrün oğlu eyitdi atamun iki yağrını arasında bir qara beñ varıdı **genc ay** gibi göreyin” (KE 726/12)

genc oğlan: Çocuk, bebek.

“Eger genç oğlan elin ya ayağın şulu qaba soqsa ol su murdâr olmaya...”
(KG 7a/14)

giç bayram: Kurban bayramı.⁶⁷⁷

Semih Tezcan, çalışmasında kelimenin doğrusunun *giçi bayramı* olduğunu ve ‘*giç bayram* > *giçi bayram*’ yanlış çekimlendiğini belirtir.⁶⁷⁸

“Bir ulu bayram günü, bir giç bayram günü ve üç dañi eyyâmü’t-teşrîk günleri”
(KG 49b/6)

hatun kişi: Hatun, kadın.

“er olan kişinün savaşdur günü
ki **hatun kişi** gözedür düğünü” (SNB 170/8)

ılı su: Hamam.

“yemek yemekden sonra **ılısuya** varmak” (TM 25b/D)

“**ılı sudan** çuhup atası şehriyâr/ geyür tonın anıhtarını arar” (SNB 36/10)

ilk yazın: İlkbahar.

“...anuçündür ki **ilk yazın** yılan ininden çıkıcağ gün gözlerin yoş eder”
(EM 17a/15)

ilk yaz: İlkbahar mevsimi.

“...**ilk yaz** qan almak ve müşhil içmek vequsmaq gerek...” (MŞ 7b/4)

“...**ilk yaz** qan almak ve müşhil içmek vequsmaq gerek...” (MŞ 7b/4)

ime giyik: Dağ keçisi.

⁶⁷⁷ Akkuş, **a.g.e.**, s.576.

⁶⁷⁸ Semih Tezcan, **a.g.e.**, 1995, s.180.

TS’de *ime*, (*ime geyik*, *ime keçi*, *ime keçisi*) varyantlarıyla ‘Dağ keçisi’ anlamıyla yer almaktadır.

“Hasandan rivāyetdür ol İsmā‘īl için fidā gelen bir dekeydi ve bir niceler eyitdi
ime giyikdi” (KE 186/8)

ince ağrı: Verem.

“Tēz iner ve bēdeni berkidür ve kuru sayrulıklara yarar cüzām gibi ve sil gibi
ve **ince ağrı** gibi ve sıtmalar gibi...” (MŞ 20a/1)

“...ve dıķ ısıtmasına ki **ince ağrı**dur, eyüdü...” (EM 33a/1)

issi ot: Sıcak ot; vücutta sıcaklık hasıl eden ilaç. Bu tür ilaçlar soğuktan kaynaklanan soğuk mizaçlı hastalıklarda kullanılır.⁶⁷⁹

“ya’nī kim sayruluk issi-midür sovk-mıdur ve otı dahı bile kim issi-midür
sovk- mıdur tā kim issi sayruluğa sovk otlar vère ve sovk sayruluğa **issi**
otlar vère.” (TM 41b/13)

issi sayruluk: Sıcak özellikte veya vücutta sıcaklığa sebep olan hastalık.⁶⁸⁰

“ya’nī kim sayruluk issi-midür sovk-mıdur ve otı dahı bile kim issi-midür
sovk- mıdur tā kim issi sayruluğa sovk otlar vère ve sovk sayruluğa **issi**
otlar vère.” (TM 41b/13)

işlenmiş sığır: Ehil sığır.

“Eyitdiler yā Mūsā tanrıdan dile kim beyān kılu virsün bize kim ol **işlenmiş**
sığır mıdur...” (KE 486/6)

işdon: İçdon, içe giyilen don.

Tamlamanın ilk unsurunda “çd / şd değişimi” görülmektedir.

“...degüldür **işdon** geymekde kaçan-bulmasa izārı vācib eylemek koynı...”
(NH 90b/6)

⁶⁷⁹ Çetin, a.g.e., s. 162.

⁶⁸⁰ A.e., s.161-162.

ķaba ķuřluk: Öğleden birkaç saat önceki vakit.⁶⁸¹

“Peyğamber -‘aleyhi’s-selām- zamānında bir ‘arābide ta‘aluk var-ıdı
ķabakūřluk-ıdı kim eyitdi...” (KG 50b/4)

ķara aēac: Karaaēac (Ulmus)⁶⁸²

ķara aēac ‘Karaaēacgillerin örnek bitkisi olan bir aēac, narven’⁶⁸³

“derdār ya’nī **ķara aēac** anuñ kökin alalar ve uvacuk toērayalar”(MŞ 146a/14)

ķara aērı: Tifo; ateşli ve bulaşıcı bir baēırsak hastalıēı.⁶⁸⁴

“...yaēın yerde olursa ĥummā-yı muĥrıķa dērler ya’nī **ķara aērı**...”
(MŞ 120b/9)

ķara arduc: Kara ardıē.

“serv aēacından bir nev‘dür ki **ķara arduc** yemişi gibi yemişi olur, amma bu
kızılca olur, habbū‘l-‘ar‘ar karaca karaca olur.” (EM 30b/2)

ķara encīr: Kara incir; siyah renk olan incir cinsi.

“...ve **ķara encīr** yapraēın ve üzüm yapraēın...” (EM 13a/7)

ķara merhem: Bir tür merhem.⁶⁸⁵

Eserde merhem-i esved olarak yer alan kelime bir dilden bir dile çeviri bir yapıdır.

“Andan sonra üzerine iē yaēı ve mūmdan ve zeytden ve ķınadan olmuř **ķara merhem** idüp tılā ideler.” (CN 153a/1-2)

ķara şu: Coēunlukla gözün iē basıncının coēalmasıyla kendini gösteren, körlüēe sebep
olabilen bir göz hastalıēı.⁶⁸⁶

Çetin, *ķara şu* kelimesini (I) Kanlı irin, irin (II) göze inan ve görmeyi engellediēine
inanılan su’ anlamlarıyla açıklamıştır.⁶⁸⁷

“...gözine **ķara şu** inmekten ķurtıla, dāyım sıĥĥatda ola” (KM 6b/10)

⁶⁸¹ Akkuş, **a.g.e.**, 1993, s.646.

⁶⁸² Önler, **a.g.e.**, s.408.

⁶⁸³ Çetin, **a.g.e.**, s.173.

⁶⁸⁴ **A.e.**, s.174.

⁶⁸⁵ Yavuz, **a.g.e.**, s. 267.

⁶⁸⁶ Yelten, **a.g.e.**, s. 183.

⁶⁸⁷ Çetin, **a.g.e.**, s.175.

karaca ot ~ karaca otı: Çöreotu, çörek otu (Nigella damascena)

“meşelâ **karaca ot** gibi veyâhud yol kırdı gibi veyâ dükeli ağulu yapraklar gibi
‘alâmeti oldur ki nâgâh bilâ sebep at kendüyi yere ura başı sendirer ve ditrer”
(BN35a)

“**karaca otı** kazalar yuvalar kırıldalar yumşak dögeler eleyeler yarum kaşuk
balıla karışduralar” (MŞ 95a/10)

katı yël: Firtına

“ol gemiler anlarıla yahşı yël bile sevinsele anuñıla gelür anlara **katı yël** dahı
gelür anlara mevc her yerde dahı helâk oldı özleri...” (SKT 219b/2)

kayın ana: Kaynana.

“Kayın ata **kayın ana** muştulık maña ve virürsiz didi” (DK 117/10)

kayın ata: Kaynata, kayınbaba, eş babası.

“Kız bildi kim kayın anası **kayın atası**dur” (DK 195/1)

kıyma göz: Çekik koyu ela göz.

“yüzi aya mânend ü kıanda sözi
boyı serve bādama **kıyma gözi**” (SNB 85/7)

kız kardeş ~ kız kardeş ~ kız karındaş: Kız kardeş.

“gece olduğı lahza **kız kardeş** / denizden çıka geldi bile işi” (SNB 256/2)

“Atamuñ **kız kardeş**in aña vèrdi ve eyü düğün ve çok şādılıklar eylediler”
(KBN 184/2)

“...iki **kız kardeş** arasında niķāhda cem’ eylemek ħarām oldı” (SKT 80b/1)

“Peygamberün ħabli-y-ile **kız karındaş**ımı Beyrege vireyim dedi” (DK 85/3)

“pes Mūsā **kız karındaşı** eyitdi size yol göstereyin mi bir ev halkına ki anı size bésleyeler dağı anlar anı béslemekde taqşır étmezler” (SKT 415a/1)

kız oğlan: Bakire; kız.

“**Kız oğlan** bulıcağ tül ‘avrat alma; tā gönlinde senden artuğ kişi sevgüsi olmaya” (KBN 101/8)

“Kaçan ol kız üzere otuz yıl tamām olsa anı depeleyüp yirine ayruğ **kız oğlan** degşürürleridi” (KE 310/7)

“Er görmüş ‘avratlar dağı **kız oğlan**lar ey mü’minler kurtaruğ” (SKT 604b/4)

“eger bu taşı **kız oğlan** südiyle saħk ideler, gevdede kalan demren yirine yaqu ideler, demreni gendüzine çeker...” (ŞTM 78b/3)

kızıl boya: Kızıl boya kökü.

“ya bir direm **kızıl boya** ki döğülmiş ve elenmiş bir yumurda şarısıyla ki yarı bişmiş ola” (MŞ 81a/8)

kızıl altun: Altın para.

“Vêrür her birisine kimhā vü nāh

Kimine **kızıl altun** kime aħ” (SNB 58/11)

kızıl dil: Yalan söyleyen, ara bozucu.⁶⁸⁸

ve ger nê **kızıl dil** niçe kara baş

kurutdı vü gözlerden ağıtdı yaş (SNB 243/14)

koñur at: Kestane rengi, koyu kızıl renk at.

“**Koñur at**uñ iyesi...” (DK 110/5)

konuğ ağırlayıcı: Misafirperver, konuksever.

⁶⁸⁸ Cin, a.g.e., s.594.

“bir cömerd er vâridi. **konuk ağır**layıcı ve garîb egleyici. dâyıma gendi yanında yidürür içürürdi” (MN 20a/12)

kul karavaş: Köle, cariye.

“Yigirmi üçüncü bâb, **kul karavaş** almağı bildürür” (KBN 86/13)

kırı yér: Kara.

“Ve harâm oldı size **kırı yér** avı nice kim ihrâmda olsañuz dahı kórñuz ol Allâh’dan anuñ hazretine sürülür-siz” (SKT 123a/5)

orta barmak: Orta parmak.

“...ol tamar üzerine dört barmak komağ gerek şahâdet barmağını ve **orta barmak** ve yanındağı serçe barmak...” (TM 28a/4)

ögey kız: Bir kimsenin kendi öz kızı olmayıp eşinin öz kızı olan çocuk; üvey çocuk.

Ya‘kub’un **ögey kızı** Dünye hatûn

Görklü-y-idi pârsâ sözi bütün (YZ 3b/2)

şarı şu ~ şaru şu: İrin.

“Ol ölici ya’nî öle diğlene dahı ardında ya’nî **şarı şudan** şonra ‘azâbdur iri meşeli ya’nî şıfatı anlaruñ kim kâfir oldılar” (SKT 271b/3)

“Ammâ şol qarğa ki anuñ icinde kemük qalmışdur, ‘alâmeti oldur ki oñulur, girü bozılur ve **şaru şu** çıkar.” (CN 105a77)

“(ŞTM 58b/2)

şaru boya: Sarıboya otu (Serratula tinctoria).⁶⁸⁹

Benzetme yoluyla sıfat tamlaması olarak kurulmuş bir birleşik isimdir.

“**şaru boya** issidür, kırucudur, diş ağrısına ki şovukdan ola nı çeynemek hoşdur.” (EM 25b/11)

⁶⁸⁹ Canpolat; Önler, a.g.e., s.175.

“**şaru boya** ıssıdur ırudur anuñ şuyın göze çekseler cilā vērür göze düşen ağı giderür” (MŞ 49a/15)

serçe barmak ~ **şırça parmak** ~ **sırçe barmak**: İnsan elindeki en küçük parmak; serçe parmak.

“...ol tamar üzerine dört barmak kımak gerek şahadet barmağını ve orta barmak ve yanındaki **serçe barmak**...” (TM 28a/4)

“Püre Beg aydur: Oğlum idügin andan bileyin, **şırça parmağını** kanatsun, kanını destmala dürtsün, gözüme süreyin, açılacak olur-ise oğlum Beyrekdür didi” (DK 118/9)

“Suddī rivāyet kıldı ol tecelli **sırçe barmak** kadarıydı” (KE 420/9)

şıjırlü ot: Sinir otu. (bkz. şıjırlüce ot)

“burundığı ‘illetleri çeke indüre lisānū’l-ḥamel ki bağa yaprağı ve **şıjırlü ot** dağı dırler” (MŞ 39b/5)

şıjırlüce ot: Sinirotu, bağa yaprağı, çeşitli türleri bulunur (Plantago).⁶⁹⁰

“**şıjırlüce otuñ** şuyın çıkaralar...” (EM 47b/4)

“**şıjırlüce ot** şovukdur, ırudur, bağarşuk başını oñuldur” (EM 22b/15)

“**şıjırlüce otuñ** şuyın çıkarup ağızda dutsalar ağrısın giderür” (MŞ 64a/3)

sıfrışıněk ~ **sıvrışıněk**: Sivrisinek.

“**sıfri şınেকে** buyurdum, burnundan kirdi, beynisin aşaka dardı” (BH 115b/22)

“Ol ferışteye tañrı ta‘ālā buyurdı kim bularuñ üzere bir kapu açdı **sıvrışınեkd**den kim ol gün güneş doğdı ve bular sinek çokluğundan güneşi görmediler” (KE 191/6)

“Ba‘zılar dırler kim, **sıvri şınեkdür**.” (TİKT 99a/14)

⁶⁹⁰ Önler, a.g.e., s.491.

“anuñ içinde ebedî alurlar ta Tarı uyulmaz meel urmadan **sivrisinek** yā andan kiisi bile amma imān getürenler bilir ki ur’ān hadur” (SKT 4b/7)

on sarāy: Cennet.

“her apudan eydür selām olsun size andan ötürü ki abr eyledüñüz pes ne eyüdür **on sarāy** daı anlar kim ıyarlar” (SKT 266a/1)

sovuk ot: Soğuk ot; vücutta soğukluk hasıl eden ilaç.

“ve otı daı bile kim issi-midür sovuk-mıdur tā kim issi sayrulıa **sovuk otlar** vère ve sovuk sayrulıa issi otlar vère” (TM 41b/13)

tatlı bādām: Tatlı badem; yağ bakımından zengin, albüminli maddeler, ekerler ve E vitamini içeren, içi ekercilikte, ikolata ve badem urubu yapımında kullanılan lezzetli bir tür badem (Prunus dulcis).⁶⁹¹

“**tatlı bādām** yağı öksürüe ve boğaz iriligine ve rebev zametine fāyide eder” (M 67b/5)

oğrı yol ~ oğru yol: İnsanı hak ve hakıate ulatıran yol, hidāyet yolu.

“Mûsā eyitdi geldüm **oğrı yol** isterven...” (KE 431/2)

“Yūnus daı uyanmadın kendü ölümün sanmadun

Bu **oğrı yola** gelmedin her işleri gümānımı” (YD 121/9)

“er tonı giyübeni **oğru yola** gelmezise

ıkarsın ol tonı yohsa noksān irer tondan ana” (YD 11/5)

“...ol kiiler ki Allāh azretine durmağı **oğru yol** üstine durmadılar”

(SKT 223a/7)

“Ebū Bekir ‘Öme ‘Omān ‘Alī bu dört **oğru yol** bulmuş alīfalar ve onūdlu imāmlardur” (KE 16/9)

olun ay: Dolunay

⁶⁹¹ <https://sozluk.gov.tr/>

“Muhammedi Muştafa yüzine bakdum ve ol bir kızıl hulle geymişidi andan dolunaya bakdum gözüme Muhammedi Muştafa **tolun aydan** görklü geldi” (KE 223/11)

torak otı: Dereotu, rezene

“bal dağı hursu lahnu katı kavun dağı kavunun göği dağı **torak otı** dağı tatlu süci” (TM 45b/10)

torı at: Doru at, çeşitli tonları bulunan kızıl kahve renkli at.

“**torı at** kim kızgın gözlü ola ol gece görür ol ve şol at kim şuya şol ayğın öndin başar ol yaramaz olur” (BN 10a)

tul ‘avrat: Dul kadın.

“Kız oğlan bulıcağ **tul ‘avrat** alma; tā gönlinde senden artuğ kişi sevgüsi olmaya” (KBN 101/8)

ulu bayram: Ramazan bayramı.⁶⁹²

“Bir **ulu bayram** günü, bir giç bayram günü ve üç dağı eyyāmü’t-teşrik günleri” (KG 49b/5)

ulu gün: Kıyamet.

“anlar ortasında vay kâfirlere ol **ulu gün** görmeginden işitdür anlara mevā’idini göster...” (SKT 328b/3)

üç karañulık: Karın, döl yatağı ve çocuk kesesi.⁶⁹³

“...andan sonra özinden ‘avratını yarattı dağı siziñçün yarattı davarlardan sekiz cins erkek ve dişi yaradur sizi analarunuz karında yaratmağdan sonra **üç karañulık** içinde ol Allāh sizün Tanrı’ñuzdur mülk anuñdur” (SKT 496a/7)

varacak yer ~ varaçak yer: Menzil, durak, sığınacak yer, melce.

⁶⁹² Akkuş, **a.g.e.**, 1995, s.873.

⁶⁹³ Küçük, **a.g.e.**, s.727.

“Taḥrī Ta’ālā’ya ḥüccet ve delil gelmeksizin anların varacak yeri ṭamu odıdır
dahı ne ḳatı yaman **varacak yêrdür**” (SKT 68a/2)

Eger şerrün ağır gelse è miskin,
varaçak yêrün olur, bil, ki nîrân (ÇH 38)

yaḥşî iş: İyilik.

“İmāndan **yaḥşî iş**lerden dahı baḥillik ederler” (SKT 204b/2)

yaḳın dirlik: Dünya hayatı.

“**yaḳın dirliğe** dahı degül yaḳın dirlik āḥiretde illā menfa’at ṭutası nesne dahı
derler” (SKT 266a/5)

yalama tuz: Kaya tuzu.⁶⁹⁴

“**yalama tuz** arpa unı üçer dirhem ikisin berāber balıla ḳarışdurup
göyündüreler...” (MŞ 59b/2)

yalan ṭanuk: Yalancı şahit.

“ol ‘avrat ol bağçei’ dileyüb ālımazdı. ol ‘avrat iki **yalan ṭanuk** düzdi. il
arasında getürdi. ṭanuklık virdiler pāzişāha sögdi diyü” (MN 69b/11)

“anların şerī’atinde eyleyidi kim her kim pāzişāha sögse ḳanı helāl olurdı,
öldürürlerdi. pes **yalan ṭanuk** birle ol ‘avrat Mezdekīyi öldürtdi. bağçesin aldı”
(MN 69b/13)

yalıḳ ot: Müfret, ḳarışım olmayan, sade, tek başına ilaç olarak kullanılan.

“ammā **yalıḳ otları** şerbetler ve ḳurşlara ve ma’cūnlara ṭılālara ve yaḳulara...”
(TM 57b/3)

yaman iş: Kötülük.

“münāfık erler dahı münāfık ‘avratlar biri birine dostlardır biri birine küfür
buyururlar ve **yaman iş**ler dahı biri birin ḳaytatururlar” (SKT 204b/1)

⁶⁹⁴ Önler, a.g.e., s. 548.

yavuz iş: Kötülük.

“eyü işlerle **yavuz işi** anlarındur sarāy şonı ‘and uçmaqları gireler...”

(SKT 265b/4)

yavuz şanmaqlık: Hilekârlık.

“anlar kim kâfir oldılar **yavuz şanmaqlık**ları dahı yıgdılar...” (SKT 267b/1)

yeniçeri ~ yiñiçeri: Yeniçeri.

“Yeniçeri iki yarıldılar yol virdiler. Kırıl geldi aralığa girdi.” (AT 166a)

“Ak börk geyürdiler. Adını ezel çeri iken **yiñiçeri** kodılar. Bunun zamanında vakı‘ olındı.” (AT 50b)

yumşak tuz: İnce öğütölmüş tuz.

“Karu taru-y-ıla **yumşak tuzı** kavuralar...” (KM 10b/7)

3.2.2. Türkçe + Arapça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında birinci unsuru Türkçe ikinci unsuru Arapça kelime olan ve sıfat tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimler yer almaktadır.

aķ şandal: Sandal ağacı, cinde ağacı (Santalum album).⁶⁹⁵

“...**aķ şandal** yürek ditremesine ve issi ısıtmalara müfīdir” (EM 26a/4)

“Eger **aķ şandalı** hammāmda bedeblerine dürtseler, bedenlerinde gicik ve harāret olur.” (ŞTM 130a/10)

dört ‘anāsır: Dört element ‘ateş, hava, su, toprak’⁶⁹⁶

“Ādem’e ki sen anı yaratmadıñ **dört ‘anāsır**dan kara balçıkdan...”

(SKT 278a/7)

dört kitab: Dört ilāhī kitap: Zebur, Tevrat, İncil, Kur’an.

“**Dört kitabun** ma‘nīsi bellüdü bir elifde

⁶⁹⁵ Canpolat; Önler, **a.g.e.**, s. 106.

⁶⁹⁶ Küçük, **a.g.e.**, s.442.

sen elif dirsün hoca ma'nîsi ne dimekdür" (YD 91/4)

gök yâkūt: Rengi mâvinin çeşitli tonlarında olabilen kıymetli taş, safir.⁶⁹⁷

"ve **gök yâkūt**un yaramazrağı oldur kim, rengi sinnevri durur" (ŞTM 34b/6)

kara yarakān: Kara sarılık hastalığı, mikrobik sarılığın bir türü.⁶⁹⁸

"...ve yeyicek **kara yarakāna** fāyide eder" (EM 14a/9)

yaman 'amel: Kötülük.

"ol kişiler ki **yaman 'amel** işlediler dağı tevbe eylediler" (SKT 173a/4)

yaman fāl: Uğursuzluk.

"anların **yaman fālları** Tanrı Ta'ālā katında yazılmışdır likin onların çoğı bilmezler..." (SKT 169a/7)

3.2.3. Türkçe + Farsça Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında birinci unsuru Türkçe ikinci unsuru Farsça kelime olan ve sıfat tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimler yer almaktadır.

acı bādām ~ acı bādām ~ acı bādem: Acı badem.

acı bādem 'Gülğillerden, dikenli veya dikensiz, meyvelerinin kabukları kalın, çekirdekleri küçük olan bir tür badem ağacının keskin kokulu meyvesi.'⁶⁹⁹

"...ve süci üstine yēseler gēc esridür **acı bādām** hār u yāsibdür yeli gevdeden sürer..." (MŞ 25b/12)

"...bir dağı **acıbādām** ve nohūd unı ve ķīmūlyā ve türmüs ve kavun çekürdegi içi her birinden dört dirhem..." (CN 57a/9)

"...ishāl ve kulağa **acı bādem** yāhūd turb şuyını ve gül yağı ve ķuş yağı hāşıl-ı kelām..." (CN 4a/10)

acı tere: Aşktere (Cardonine amara).⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ <https://lugatim.com/s/gökyâkut>

⁶⁹⁸ Canpolar; Önler, **a.g.e.**, s.149.

⁶⁹⁹ Çetin, **a.g.e.**, s.19.

⁷⁰⁰ Önler, **a.g.e.**, s. 273.

“... acı tere ıssı ma'deye ziyān eder yaşı hurmā sovuḡ ma'deye müfīddür”

(MŞ 77a/14)

ḡara helīle: Kara helile otu, sıcak ūlkelerde yetişen, tohumları tıpta kullanılan bir bitki.⁷⁰¹

“şaru helīle ve ḡabilī helīle ve **ḡara helīle**...” (EM 44b/9)

“andan cebra'īl Ādemi **ḡara helīle** ve şaru helīle ağacına ḡulaḡuzladı”

(KE 65/11)

ḡara neft: Ham petrol.

“...ve **ḡara neft** ıssıdır, yumşadıur...” (EM 38a/13)

saru helīle: Sarı helile otu, sıcak ūlkelerde yetişen bir bitki.⁷⁰²

“şaru helīle ve ḡabilī helīle ve ḡara helīle ...” (EM 44b/9)

“andan cebra'īl Ādemi ḡara helīle ve **şaru helīle** ağacına ḡulaḡuzladı “

(KE 65/11)

3.2.4. Arapça + Türkçe Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında birinci unsuru Arapça ikinci unsuru Türkçe kelime olan ve sıfat tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimler yer almaktadır.

‘ākıl kişi: Tasavvufta zāhid olan kimse.

“Akıl taht eyledi başı şöyle bilür her bir işi

Dünyā içre **‘ākıl kişi** degmez kimseye ziyānı” (YD 412/4)

‘azīz günler: Dini olarak önemli günler.

“... ol vilāyetün ḡāfirleri **‘azīz günleride** ol kelīsāya gelürler, ol şūrete saparlar, ibādet ve secde iderler...” (ŞTM 76b/5)

ḡınşır barmaḡ: Serçe parmak.

⁷⁰¹ Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., s.913.

⁷⁰² Yılmaz; Demir; Küçük, a.g.e., s.1059.

“Bir amardur ki elün arkasında ınşır barmağıla **ınşır barmak** arasındaki şol tarafda ola” (EM 52b/6)

ayr iş: İyilik.

“Ola kim anlar **ayır işe** döneler dedük pes geldi anlardan sonra bir ā’ife mīrās  tdiler kitābı...” (SKT 176b/3)

k f r s z: Kafir edici, dinden çıkaran s z.

“**K f r s z** s yled m

Hak Ta’ laya hoş gelmedi” (DK 162/11)

murdar ilik: Omurilik.

“Eger onurğa ier ye meyl eylese hatt  ki **murdar iligi** başa,  ld r r.” (CN131b/5)

muarrem aylar: Haram ayları.

“**muarrem aylarda** size ‘umre  tmege m ni’ oldukları mu’ayyene muarrem aylar bile d r dağı muarremlere kışaş v cib d r” (SKT 29b/2)

3.2.5. Farsça + T rke Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında birinci unsuru Farsça ikinci unsuru T rke kelime olan ve sıfat tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimler yer almaktadır.

badem g z: Badem şeklindeki g z.

“ h leb n pistesin n şekkeri ş krin diyimez

Ger dili ola bu **badem g zleri** sekrin diyimez” (KBD, G 402/1)

g l y z: G l g zelliğindeki y z, g l y zl .

“şadılar g l şuyın ol dem **g l y ze**

‘aklı geldi g l y zin diler y ze” (KY 10b/388)

“Bülbül-i haste **gül yüzün** gördi ‘arasât eyledi
İrdi ‘aşık ma’sûkına şükür beşâret eyledi” (YD 392/1)

3.2.6. Türkçe + Yunanca Kelimelerden Yapılanlar

Bu başlık altında birinci unsuru Türkçe ikinci unsuru Yunanca kelime olan ve sıfat tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimler yer almaktadır.

ağır kestene⁷⁰³: Acı çiğdem. (Colchicum autumnale)

“anda bala karışduralar ma’cûn-ı sûrincân ki aña türkce **ağır kestene** dërler ak
ola ve kabı şoyulmuş ola...” (MŞ 166a/10)

şu kerdemesi⁷⁰⁴: Su teresi; turpgillerden, su kenarlarında yetişen, tereye benzeyen, çok yıllık ve otsu bir bitki.⁷⁰⁵

“...**şu kerdemesi** issidür, kûrudur, sidük yolın işledür” (EM 23b/6)

“ta‘âmı sinjürür cimâ‘a kuvvet vërür ve dahı ‘avratlaruñ südin arturur **şu kerdemesi** dahı eyledür” (MŞ 28b/13)

3.2.7. Sıfat-Fiil Ekleriyle Yapılan Sıfat Tamlaması Şeklindeki İsimler

-An, -r, -Ar ve -mAz sıfat-fiil ekleriyle kurulmuş sıfat tamlaması biçiminde birleşik isimler vardır. Butür sıfat tamlamasında birinci unsur bir sıfat-fiil ve ikinci unsur isimdir: *Bakar kör, çalar saat, çıkar yol, döner kapı, döner kebab, döner sermaye, geçer akçe, güler yüz, yanadağ* vb.

Döneme dair taranılan eserlerde bu şekilde yapılan birleşik isimler oldukça sınırlıdır.

⁷⁰³ Yun. Kastanoia

⁷⁰⁴ Yun. Kardamo.

Canpolat; Önler, **a.g.e.**, s. 180.

⁷⁰⁵ Çetin, **a.g.e.**, s. 264.

akarsu: Akarsu.

“kaçan başlayup okısa **akarsu** dururıdı ve yıl sâkin olurıdı...” (KE 574/5)

“Usâme virmedi bahıllık eyledi dağı didiler Selmân **akarsu**ya varursa kıdırur”
(KGZ 101b/7)

kaynar su: Kaynamakta olan, çok sıcak su.

“Dökünüz başı üstüne andan sonra katı **kaynar su** ‘azâbını dad bu ‘azabı sen
‘izzetlü ve hürmetlü-sen...” (SKT 536b/4)

siğer şu: Sindirimi kolay su.⁷⁰⁶

siğ- ‘sinmek, hazmedilmek, yerleşmek’ kökünden türediği düşünülen yapının olumsuz şekli TS’de *siğmez* ‘hazmı güç’ açıklamasıyla yer almaktadır. Ayrıca Bahşayış Lügati’nde siğ- ‘Hazmolmaki yiyeceklerin vücutta sinmesi işi’ anlamıyla yer almakta; bu maddebaşının altında *siğer su* yer almaktadır.⁷⁰⁷

“pes eyitdiler işbu kuş su üstinde çevrölüre benzer dëyüp ol araya kondılar
gördiler kim bol ve **siğer şu** pes Hâcere eyitdiler eger dilerseñ senünile olalum
ve saña iş olup suyuñdan sulanalum pes Hâcer destêr vërdi...” (KE 162/1)

yatacak vakıt: Uyuma zamanı, uyku vakti

“...ma’cün eyleyeler, şırçalı kabda şaklayalar, gice **yatacak vakıt** isti’mâl
itmek yigrekdür...” (KM 22b/4)

3.3. Sıfat-Fiil Kalıbındaki Birleşik İsimler

Türkçede bir kısım isimlerde *-An*, *-r*, *-Ar* ve *-mAz* sıfat-fiil eklerinin bir isimden sonra gelerek kalıplaşmasıyla oluşmuş sıfat-fiil kalıbında birleşik isimler meydana gelmektedir. Birinci unsur bir isim ve ikinci unsur sıfat-fiil eki almış bir fiilden

⁷⁰⁶ Yılmaz; Demir; Küçük, **a.g.e.**, s. 550.

⁷⁰⁷ Turan, **Bahşayış Lügati**, 2017, s. 99; 178.

oluşmaktadır: *Ağaçkakan, boğazkesen, cankurtaran, dalgakıran, işveren, saçkıran, kuşkonmaz* vb.⁷⁰⁸

Döneme dair taranılan eserlerde bu şekilde yapılan birleşik isimler oldukça sınırlıdır.

zindān bekleyen: Gardiyan, zindan bekçisi.

“Dāniyāl zindādaydı ve **zindān bekleyen** anı yavlağ severidi...” (KE 707/14)

3.4. İsnat Grubu Kalıbındaki Birleşik İsimler

Türkçede sınırlı sayıda olsa da bazı isimlerin üçüncü şahıs iyelik eki almış bir isminden kendinden sonra gelen ve yargı bildiren bir sıfata dayanmasından oluşan isnat grubu kalıbında birleşik isimler meydana gelmektedir. Birinci unsur üçüncü şahıs iyelik eki almış bir isim ve ikinci unsur bir sıfattan oluşmaktadır: *Ağzıaçık* ‘şaşkın, bön kimse’, *baldırıçıplak* ‘ayak takımı, serseri’, *baldırıkara* (bitki), *baştankara* (kuş), , *karnıyarık* (yemek) vb.⁷⁰⁹

Döneme dair taranılan eserlerde bu şekilde yapılan birleşik isimler oldukça sınırlıdır.

baldırı kara: Baldırıkara, persi yavşan bitkisi.

“**Baldırı kara** ki fārsice persiyāvşān dērler bir otdur, şular çevleginde biter, yaprağı kerefes yaprağına benzer” (EM 11a/6)

“**Baldırı kara** ki pārsīce aḡa persiyāvşān dērler mu’teldür eger göyündürüp külünü mersīn yağına kıtup başa dürtsele başda ne ki baş bert varısa oḡuldur” (MŞ 40a/11)

kuyruğıörü: Akrep.⁷¹⁰

“Beşinci kıt yirün kıvmi **kuyruğıörü**dür, degme birisinün büyüklüğü bir devecedür; kıyruqları süñücelüdür” (SK 7b/1)

⁷⁰⁸ Korkmaz, a.g.e., 2009, s.142.

⁷⁰⁹ A.e., 2009, s.142.

⁷¹⁰ Çetin, a.g.e., s.199.

3.5. İkileme Kalıbındaki Birleşik İsimler

Dilimizde eş anlamlı, yakın ya da zıt anlamlı isimlerin bir araya gelmesiyle oluşmuş ikileme kalıbında birleşik isimler vardır. Bunlar tek bir kavrama karşılık olan ve ismi ikileme yoluyla anlamca pekiştiren birleşiklerdir.⁷¹¹

Döneme ait taranılan eserlerde sadece birkaç kelimedede tespit edilmiştir:

başibart: Çıban.

TS’de *baş bart*, (*bart baş*, *bart*, *baş bört*) ‘Yara, çıban, sivilce, yara bere’ anlamıyla yer almaktadır.

Semih Tezcan, Muzafer Akkuş’un çalışmasının dizininde yer alan *başibart* maddesi için bu maddenin çıkartılıp buradaki verinin *baş* ‘çıban’ ve *bart* ‘yara, çıban’ maddelerine *baş bart* eş anlamlı ikilemesine ait bir veri olarak *b a ş+ ı b a r t+ ı* biçiminde eklenmesi gerektiğini belirtir.⁷¹²

“Eger kimsenün **başibartı** olsa, andan kıan ya irin aşıa ya baş yirinden su ince, abdesti şınur” (KG 9b/6)

kabkacak ~ kapkacak ~ kapkaçak: Kap kakak, çanak çömlek.

“Çinî âletinün balçıgın çok yogururlar ve çok durgururlar, andan şonra **kabkacak** düzerler, anuñ-ıçun laîf ve zarîf olur.” (ŞTM 95a/12)

“tabakları ve şurâhîleri ve **kabkacak**larınun çoğı billür taşından durur...” (ŞTM 94b/3)

“pes donuz etile ol atun gümüñ **kabkacagın** murdar kıldı” (KE 713/14)

“Beyte’l-Mukaddisdağı **kabkaçak** kim Buht Naşr götürüp Bâbile iletdi kamusı anuñ katındaydı” (KE 713/13)

yime içme: Gıdâ alımı; türlü yiyecek ve içeceklerle beslenme.

“Yidi gün yidi gice **yime içme** oldı.” (DK 65/6)

“Meyhanad biş gün **yime içme** oldı.” (DK 255/1)

⁷¹¹ Korkmaz, a.g.e., 2009, s. 142.

⁷¹² Tezcan, a.g.e. Ankara 1995, s. 188.

SONUÇ

Dil, sürekli değişip gelişerek kendini yenileyen canlı bir varlıktır. Türkçe de geniş bir coğrafyada yayılım gösteren ve yüzyıllardır etkileşimlerle gelişimini sürdüren dillerden biridir. İşte bu değişim ve gelişimin yüzyıllar önceki önemli basamaklarından birini oluşturan Eski Türkiye Türkçesi, özellikle Batı Türkçesinin vücut bulmasında da etkili olmuş Oğuz lehçesinin yazı dili olarak 12. yüzyılın sonlarından 16. yüzyıla kadarki zaman dilimini kapsayan tarihî dönemdir.

Döneme ait birçok eser gün yüzüne çıkarılmış ve bu eserler ışığında dönemin diline dair incelemeler yapılmıştır. Yapılan bu incelemeler genellikle şekil bilgisi üzerinedir. Dönemin şekil bilgisi çeşitli çalışmalarla etraflıca ortaya konulmuştur. Bu çalışmaların dışında döneme dair söz yapımı şeklinde çalışmalar vardır ki bu çalışmalar umumiyetle morfoloji ekseninde ele alınmıştır. Söz konusu döneme, farklı dönemlere ya da sadece bir esere dair yapılan ve söz yapımı ifadesi kullanılan çalışmalarda türetme ekleri yani morfolojik yolla söz yapımı irdelenmiştir. Diğer taraftan birleştirme üzerine yapılan çalışmalarda fiiller oldukça büyük rol oynamaktadır. Özellikle döneme ait bir eser veya birkaç eserin seğıilmesiyle yapılan birleşik fiil çalışmaları yoğunluktadır.

‘Eski Türkiye Türkçesinde İsim Yapımı’ adlı çalışmaya karar vermeden önce döneme ait eserler incelenip çalışmanın alanı, dönemle ilgili yapılan çalışmalarda üzerinde daha az durulmuş olan isim yapımıyla sınırlandırılmıştır. Çünkü şekil bilgisi, özellikle de fiiller çokça irdelenmiştir. Bağımsız olarak döneme dair bir isim yapım çalışması yapılmasına karar verilmiştir. Kısacası bu çalışmada Eski Türkiye Türkçesinde isim yapım yollarını tasvir etmek amaçlandı. Bu tasvirin sınırları ise türetme ve birleştirme yollarıyla yapılan isimler ve isimlerin bağlamsal anlamları çerçevesindeydi.

Dönemin kelime kadrosunu sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için çeşitli konularda manzum ve mensur olmak üzere otuz iki eser üzerinde çalışma yapılmıştır. İsim yapımı olarak sınırlandırılmış alanda çalıştığımızdan dolayı eserlerin seğıiminde farklı disiplinlerden (tıp, botanik, ahlâk, din, tarih vb.) birkaç kitabın seğıimine dikkat gösterilmiştir. Çünkü elde edilen malzeme döneme dair isim yapma yollarını tespit

edebilmemizin temelini oluştur; hangi isim yapım yolları üzerinde yoğunlaşacağımızı çıkan malzeme yani seçtiğimiz eserlerin kelime dağarcığı belirlemiştir.

Taramanın sonucunda günümüzde sz yapım yolları arasında yer alan kısaltma, kırpma, kaynaşma ve uydurma gibi yöntemler bu dönem eserlerinde tespit edilememiştir. Diğer bir söz yapım yolu olan alıntılama/dnçleme ve tür değiştirme konusunun başlı başına bir tez konusu olacağı düşünülerek yöntemimize dahil edilmemiştir. Fakat dilimize diğer dillerden gelen dnçleme kelimeler hem türetme yoluyla yapılan hem de birleşme yoluyla yapılan isimlere ait eserlerden örnek olarak verilen kelimelerin kök veya gövdesi hangi dilden dilimize girdiyse belirtilmiştir. Dolaylı da olsa çalışmada dnçleme kelimelere yer verildiği söylenbilir.

Çalışmanın isim yapımıyla ilgili erevesi eldeki kelimeler doğrultusunda belirlendikten sonra iki ana bölümde isim yapım yolları açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda Eski Türkiye Türkçesinin isim yapım eklerinin bir listesi çıkarılmış ve eklerin işlevleri tespit edilmiştir. Söz konusu tespitler ile hem isim yapma eklerinin sayıca çokluğu hem de eklerdeki işlev zenginliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bilindiği zere Türkçenin isim yapmada en önemli aracı türetme ekleridir. Oluşturduğumuz derlemde de en çok türemiş kelimeler tespit edilmiştir. Yani bu dönemde umumiyetler türetme / ekleme yoluyla yeni isimler meydana getirilmiştir. Ayrıca yeni kelimeler oluşturmak için Farsça ve Arapçadan dilimize giren isimlerin Türkçe ekler olarak yeni isimler meydana getirdiği örneklerin fazla oluşu dikkat çekmektedir. En çok fiilden isim yapım ekiyle yapılan eklere rastlanıldı. Eski Türkiye Türkçesine ait şekil bilgisiyle alakalı çalışmalarda yer alan eklerden farklı eklere rastlanılamadı. Fakat Türkçe kelimelerin yanında yabancı kaynaklı kelimelerin ekler vasıtasıyla azımsanamayacak derece türetildiği; yabancı kelimelerin, özellikle isimlerin eklerle Trkeleştiği, bu şekilde kelime dağarcığının genişletilmek istendiği görülmüştür. Özellikle 14. yüzyılda varlığı daha çok hissedilmektedir. 13. yüzyılın ile 14. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan eserlerde tıp, botanik, din vb. terim isimleri Türkçeye çevrilerek eserlerde yer alırken; 14. yüzyılın sonuyla birlikte bu terimler giderek Arapça ve Farsça terkipler olarak eserlerde bulunmaktadır. Bir kelimenin -çok fazla rneği olmamakla birlikte- en fazla  ek almış olması diğer göze çarpan nokta oldu. Tıptan dine tüm konu çeşitlerinden eserlerde en çok türetme yoluna

rastlanıldı. En çok Türkçe isimlerden ekler vasıtasıyla yeni isimler türetildiği tespit edildi. İkinci sırada Arapça, daha sonra da Farsça kelimelerin ekleme yoluyla dilimize kazandırıldığı görülmüştür.

Çalışmanın diğer ana bölümünde yer alan birleştirme yoluyla yapılan isimlerin de sıklığı göze çarpan diğer bir noktadır. Birleşme yoluyla meydana gelen isimler büyük çoğunlukla isim+isim (isim tamlaması) şeklinde yapılmıştır. Belirtisiz isim tamlaması, takısız isim tamlaması ve sıfat tamlaması şeklindeki birleşik yapılar yoğunlukla kullanılmıştır. Taranılan eserlerde bir nesneyi, bir durumu isimlendirebilmek için belirtisiz isim tamlamasından sıklıkla faydalandığı görülmektedir. Bu oluşumlar Türkçe+Türkçe kelimelerle yapıldığı gibi Türkçe+ödüncleme, ödüncleme+Türkçe ve ödüncleme+ödüncleme kelimelerle sağlanmıştır. Tespit edilen örneklerde sıklıkla Arapça, Farsça kelimeler yer almaktadır. Özellikle döneme ait din, ahlâk, botanik ve tıp konularında çok eser tercüme edilerek dil hazinesine kazandırılmıştır. Bu eserlerdeki yapıların bilgi vermeye dayandırılmasından dolayı açıklama mahiyetinde kelime öbekleri ve bir dilden diğer bir dile çeviri olarak kazandırılan terimler yer almaktadır. İşte bu yapılar belirtisiz isim tamlamasıyla sağlanmıştır. Tespit edilen örneklerde belirtisiz isim tamlamasıyla hastalık, ilaç, tedavi, bitki isimleri sıklıkla türetilmiştir: *çörek otu*, *deñiz tavşanı*, *güyegü otı*, *it üzümü*, *yund diş* gibi.

Özellikle tercüme eserlerde birinci ögenin yani tamlayanın ödüncleme bir isimken ikinci ögenin yani tamlananın Türkçe olduğu örnekler de yoğunluktadır. Bu şekilde dile yeni dahil edilen kelimeleri açıklama gayesiyle birleştirme yolundan faydalandığı görülmüştür. Birleşik yapılarda bir dilden diğer bir dile çeviri yoluyla birleşik yapıların kazandırıldığı örnekler de oldukça sık tespit edilmiştir. Örnek vermek gerekirse *sığır dili* ‘Sığır dili otu’. Bu birleşik yapı dönemin metinlerinde Arapça *lisānū’ş-şevr* ve Farsça *gāvzubān* karşılıklarıyla da yaygın olarak bulunmaktadır. Türkçe *sığır dili* çeviri bir birleşik kelimedir; bir dilden başka bir dile çeviridir. Çünkü Farsça *gāvzubān* (*gāz* ‘öküz’ ve *zebān* ‘dil’) ve Arapça *lisānū’ş-şevr* (*lisān* ‘dil’ ve *şevr* ‘öküz’) kelimelerin anlam olarak aynıdır. Döneme dair tıp, botanik, din gibi metinlerde bu tarz yapılara rastlanılmıştır. Bunların dışında birleştirme yoluyla yapılan isimlerde benzetme yoluyla da kelimeler yapılmıştır: *deve duşu*, bitki isimleri

‘deva tabanı, it burnu, katır kuyurgı, sarı boya’ gibi. Sıfat tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik isimler de taranılan eserlerde önemli ölçüde yer almaktadır.

Birleşik isimleri tespit ederken Zeynep Korkmaz’ın konuyla ilgili tasnifi esas alınmıştır. Bu tasnifte yer alan ‘isim tamlaması kalıbındaki birleşik isimler’ ve ‘sıfat tamlaması’ kalıbındaki birleşik isimler başlığı altında oldukça fazla kelime tespit edildiği daha önce de belirtilmişti. Ancak döneme ait taranılan eserlerden ‘sıfat-fiil kalıbındaki birleşik isimler’ ve ‘isnat grubundaki birleşik isimler’ için birkaç örnek tespit edilmiştir. Taranılan eserler çerçevesinde ‘isim+ çekimli fiil kalıbındaki yapılan birleşik isim’ tespit edilememiştir.

Özetlemek gerekirse taranılan eserler dahilinde otuz üç tane isimden isim yapan ek, kalıplaşmış fiilimsi ekleriyle birlikte otuz sekiz tane fiilden isim yapan ek tespit edilmiştir. Türetme yoluyla isim yapımının yer aldığı ikinci bölümdeki ekler, eklere dair görüşler ile taranılan eserlerden tespit edilen kelimelerin yer aldığı örnek cümleler de dahil edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Birleştirme yoluyla isim yapımının yer aldığı üçüncü bölümde ise isim tamlaması şeklinde oluşan birleşik isimlerin sıklığı görülmektedir. Bu dönemde sadece Türkçe kurallara göre kurulan birleşik isimler, isim tamlaması ve sıfat tamlaması kalıbıyla yapılmış; isim+fiil kalıbındaki örnekler ise taranılan eser dahilinde tespit edilememiştir.

Eski Türkiye Türkçesi döneminde yoğun bir dil duyarlılığı olduğu açıktır. Çünkü bu dönemde Türkçe yazılmış ya da Arapça ile Farsçadan tercüme edilmiş eserlerin sayısı oldukça fazladır. Doğal süreç içerisinde kimi zaman medeniyetlerin dillerinden ödünçleme yapılmış kimi zaman türetme, birleştirme ve anlam aktarımı yollarıyla yeni isimler yaparak söz dağarcıklarını genişletmişlerdir. Özellikle tıp, ahlâk ve din kitaplarındaki tercüme ihtiyacı söz konusu yöntemlerle yeni kelimelerin dile kazandırılmasını sağlamıştır.

‘Eski Türkiye Türkçesinde İsim Yapımı’ adlı bu çalışmayla Türkçenin dil zenginliği açısından önemli bir devrine ilişkin yapılan çalışmalara; kelime çeşitliliğinin örnek cümleler ışığında yansıtıldığı morfolojik bir yol olan türetme ve sentaktik bir yol olan birleştirme çerçevesinde isim yapım yolları tespit edilerek katkı sağlamak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Adalı, Oya: **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, İstanbul, Papatya Yayıncılık, 2004.
- Akalın, Şükrü H.: “Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme” **XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri**, c.1, 2014, s. 832-841.
- Akar, Ali: **Türk Dili Tarihi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1.bs., 2005.
- _____ : “Bir Kuruluş Dönemi Metni Olarak Garîb-nâme”, **Âşık Paşa ve Anadolu’da Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu Bildiriler**, (Haz. M. Fatih Köksal), 1-2 Kasım 2013 Kırşehir, Kırşehir Valiliği, Yay. no: 38, 2013, s.81-92.
- _____ : **Oğuzların Dili (Eski Anadolu Türkçesine Giriş)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 4.bs., Ağustos 2018.
- Akkuş, Muzaffer: **Kitab-ı Gunya**, Ankara, TDK Yayınları, 1995.
- Aksan, Doğan: **Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)**, Ankara, TDK Yayınları, 2007.
- _____ : **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını**: Ankara, Bilgi Yayınevi, 9.bs., Ekim 2017.
- _____ : **Türkçenin Gücü**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 15.bs., Ekim 2017.
- Alibekiroğlu, Sertan: “Türkçede Sözcük Türetme Yolları”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.1., c.17, 2017, s.35-46.
- Argunşah, Mustafa: **Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî**, Ankara, TDK Yayınları, 1999.
- _____ : “Türkçede Zarf-fiil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması”, **Turkish Studies**, Volume 6/1 Winter 2011, s. 55-68.
- Atabay, Neşe;

Kutluk, İbrahim;

Özel, Sevgi:

Atalay, Besim:

_____:

Ateş, Ahmed:

Ayverdi, İlhan:

Banguoğlu, Tahsin:

Bilgegil, Kaya:

Bilgin, Azmi:

Bilgin, Azmi;

Kaçalın, Mustafa S.:

Boz, Erdoğan:

_____:

Caferoğlu, Ahmet:

Canpolat, Mustafa:

_____:

Sözcük Türleri, Ankara, TDK Yay., 1983.

Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi (Kâşgarlı Mahmud), Birleştirilmiş birinci baskı (C. I-II-III), TDK Yay, Ankara, 2013.

Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi (Kâşgarlı Mahmud), Birleştirilmiş birinci baskı (C. IV), Ankara, 2013.

Süleyman Çelebi: **Vesîletü'n-Necât Mevlid**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2011.

Türkçenin Grameri, Ankara, TDK Yayınları, 2004.

Türkçe Dilbilgisi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1984.

Nazmü'l-Hilâfiyyat Tercümesi, Ankara, TDK Yayınları, 1996.

“+lagu/+legü Eki Üzerine”, **Türkiyat Mecmuası**, s. 69-84, 1997.

“Eski Anadolu Türkçesinde +IU Eki Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** 2001/I-II, TDK Yay., Ankara, s. 35-43, 2003.

Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi, Ankara, Gazi Kitabevi, 2.bs., 2013.

Türk Dili Tarihi, Ankara, Altınordu Yayınları, 1.bs., 2015.

“Behcetü'l-hadâik'in Dili Üzerine”, **TDAY-Belleten**, Ankara, s.165-175, 1967.

“XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edviye-i Müfrede”, **Türkoloji Dergisi**, c. 5, S. 1, Ankara, 1973, s. 21-47.

- _____ : **Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik**, Ankara, TDK Yayınları, 2018.
- Canpolat, Mustafa;
Önler, Zafer: **İshak Bin Murâd Edviye-i Müfrede**, Ankara, TDK Yayınları, 2007.
- Cin, Ali: **Hoca Mesûd -Süheyl ü Nevbahar (Kenzü'l-Bedâyi')**, Eğitim Yayınevi, İstanbul, 2012.
- _____ : **Ali'nin Kıssa-yı Yusûf'u** (Türk Edebiyatının İlk Yusûf ve Züleyhâ Hikâyesi), Ankara, TDK Yay., 2011.
- Clauson, Sir Gerard **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, At The Clarendon Press, Oxford, 1972.
- _____ : "Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler", çev. Uluhan Özalan, **Dil Araştırmaları Dergisi** C.1, S. 1 Güz 2007, s. 185-196.
- Çağbayır, Yaşar: **Ötüken Türkçe Sözlük 5 Cilt**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1.bs., 2007.
- Çetin, Hasan Ali: **Eski Anadolu Türkçesi-Eczacılık ve Tıp Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yay., 2020.
- Delice, H. İbrahim: "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", **Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 24, Sivas, ss. 235, 2000.
- _____ : Türkçe Sözdizimi, 4. Baskı, Kitabevi yayınlar, İstanbul, 2012
- _____ : H. İbrahim Delice, "Takırsız İsim Tamlaması Üzerine" **Uluslararası Farkındalık Konferansı**, Krakow, Polonya, 16 - 18 Kasım 2017, cilt.1, ss.129-140.
- Demircan, Ömer: "Bileşik Sözcük Ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, c.25, 263-275, 1977.

- _____ : **Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri**, Papatya Yayıncılık, 2.bs., Ocak 2005.
- Demirci, Ümit Özgür;
Korkmaz, Şenol: **Şeyyâd Hamza-Yûsuf u Zelhâ**, Kaknüs Yayınları, 1.bs., İstanbul, 2008.
- Deny, Jean: **Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği**, Haz. Ahmet Benzer, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2012.
- _____ : **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları Türkiye Türkçesi**, çev. Oytun Şahin, Ankara, TDK Yay., 4.bs., 2013.
- Develi, Hayati: “Eski Türkiye Türkçesi Devresine Ait Manzum Bir Miracnâme”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c.XXVIII, İstanbul, 1998, s.81-228.
- _____ : “Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni : Fatiha Tefsiri”, **İlmî Araştırmalar**, S.6, İstanbul, 1998, s.63-81.
- _____ : “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması”, **Turkish Studies**, volume 3/3 Spring, 2008, s. 212-230.
- _____ : “Kadı Burhaneddin’in Dili Azerbaycan Türkçesi midir?”, 1. **Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni (8-10 Ekim 2003) Bildiriler**, Kırşehir, 2004, s. 133-143.
- Dilçin, Cem: **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 2013.
- Doğan, Enfel: **Şeyhoğlu Sadrüddin’in Kabus-nâme Tercümesi** (Metin-Sözlük-Dizin-Tıpkıbasım), Mavi Yayınları, İstanbul, Mart 2011.
- Doğruer, Binnur Erdağı: **Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)**, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- Duman, Musa: “Tarihi Metinlerdeki Örnekleri Işığında ‘Takısız Tamlama’ Konusu Üzerine”, **Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni**, 12-13 Nisan 2001, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2001.

- _____ : “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +La Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine”, **Turkish Studies**, 3/3 2008, s.345-355.
- _____ : “Arapça Ve Farsça Tamlamaların Türkçe Cümleye Katılma Şekilleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 29, s. 35-66, 2012.
- Duran, Suzan: “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler”, **TDAY-Belleten**, TDK, Ankara, s. 1-110, 1956.
- Ediskun, Haydar: **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Eraslan, Kemal: **Eski Türkçede İsim-Fiiller**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1980.
- _____ : **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yay., 2012.
- Ercilasun, A. Bican: “-maç, -meç Eki Üzerine”, **Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat**, haz., Ekrem Arıkoğlu, Akçağ yay., Ankara, 2007.
- _____ : **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 12.bs., 2012.
- Ercilasun, A. Bican; Akkoyunlu, Ziyat : **Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin**, Ankara, TDK Yay., 2014.
- Erciyas, Osman: **Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinden Ferec Ba'deş'-Şidde'nin Söz Varlığı** (15.yy. Budapeşte Nüshası), Kesit Yayınları, İstanbul 2015.
- Erdal, Marcel: **Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991.
- _____ : **A Grammar of Old Turkic**, Leiden; Boston; Köhn: Brill, 2004.
- Eker, Süer: **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, 5.bs., Ankara, 2009.
- Eren, Hasan: **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, haz. Şükrü Halûk Akalın, Ankara, TDK Yay., 2020.

- Ergin, Muharrem: **Kadı Burhaneddin Divânı**, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- _____ : **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım Yayın, İstanbul, 2005.
- _____ : **Dede Korkut Kitabı I-II**, Ankara, TDK Yay., 2016.
- Erol, Hülya Arslan: **Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri**, Ankara, TDK Yay., 2.bs.,2014.
- Hacıeminoğlu, Necmettin: **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., 4.bs., Ankara, 2013.
- Hatiboğlu, Vecihe: **Türkçenin Ekleri**, TDK Yay., Ankara, 1974.
- _____ : **Türkçenin Sözdizimi**, TDK Yay., 1972.
- Gabain, A. Von: **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK Yayınları, 2007.
- Ganiyev, Fuat A.: **Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı**, çev. Murat Özşahin, Ankara, TDK Yay., 2013.
- Gökdayı, Hürriyet;
Sebzecioğlu, Turgay: “Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ocak, c. XCI, S. 649, s. 61-71, 2006.
- _____ : “Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri”, **Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Yaz 2011/Sayı 58, s. 147-172, 2011.
- Gencan, Tahir Nejat: **Dilbilgisi**, TDK Yay., Gözden geçirilmiş 3.bs., 1975.
- Gülensoy, Tuncer: **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, C. I-II, Ankara, TDK Yay., 2007.
- Gülsevin, Gürer: “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler” **Kardeş Ağzlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)**, Ankara, S. 7. s. 12-18. 1998.
- _____ : **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara, TDK Yayınları, 2007.
- Gülsevin, Gürer;
Boz, Erdoğan: **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2010.
- Günay, V. Doğan: **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul, Multilingual Yay., 2007.

- Güngördü, Erol: “İsimden Fiil Türeten +cı- / +çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri”, **Gazi Üniversitesi-Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, c. 22, S. 3, 2002, s. 171-182.
- Kaçalin, Mustafa S.: **Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı**, Ankara, TDK Yay., 2017.
- Kanar, Mehmet: **Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, Say Yayınları, 1.bs., 2011.
- Karaağaç, Günay: **Türkçenin Verintiler Sözlüğü**, Ankara, TDK Yay., 2008.
- _____ : **Türkçenin Dil Bilgisi**, Ankara, Akçağ Yay., 2012.
- _____ : **Dil Bilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yay., 2013.
- _____ : **Türkçenin Alıntılar Sözlüğü**, Ankara, Akçağ Yay., 1.bs., 2015.
- Karahan, Leyla: **Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf**, Ankara, TDK Yay., 1994.
- Karasoy, Yakup: **Sirâcü'l-Kulûb -Gönüllerin Işığı-**, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- _____ : **Tutmacı Tabiatnâme**, TDK Yayınları, Ankara, Ağustos 2018.
- Kerimoğlu, Caner: “Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine I [Kelime Grupları]”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.20, 2006, s.110.
- Koç, Mustafa: **Ferecü Ba‘de’s-Şidde**, İstanbul Üniversitesi SBE, doktora tezi, 1998.
- Korkmaz, Zeynep: Sadru’d-dîn Şeyhoğlu **Marzubân-nâme Tercümesi** İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Ankara Üni. DTCF yay. No: 219, Ankara 1973.
- _____ : “Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, c. 20, s. 17-34, 1974.
- _____ : “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dili Üzerine**

- Araştırmalar I**, Türk Dil Kurumu Yay., 1995, Ankara, s.12-84.
- _____ : **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi) TDK Yay., Ankara 2003.
- _____ : “Eski Anadolu Türkçesinin Tür Dili Tarihindeki Yeri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, 52(2004/2), s. 99-105.
- _____ : “Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**. Ankara, TDK Yay.: s. 424-428, 2005.
- _____ : “Eski Türkiye Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, **Uluslararası Osmanlı Türkçesi Öncesi Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri** (3-4 Aralık 1999), Ankara, TDK Yay.: s. 75-80, 2007.
- _____ : **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi), TDK Yay., 3.baskı, Ankara 2009.
- _____ : **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, 4.bs., Ankara, 2010.
- _____ : **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, TDK Yay., 5.bs., Ankara, 2011
- _____ : **(Türkiye Türkçesinin Temeli) Oğuz Türkçesinin Gelişimi**, TDK Yayınları, Ankara, 2013.
- _____ : **Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî)**, TDK Yayınları, Ankara, 2017.
- Köktekin, Kazım: **Eski Anadolu Türkçesi**, Fenomen Yay., 3.bs., 2011.
- Küçük, Murat: “Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait (M. 1401) Satır Arası İlk Kur'an Tercümesinde Yapı Bilgisi-Tercüme Tekniği-Söz Varlığı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi** 17, 1, 2010, s.121-147 .

- Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi**, TDK Yayınları, Ankara 2014.
- Küçük, Serhat: **Kitâb-ı Güzide** (Akâidül-İslâm), Kesit Yay., 1.bs. İstanbul, 2014.
- Mansuroğlu, Mecdut: **Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri**, İstanbul, Pulhan Matbaası, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., 1958.
- _____ : "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. 10, İstanbul, 1960, s. 5-24.
- _____ : "Eski Osmanlıca" Tarihi Türk Şiveleri (çev.Mehmet Akalın), **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.**:73, Seri:IV, S. A.21, Ankara, 1988, s.247-276.
- Önler, Zafer: "XIV-XV.Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları", **Kebikeç**, S.6, 1998, s.273-301.
- _____ : **Müntahab-ı Şifâ**, TDK Yayınları, Ankara 2019.
- _____ : **Tarihsel Tıp Metinleri**, Ankara, TDK Yay.,2019.
- Özçelik, Saadettin: **Dede Korkut** (Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin), Ankara, Gazi Kitabevi, Eylül 2005.
- _____ : **Dede Korkut -Günbed Yazması-** Kazan Bey Oğuznamesi, Ankara, TDK Yay., 2021.
- Özel, Sevgi: **Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme** TDK Yayınları, Ankara, 1977.
- _____ : **Türkiye Türkçesi Temel Dilbilgisi**, Ankara, Dil Derneği Yay., Ağustos 2018.
- Özkan, Mustafa: **Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs: Gülistan Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük)**, Ankara, TDK Yayınları, 1993.
- _____ : "Yapılış, Yazılış Ve Kullanılışları Bakımından Birleşik Kelimeler", **İlmi Araştırmalar**,S. 2 (Ocak 2014), s. 95-110.

- _____ : **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul, Filiz Yayınları, 3 bs., 2009.
- Paçacıoğlu, Burhan: **VIII.-XVI.Yüzyılları Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı**, İstanbul, Kesit Yay., 2016.
- Ramazan, Salman: “Türkçede Sıfat-Fiil (Partisip) Eklerinin Kalıcı İsim Oluşturma İşlevleri” , **TDAY-Belleten**, S. 42 1999 I/II, TTK basımevi, Ankara, 2003.
- Sarı, İsa: **Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.
- Savran, Hülya: “Derleme Sözlüğü’ndeki Kalıplaşmış Ad-Fiillerin Ve Sıfat-Fiillerin Yazı Dilinde Kullanılabilirlik Durumları” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, C.57, S. 2009/1, s. 51-92, 2010.
- Sümer, Faruk: **Oğuzlar** (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- Şahin, Hatice: “Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Bir Baytar-Name”, **Kebikeç Dergisi**, sayı 24, 2007, s.133-158.
- _____ : **Eski Anadolu Türkçesi**, Akçağ Yayınları, 3.bs., Ankara, 2011.
- Taş, İbrahim: **Şeyyâd-Yusûf ve Zelîhâ**, TDK Yay., Ankara, 2009.
- _____ : **Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı**, TDK Yayınları, Ankara, 2009.
- _____ : **Süheyl ü Nev-Bahâr’da Eskicil Ögeler**, TDK Yay., Ankara, 2015.
- _____ : “Orhon Türkçesi Grameri’nde Söz Yapımı ve Bazı Eklemeler”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 27, S. 1, s. 43-49, 2017.

- Tatçı, Mustafa: **Yûnus Emre Divân ve Risâletü'n-Nushiyye**, İstanbul, Sahhaflar Kitap Sarayı, 2005.
- Tekin, Şinasi: “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olga-Bolga’ Sorunu”, **TDAY-Belleten** 1973-1974, Ankara, s. 59-71, 1974.
- Tezcan, Semih: **Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar**, Simutg Yay., Ankara, 1994.
- _____ : “Kitâbu'l-Gunya Harezmi Türkçesinden Anadolu Türkçesine Aktarılmış Bir İlmi hal Kitabı”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, Cilt 5, Simurg, Ankara 1995, s. 171-210.
- Tezcan, Semih;
Boeschoten, Hendrik: **Dede Korkut Oğuznameleri**, 2.baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Haziran 2001.
- Tietze, Andreas: **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, C. I (A-E), Simurg yay., İstanbul-Wien, 2002.
- _____ : **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, C. II (F-J), OAW., Wien, 2009.
- Timurtaş, Faruk Kadri: “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, **Türkiyat Mecmuası**, c.18, 1976, s. 331-368.
- _____ : **Eski Türkiye Türkçesi**, Kapı Yayınları, İstanbul, Eylül 2012.
- Tosun, İbrahim: “Türkiye Türkçesinde +CA Ekinin Kullanım ve Anlam Çeşitliliği” **Turkish Studies**, 5/4, 2010, s.1472-1486.
- Turan, Fikret: **Bahşâyîş bin Çalıca-Bahşâyîş Lügati**, Ankara, TDK Yayınları, 2017.
- Türk, Vahit: **Hatipoğlu Bahrü'l-Hakâyık**, TDK Yayınları, Ankara 2009.
- Türk, Vahit;
Doğan, Şaban;
Şerifoğlu, Yasin: **Eski Anadolu Türkçesi Dersleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2011.

- Üşenmez, Emek: **Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Öğeler**, İstanbul, Akademik Kitaplar, 2014.
- Yavuz, Kemal: **Âşık Paşa, Garib-nâme**, Ankara, c. 1-2, TDK Yay., 2000.
- Yavuz, Kemal;
Saraç, M.A.Yekta: **Âşık Paşazade, Osmanoğulları'nın Tarihi**, İstanbul, K Kitaplığı, 2003.
- Yavuz, Serdar: **Cerrâh-nâme (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, Kesit Yayınları, Ekim 2013.
- Yelten, Muhammet: Şirvanlı Mahmud, **Kemâliyye** (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993.
- _____ : Şirvanlı Mahmud, **Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi**, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- _____ : **Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2009.
- Yılmaz, Emine;
- Demir, Nurettin;
- Küçük, Murat: **Kıyas-ı Enbiya**, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- Yüksel, Sedit: **Mehmed Işk-nâme**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965
- Zülfikar, Hamza: **“Takısız Ad Tamlaması Sorunu”**, Türk Dil Kurumu Dergisi, S.523, 1995, s.781-789.
- _____ : “-agan (ağan), egen (-eğen) Ekinin Türkçedeki İşlevleri”, **Turkish Studies**, Volume 5/1, Winter 2010, s. 42-56, 2010.

Çevrimiçi (Online) Kaynaklar:

Derleme Sözlüğü:	https://sozluk.gov.tr/ (01.06.2024)
Eren Türk Dilinin Etimolojik S.	https://sozluk.gov.tr/ (01.06.2024)
Güncel Türkçe Sözlük:	https://sozluk.gov.tr/ (01.06.2024)
Kubbealtı Lugatı:	http://lugatim.com/ (01.06.2024)
Nişanyan Sözlük:	https://www.nisanyansozluk.com/ (01.06.2024)
Ötüken Türkçe Sözlük:	https://www.otukensozluk.com/ (01.06.2024)
Tarama Sözlüğü:	https://sozluk.gov.tr/ (01.06.2024)
Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi:	https://islamansiklopedisi.org.tr/ (01.06.2024)

ÖZ GEÇMİŞ

İlk, orta ve lise eğitimini İstanbul’da tamamladı. 2006 yılında İstanbul Kültür Üniversitesinde Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde tam burslu olarak lisans eğitimine başladı ve 2010 yılında dereceyle bölümden mezun oldu. Aynı yıl Yıldız Teknik Üniversitesinde formasyon eğitime ve İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili bilim dalında yüksek lisans eğitime başladı. 2013 yılında Dekâyıku’l-Ahbâr Tercümesi (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük) adlı teziyle mezun oldu. Ertesi yıl aynı bölümde doktora eğitime başladı. Yüksek lisans ve doktora eğitimi sürecinde Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük güncelleme projesi kapsamında görev aldı. 2018 yılından beri Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tümer’de öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.